

लोकसंज्ञापक, ब्रह्ममानसपुत्र, भक्तियोग उद्गाते

नारद

अनिल सहस्रबुद्धे

प्रकाशक

नारद (कादंबरी)

Narad (Novel)

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

‘आई’, प्लॉट नं. ९, समर्थनगर, पाईपलाईन रोड,

श्रीराम चौक, अहमदनगर ४१४००३

दूरध्वनी (०२४१) २४२४१६७, मो. ९८८१५००९४२

© सौ. उषा सहस्रबुद्धे

प्रकाशक

प्र.आ. २०१३

नारदीय परंपरेस...

कादंबरीविश्वाची मी साक्षीदार !

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे हे एक प्रथितयश लेखक व प्रयोगशील कादंबरीकार आहेत. त्यांनी 'डंगणी', 'वावटळ' यासारख्या आदिवासी जीवनावरील कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'अहिनकुल' ही पेशवाईच्या अस्तानंतर इंग्रजी सत्तेविरुद्ध केलेल्या उठावाची स्वातंत्र्यलढ्यावरील ऐतिहासिक कादंबरी; 'मातंगी' ही दलित सामाजिक कादंबरी, 'अगस्त्य' ही पौराणिक कादंबरी, 'सत्यनारायण थापाडे पाटील' ही राजकीय उपरोधपूर्ण व लीळाचरित्रात्मक कादंबरी, 'क्षयवटाच्या पारंब्या' ही अद्भुत मानसशास्त्रीय संज्ञाप्रवाही कादंबरी, एकेरी नाट्यछटेच्या तंत्राने लिहिलेली 'परवेडा' ही सामाजिक कादंबरी तर 'काळ साद घाली' ही राजकीय कादंबरी. तसेच 'भेद' ही सामाजिक कादंबरी अशा दहा कादंबऱ्या आणि आता त्यानंतर अवतरलेली 'नारद' ही पौराणिक कादंबरी! या सर्व कादंबऱ्यांची मी पहिली वाचक आणि साक्षी आहे. या कादंबऱ्यांमध्ये 'अगस्त्य' ही पौराणिक कादंबरी लिहितांना वेद उपनिषदे, पुराणे, रामायण, महाभारत यासारख्या ग्रंथांमध्ये आणि लोकबंधाच्या स्वरूपात आलेल्या कथा यातून पुराणावशेष एकत्रित करून महर्षी अगस्त्यांच्या साक्षात्कारानुसार संदर्भ घेत कादंबरीचे लेखन झाले आहे. त्यानंतरची नारद ही पौराणिक कादंबरी.

'नारद' कादंबरीचे लेखन थोड्या वेगळ्या प्रकारे झाले. अगस्त्य

कादंबरीमुळे पौराणिक कादंबरीचे वातावरण मलाही अवगत झाले होते. त्यामुळे 'नारद' ही कादंबरी लिहिताना भाषा, शब्दरचना, संस्कृतमधील शब्द याविषयी प्रश्न उपस्थित झाला नाही. कादंबरीतील निरनिराळ्या कथा प्रसंग कागदावर उतरवित असतांना आमच्यात चर्चा होत असे. मग ते सांगत आणि मी लिहित असे. लिहितांना बद्रिकाश्रमातील व्यासगुफेत आम्ही आहोत असे वाटत असे. बद्रिकाश्रमातल्या व्यासांच्या गुंफेत भक्तिभावनेने आम्ही भासून गेलो होतो. व्यास नारद यांच्यातील संवाद जणू काही समोर घडत आहे असेच वाटायचे.

'नारद' ही कादंबरी आगळ्यावेगळ्या स्वरूपाची आहे. भगवद्गीतेत अर्जुनाच्या शंकांचे, प्रश्नांचे निरसन भगवान श्रीकृष्णाने उपदेश करून केले आहे. 'नारद' कादंबरीत व्यास, सर्वसामान्यांच्या मनात येणारे प्रश्न नारदांना विचारत आहेत. व्यास हे उत्तम प्राश्निक आहेत! अध्यात्मशास्त्र, विश्वोत्पत्ती, पापपुण्य, देवाचे अस्तित्व, वेद, पुराणे, महाकाव्ये आणि धार्मिक ग्रंथ यांच्यामधील पारमार्थिक विषयांबद्दल अनेक शंका आपल्या मनात येतात. व्यासांच्या मनात अशा शंकांचे काहूर निर्माण झाले आहे. या शंकांचे निरसन करण्यासाठी ते देवर्षी नारदांना प्रश्न विचारतात. त्यामुळे ब्रह्ममानसपुत्र विश्वलोक वार्तासंज्ञापक, कीर्तनकार, भक्तियोगी महर्षी नारद मुनी; असे हे नारदमुनींचे, देव, ऋषी, मुनी या परंपरेतील वेगळे आणि व्यापक व्यक्तिमत्त्व, या कादंबरीत तुमच्या आमच्यात वावरताना भासते.

'नारद' कादंबरीलेखन करताना वेद, उपनिषदे, पुराणे आणि आर्श महाकाव्ये यातीलच उपलब्ध कथा स्वीकारणे अपरिहार्य होते. जमेल तेवढा त्यांचा स्वैर उपयोग करून नारद आणि व्यास यांच्यातील संपूर्ण काल्पनिक संवाद स्वरूपात या कादंबरीचे लेखन केले आहे.

'कादंबरी' हे लेखन खरे तर जीवनव्यापी संपूर्ण काल्पनिक कथा असते. मात्र डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या सगळ्या कादंबऱ्या या

वास्तवाला, सत्यघटनांना डोळ्यासमोर ठेवून; काल्पनिकतेच्या आवरणात मढवून, आकारलेल्या आहेत. त्यांची, खरे तर एकही कादंबरी पूर्ण काल्पनिक कथा आहे असे म्हणता येणार नाही. ऐतिहासिक व पौराणिक कादंबऱ्यांमध्ये ऐतिहासिक व पौराणिक सत्य जेवढे उपलब्ध होईल तेवढे घ्यावे लागते. त्यातही पौराणिक कथा ह्या दंतकथा स्वरूपात असतात. युगायुगाच्या मानवी जीवनाच्या रक्तात त्या भिनलेल्या असतात. भारतीय परंपरेतील आलेले हे नारदांचे पात्र (व्यक्तिमत्त्व) हे आजवर चितारलेल्या स्वरूपाचा विचार करता विनोदी आणि कळलावे पात्र असेच चितारले गेलेले आहे. या कादंबरीत मात्र ब्रह्मांडाच्या स्थितीगतीस जबाबदार लोकसंज्ञापकाचे काम करणारे नारद, वर्तमानातील लोकांना भक्तीमार्गाने कल्याण साधता येईल; असा मार्ग सुचवितात. अनादि संस्कृतीत व्यासांबरोबर तुम्हाला व मला पडलेल्या व पडणाऱ्या प्रश्नांना ज्ञानात्मक उत्तरे देऊन; प्रबोधित करतात. यात भगिरीथाचे गंगावरण कार्य, दैत्यराज महाबलीची कथा, हिरण्यकश्यपूची कथा, सगर कथा, नारद-नारदी कथा यांसारख्या पुराणातल्या मनोरंजक कथा आहेत. त्यामुळे ही कादंबरी मनोरंजनही करते. विश्वाचे कल्याण साधण्याचे उद्दिष्ट भारतीय संस्कृतीत, अध्यात्मिक विचारात, लोकजीवन सारणीत कसे दडलेले आहे, याची उकल नारदांनी केली आहे. ही कादंबरी भारतीय संस्कृती आणि वैश्विक मानवी जीवन कथात्मकतेने साकारून वैश्विक मानवाच्या कल्याणाचा मार्ग दाखविते.

सौ. उषा सहस्रबुद्धे

* * *

अहो नारद धन्योऽसि विरक्तानां शिरोमणिः ।

सदा श्रीकृष्णदासानामग्रणीर्योगभास्करः ॥

(श्रीमद्भागवत महात्म्य अ. २ श्लोक ५४)

तो चतुःश्लोकींचा बोधु । गुरुमार्गे आला शुद्धुः ।

तेणें उपदेशिला नारदु । अति प्रबुद्धु भावार्थी ॥४७॥ १४७

तेणें नारदु निवाला । अवघा अर्थमयचि झाला ।

पूर्ण परमानंदें धाला । नाचों लागला निजबोधें ॥४८॥ १४८

तो ब्रह्मवीणा वाहतु । ब्रह्मपदें गीतीं गातु ।

तेणें ब्रह्मानंदें नातचु । विचरे डुल्लतु भूतली ॥४८॥ १४९

तो आला सरस्वतीतीरा । तंव देखिलें व्यासऋषीवरा ।

जो संशयाचिया पुरा । अतिदुर्धरामार्जी पडिला ॥५०॥ १५०

वेदार्थ सकळ पुराण । व्यासें केलें निर्माण ।

परी तो न पवेचि आपण । निजसमाधान स्वहिताचे ॥५१॥ १५१

तो संशयसमुद्रांआंतु । पडोनि होता बुडतु ।

तेथें पावला ब्रह्मसुतु । 'नाभी' म्हणतु कृपाळू ॥५२॥ १५२

(सार्थ एकनाथी भागवत अ.प. ओवी सं. १४७ ते १५२)

तो म्हणे व्यासाचा जो निजगुरु । आणि माझाही परमगुरु ।

नारद महामुनीश्वरु । त्यासी अति आदरु श्रीकृष्ण भजनी ॥२३॥

(श्री शुक उवाच - अ. २ - एकनाथी भागवत ओ. २३)

तू भक्तिप्रकाशु दिवटा । की भक्तिमार्गाचा मार्गद्रष्टा ।

नारदा तुझा उपकार मोठा । भक्तीच्या पेठा वसविल्या तुवा ॥५१॥

(वसुदेव उवाच - एकनाथी भागवत अ. २ - ओ. ५१)

* * *

नारायण मंत्राचा विजयघोष करित नारद वेगाने ब्रह्मलोकाकडे निघाले होते. भगवंतांनी ब्रह्मांड रचयित्या ब्रह्मदेवांची तात्काळ भेट घेण्याची सूचना नारदांना केली. सर्वज्ञ नारदांना नारायणांचे मंतव्य आकलीत झाले नाही; तथापि विश्वव्यवस्थापनाचे महत्कार्य घडावे असे महाविष्णूंच्या मनात असावे, एवढे त्यांच्या मनाला स्पर्श झाले. नेहमीच्या क्रमानुसार नारद ब्रह्मलोकी जाता जाता शिवलोकीही जाऊन आले; तथापि शिवलोकी शिवांनीही त्यांना तात्काळ ब्रह्मलोकी उपस्थित होण्याचा संदेश दिला. आदिमाया चित्शक्ती शिवा यांच्याकडूनही नारदांना काहीच उमगले नाही. त्यामुळे त्यांच्या प्रवासाला वेग आला होता. पिताश्री ब्रह्मदेवांनी त्रिदेवांचे मन एकवटून नारदांना मूर्तिमंत मनःस्वरूपात प्रकट केल्यापासून कोणतेही गुह्य सूक्ष्मातिसूक्ष्म सच्चिदानंदस्वरूप त्यांच्या मनात प्रकट झाल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे. त्यामुळे पिताश्रींनी नेमके कोणत्या कारणाने आपले स्मरण केले याचे गूढ त्यांच्या मनातील उत्कंठा शिखराला नेत होते. नारायण मंत्रोच्चारालाही एक प्रकारची, त्यांच्या अधिर मनाची गती प्राप्त झाली होती. नेहमी सच्चिदानंद ज्ञानाने प्रमुदित असलेली त्यांची मुद्रा काहीशी चिंतनमग्न झाली होती. नित्याच्या आनंदमय नामसंकीर्तनातील ही अस्वस्थता त्यांच्या मुद्रेतून सूर्यनारायणांनाही स्पष्ट जाणवत होती. वीणेचा टणत्कार, हातातील चिपळ्यांचा खळखळाट

आणि गळ्यातील पुष्पमाला यांच्या स्थितीगतीवरही त्यांचा परिणाम झाला होता. ब्रह्मलोकीच्या अवकाश मार्गावर वायुलहरींच्या स्थितीगतीचे भानही नारदांना नव्हते. त्यांची गती क्षणाक्षणाला वाढत होती. उत्कंठीत मनाला प्रत्येक क्षण युगविलंबाचा वाटत होता. नारायण नाममंत्र घोषातील त्यांची ही अवस्था पाहून; भगवान विष्णू, महामाता लक्ष्मी, जगदीश्वर शिव आणि जगन्माता शिवा यांना बालक्रीडेचे कौतुक वाटावे तसे वाटत होते. नारदांची ही अधिर मुद्रा त्रिदेवांच्या कौतुकाचा विषय असे.

नारदांना समोर पिताश्री ब्रह्मदेवांचा आश्रम दिसत असूनही तो दूर वाटत होता. अधिरतेने नारदांनी आश्रमात प्रवेश केला. ब्रह्मसभेत सनक, सनंदन, सनतकुमार, सनातन यांच्यासह मरिची, कश्यप, अंगिरा, भृगू, वसिष्ठ, ऋतु, पुलह, पौलस्त्य यांसह प्रजापती, रुद्र आणि अनेक ऋषी आपल्या ऋषीपत्न्यांसह उपस्थित होते. सरस्वती, श्रीगणेश, कार्तिकेय, भगवान गरुड, शेषनाग, चंद्र, सूर्य, वायू, देवराज इंद्र आणि मनुऋषी हेही ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेप्रमाणे तेथे नारदांपूर्वीच उपस्थित होते. क्षणभर नारदांना संभ्रम निर्माण झाला. तेवढ्यात त्यांचे लक्ष, महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वीस्वरूप सृष्टीधारक, सृष्टीकारक भूमीकडेही गेले. भूमीच्या भोवती, भूमीस्वरूपा अनेक माता उपस्थित होत्या. नारदांनी असे दृश्य त्यांच्या जीवनप्रवासात, त्यांच्या जन्मानंतर लगेचच अनुभवले होते. ते दृश्य पाहून त्यांच्या उत्कंठेचे काहीसे शमन झाले. अनेक मन्वंतरांनंतर हे दृश्य नारदांना दिसत होते. समोर महातपस्वी त्रिदेवरूपी परब्रह्म्याच्या महत्तत्त्वस्वरूप अतिवृद्ध योगी, स्वयंप्रकाशी, स्वयंसिद्ध, चतुर्मुख ब्रह्मदेव कमलासनावर विराजमान झाले होते. त्यांचा मनोमनी काही परामर्श दृष्टीसंवादाच्या माध्यमातून समस्त सभेशी सुरू होता. नारदांनी नारायण मंत्राचा ओजस्वी विजयघोष करून सभेचे लक्ष स्वतःकडे वेधून घेतले. सभेतून शब्द उमटला 'श्रीमन् नारद, नारद, नारद!'

“परब्रह्मस्वरूप सच्चिदानंदघन ज्ञानमय पिताश्री ब्रह्मदेवांना माझा साष्टांग दंडवत! येथे उपस्थित समस्त ब्रह्मज्ञ प्रजापती आणि शक्तीस्वरूप

मातांना माझा साष्टांग दंडवत.”

सभेने हात उंचावून पुन्हा एकदा 'श्रीमन् नारद, नारद नारद!' असा उद्घोष करित नारदांना, त्यांचे अभिवादन स्वीकारून मुक्त कंठाने आशीर्वाद दिले.

“हे पिताश्री, आपण माझे स्मरण करित आहात; हे प्रत्यक्ष भगवान विष्णूंनी, शिवांनी आणि माताश्रींनी निवेदित केल्याने मी आपणासमोर उपस्थित आहे. हे प्रभो, मी आपला अतिप्रिय पुत्र आपणास वंदन करून, आपले मन्तव्य कथन करण्याची प्रार्थना करतो. हे प्रभो, आज कोणत्या कारणाने ही ब्रह्मसभा, भूमातांसह येथे अवतरली आहे, याचेही कृपया निवेदन करावे.” नारदांनी अति नम्रपणे परंतु तेवढ्याच अधिरतेने ब्रह्मदेवास विनविले.

ब्रह्मसभेत विश्वगंभीर शब्दब्रह्म प्रकट होऊ लागले. “हे ऋषीहो, कृतयुगातील त्रिदेवांचे सृष्टीनिर्मिती, चलन, व्यवस्थापन ही कार्ये (१) जंबुद्वीप, (हिंदुस्थान, अफगाणिस्तान, पूर्व इराण, आशियातील रशिया व चीनचा थोडासा भाग), (२) लक्षद्वीप (आशिया मायनर, अरबस्तान व पूर्व रशिया), (३) शाल्मली द्वीप (इजिप्त, इथेपिया, आफ्रिकेचा भाग, सोमाली लँड व अरेंज नदीचा दक्षिण भाग) (४) कुशद्वीप (सहारा, सुदान, गिनी, कामेरून, काँगो, पश्चिम-दक्षिण आफ्रिका) (५) क्रौंच द्वीप (अल्जेरिया, मोरोक्को, भूमध्य समुद्राचा पूर्व भाग, आयरिश समुद्र, युरोप) (६) शाक द्वीप (बुडालेले अटलांटिक खंड, आसपासचा उथळ समुद्राचा प्रदेश), (७) पुष्कर द्वीप (दक्षिण व उत्तर अमेरिका) या सप्तद्वीपांसह सप्तसिंधूचे ठिकाणी घडली आहेत. त्रिदेव, ब्रह्ममानसपुत्र, ऋषीलोक, विविध प्रकारचे अंडज, स्वेदज, उद्भिज आणि जारज प्राणी निष्पन्न झाले आहेत. हे ऋषीहो, परब्रह्म्याच्या मनातील पूर्ण परब्रह्मस्वरूप त्रिदेव लक्षणांनी युक्त मानवी प्रजा निर्माण करण्याचे कार्य गत अनेक मनूऋषींनी केले. कृत आणि त्रेतायुगाच्या संधीकालात मानवी जीवनाचा विकास व्हावा यासाठी कार्य करण्याची जबाबदारी आपण सर्वांनी घ्यावी,

अशी त्रिदेवांची इच्छा आहे. ही मानवी प्रजा सप्तर्षी, प्रजापती आणि मनुऋषी यांनी करावी अशी माझी इच्छा आहे. येथवरच्या प्रवासात सृष्टीच्या महत्त्वाआधारे निष्पन्न झालेल्या पंचतत्त्वांचे व्यवस्थापन करण्याचे कार्य आपण केले. यामध्ये दक्ष प्रजापतींनी आणि ऋषींनी देव, दानव, मानव, प्रजाउत्पत्ती जारज स्वरूपात करण्याचे कौशल्यही निष्पन्न केले. हे ऋषीहो, आपण सर्वांनी उद्भिज, अंडज, स्वेदज आणि जारज प्राण्यांना सुरक्षित राहता यावे म्हणून पंचतत्त्वांचे व्यवस्थापन केले. अंगीरा, भृगू, वसिष्ठ आणि वसिष्ठबंधू अगस्त्य, आपण सर्व यांनी सृष्टीव्यवस्थापनाचे कार्य केले आहे; परंतु हे ऋषीहो, पंचतत्त्वांना आकलीत करतानाच झालेल्या संघर्षाचा परिणाम पृथ्वीला सोसावा लागला आहे. मायाशक्तीचे सहाय्य जरी पृथ्वीला असले आणि परमपिताश्री भगवान विष्णू यांनी पृथ्वीला सांभाळण्याचे कार्य घेतले असले; तरी परब्रह्मस्वरूप शिव आणि शिवा यांना निर्मित सृष्टीचा सांभाळ करताना आणि उत्पत्तीसाठी अनिवार्य विलय घडवितांना आपणा सर्वांचे सहाय्य मौलिक आहे. परब्रह्माच्या अहंकारातून प्रकटलेल्या महत्त्वाचे त्रिदेवांसह आपण सर्व पार्शद आहोत. पूर्ण परब्रह्म पृथ्वीवर प्रकटलेल्या आपणासह सर्वांच्या ठिकाणी असल्याची जाणीव केवळ आपल्यालाच आहे; परंतु हे ऋषीहो, देहवश अवस्थेतील देव, दानव आणि प्राणी देहस्वार्थाने गर्वोद्धत होऊन त्रिदेवांच्या आणि पंचतत्त्वासह मायाशक्तीचा अभ्यासपूर्ण शस्त्र म्हणून वापर करित आहेत. त्यातून देव आणि दानव, मनुगण आणि श्वापदे यात तीव्र संघर्ष होतो आहे. त्रिगुणांचा चैतन्ययुक्त उद्भव हे सृष्टीचे अस्तित्व असले तरी हे ऋषीहो, माझ्यासह आपणा सर्वांना व चराचर सृष्टीला त्रिगुणांचा समतोल साधणे शक्य होत नाही. त्रिगुणांच्या असमतोलाने सृष्टीरचयित्याच्या सच्चिदानंद विलासात अनिवार्यपणे बाधा पोचते. असत्य, भ्रामक अस्तित्व आणि कल्पना यात अडकून परस्पर शोषण आणि असमतोल निर्माण होत आहे. पृथ्वीदेवी याच अनुभवांचे संचित आपणा सर्वासमोर ठेवण्यासाठी उपस्थित आहेत. हे ऋषीहो,

त्रेता, द्वापार आणि कली अशा तीन युगांचा प्रवास अद्याप करावयाचा आहे आणि परब्रह्म्याच्या 'एकोऽहम् बहुस्यां प्रजायेय' या दिव्यानुभूती क्रीडेच्या वासनेचा विलय होईपर्यंत या चौकड्यांयुक्त मनुंचा प्रवास सुरूच राहणार आहे. तोपर्यंत या मर्त्य भूमीचा सांभाळ करण्याचे ब्रह्मकार्य आपणास पुन्हा पुन्हा करावेच लागणार आहे. हे ऋषीहो, हे कार्य करण्याचे आश्वासन देऊन आपण भगवती पृथ्वीला आश्वासित करावे; यासाठी पृथ्वी येथे उपस्थित आहे. हे ऋषीहो, मी तपस्याधीन होऊन मन्मानस स्वरूपात आपणास व चराचरास संज्ञापित करण्याचे आश्वासन देतो. याकरिताच माझ्या मनाचे प्रत्यक्ष रूप असलेल्या नारदांची प्रेरणा मी या त्रैलोक्यात केली आहे. ते त्रिदेवांच्या उत्पत्तीपासून महाप्रलयापर्यंतचे ब्रह्मज्ञान आणि अंतर्ज्ञान जाणणारे प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूप आहेत म्हणून मी त्यांनाच आपल्या सर्वांच्या साक्षीने पृथ्वीला आश्वासित करण्याची आज्ञा देतो.

“हे पिताश्री, आपल्या आज्ञेने मी आपल्या संवेदना समस्त ऋषी आणि प्रजापती यांना संज्ञापित करित आहे. हे ब्रह्मरूपा, ऋषी आपलेच मानसपुत्र असून ब्रह्मज्ञान प्रस्तुतीकरण आणि प्रजानिर्मिती स्वरूपात प्रजापतींचे कार्य दशदिशांत करण्यास सामर्थ्यवान आहेत. ब्रह्मा, विष्णू आणि शिव या त्रिदेवांच्या विग्रहीत मायास्वरूपिणी आदि शक्तींची विविध रूपे तसेच त्रिदेवांची विविध शक्तीतत्त्वे ऋषीलोकात आकलित आहेत. माया आणि महत्त्वातून अविद्यारूपाने प्रसृत झालेली पंचमहाभूते विविध देवदेवतांच्या स्वरूपात विभ्रमित कलांच्या रूपाने ऋषींनी आकलित केली आहेत. या सर्व शक्तींच्या साहाय्याने ब्रह्मविद्येचे मायावी सामर्थ्य केवळ शारीर आणि मन यांच्या सुनियंत्रित योगबलाने सिद्ध करण्याचे सामर्थ्य त्रिदेव आणि आदिशक्तींनी मानवी शरीरात प्रदान केले आहे. ऋषींना हे ज्ञान अक्षरब्रह्माच्या स्वरूपात मंत्ररूपाने दृष्ट झाले आहे. कृतयुगात याच सामर्थ्याने आपणास आवश्यक त्या स्वरूपात विविध तत्त्वांतील चित्शक्तीला व्यवस्थापित करून ब्रह्मांडामध्ये भूलोकीच्या

संरक्षण, संवर्धन आणि व्यवस्थापन यासाठीची आधारचक्रे नियंत्रित केली आहेत; परंतु हे भगवन्, कृतयुगाच्या उत्तरसारणीमध्ये प्रजापतींपासून निष्पन्न झालेल्या देव, दानव आणि मानव या स्वरूपातील पूर्ण त्रिदेव शक्ती आणि आदि शक्ती यांचे एकवटलेले सामर्थ्य प्राप्त असलेले हे त्रिगुणात्मक जीव, ऋषीकुलांच्या आधारे, ब्रह्मांडाची सत्ता संपादित करण्याची महत्वाकांक्षा बाळगून परस्परांत भांडत आहेत. यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ऋषीकुलांना परिश्रम घ्यावयाचे आहेत. हे प्रभो, यातील दैवी संपत्तीचे संचालन भगवान इंद्रांनी करावे; तर आसुरी संपत्तीचे नियोजन भगवान महेशांच्या आधीन वीरभद्र आणि शुक्राचार्यांनी करावे; तर दैवी संपत्ती आणि आसुरी संपत्ती यांच्या तारतम्याने शक्तीविनियोग करून प्रपंच व्यवस्थापित करण्याचे व उपभोग घेण्याचे संचालन, भगवान विष्णूंच्या आधीन असलेले इंद्र मरुत, द्वारपाल, अष्टावसू, प्रजापती आणि मनुऋषी यांनी करावे असे ब्रह्मनिर्धारित आहे. यासाठी त्रेतायुगात देव आणि दानव यांना मानवांवर अधिराज्य मिळविण्यासाठी संघर्ष अटळ आहे; परंतु हे ऋषीहो, या त्रिविध अस्तित्वांना चराचर भूतमात्रांच्या कक्षेत आणि ब्रह्मांडातील सर्व लोकीच्या शक्तींसह नियत करण्याचे सामर्थ्य द्रष्टेपणाच्या स्वरूपात ब्रह्मविद्येसह त्रिदेवांनी ऋषींमध्येच संक्रमित केले आहे. यज्ञसंस्थांच्या साहाय्याने गुरुकुलांमध्ये ज्ञान, भक्ती, त्रिगुणात्मक भोग, वैराग्य, सिद्धीसामर्थ्य तसेच शस्त्र, अस्त्र, आरोग्य संवर्धन आणि विनियोगाचे सामर्थ्य ऋषीलोकांना आकलित होऊन संवर्धित करता येणार आहे असे त्रिदेवांचे ब्रह्मांडातील सुनियोजित चलन आहे. म्हणूनच हे ऋषीहो, कृतयुगामध्ये आपणातील असंख्य ऋषींनी हे त्रिदेव कार्य उल्लंघून ऊर्ध्वरिता होऊन मोक्षमार्ग स्वीकारला. हे महाप्रलय घटनेच्या दृष्टीने अनपेक्षित घडले. असे होऊ नये म्हणून जननप्रक्रियेचे चक्र, संजीवनी विद्या आणि अमृतसिद्धी यांचे निर्माण त्रिदेवांनी ऋषींना प्रेरित करून सिद्ध केले आहे. म्हणूनच हे ऋषीहो, त्रेतायुगात आपापल्या परीने विविध गुरुकुले स्थापित करून देव, दानव आणि मानव यांना विद्या, शक्ती,

जीवनमार्ग आणि चराचराला सुनियंत्रित स्वरूपात सुखदपणाने आणि चक्रनेमीक्रमाने सांभाळण्यासाठीची व्यवस्था गुरुकुलातून घडावी. त्यासाठी राजव्यवस्था, व्यवहारव्यवस्था, अध्यात्मज्ञानावर निर्धारित करावी, असे त्रिदेवांचे संकेत ब्रह्मसंज्ञापनातून स्पष्टपणे मिळत आहेत. यात देव, दानव, मानव यांची कुले, राज्ये आणि कार्ये यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ब्रह्मदेवाने यज्ञसंस्थांचे ज्ञान आपणास दिले आहे. हे ऋषीहो, ब्रह्मसत्यज्ञानावर आधारित परंतु ब्रह्मविग्रहित अशा या ब्रह्मांडकोशाचे व्यवस्थापन कलीयुगाच्या अखेरपर्यंत ऋषीकुलांना करावयाचे आहे. कारण ऋषी हे प्रत्यक्ष परब्रह्माचे ब्रह्मांड चलनासाठी त्रिदेव आणि मायाशक्तीने ब्रह्ममानसाच्या माध्यमातून निर्माण केलेले परब्रह्माचे पार्श्व रूप आहे. म्हणूनच परतत्त्व, देव, सिद्ध आणि ज्ञानी, पुरोहित असे ऋषीगण त्रेतायुगात कार्यप्रवण होणे आवश्यक आहे. प्रजापतीस्वरूप ऋषीगणांनी देव, दानव आणि मानव यांच्या समूहामध्ये हे ब्रह्मज्ञान प्रेरित करून परब्रह्माच्या अस्तित्वाचे संवेदन सर्वांच्या ठायी घडविण्याचे कार्य करावयाचे आहे. ही परब्रह्माची स्वतःचा साक्षात्कार स्वतःच घडविण्याची अपरिहार्य अशी मनिषा आहे. या मनिषापूतीसाठी ऋषीलोकाची स्थापना ब्रह्मांडात केली आहे. हे ऋषीहो, आपण हे सर्व जाणता. त्रेतायुगात, कृतयुगाप्रमाणे भगवान विष्णू आणि शिव विविध अवतार धारण करून, देव, दानव आणि मानव यांच्या ठिकाणी दैवी संपत्तीचा आदर्श स्थापित करणार आहेत. याकरिता विद्या आणि कला, शक्ती आणि शस्त्र, सिद्धी आणि चैतन्य या स्वरूपात आदिमायेची असंख्य रूपे प्रकट होऊन आपल्या माध्यमातून, आपल्या या परब्रह्म निर्मित कार्यात सहाय्यभूत होणार आहेत. या शक्ती व त्रिदेव मानवी समूहांसाठी पितृ मातृ भावाने त्यांच्या जीवन निर्वाहातील वांछा पूर्ण करण्यासाठी प्रेरित होणार आहेत. म्हणूनच त्रेतायुगात यज्ञसंस्थेबरोबरच नवविधा भक्ती माध्यमरूपाने उपयुक्त ठरणार आहे. हे ऋषीहो, दैवी संपत्ती आणि आसुरी संपत्ती यांचा प्रकर्ष मानवी जीवनात विलयित होण्याची प्रक्रिया त्रेतायुगाच्या अखेरीस होऊन द्वापार

युगात देव आणि दानव यांच्या परंपरा क्रमाक्रमाने नष्ट होऊन, द्वापार युगाच्या अखेरीस केवळ मानवी समूहांच्या स्वरूपात दैवी आणि आसुरी संपत्ती प्रकट होत कलीयुगाच्या विलयापर्यंत म्हणजेच प्रलयापर्यंत ब्रह्मांडातील हे विकार पुनर्ब्रह्मांड निर्मितीसाठी प्रलयित होतील. हे ऋषीहो, या सर्व कालात ब्रह्मविद्येच्या परंपरा परब्रह्माचे ब्रह्मांडस्वरूप प्रचलन सिद्ध करण्यासाठी आपल्या ज्ञानपरंपरा आणि विज्ञानपरंपरा सतत पुढे न्यावयाच्या आहेत. ब्रह्मांडाच्या या प्रचलनात प्रत्यक्ष परब्रह्माचे आत्मचलन ऋषीकार्यातून घडत राहणार आहे. हे ऋषीहो, पृथ्वीदेवींना ऋषीलोकांचे हे कार्य सतत चालू राहण्यासाठी आश्वासित करावे.” देवर्षी नारदांचे ब्रह्ममानस स्वरूपातील हे भविष्य ऐकताना सर्व ऋषींचे देह, नेत्र आणि मुद्रा अधिकाधिक चैतन्यमयी होत होत्या. प्रत्यक्ष पिताश्रींचे मन्तव्य मनात साठवितांना चैतन्याचा साक्षात्कार घडत होता.

* * *

देवेन्द्रांच्या आधिपत्याखाली तेहेतीस कोटी अर्थात प्रकारातील देवदेवतांची रूपे प्रतिके, अवतार यांची परंपरा निर्माण झाली होती. दानवांनी दानव लोक स्वतंत्रपणे निर्माण केला होता. माया, यंत्र, तंत्र आणि शस्त्र यांचा दानवी गुरुकुलात देवदेवतांच्या बरोबरीने विकास झाला होता. असे असूनही, तमोगुणाने ओतप्रोत दानव दैत्य, राक्षस अशा स्वरूपात देवतांचे, राज्य, इंद्रपद, शस्त्रास्त्रे मिळविण्यासाठी देवांशी आणि मानवांशी स्पर्धा करीत होते. दानवांच्या तमोगुणाचा प्रतिकार करून विश्व समतोल राखण्यासाठी ऋषीलोक यज्ञमागनि देव आणि मानवांना पौरौहित्यपूर्वक सहाय्य करीत होते. त्यामुळे दानव ऋषीलोकांचाही छळ करण्यास धजावत होते. कुलगुरु शुक्राचार्यांमुळे ऋषींविषयीचा धाक दानवांमध्येही होता. ऋषींना मात्र देवदेवतांना यज्ञकर्माचे साधन बनवून शक्ती प्रकट कराव्या लागत होत्या. त्यामुळे मानवांचे सहाय्य घेण्यावाचून

त्यांना पर्याय नव्हता. दानव तमोगुणाने ओतप्रोत होते व तमोगुणाच्या धुंदीतच रजोगुणाचा उपभोग घेत होते त्यामुळे त्यांचे जीवन सतत द्वेषमूलक, बुभूक्षित, महत्वाकांक्षी आणि आक्रमक स्वरूपाचे असे. असे असूनही योगमार्ग मंत्र तंत्र यात आग्रहीपणाने स्वतःला गुंतवून त्रिदेवांना प्रसन्न करण्याचे कौशल्य दानवांमध्ये होते. दानव शिवरुद्रांच्या संहारकार्यास नेहमीच सहाय्यभूत ठरत असत. त्यामुळे भगवान शिव त्यांना तात्काळ प्रसन्न होऊन वांछित वरदान देत असत. या वरदानांचा विनियोगही तामस वृत्तीने दानव करीत असत. क्षात्रवृत्तीने दानवी समाजाचे राज्यकर्तेदेखील यात मागे नसत. असे असले तरी देवराज्याविषयी आणि देवलोकांविषयी राक्षसांना नेहमीच कुतूहल वाटे; तर मानवलोक त्यांना उदरनिर्वाहाचे साधन वाटे. अशा कार्यात ते ऋषींनाही सोडत नसत. या दानवांच्या लोकी नारदांच्या स्वारीची मात्र सन्मानपूर्वक उठवस असे. त्रिदेव आणि देवलोकाचे मन्तव्य, मानवांचे देव आणि ऋषींशी असलेले संबंध व त्यातून घडणाऱ्या हालचाली समजून घेण्यासाठी नारदांच्या आगमनाची दानव उत्कंठेने वाट बघत असत.

देव नेहमीच स्वतःची शक्ती सांभाळण्यात आणि विकसित करण्यात तपश्चर्या मग्न असत. ते नेहमीच संजीवन जीवन जगत असत. यज्ञ आणि भक्ती यांना वश होऊन त्रिदेवांच्या आज्ञेने सहाय्यभूत व्हावे एवढेच देवदेवतांना ठाऊक. ऋषीलोकांकडून हविर्भाग स्वीकारण्यात आणि मनुष्यमात्राकडून ध्यान, तप, भक्ती, यज्ञ, व्रतवैकल्ये याद्वारे उपासना स्वीकारून माणसांना सद्वर्तनात गुंतवून स्वतःचा सन्मान राखण्यात इंद्रप्रजा धन्यता मानत असे. दानवांची आक्रमणे सत्प्रवृत्त आणि धर्मशील मानव आणि ऋषी यांच्या तपश्चर्येने देवत्व धारण होण्याच्या प्रक्रिया त्यांना केवळ नारदांकडूनच अवगत होत असत. त्यामुळे देवही भयचकिततेने नारदांना भेटण्यास उत्कंठित असत. ब्रह्ममानसपुत्र मनूऋषींसह सर्व प्रजापतींनी मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास साधला होता. महत्तत्त्वस्फुरित आणि माया विकल्पित अविद्यास्वरूप सत्व, रज आणि

तम यांचा समतोल राखीत सर्व भूतजातासह समावेशकतेने स्थिर स्वरूपात जीवन जगण्याचे कौशल्य ऋषींनी मनुष्यमात्रांच्या ठिकाणी नेमस्त केले होते. त्यांच्या या नेमस्तपणामुळे मानव आपल्या कार्यकर्तृत्वाने देवरूप होऊ शकेल अशी स्थिती निर्माण झाली होती. रज आणि तम गुणांवर मात करून सात्विक गुणांच्या मार्गाने परब्रह्मस्वरूप होतो येते, असा ध्यान, समाधी आणि भक्ती यांसह कर्ममार्ग ऋषींनी मानवांमध्ये प्रेरित केला. परब्रह्म आणि ब्रह्मांड यातील सर्व तत्त्वे आणि द्रव्ये यांनी परिपूर्ण असलेला मानवी जीव हा कैवल्याला आणि त्रिदेवांना आपलेच रूप वाटे. मानवाला देव, ऋषी, सिद्ध आणि कैवल्य अशी सर्व रूपे प्राप्त झाल्यामुळे मानवांच्या ज्ञान आणि शक्तीसामर्थ्यापुढे तमोगुणी राक्षसही हतबल होऊ लागले. परब्रह्माला सृष्टीमध्ये अशीच अवस्था निर्माण करावयाची होती. यासाठी नारदांनी स्वतः ब्रह्मनिरूपित, शिवआज्ञापित आणि नारायणकृपान्वित नवविध भक्तीमार्ग माणसास प्रदान केला होता. हा भक्तीमार्ग दानवांमध्येही प्रेरित व्हावा आणि चराचर भक्तीभावाने प्रेरित होऊन कैवल्यमार्गी व्हावे असे सृष्टीनिर्मात्या ब्रह्मदेवांना वाटे. त्यांचे हे कार्य नारदांनी, प्रजानिर्मिती नाकारून स्वीकारले होते. नारदांच्या प्रेममूलक भक्तीमार्गाने लोकधारणा शक्य आहे म्हणूनच नारायणांना नारद नारायणतत्त्वाइतकेच प्रिय होते.

सृष्टीच्या या प्रवासात ब्रह्मदेवाच्या मानसपुत्रांची असंख्य गुरुकुले ब्रह्मांडात द्रष्टेपणाने शक्तींचा अभ्यास आणि शक्तींचे प्रकटीकरण यासाठी नादसामर्थ्याचा वापर करून वेद आणि उपवेद निर्माण करीत होते. त्यावर आधारित शास्त्रे त्यांनी निर्माण केली होती. आयुर्वेद, धनुर्वेद, ज्योतिर्वेद आणि षट्शास्त्रांचा विकास गुरुकुलातून अखंडपणे घडत होता. मानवी देहस्वरूपातील देव, दानव, मानव, यक्ष, किंपुरुष, विद्याधर, किन्नर, गंधर्व, पिशाच्च, नाग एवढेच काय पशुपक्षी हे देखील या गुरुकुलांमधून ऋषींनी निर्माण केलेल्या ज्ञानपरंपरेचा आस्वादपूर्वक अभ्यास करीत होते. गंधर्वशैलीने आणि सामवेदात्मकतेने ज्ञान मौखिक परंपरेत आणत

होते. गुरुकुलातील ब्रह्मचर्याश्रम ब्रह्मविद्येने सतत उजळून निघत असे. एका बाजूला मनुऋषींनी सर्व प्रजापतींच्या सहाय्याने मानवी, दानवी आणि दैवी यांसह सर्व लोकांचे व्यवस्थापन स्मृती सूत्रांच्या स्वरूपात संकलित करीत होते. विविध ऋषींच्या स्मृतींचा विनियोग ग्राम, नगर, व्यवसाय यांच्या व्यवस्थापनासाठी होत होता. राज्यव्यवस्था निर्माण झाल्या होत्या. मानवी समूहात चातुर्वर्ण्यव्यवस्था निर्माण करून कर्मव्यवस्था निर्माण करण्यात यश मिळाले होते. देव, ऋषी, मानव, दानव आदि सर्व लोकांतच या ना त्या प्रकारे ही व्यवस्था कर्माधारे वापरण्यात यशस्विता लाभली होती.

घरेदारे, वस्त्रेप्रावरणे, गडकोट किल्ले, देव आणि तत्सम मनुष्यादि जीवमात्रांना उपयुक्त सर्व गोष्टींचे शोध आणि उपयोजन करण्यात यश आले होते. देव दानव आणि मानव यात शारीरयोग विज्ञान आणि भौतिक विज्ञान याद्वारे सर्व प्रकारचे राजभोग भोगण्यात यश प्राप्त झाले होते. अशा गुणात्मक विकासाबरोबरच तमोगुणात्मक व्यवहाराच्या प्रथा सर्वांना त्रस्त करीत होत्या. कूटनीती, असत्य, व्यूहरचना, षड्रिपूंच्या मानसिक विद्वेषात्मक हालचाली यांनी देव, दानव, मानव यांतील संघर्ष पराकोटीला नेले होते. जगा आणि जगू द्या, कैवल्यानंद या ध्येयासाठी निष्काम कर्मयोग करा, अशा सत्तत्त्वांचा विनियोग सोयीनुसार करण्यात महत्त्वाकांक्षी गुंतले होते. यातूनच संघर्षात्मक जीवन सर्वांच्याच वाट्याला आले होते. काळ प्रलयाच्या दिशेने तीळ तीळ पुढे सरकत होता. भगवान विष्णूंनी शिवांनी आणि शक्तींनी सप्तखंड पृथ्वीवर अनेक अवतार धारण करूनही ही संघर्ष क्रीडा पुढे पुढे जात होती. सत्याचा विजय होत असला तरी, सत्याला असत्याशी तीव्र संघर्ष करावा लागत होता. नारदांना सत्य प्रस्थापनेसाठी, न्यायप्रस्थापनेसाठी अथक परिश्रम करावे लागत होते. कृतयुगात अपराध आणि शिक्षा या अस्तित्वातच नसलेल्या गोष्टी त्रेतायुगात पराकोटीला पोहोचल्या होत्या. केवळ व्यवस्थापन म्हणून सामाजिक स्थैर्यासाठी गुणकर्मावर आधारित चातुर्वर्ण्यव्यवस्था

महत्त्वाकांक्षेमुळे जन्मानुसार जातीव्यवस्थेमध्ये रूपांतरित झाली होती. स्मृतिग्रंथातून मांडल्या जाणाऱ्या व्यवस्थेचा विपर्यस्त अर्थ लावून व्यवहार करण्यात सत्यनिष्ठा बाधित होत होती. नवग्रह कलासाधना, भौतिक साधना, राजसुखोपभोग, कामलोलुपता आणि साम्राज्य महत्त्वाकांक्षा यामुळे माणसामाणसात, मानवदानवात आणि देवदानवात संघर्ष पेटला होता. तरीदेखील ऋषीनिष्ठा, ज्ञाननिष्ठा, राजकीय आणि व्यावहारिक कर्तव्यनिष्ठा यांचे सत्यनिष्ठेने पालन करणाऱ्यांचा मोठा वर्ग मानवांमध्ये आणि दानवांमध्येही स्थित होता. नारदांना या सत्यनिष्ठेचा उपयोग करून घेऊन मनुष्यमात्रांना मोक्षमार्गाकडे घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करावयाचा होता. दानवांची आसुरी संपत्ती नष्ट करून दैवी संपत्तीचा उदय दानवांमध्ये घडवून त्यांनाही मानवी वृत्तीने जगण्यास प्रवृत्त करावयाचे होते. भगवंतांच्या आणि शिवांच्या तसेच शक्तीमातेच्या, योगिनींच्या अनेक अवतारांचा या कार्यासाठी विनियोग होत होता. त्यामुळेच ऋषीवर्गाला पौरोहित्य करतांना ज्ञाननिष्ठा आणि धर्मनिष्ठा जतन करणे शक्य होते. मनुऋषींकडून निर्माण झालेल्या स्मृतिग्रंथाचे अनेक ऋषींच्या आधाराने स्थलकाल परिस्थिती सापेक्ष पर्याय घडविण्यात नारदांना यश आले होते. वामन, परशुराम आणि प्रभू रामचंद्र या स्वरूपातील भगवंत आणि त्यांचे पार्श्व यांनी दानवत्व नाहीसे करून सर्वत्र मानवमात्र प्रकटविण्यात यश प्राप्त केले होते. प्रभू रामचंद्रांनंतर त्रेतायुगाचा अस्त होऊन द्वापारयुगाला केव्हाच सुरुवात झाली होती. येथवरच्या प्रवासात ब्रह्मदेवांनी ऋषीकुलांच्या आधारे स्थलकाल परिस्थिती परत्वे चराचराला भाषिक प्रतिकामधून बंदिस्त केले होते. ज्ञान, विज्ञान यांची साधना राजकीय सामाजिक आणि क्रीडात्मक व्यवहार भाषांच्या आधारे होऊ लागली होता. मानवी मनाचा संपूर्ण व्यवहार भाषेतून घडविण्यात ऋषीकुलांना आणि ब्रह्मदेवांना यश प्राप्त झाले होते. वेदपरंपरा निर्माण करणारे गुरुकुलांचे संस्थापक, मानवी आणि दानवी गोत्रांचे संस्थापक या भाषिक मंडनाने सर्व व्यवहार करू लागले होते. संगीत, नाट्य आणि वाङ्मय या सर्व गोष्टी ध्वनिमुद्रांच्या

आधारे करता येऊ लागल्या होत्या. भौतिक आणि मानसिक साधनांच्या आधाराने द्वापारयुगात मोठीच क्रांती, त्रेतायुगांमधून आलेल्या परंपरांमधून घडली होती. नारदांचा विश्वसंचार या गोष्टी घडविण्यात केवळ साक्षी नव्हता; तर मार्गदर्शन, व्यवस्थापन आणि परंपरांना शास्त्रीय अधिष्ठान मिळवून देण्याचे महत् कार्य पिताश्री ब्रह्मदेव, शारदामाता, शिवपुत्र गणेश, शिवपुत्र स्कंद यांच्याकडून कार्य करून घेण्यात सनक, सनंदन, सनातन, सनत्कुमार आणि ऋषीपरंपरा यांचे मोठे सहाय्य नारदांना लाभले होते. त्रैलोक्यात भ्रमंती करताना, असंख्य गुरुकुलांच्या माध्यमातून मौखिक परंपरेने आलेले ज्ञानवैभव नारदांनी मोठ्या कौशल्याने त्रैलोक्यात प्रसारित करण्यात प्रत्यक्ष विष्णूभगवंतांना सहाय्य केले. हे त्यांचे महत् कार्य त्रिदेवांना आणि आदिशक्ती, आदिमाया यांना पंचतत्त्वांना, इंद्रादि देवदेवतांना आणि पृथ्वीमातेला ज्ञात होते. नारदांना ऋषीकुलांचा विष्णुतत्त्वाच्या प्रचारासाठी मोठाच आधार होता. द्वापारयुगात जवळपास सर्वत्र मानवांचेच साम्राज्य निर्माण झाले होते. दैवी आणि आसुरी संपत्ती माणसाच्याच मनामध्ये त्रिगुणात्मकतेने स्थिरावल्या होत्या. देव दानवांचा संघर्षात्मक प्रवास मानवी मनात विलयित झाला होता. म्हणूनच ब्रह्ममानसपुत्राला अर्थातच प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या मनाला म्हणजेच ज्ञानमय शिवशक्तीला आणि धारणात्मक विष्णुतत्त्वाला नारदांच्याच संचारातून मानवाच्या द्वापार आणि कलीयुगाच्या प्रवासाचा मार्ग प्रशस्त करावयाचा होता. परब्रह्म विग्रहातील महत्तत्त्व त्रिदेवांच्या रूपाने प्रेरित होऊन ब्रह्मदेवाच्या, प्रतिभारूप नारदांच्या ठिकाणी स्थिरावले होते.

* * *

अकल्पितपणे पिताश्रींच्या निमंत्रणाने देवर्षी नारद संभ्रमित झाले. पिताश्रींच्या दर्शनास उपस्थित होताच त्यांना, ब्रह्मलोकी महामाता सरस्वती, महालक्ष्मी, महाशक्ती, श्रीगणेश, शिवलोकनायक कार्तिकेय

यांना पाहून आश्चर्य वाटले. नेहमी तात स्वतः महाशक्ती, महालक्ष्मी आणि महासरस्वतींच्या दर्शनार्थ शिवलोकी जात असत. आदिमायास्वरूप त्रिदेवींना ब्रह्मलोकी पाहून नारदांनी सर्वांना वंदन केले. मातांनी देवर्षीं नारदांना आलिंगन देऊन शुभाशीर्वाद दिले. गणेश आणि कार्तिकेय यांना आलिंगन देऊन, नारद प्रश्नार्थक मुद्रेने तातश्रींच्या समोर गेले.

“हे सृष्टीरचयिता पिताश्री, आज ब्रह्मलोकी कोणता उत्सव आहे? त्रिमातादी, गणेश आणि कार्तिकेयांसह येथे उपस्थित पाहून मी उत्कंठित झालो आहे. त्यात आपण शिघ्रतेने मला निमंत्रित केले, त्यामुळे तर माझी उत्कंठा गुणित झाली आहे.” नारदांनी पृच्छा केली.

“हे पुत्र, मायारूपिणी त्रिदेवांनी मायेच्या व्यवस्थापनाची द्वापार आणि कलीच्या नियमित प्रचलनासाठी एक प्रस्ताव मांडला आहे.” ब्रह्मदेवांनी नारदांची उत्सुकता आणखी वाढवली.

“प्रस्ताव? कोणत्या संदर्भात? हे तातश्री, मी प्रत्यक्ष आपले मन असतानासुद्धा, मला हे कसे विदित झाले नाही? आपल्या मनाच्या पलीकडे असे काय आहे बरे?” नारदांनी प्रश्न केला. नारदांचा हा प्रश्न ऐकून मायारूपिणी त्रिशक्ती खळखळून हसल्या. नारदांनी, आपलेच काही चुकले असावे असे वाटून गणेश आणि कार्तिकेयांकडे पाहिले. गणेश चिंतनमग्न होते. त्यांचे या संवादाकडे लक्षही नव्हते. भगवान स्कंद, अर्थात कार्तिकेय मात्र नारदमुनींच्या मदतीला धावले.

“हे महर्षे, आपण ब्रह्ममानस आहात; तथापि ब्रह्ममानसातून मुक्त झालेल्या परब्रह्मरूप शक्तीशलाका दशदिशांना आपल्या बांधवांनी ऋचाबंध स्वरूपात बंदिस्त केल्या. त्यांचे उद्घाटन, जागरण, उपयोजन करण्याच्या कलाही त्यांना अवगत आहेत. त्रिदेव आणि ज्ञान यांना त्रिशक्तीच्या स्वरूपात ऋषींनी ज्ञानज्वालांच्या स्वरूपात आपापल्या गुरुकुलात ध्वनिबद्ध करून यज्ञसंस्थांशी निगडित केले आहे. हे नारदमुने, दशदिशांत हे ज्ञान विखुरल्यामुळे देव, दानव, मानव यांच्या व्यवहारात अकारण अनेक संघर्ष निष्पन्न होत आहेत. दानव तर दैत्यरूपाने त्याचा

विनियोग केवळ तामस गुणाने स्वतःच्या स्वार्थासाठी करित आहेत. हे आपण प्रभूंच्या राम अवतारात अनुभवले आहे. एवढेच नव्हे तर त्रिशक्तींमध्ये परस्पर संघर्षही कधी घडविला जातो आहे. शिवगण चौसष्ट योगिनींच्या विविध कला, शिवस्वरूप अवतार भगवान विष्णू त्यांचे पार्श्व आणि भक्त यांच्यातही प्रसंगी संघर्ष झालेला पहावयास मिळतो आहे. त्यामुळे द्वापार युग असूनही ज्ञान आणि कला यांच्या संबंधात विखुरलेपण आल्याने पृथ्वीवर अनपेक्षित असत्य आणि विद्वेष यांनी त्रस्तता वाढते आहे. त्यांचे व्यवस्थापन केले पाहिजे आणि दैवी आणि आसुरी संपत्तीचे पूर्ण विलयन मानवाच्या ठायी होऊन गुरुकुलांच्या माध्यमातून व्यवस्थापन व्हावे, असा प्रस्ताव घेऊन माता आल्या आहेत.” कार्तिकेयांनी सांगितले.

“हे भगवन्, पिताश्री प्रत्यक्ष नारायण श्रीगणेशाच्या रूपाने शिवलोकाहून आदिमायांचे लडिवाळ बालक रूपात येथे उपस्थित असताना आपण एवढे संभ्रमात आणि चिंतेत का पडलो आहोत? ब्रह्मांडातील ज्ञान आणि चराचर पदार्थ यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी त्यांनी आदिमायांचे शिवाशीर्वादाने बालकत्व स्वीकारले आहे. ज्ञान आणि सर्व पदार्थांचे व्यवस्थापन त्यांच्याच आशीर्वादाने होईल. ते स्वतः ॐकारस्वरूप असून प्रत्यक्ष परब्रह्म ज्ञानाची मूर्ती आहेत. त्यांच्या ठायी षट्शास्त्र विराजमान असून भगवान शिवांच्या कृपेने सर्व कला त्यांच्या ठायी स्थिरावल्या आहेत. त्रिदेव आणि ब्रह्मांडातील चराचर सृष्टीचे आदिमायेने स्थापित केलेले तेच गणाधीश आहेत. सर्व देवदेवतांचे शक्तिस्त्रोत आणि सर्व ऋषीमुनींचे प्रेरणास्त्रोत तेच आहेत. त्यांच्या रूपाने सच्चिदानंदाचा स्पर्श चराचराला घडला आहे. म्हणून हे पिताश्री, आदिशक्तींनी आणि आपण सर्वांनी प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूप ज्ञानमूर्ती श्रीगणेशांना शरण जाणे, हेच मला उचित वाटते. ते निर्गुणाचा मुळारंभ आहेत आणि त्यांच्या ठायीच त्रिगुण शांत झाले आहेत. म्हणून हे सेनापते कार्तिकेय, हे जगन्मातांनो, श्रीगणेशाच्या मार्गदर्शनाने आपण हे करावे, हाच माझा परामर्श आहे.”

श्रीमन् नारदांच्या स्तोत्राने गणाधीश प्रसन्न झाले. त्यांची मुद्रा आनंदमोहोर झाली. नेत्र ज्ञानप्रकाशित झाले. “हे नारदा, ब्रह्मर्षे, आपण परब्रह्म रूपाचे जाणकार आहात. प्रत्यक्ष नारायणस्वरूप आपणास प्राप्त आहे. आपण त्रैलोक्यात संचार करता. ब्रह्ममानसपुत्रांशी आणि विश्वात गुरुकुले स्थापन करून ज्ञान, कला आणि चराचर सृष्टी यांचे व्यवस्थापन करण्याची शक्ती आणि कला प्राप्त झालेल्या समस्त ऋषीगणांशी आपला स्नेहभाव आहे. सृष्टीसंचालनात शिवस्वरूप होऊन ब्रह्मांडशक्ती एकवटलेले व प्रत्यक्ष ऋतुचक्राचे मंडन करणारे भ्राताश्री, भगवान अगस्त्य, हे तर आपले परमस्नेही आहेत. त्यामुळेच त्यांनी ब्रह्ममानसपुत्र सप्तर्षींमध्ये आपल्या कर्तृत्वाने स्थान प्राप्त केले आहे. हे नारद मुने, अगस्त्यांसह भृगू, अंगिरा, वसिष्ठ आदि सर्व गुरुकुलांचा त्याचबरोबर सामर्थ्य संपन्न व पुनर्चयिते दधिची, विश्वामित्र, भगवान परशुराम, भगवान बली आणि प्रत्यक्ष लोकबंध विष्णुभगवंत यांचा परामर्श घेऊन आपण माझ्याकडून कोणत्या कार्याची अपेक्षा करता ते सुविहित करावे. कारण प्रत्यक्ष कार्यनिश्चितीशिवाय मला कार्यसिद्ध आणि प्रवाही होता येत नाही, हे आपण जाणता. म्हणूनच या सर्व व्यवस्थापनाचे प्रजापतींच्या सहकार्याने कार्यप्रारूप निश्चित करून आपणच मला आज्ञा करावी, असे मी आपणास वरदान देतो.” गणाधीशांनी प्रसन्न मुद्रेने सर्वांना आश्वासित केले.

“नारायण, नारायण! हे ॐकारस्वरूपा, मूलाधारा, गजनारायणा, आपली लीला अगाध आहे. आपण माझ्यावरच या समस्त व्यवस्थापनाचे उत्तरदायित्व सोपवून नारायण संकीर्तनाची संधी देत आहात. हे आदिमायांनो, पिताश्रींच्या आज्ञेने आणि गणेशाच्या कृपेने, मी पुन्हा एकवार सनक, सनंदन, सनत्कुमार आणि सनातन यांचा परामर्श घेऊन समस्त प्रजापती, लोकपाल, ऋषीगणांना व्यवस्थापनासाठी सिद्ध होण्याचे आवाहन करीन.” नारदांनी महामातांना भगवान कार्तिकेय, गणेश, पिताश्री ब्रह्म यांच्या साक्षीने आश्वासित करणारी वाणी उद्घटित केली. त्याचवेळी भगवान शिव आणि विष्णू प्रसन्न मुद्रेने पिताश्री ब्रह्मांना आणि

नारदांना कृपान्वित करित होते. ब्रह्ममानसरूप नारदांना त्रिवार वंदन केले. त्याचक्षणी चतुर्मुख ब्रह्म नारदांसह भावसमाधीत गढून गेले. आदिमाया प्रसन्न झाल्या. गणेश निश्चित झाले. कार्तिकेय कार्यमग्न होण्याची मनोमनी प्रतिज्ञा करून शिवलोकी पुनर्प्रगट झाले.

* * *

ब्रह्मर्षी नारदांनी ब्रह्मदेवांच्या ब्रह्मांड व्यवस्थापनाचा विचार विष्णुभगवंतांपुढे मांडला. “हे भक्तश्रेष्ठा, नारदा, द्वापार आणि कलीयुगाच्या व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने ब्रह्मदेवांचा विचार योग्यच आहे. ब्रह्ममानसपुत्र सप्तर्षी, प्रजापती, दैवी आणि आसुरी शक्ती यांच्या परंपरा ऋषीकुलांमधून सतत पुढे जात आहेत. दशदिशांना पसरलेल्या या ज्ञानपरंपरा एकत्रितपणे मांडण्याचे कार्य करण्याची वेळ आलेली आहे. सप्तर्षींनी द्रष्टेपणाने स्थापित केलेल्या मंत्रशक्ती यज्ञ आणि योग या साधनमार्गांच्या रूपाने विश्वभर कार्यान्वित आहेत. हे भगवत्श्रेष्ठा, ब्रह्मदेवांनी त्रिदेवांच्या शक्ती एकवटून सृष्टी, नाद आणि अक्षर यांची निर्मिती केली. या तीनही शक्ती परब्रह्मस्वरूप ज्ञानमय आकलित व्हाव्यात म्हणून ब्रह्मांडात प्रत्यक्ष परब्रह्मांचे ध्वनीआकार एकाक्षर ब्रह्माच्या स्वरूपात अर्थात ॐकाराच्या स्वरूपात स्थापित करण्यात यश मिळविले. हे भक्तश्रेष्ठा, आपण तर प्रत्यक्ष ब्रह्माचे मानस आहात. सच्चिदानंदस्वरूप ज्ञानापर्यंत पोचण्यासाठी आपण यज्ञ, योग या साधनांबरोबरच भक्ती या सर्व सुलभ साधनांची प्रस्थापना केली; परंतु हे भक्तश्रेष्ठा, द्वापार आणि कलीयुगात या सर्व गोष्टींचे नियमन घडले पाहिजे ही ब्रह्मदेवांची अपेक्षा कृत आणि त्रेतायुगात निर्माण झालेल्या, घडलेल्या आणि त्यातून निष्पन्न होणाऱ्या सर्व घटनांच्या दृष्टीने आवश्यकच आहे. हे भक्तश्रेष्ठा, यासाठी ब्रह्मांडाची धारणा मानवी जीवविकासाच्या दृष्टीने सुस्थिर करण्यासाठी मी स्वतः सात मुख्य अवतार धारण केले; तर शिव आणि आदिशक्तींनी माझ्याबरोबर अनेक प्रसंगी अनेक अवतार सिद्ध

केले; परंतु कृत आणि त्रेतायुगात सत्यनिष्ठा, साधनशुचिता आणि न्यायनिष्ठा अबाधित होती. महाप्रलयाकडे जाताना निष्ठांचे विचलन विघटनासाठी अपरिहार्य असते; परंतु त्यासाठी मानवी ज्ञान आणि धर्म यांची बंदिस्तताही आवश्यक असते.” विष्णु भगवंतांचे लोकबंधात्मक विवेचन नारद गांभीर्याने ऐकत होते. लक्ष्मीमाता काहीशा शंकित मुद्रेने विस्मयकारक हास्य करीत होत्या.

“भगवन्, आपण म्हणता त्यासाठी कोणत्या प्रकारची व्यवस्था आपणास अपेक्षित आहे?” हे नारदांनी विचारले.

“हे भगवत् श्रेष्ठा, ज्ञान आणि त्याचा विनियोग अशी ज्ञानाची दोन अंगे असतात. विश्वातील सर्व ऋषीकुलांमध्ये व त्यांनी स्थापन केलेल्या मानवी, दैवी आणि दानवी समूहांमध्ये ज्ञान परंपरांचे आचार परंपराधिष्ठित धारणात्मक अंग प्रस्तुत केले आहे. या दोन्ही गोष्टी मौखिक परंपरागत आहेत व त्या विविध गुरुकुलांशी निबद्धीत आहेत. अक्षरब्रह्माच्या रूपाने त्या स्थिर मंत्र स्वरूपात ग्रंथरूप झाल्या पाहिजेत. त्यासाठी ज्ञानात्मक मौखिक परंपरा यज्ञवेदींच्या सहाय्याने प्रकट होतात. त्यांचे संकलन होणे आवश्यक आहेत. या यज्ञसंस्थांना जोडून तंत्रसंस्था शक्ती प्रकटविण्यासाठी सिद्ध झाल्या आहेत. त्यांचेही अक्षरमंत्ररूप होणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे कृत, त्रेता, द्वापार आणि कली या युग चौकडीमध्ये त्रिदेव, पंचतत्त्वे, माया, अविद्या यातून निष्पन्न चर अचर सृष्टी व त्यातील देव मानव, दानव आणि तत्सम परिपूर्ण जीवसृष्टी यांचा घटनात्मक, कथात्मक इतिहास यांचे लेखन घडले पाहिजे. त्याचबरोबर समाजधारणेस उपयुक्त अशा आदिकालापासूनच्या परंपरांचा नेटका परामर्श घेत कालसापेक्षतेने नीती, न्याय व योग तसेच साधना यासाठीचे नियमन प्रस्तुत करणाऱ्या स्मृती निर्माण झाल्या पाहिजेत. त्रेतायुगात ऋषीपरंपरेतील वाल्मिकींनी इक्ष्वाकु परंपरेचा कथात्मक इतिहास रामायणाच्या रूपाने आर्श स्वरूपात लिहिला आहे; परंतु हे भक्तश्रेष्ठा, जोपर्यंत समग्र ज्ञानव्यवस्थापन व आचारधर्म व्यवस्थापन घडत नाही तोपर्यंत विश्वामित्र,

अत्री, दधिची एवढेच काय, देव, दानव यांच्याकडूनही अकल्पितपणे ब्रह्मकार्य घडू लागतात.”

“भगवन्, आपण म्हणता ते सत्य आहे. विश्वामित्रांनी प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांना आव्हान देऊन प्रतिसृष्टी निर्माण करण्याचा या चौकडीतील इतिहास सर्वश्रुत आहे. ऋषींनी निष्पन्न केलेली कृषीव्यवस्था आणि प्राणिव्यवस्था, त्यावर मोठेच संकट यामुळे कोसळले होते.” नारद मध्येच बोलले.

“हे भगवद् भक्ता, यासाठी द्वापारयुगात विश्वविख्यात गुरुकुल परंपरांना एकत्रित करणे आवश्यक आहे आणि ज्ञान आणि धर्माची सुविहित मांडणी करणेही आवश्यक आहे. त्यासाठी आपणास ब्रह्ममानसपुत्रांना सामंजस्यपूर्वक एकत्रितपणे मार्गदर्शन करून ऋषी, देव, दानव आणि मानव यांना सहाय्यभूत ठरलेल्या ब्रह्मांड व्यवस्थापन करणाऱ्या वसिष्ठबंधू, वैवस्वत मनु, मित्र, मित्रावरुणी अगस्त्यांचा आपण परामर्श घ्यावा. या कामात आपणास द्वापारातील पाराशर, अत्रि आदि ऋषींचेही सहाय्य होईल. आम्ही स्वतः आणि भगवान शिव आदिमायांसह द्वापारात अवतार घेऊन सहाय्यभूत होऊ; परंतु हे विहितकर्म ब्रह्मदेवांचे प्रत्यक्ष मानस म्हणून आपणासच सुनियोजित करावयाचे आहे. हे नारदा, ब्रह्मांड पितामह सद्गुरू महाशिव आणि भवानी शिवा यांचा परामर्श घेऊन तू या कार्यास सुरुवात करावीस. हे भक्तश्रेष्ठा, आरोग्य, कला, विधिलिखित आणि शस्त्रयोग अर्थात धनुर्योग या संदर्भात तेच तुला मार्गदर्शन करतील. हे ब्रह्ममानसा, आदिमायेला द्वापार आणि कलीयुगात अनेकविध लीला शिवांच्या सहाय्याने करावयाच्या आहेत. हे ब्रह्मलिखित आपणास ज्ञात आहेच.” भगवान विष्णूंनी नारदांना सांगितले.

“हे जगन्माते, महालक्ष्मी, आपण बराच अवधी भगवंतांचे निवेदन मोठ्या सूचक मुद्रेने श्रवण करीत आहात. आपणास आपले मन्तव्य उघड करणे उचित वाटत नाही का? माते, आपल्या आशीर्वादाशिवाय काहीच घडत नाही.” नारदांनी पृच्छा केली.

“वत्सा, लोकबंध विष्णू भगवंतांची लीला अपरंपार आहे. त्याच्या जाणीवेने मला द्वापार आणि क्लीयुगातील माझ्यावर सोपविलेल्या कामांमुळे हसू येत होते. हे भक्तश्रेष्ठा, तुझ्या या व्यवस्थापन कार्यात मलाही मोठ्या मायाकार्यासह सहभागी व्हायचे आहे. चंचल लीला आणि मोहजागृती यांचे कार्य माझ्याकडून करवून घेऊन भगवंतांना त्यांचा पूर्णावतार सिद्ध करावयाचा आहे. भगवंत स्वतःच भविष्यक्रीडा करत असतानाही संपूर्ण ब्रह्मांडचलनाचे श्रेय मात्र आपल्या सर्व भक्तांना देतात; एवढेच काय, भगवंताचे सद्गुरू शिव यांनाही भगवद्भक्त म्हणून त्यांना ते कार्यात सामावून घेतात. खरे तर या सर्व लीला तू जाणतोसच. हे भगवत्श्रेष्ठा, भगवंत लीलांचे कौतुक स्मरून मला हसू येत होते. तेव्हा तू निःशंक मनाने भगवत्कीर्तन करित कार्य सिद्ध करावे.” महालक्ष्मींनी नारदांची शंका दूर केली.

“नारायण, नारायण! हे प्रभो, कैलासपती, आदिशक्ती, आदिमाये, आपणास त्रिवार वंदन असो. ब्रह्मांडातील त्रिदेवांसह सर्व शक्ती शिवशिवा तत्त्वात एकवटल्या आहेत. हे प्रभो, भगवान विष्णूंना प्रेरित करून महाकाली, महासरस्वती, महालक्ष्मी स्वरूपातील प्रतिभाबलाने चराचर सृष्टीची निर्मिती केली. हे शंभो, शांभवी, आपण ब्रह्मांडाचे महाकारण आहात. आपणच ब्रह्म महत्तत्त्व आहात. नारायण मंत्राचा जप करताना. नारायण तत्त्व प्रकट करणाऱ्या शिवशिवा उद्गार, नाद आणि गती आपसूकच वीणेच्या टणत्कारातून घडत त्रैलोक्याला सुखावित असते. आपणच ब्रह्मांडाचा सारीपाट मांडून यशापयश, जय-पराजय, सुखदुःख, उत्पत्ती, स्थिती, लय अशी क्रीडा सनातनपणे करित आहात. ब्रह्मा, विष्णू आदि चराचर हे आपणातूनच प्रकट झाले आहेत. आपणच सच्चिदानंद कैवल्य कृष्ण-राधा रूपाने विश्वकारण म्हणून स्थित आहात. आपल्या दर्शनाने आणि आपल्या प्रत्यक्ष क्रीडा अवलोकनाने हा ब्रह्मानसपुत्र त्रैलोक्यजेता झाला आहे!” नारदांनी शिवस्तुती केली.

“हे वत्स, भगवद्भक्ता नारदा, आम्ही प्रसन्न आहोत. आता हे

स्तुतीस्तोत्र थांबवून आगमनाचे कारण आणि कार्यस्वरूपाचे निवेदन करावे.” प्रसन्नमुद्रेने शिवशंकर बोलत होते. तोच शिवा वात्सल्यपूर्वक म्हणाल्या, “हे परमप्रिय वत्सा, तू तर प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांचे मन आहेस. अनेकदा आम्हा उभयतांच्या संवादातून परम ब्रह्मज्ञान त्वा प्राप्त केले आहेस. गणेश, कार्तिकेय यांच्याप्रमाणे तूही प्रत्यक्ष त्रिदेवरूपच आहेस. ॐकाराचा प्रथम उद्गार गणेशरूपात तूच केला आहेस. हे श्रेष्ठा, तुझे मन्तव्य ऐकण्यास मी उत्कंठित झाले आहे. कारण भगवान विष्णूंच्या ब्रह्मक्रीडा आणि देव, दानव, मानव, ऋषी यांचे चलन आणि परस्परंवर आरोहण प्रत्यारोहण यांच्याही क्रीडा तुझ्याच साक्षीने घडत असतात. तू ब्रह्मदेवांसमोर आदिमाया, आदिलक्ष्मी, आदिसरस्वती, गणेश आणि कार्तिकेय यांना द्वापार आणि क्लीच्या युगधर्म व्यवस्थापनासाठी आश्वासित केल्यानंतर शिवलोकी तुझ्या आगमनात नक्कीच काही भविष्यक्रीडा नियोजित आहेत. हे भगवत् श्रेष्ठा, त्याचे त्वरित निवेदन करून माझी उत्कंठापूर्ती कर.”

“नारायण, नारायण! हे आदिमाये, शिवरूपालाही आपणच प्रगट केले आहे. आपणच समस्त ब्रह्मांडाच्या जन्मदात्या आहात. महासरस्वती, महालक्ष्मी, ही आपलीच रूपे आहेत. परब्रह्माच्या अंतःकरणात स्थित असलेले चित्शक्तीरूप आपणच आहात. हे माते, चौदा चौकड्यांचे ज्ञान म्हणजे आपलेच रूप आहे. मग माझे मन्तव्य ज्ञात नाही, असे कसे बरे संभवेल?” नारदांनी मोठ्या खुबीने पार्वतीमातांना प्रसन्न केले.

“हे देवर्षी नारदा, द्वापार आणि क्लीच्या प्रलयापर्यंतच्या व्यवस्थापनाचे नियोजन त्रिदेवांसह सर्व ऋषींच्या सहाय्याने आणि श्रीगणेशांच्या व कार्तिकेयांच्या कार्यमार्गदर्शनाने घडावे असे ब्रह्मदेवांना वाटते हे आम्ही जाणतो. त्यातील ब्रह्मा, विष्णू, महेश स्वरूपातील अवताररूपे तुला साहाय्य करतील याविषयी तू निश्चित अस. हे मुनिश्रेष्ठा, आरोग्य, कला, संगीत, धनुर्वेद आणि भविष्य या चतुर्विध ज्ञानसाधनात्मक मार्गांचे नियोजन तसेच परा, पश्यंति, मध्यमा आणि वैखरी व मन यांचे

नियोजन करण्याचे कार्यही आम्ही अवताररूपाने करू. यासाठी ऋषीकुलांना प्रेरित व संघटित करण्याचे कार्य तुला करायचे आहे. हे तुझे कार्य ब्रह्मलिखित आहे. त्यासाठीच सर्व लोकींच्या भ्रमंतीची प्रेरणा ब्रह्मदेवांनी तुझ्या ठायी केली आहे. केवलज्ञानमार्गीनाही धर्मसाधनेवर व लोकव्यवहारावर लक्ष केंद्रित करण्याची प्रेरणा तुझ्या भगवत् कीर्तनातून ऋषींना मिळेल. गंधर्व, अश्विनीकुमार, अत्रिऋषी, आदि तुला या कामी मदत करतील कारण ते त्रिदेवस्वरूपच आहेत. तू निःशंकपणाने संघटन आणि व्यवस्थापन कार्यास सुरुवात कर. ब्रह्मदेवांना, दशदिशांना प्रेरित झालेल्या ऋषीकुलातील विद्या सुसंघटितपणे, प्रदान करण्यास मी सहाय्य करीन; याविषयी तू निश्चित असावे. हे भगवत्श्रेष्ठा, ब्रह्ममानसरूपाने त्रिदेव आणि त्रिशक्ती, पंचतत्त्वे आणि ब्रह्मांडचलन यांचे तू मनोमयी साधन आहेस. तुझे कल्याण असो. तुझ्या भगवद् भजनासहच युगायुगातील महाप्रलयापर्यंतचा प्रवास घडत आला आहे.” शिवांनी आश्वासित केले. श्रीमन् नारद चैतन्यस्वरूप झाले. नारायणाचा मंत्रघोष दशदिशा सर्व लोकी महत्कारण उद्घटित करीत निनादला. देवगुरू बृहस्पती, दैत्यगुरू शुक्राचार्य आणि प्रजापती सप्तर्षी यांचे आशीर्वाद आणि परामर्श घेत नारदांची त्रैलोक्यात भ्रमंती सुरू झाली. नारदांनी त्रैलोक्यातील सर्व ऋषीपरंपरांचा वेध घेतला. ऋषीकुल परंपरांमध्ये गवसलेल्या आणि पुन्हा पुन्हा प्रकट होऊन देव, दानव, मानव, यक्ष, गंधर्व, किंपुरुष, नाग, विद्याधर एवढेच नव्हे तर वृक्षवेली, जलचर, खेचर आणि चैतन्यमयी पर्वत, प्रवाह, यासाठी उपयुक्त शक्तीप्रकटनांच्या प्रयोगांनी नारद दिपून गेले. त्यांचे मन प्रसन्न झाले. वेळोवेळी ब्रह्मदेवांना, भगवान विष्णूंना, भगवान शिवांना, महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती या आदिमायारूपिणींना विद्या व कला यातून प्रकटणाऱ्या शक्तीशलाकांची माहिती सांगतांना नारदाचे मन अपार कृतज्ञतेने भरून येत असे. गंगा, सिंधू, ब्रह्मपुत्रा आदि सहस्रावधी जलौघांच्या तीरांवर गुरुकुलांमध्ये तप, यज्ञ, सत्र, योग, तंत्र, मंत्र, विधी, विधाने यांच्या साहाय्याने प्रकट

होणाऱ्या ज्ञानाने लोकसमूहांमध्ये दैवी, आसुरी, मानवी आणि प्रत्यक्ष भौतिक शक्ती कार्यान्वित करणाऱ्या साधनपरंपरा, शक्तीपरंपरा, न्यायपरंपरा, त्याचबरोबर लोकधारणा परंपरा निर्माण झालेल्या पाहून नारद हरखून जात. गुरुकुलांचे कुलगुरू आपल्या गुरुकुलांचा गौरवसंपन्न परिचय नारदांना करून देत. त्याचबरोबर नारदांकडून विविध गुरुकुल परंपरांचा परिचय ते करून घेत. शक्तिमातांनी तंत्रविद्येने आणि यज्ञसंस्थांमार्फत प्रकट केलेल्या आणि सोपविलेल्या अनेक शस्त्र, अस्त्र, शक्ती, कला आणि विद्या लोकलोकी आत्मसात झाल्या होत्या. शक्तिमातांना पुन्हा पुन्हा यज्ञ, याग, तप, मंत्रघोष, तंत्र आणि यंत्र अशा अनेकविध साधनांनी पुनःसाक्षात करण्याचे सामर्थ्य त्रैलोक्यातील लोकात परंपरागत झाले होते. नारदांनी प्रस्तुत केलेल्या नवविधा भक्तीची जोड या सर्व साधनपरंपरांनी आपल्या आचरण व्यवहारात पारंपारिक केली होती. भगवंतांनी नरनारायणाच्या रूपाने प्रकट केलेली शिव आणि शिवा यांची विद्यास्वरूप शक्ती किमया प्रसारित झाली होती. विष्णू भगवंतांनी शिवाज्ञेने स्वतः शिवगण बनून शिवःसामर्थ्याने सूर्यपुत्र स्वरूपात अमृतकुंभ आयुर्वेद विद्यारूपाने प्रचलित केला होता; तर मित्रावरुणी अगस्त्यांनी त्रिदेव आणि मायाशक्ती सामर्थ्याने आणि इंद्रांच्या साहाय्याने शिवधनुर्वेद आत्मसात केला होता व त्याचा प्रचार विविध गुरुकुलांमध्ये लोकलोकींच्या संरक्षण व्यवस्थांमध्ये कार्यान्वित केला होता. यक्ष, गंधर्व, किंपुरुष आणि शिवगणांनी, भगवान गणेशांसह नादब्रह्माचे ज्ञान सर्वगत करून मंत्र आणि विधिविधाने, यज्ञयाग संपन्न करण्यासाठी त्यांचे संगीत साधनांत रूपांतर करून प्रसारण केले होते; तर भगवान गणेशांनी, शरीर, वाणी यांचा उपयोग ज्ञानात्मक स्वरूपात योगबलाने सिद्ध करणाऱ्या अष्टसिद्धींसह, हजारो प्रकारच्या सिद्धी व त्यांचे तंत्र वसिष्ठ, अगस्त्य, कार्तिकेय, विश्वामित्र अशा अनेक ब्रह्मस्वरूप ऋषींच्या माध्यमातून प्रसारण केले होते. त्रिदेवांना, देव, दानव, मानव यांच्या शारीर आणि वाणी माध्यमांचा उपयोग करून उत्पत्ती, स्थिती, लय यांचे विश्वात्मक ज्ञान सर्वगत करण्यात यश प्राप्त झाले होते. त्रिदेवांनी

अत्रीऋषींच्या गुरुकुलात भगवान दत्तात्रेय, भगवान पतंजली आणि भगवान दुर्वास यांच्या स्वरूपात अवतार घेऊन या सर्व ज्ञानाचा प्रचार आणि प्रसार, भगवान बृहस्पती आणि शुक्राचार्य यांच्या सहाय्याने केला होता. नारदस्वरूप ब्रह्ममानसाला ब्रह्मांडातील सर्व महान शक्तींचे कला आणि विद्या, अविद्या आणि योग यांच्या स्वरूपात प्रकटीकरण झालेले पाहून मन भरून गेले. ब्रह्मांडाच्या या व्यवस्थापनात आणि ज्ञानात्मक प्रकटीकरणात अगस्त्य आणि वसिष्ठ, भृगू, आणि अंगिरा, मरिची आणि विश्वामित्र, अगस्त्यांमध्ये सामावून असलेले क्रतु, पुलह आणि पौलस्त्य, अत्री, जमदग्नी, दधिची आणि शिवस्वरूप प्रजापतींचे कार्य करणारे लोकपाल, यांचे कार्य दशदिशांना उद्भिज, अंडज, स्वेदज आणि जारज या सर्वच लोकांसाठी महनीय होते. नारदांनी आपल्या भ्रमंतीतून ब्रह्ममानसातून विस्तारलेल्या परब्रह्म्याच्या महत्तत्त्व आणि मायारूप, त्रिदेव आणि शक्तीरूप ज्ञानात्मक अस्तित्वरूपाचे विराट स्वरूप अनुभवले आणि पिताश्री ब्रह्मदेवांना निवेदित केले. तेव्हा ब्रह्मदेवांनी नारदांना हृदयाशी कवटाळून आनंद उत्कटतेने आलिंगन दिले. विष्णू भगवंतांनी नारदांची ही अपार ज्ञानसाधना पाहून, परब्रह्म्याच्या हृदयस्थ असलेल्या राधारूप शक्तीलासुद्धा नारदांचा हेवा वाटला. परब्रह्माचे विराट रूप नारदांना आकलित होण्याचे भाग्य लाभलेले पाहून क्षणभर आपणही नारद व्हावेसे वाटले. शिवपार्वतींना ब्रह्मांड प्रकटीकरणाचे शिवास्पद कार्य विष्णुस्वरूप ब्रह्ममानस नारदांच्या रूपाने ब्रह्मज्ञान स्वरूपात प्रगट झाल्याचा अनुभव आला आणि भगवान शिवांनी, सिद्धीविनायक स्कंद आणि सूर्यतेजस्वी त्रिदेवस्वरूप शिवपार्शद, मित्रावरुणी, अगस्त्य यांना निमंत्रित करून नारदांना अखिल ब्रह्मज्ञानाची विश्वात्मक प्रसरणासाठीची सुविहित व्यवस्था करण्याची आज्ञा दिली. भगवान इंद्रांना निमंत्रित करून ब्रह्मज्ञानाच्या सुफलीकरणासाठी सिद्ध होण्याची आज्ञा दिली; तर दशदिशांच्या मरुतांना, सूर्य नारायणरूपात ब्रह्मज्ञानाचे प्रसरण करण्यासाठी आज्ञापित केले. शिवलोकी सुप्रिय असलेल्या सोमवल्ली, ज्ञानसाधनेतील

चैतन्यतत्त्व म्हणून प्रदान केल्या.

नारदांनी सिद्धीविनायक, स्कंद, अगस्त्य, अश्विनीकुमार यांच्यासमवेत सनक, सनंदन, सनतकुमार आणि सनातन यांच्याशी परामर्श करून कार्यसिद्धी करण्याचे ठरविले.

“हे भगवद्भक्त नारदा, आपल्या परब्रह्म ज्ञानाने आम्ही दिपून गेलो आहोत. द्वापार आणि कलीयुगासाठी हे ज्ञान सुस्थापित करण्यासाठी वायुवेगाने सर्वगत होऊ शकणाऱ्या आणि सर्व ऋषीकुलांशी नम्र आणि पुण्यमय संबंध जपणाऱ्या पाराशर पुत्र श्रीव्यास यांची ब्रह्मज्ञान सुस्थापनेसाठी नियुक्ती करावी असे मला वाटते; कारण पाराशर आणि पाराशरपुत्र श्रीव्यास, हे देव, दानव, मानव, गंधर्व, यक्ष, किंपुरुष, नाग, शिवगणात्मक भूतप्रेतात्मक लोक या सर्वांशी आपल्या साधनेने नम्र आणि रुजुपणाने संबंधित आहेत. लोकबंध भगवान विष्णू आणि ब्रह्मांडोत्पत्ती आणि विलय साधणारे प्रकृति आणि पुरुष यांच्यावर त्यांची अनन्य भक्ती आहे आणि ते स्वतः मानवलोकीच्या पृथ्वीपती पदाचे पारंपरिक संतान आहेत.” महर्षी अगस्त्यांनी पाराशर पुत्र व्यासांविषयीचा प्रस्ताव मांडला. सिद्धीविनायक गणेशांनी आपल्या सूक्ष्म दृष्टीने ब्रह्ममानस नारदांकडे पाहिले आणि नारदांच्या मुखातून प्रसन्नोद्गार निघाले, “साधु! साधु!” हा परामर्श होत असताना त्रिदेव आणि त्रिशक्ती लडिवाळ आणि प्रसन्न मुद्रेने आपल्या पुत्रांच्या ज्ञानक्रीडा आनंदविभोरतेने अनुभवत होते.

* * *

व्यासमहर्षींना, आपण विश्वव्यापक होऊन परब्रह्माशी अद्वैत होत आहोत, असा विलक्षण अनुभव येत होता. समाधीमग्न अवस्थेत त्यांनी सच्चिदानंदरूपाचा अनुभव अनेकदा घेतला होता. याच गुरुकुलात ज्ञानपरंपरांच्या अभ्यासात ज्ञानार्जन आणि ज्ञानदान करण्यात निमग्न असलेले कुरुकुलोत्पन्न व्यास भूलोकी, इंद्रलोकी, स्वर्गलोकी आणि पातालासह

सर्व लोकी ख्यातकीर्त होते. युद्धविद्या न्याय, संगीत, भविष्य, आयुर्वेद आदि सर्व शास्त्रांत त्यांनी स्वतः अनेक शक्ती विविध गुरुकुलांच्या परंपरा अवगत करून, त्यांच्या अनुसाराने शक्तीप्रकटीकरणात यश प्राप्त केले होते. सूर्य, चंद्र, नक्षत्रे, अढळ तारे आणि ब्रह्ममानसपुत्र सप्तर्षी यांच्या ज्ञानपरंपरांशी व्यास जोडलेले होते. देव, दानव आणि मानव यांची सत्तास्थाने व्यासांकडून परामर्श घेत असत. व्यासांचे गुरुकुल ख्यातकीर्त विश्व गुरुकुल झाले होते. त्यांच्या या यशस्वीतेवर कलश चढविण्याची संधी त्यांना भगवान अगस्त्य आणि तातश्री पाराशर यांच्यामुळे दारात चालून आली होती. तृत्सू, इक्ष्वाकु, कुरू, पौलस्त्य, पांड्य अशा मनुनिर्मित प्रजापती आणि सप्तर्षी पुरस्कृत वंशांमध्ये व्यासमहर्षींचा दबदबा निर्माण झाला होता. सूर्य, चंद्र, शेष वंशांचे सर्व लोक व्यासांना विनम्रपणे अभिवादन करीत. व्यासांचे हे शक्तीमहात्म्य पिताश्री श्री पाराशर आणि भगवान अगस्त्य यांनी नारदांसमोर ठेवले होते. नारद स्वतः व्यास गुरुकुलात प्रकट होऊन व्यासांना प्रत्यक्ष ब्रह्मलोकी, ब्रह्मदेवांनी निमंत्रित केल्याचे वृत्त घेऊन आले. तेव्हा व्यासमुनींना विश्वव्यापकतेचा आनंद झाला. ते कैवल्याचे चिंतन करीत आणि स्वतःच्या ज्ञानसाधनेचे सिंहावलोकन करीत आत्ममग्नतेने ब्रह्मलोकी पोचले. तेव्हा ब्रह्मलोकी ब्रह्ममन्यव्य सुफलित करणारे सनक, सनंदन, सनत्कुमार, सनातन, प्रजापती, कश्यप, मरिची, भृगू, अंगिरा, वसिष्ठ, विश्वामित्र आदि अनेक द्रष्टे ऋषी, प्रत्यक्ष धन्वंतरीस्वरूप भगवान विष्णू, सूर्य, चंद्र, तारे, ग्रह, नक्षत्र, माता पृथ्वी, शिव आणि शिवा, महात्रिशक्ती असे प्रत्यक्ष ज्ञानसूर्य शक्तीगोल चैतन्यपुंज उपस्थित होते. परब्रह्माचा विश्वव्यापक, ज्ञानात्मक पसारा ब्रह्मलोकी प्रत्यक्ष अनुभवून व्यासांचे अष्टसात्विक भाव दाटून आले. भगवान मनु, भक्त प्रल्हाद, ध्रुव, नारायण आणि ब्रह्मनिर्मित अनेक कोटीतील अस्तित्वे हा चैतन्यसुखसोहळा ब्रह्मलोकी अनुभवित होते. महर्षी व्यास प्रकटताच नारदांनी त्यांचे आर्लिगन देऊन स्वागत

केले. भृगू, अश्विनीकुमार, भगवान मनु, देवेन्द्र, यक्षराज, गंधर्व आदि गणांनी व्यासांचे स्वागत केले. कैवल्यानंदाने आनंदाचा परमोत्कर्ष झालेल्या अवस्थेत व्यासांनी ब्रह्मलोकास साष्टांग दंडवत घातले. “हे सच्चिदानंदस्वरूप महात्म्यांनो, पितामह ब्रह्मदेवांच्या आज्ञेने मी आपल्या सेवेत सादर झालो आहे. ब्रह्मकर्म करण्याचे भाग्य या देहास लाभले, हा या देहाचा परमात्मगौरव आहे. हे ब्रह्मदेवा, भगवान विष्णो, हे जगत्चालका महेशा, आपण सृष्टोत्पत्ती, सृष्टीसंचालन, व्यवस्थापन आणि महत्तत्त्वा सृष्टीचा गौरव यासाठी मी कोणते कार्य करावे; ते नियमित केलेले कार्य मला सांगावे. आपल्या परमश्रेयान्वित कृपाशीर्वादाने माझ्या व माझ्या गुरुकुलाच्या सर्व शक्ती पणास लावून ते कार्य पूर्ण करीन, असे वचन देत आहे.” व्यासांनी नम्र निवेदन केले.

“हे तातू, त्रिदेवांसह सर्व ज्ञानमहर्षींच्या साक्षीने गणांच्या उपस्थितीत आपण व्यासांना विहित कर्म संदेशित करावे.” नारदांनी ब्रह्मदेवांना विनंती केली.

ब्रह्ममुखातून परावाणी प्रकट होऊ लागली. ॐकार निनादला. श्रीगणेशांचे नेत्र आणि मस्तक लखाखले. महासरस्वतींच्या वीणेचा टणत्कार झंकारला. “हे कुरु भूषणा, पाराशरपुत्रा, आपल्या कर्तृत्वाने इंद्रपदच काय त्रिदेवस्वरूप होण्याचे महत् सामर्थ्य त्वा मिळविलेस. तरीही निरअहंकार वृत्तीने लोकसेवेत आणि भगवद्भजनात तू मग्न असतोस. ज्ञानार्जन आणि ज्ञानदान हेच तुझ्या गुरुपीठाचे ध्येय आहे. म्हणूनच हे व्यासमहर्षे, सर्व गुरुकुलांमधून वेदवचने संग्रहित करण्याचे आणि त्यातून वेद, वेदांगे, उपवेद, शास्त्रे निष्पन्न करण्याचे कार्य यापुढे व्यासपीठाने करावे अशी आज्ञा त्रिदेव, श्रीगणेश, कार्तिकेय, कवी वाल्मिकी, ऋषीगण, प्रजापती, महाशक्ती, मनु आणि पृथ्वी यांच्या साक्षीने, परब्रह्माच्यावतीने ब्रह्मांडरचयिते ब्रह्मदेव आपणास करीत आहेत. हे व्यासमहर्षे, मी स्वतः आपल्या मस्तकावर हात ठेवून हे सर्व मौखिक परंपरेचे ज्ञान आपल्या

मनात शक्तिपात करून प्रेरित करीत आहे.” ब्रह्मदेवांच्या पदकमलावर मस्तक स्थिरावलेल्या व्यासांच्या मस्तकी प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांचा हस्तस्पर्श झाला. व्यासांची काया कोटिसूर्य उजळावे अशा तेजस्वीपणाने उजळली. ब्रह्मलोकी शब्द उमटले. “साधु! साधु! साधु!” व्यासांनी सभेला त्रिवार वंदन केले.

“हे महर्षी व्यासा, या ज्ञानक्षणापासून आपण वेदोव्यास म्हणून भूलोकी प्रसिद्ध असाल व आपले गुरुकुल व्यासपीठ म्हणून केवलज्ञानपीठाच्या स्वरूपात विश्वात गौरविले जाईल. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांनी ऋषींनी दृष्ट केलेले परब्रह्म, महाशक्ती आणि त्रिदेव यांच्या प्रेरणेने आत्मसात झालेले, ऋषीकुलातील वेदवचने आपणास शक्तिपाताने ज्ञात झाली आहेत. ब्रह्मदेवांनी आपणास सर्व वेद प्रदान केले आहेत. भगवान मनूनी संग्रहित केलेली आचार धर्मसूत्रे, भृंगूनी उपदेशित केलेले ज्योतिर्विज्ञान, धन्वंतरींनी निक्षेपित केलेला आणि अश्विनीकुमारांसह सर्व ऋषींनी परिचित केलेला आयुर्वेद, भगवान पतंजलींनी सुविहित मांडणीसह प्रस्थापित केलेला योगसूत्रमार्ग शिवप्रेरणेने भगवान अगस्त्यांनी सिद्ध केलेला धनुर्वेद, गंधर्वराजांनी मंडित केलेले संगीत आदि सर्व मार्ग वेदांशी सुविहितपणे अनुबंधित करून गुरुकुलांमध्ये सर्व ज्ञान पारंपरिक करण्यासाठी आपणास सिद्ध व्हायचे आहे. हे व्यास मुने, भगवान गणेशांनी आपणास सदैव साह्य करण्याचे व निर्विघ्नपणे वेद संग्रहणाचे आश्वासन देऊन निश्चित केले आहे. आपण, आपल्या व्यासपीठावरून आपल्या गुरुकुलातील सर्व साधकांना विश्वातील गुरुकुलांमध्ये प्रेरित करून प्रत्यक्ष संग्रहणाचे कार्य स्वतः करावयाचे आहे. हे व्यास महर्षे, परब्रह्माच्या प्रक्षेपणातून स्फोटित झालेले शब्दज्ञान भगवान अगस्त्य, सर्व सप्तर्षी यांनी वाणीपती, महर्षी पाणिनी, यांच्याकडे सुपूर्द केले आहे. त्यामुळे मुखर झालेल्या शक्ती आपल्या वेदसंहितेतून शब्दब्रह्माद्वारे प्रकट होण्याचे सामर्थ्य लाभेल. द्वापार आणि कलीयुगाच्या प्रवासासाठी वैवस्वत मनूनंतर निर्माण झालेल्या

या चौकटीत पुन्हा प्रकटलेले हे ज्ञान वज्रलेपित होईल अशी त्रिदेवांची इच्छा आहे.” नारदांनी यथोचित संज्ञापन केले. ब्रह्मसभेतून पुन्हा घोष झाला. “साधु! साधु!” आणि महर्षी नारदांच्या मार्गदर्शनाने व्यास भगवान वेदोव्यास झाले.

* * *

मेघगर्जनांनी आसमंत भयभीत झाला. मरुद्गण उन्मादित श्वापदांसारखे स्वैर आणि बलिष्ठपणाने अवघ्या सृष्टीला हिंदोलवित होते. तडिताघातांनी दाटून आलेल्या अंधःकाराला भेदून तांडव मांडले होते. अवघी सृष्टी प्रलयसन्मुख असावी एवढे हे तांडव रुद्रभयंकर होते. ऋषींची तपश्चर्येची स्थानेही कंपित होत होती. अरण्यात स्वैर संचार करणारी श्वापदे भयग्रस्त होऊन गुंफांत दडून बसली होती. मिळेल त्या ठिकाणी भयचकित दृष्टीने द्विजगण स्तब्ध, श्वास रोखून ब्रह्मांडाचे हे भीषण रूप अनुभवित होते. विक्राळपणे घोंगावणाऱ्या वृष्टीकारक इंद्रमरुद्गण संघर्षाला अधिकाधिक उधाण येत होते. अथांग सागर अवकाशात उसळलाय असा हा आकांत. क्षणात जलदांचे स्फोट होऊन प्रलयकारी धारा भयाण वेगाने पृथ्वीवर आदळून फुंफाटपणे धरणीला धुवून टाकत, अवतीभवतीचे सारे उदरात गडप करीत धबाबून वाहू लागल्या. काही क्षणातच सारे शांत आणि स्वच्छ झाले. गुंफेतून, 'ओम् नमो भगवते वासुदेवाय' स्मरणाचा गंभीर ध्वनी स्पष्टपणे ऐकू येऊ लागला. या ध्वनीत विश्वाचा इतिहास जागृत करण्याची शक्ती होती. हळूहळू हा ध्वनी अधिक अधिक स्पष्ट होऊन आवाहकपणाने अवकाशात घुमू लागला. या आवाहनाला प्रत्युत्तर म्हणून की काय नारायण मंत्राचा जप करीत नारदांची स्वारी वायुवेगाने झेपावत होती. प्रत्यक्ष वेदोव्यास वासुदेव श्रीकृष्णाचे ध्यान

करीत होते. या वासुदेव स्मरणाने भगवद्स्वरूप असलेल्या नारदांना खेचून आणले होते.

“नारायण नारायण !” प्रसन्न मुद्रेने, अतीव प्रेमाने नारदमुनी व्यासांच्या पुढ्यात प्रकट झाले. महर्षि व्यासांनी नेत्र उघडले. नारदांचे दर्शन होताच ते लगबगीने ध्यानमुद्रा विसर्जित करून नारदांच्या पदकमलांना स्पर्श करण्यासाठी पुढे सरसावले. त्यांची मुद्रा नारदांना पाहून प्रसन्न झालेली असली तरी त्यांच्या मनातील असंतुष्टता त्यांच्या दृष्टीतून ब्रह्मर्षी नारदांच्या हृदयावकाशात प्रविष्ट झाली.

“हे व्यास महर्षे, आपले शरीर आणि मन दोन्हीही आपण केलेल्या कर्माने आणि चिंतनाने संतुष्ट आहे ना ? अत्यंत अद्भुत अशी धर्म आदि सर्व पुरुषार्थांनी परिपूर्ण असलेली महाभारताची रचना करून आपण कृतार्थ झाला आहात. सनातन ब्रह्मतत्त्वाचे आपण अमर्याद चिंतन केले आहे आणि ते जाणलेही आहे; परंतु .....” नारद म्हणाले.

“हे ब्रह्मर्षे, आपण परंतु म्हणालात याचा अर्थ माझ्या मनातील किंतु आपण आत्मज्ञानाने जाणलात. दुःख जाणण्यास सखा, पिता आणि परमेश्वर यापेक्षा कोण बरे समर्थ असतो ? या तीनही अवस्था आपणातच आहेत.” व्यासांनी विज्ञापना केली.

“हे व्यास महर्षे, आपण कृतार्थ न झालेल्या पुरुषाप्रमाणे शोक का बरे करता आहात ?” नारदांनी विचारले.

“आपण माझ्याबद्दल बोललात ते सर्व खरे आहे. महाभारत रचना करून आणि ब्रह्मतत्त्वाचे चिंतन करूनही माझ्या मनाला समाधान झाले नाही. केवळ हरवल्या आणि हरपल्या भावावस्थेत मी भगवंताचे नामस्मरण करीत आहे. मला माझ्या खंतींचे आणि असंतुष्टतेचे कारणही उमगत नाही; परंतु अकारण असे का घडावे ? हे ब्रह्मर्षे, मी आपणास शरण आहे. आपले ज्ञान अगाध आहे. आपण सर्व गुप्त रहस्य जाणता. आपण प्राणवायूप्रमाणे सर्वांच्या अंतःकरणाचे साक्षी आहात. तेव्हा आपणच मला माझ्या खंतींचे कारण स्पष्ट करून सांगावे. वास्तविक मी

नियमपालनाच्या द्वारा परब्रह्म आणि शब्दब्रह्म या दोन्हींचीही पूर्णपणे प्राप्ती करून घेतली असताही माझ्यामध्ये हे असमाधान का असावे?’ व्यासमहर्षींनी अतिशय नम्र व प्रांजळपणाने नारदांना प्रश्न केला.

“व्यासमहर्षे, ज्यामुळे भगवंत संतुष्ट होत नाहीत असे शास्त्र किंवा ज्ञान अपूर्णच असते. ज्या भगवंताने प्रत्यक्ष ज्ञानाचा उपदेश अर्जुनाला केला ते ज्ञान आपण शब्दब्रह्मात महाभारतात मांडूनही आपण भगवान श्रीकृष्णाच्या महिम्याचे निरुपण केले नाही; परंतु व्यासमहर्षे आपली दृष्टी अचूक असून कीर्ती पवित्र आहे. आपण सत्यव्रती आणि दृढव्रती आहात. असे असल्याने आपण समाधीच्या योगाने संपूर्ण जीवमात्रांना बंधमुक्त करण्यासाठी अचिंत्य शक्ती भगवंतांच्या लीलांचे स्मरण करा. आपण भगवंतांचे कलावतार आहात. अजन्मा असूनही जगताच्या कल्याणासाठी जन्म घेतला आहे. म्हणून आपणच विशेष करून भगवंतांच्या लीलांचे वर्णन करावे म्हणजे आपल्या मनाला पूर्ण समाधान मिळेल. नारायण नारायण!” नारदांनी व्यासांना उपदेश केला आणि नारद अंतर्धान पावणार तोच महर्षी व्यासांनी एखाद्या सामान्य माणसाप्रमाणे आडवे होत त्यांचे पाय घट्ट धरले. नारदांची मुद्रा प्रसन्न झाली.

“प्रत्यक्ष भगवंतस्वरूप ब्रह्मर्षी, त्रिकालज्ञ अंतर्ज्ञानी, भगवान नारदमुने, मी धन्य झालो. आपण माझ्या आत्मस्वरूपाला आवाहन करून मुक्तीचा मार्ग दाखविलात; परंतु हे भगवन्, यामुळेच माझ्या मनात कुतूहल निर्माण झाले आहे. त्या कुतूहलाची पूर्ती आपणच करावी अशी आपणास प्रार्थना आहे; कारण त्या ज्ञानाने पूर्ण ज्ञानी होण्याचा मार्ग प्रशस्त होईल असे मला वाटते.” व्यासांनी प्रार्थना केली.

“नारायण, नारायण! कोणते कुतूहल? आणि मार्ग तरी कसा आणि कोणता?” नारदांनी स्मितहास्य करीत अपेक्षेने पृच्छा केली.

“हे ब्रह्मर्षे, आपण याचि देही याचि डोळा परब्रह्मस्वरूप कसे झालात आणि अचिंत्यशक्ती भगवंतांच्या लीलांचे ज्ञान आपणास कसे

झाले? कोणत्या कारणाने आपण प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूप होऊन त्रिकालज्ञ अंतर्ज्ञानी विश्वाची परंपरा प्रत्यक्ष परमात्म्याला ज्ञात करणारे, संपूर्ण चराचर विश्वाचे संचलन करणाऱ्या किंवा ज्यांच्यापासून या जगताची उत्पत्ती, स्थिती आणि लय होतो, त्या विश्वरूप भगवंतांच्या अंतःकरणाचे ज्ञाते, कर्ते आणि भोक्ते झालात. या अनादि अनंत विश्वाचे रहस्य निर्गुण निराकार अस्तित्वाचा भेद केवळ आपणासच कसा ज्ञात झाला हे उद्घटित करून सांगावे.” महर्षी व्यासांनी स्पष्टपणाने प्रार्थना केली.

व्यास महर्षींच्या कुतूहलाने प्रेरित होऊन प्रसन्न मुद्रेने स्वजन्माचे आणि अस्तित्वाचे रहस्य उलगडून सांगण्याचा योग्य समय जाणून नारदांनी सांगावयास सुरुवात केली.

* * *

अवकाशातील अनंत विश्वांच्या मालिकेतील आकाशगंगेतील सूर्यमालेत अनंत कालापासून उत्पत्ती, स्थिती आणि लयकारक कल्पमाला अनंतपणे घडतच होत्या. शिवतत्त्वाचा स्पर्श आणि शिवतत्त्वाचे विसर्गमन अवकाशात होऊ लागल्यापासून सत्चित्आनंदाचा प्रत्येक कल्प महाप्रलयानंतर पुन्हा पुन्हा घडतच होता. या प्रत्येक कल्पाच्या अखेरीस भगवान नारायणांनी प्रलयकालीन समुद्रात शयन करण्याचे ठरवावे आणि ब्रह्मदेवांनी त्यांच्या हृदयात शयन करण्यासाठी सारी सृष्टी स्वतःमध्ये विलीन करून घेऊन भगवंतांच्या हृदयात एक हजार चतुर्युग शयन करावे व त्यानंतर पुनःश्च हरीओम् म्हणत जागृत होऊन पुनर्सृष्टी निर्माण करावी हा सत्चितानंदस्वरूपाचा चक्रनेमीक्रमच होय. हाच त्यांचा लोकबंध स्वभाव. या स्वभावाप्रमाणेच कल्पअंत होत होता. अवघे विश्व कंपायमान होत होते. आकाशाला भिडणाऱ्या सागराच्या लाटा ब्रह्मदेवांच्या प्रत्येक श्वासागणिक भूलोकीच्या अस्तित्वाचा ग्रास घेत परब्रह्म्याच्या हृदयाकाशात विलीन होऊन जात होत्या. अशा एका महाकाय लाटेबरोबर समस्त

बांधवांसह, नगरांसह आमच्याही मातापित्यांसह सर्वांचा ब्रह्मदेवाच्या हृदयावकाशात प्रवेश होत होता. मातापितरांच्या भगवद्भक्तीचा प्रकर्षही तेव्हाच महाकाय होता; परंतु कल्पातांच्या फेऱ्यात कोणीही शेष राहता कामा नये अशीच जणू चक्रनेमीक्रमाची परंपरा. या परंपरेतही कल्पांतांच्या अखेरीस परब्रह्मस्वरूप जाणणारे अंतर्ज्ञानी लोकबंधतत्त्वास पुनर्कल्प निर्माणाचे आवाहन करण्यास सिद्ध झालेले असतात. त्यांचे हे आवाहन अखेरच्या क्षणी भगवान ब्रह्मांच्या श्वासात विलीन होते आणि त्याच आवाहनाने एक हजार चतुर्युगानंतर ब्रह्मदेव सृष्टी निर्माण करतात. मम मातापितरांच्या भगवद्भक्तीने कल्पांतांच्या अखेरीपर्यंत मला या ब्रह्मज्ञानी विद्वान ऋषींच्या स्वाधीन केले.

मी मातेच्या गर्भात होतो. गर्भात प्रवेश केल्यापासूनच मातापितरांसमवेत माझे ब्रह्मज्ञानाचे अध्ययन सुरू होते. कल्पांतांच्या प्रलयंकारी लाटेने माझ्यासह मातापितरांना ब्रह्मदेवाच्या श्वासाकडे खेचून नेण्याचा प्रयत्न केला; परंतु सत्चिदानंदस्वरूप चैतन्याचा अंश माझ्या रूपाने मातेच्या उदरात वाढत असल्याने त्या महाकाय लाटेने मातोश्रींना मूर्च्छावस्थेत त्या ब्रह्मज्ञानी कल्पआवाहक वेदसंपन्न ब्रह्मज्ञानी ऋषींच्या आश्रमाजवळ पोहोचविले. माता मूर्च्छावस्थेत असतानाही माझ्या मुखातून सद्चिदानंदाचा जयघोष सुरूच होता -

“नारायणं नमस्कृत्यं नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
वन्दे वृन्दावनासीनमिन्दिरानन्दमन्दिरम् ।
उपेन्द्रं सान्द्रकारुण्यं परमानन्दं परात्परम् ।
ब्रह्मविष्णुमहेशाख्यं यस्यांशा लोकसाधकाः ।
तमादिदेवं चिद्रूपं विशुद्धं परमं भजे ॥”

(नारदपुराण - पृ. १८ - प्र. न. जोशी)

हा जयघोष गर्भातून होतो आहे हे वेदसंपन्न, अंतर्ज्ञानी ऋषींनी जाणले. मूर्च्छित असलेल्या माझ्या मातेस पाहून कल्पांतांच्या आकांतातही

त्यांच्या मनात गहिवर दाटला. त्यांनी मातेस जागविले. त्यांच्या अमृतसिंचनेने मला उदरातच आत्मज्ञानाची प्राप्ती झाली. त्या वेदसंपन्न, ब्रह्मज्ञानी ऋषींनी मातेचे सांत्वन केले व तिला पुत्रास जन्म द्यावा व तो जाणता होईपर्यंत त्याचे संगोपन करावे अशी आज्ञा दिली. माझ्या मातेने, ‘तत्सत्ब्रह्मार्पणमस्तु’, असे म्हणून स्वीकारले आणि त्या ऋषींच्या, आश्रमात दासीकार्य करीत काल व्यतीत करायला सुरुवात केली. त्या ब्रह्मज्ञानी ऋषींच्या नित्य तप, वेदाध्ययन, यज्ञअनुष्ठान, स्वाध्याय, ज्ञान, दान आणि पुण्यकीर्ती श्रीकृष्णांचे लीलावर्णन अशा नित्यक्रमात माझ्यावर गर्भसंस्कार होऊ लागले. यथावकाश उपजताच मला ब्रह्मज्ञान प्राप्त असल्याची जाणीव संवेदित होती. ऋषींनी पितृमायेने माझ्या मस्तकावर कृपाशीर्वाद हस्तस्पर्श केला. ते ऋषी, ते विद्वान ब्राह्मण प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवच आहेत; दिसतात ते त्यांचे पार्श्वस्वरूप आहे याचीही मला जाणीव झाली. माता माझे संगोपन करू लागली. प्रथम दिनापासून काया, वाचा आणि मनाने परिपूर्ण होतो. माझी माता त्या ब्रह्मस्वरूप ऋषींची अनन्यभावे सेवा करीत कल्पांतात विरून जाण्याची आज्ञा मागत होती. ऋषींनी मात्र यथावकाश हे घडेल असे वारंवार सांगून तिचे सांत्वन केले. पावसाळ्यात काही योगीजन ऋषींच्या आश्रमात चातुर्मास व्यतित करण्यासाठी आले. मातेने लहानपणीच मला त्यांची सेवा करण्यास सांगितले व त्यांचे उच्चिष्ट अन्न ग्रहण करण्याची आज्ञा केली. माता सद्चिदानंदस्वरूपापलिकडे सद्गुरू असते हे जाणून, मी तिच्या आज्ञेचे पालन करू लागलो.

बाल्यावस्थेत असूनही मी प्रौढ आचार करीत असे. इंद्रिये माझ्या आधीन होती. खेळण्या-बागडण्यापासून मी दूर होतो. योग्यांच्या आज्ञेनुसार मी त्यांची सेवा करीत असे. अल्पभाषी व सद्वर्तनी असे माझे स्वरूप पाहून योग्यांनी माझ्यावर अनुग्रह केला. त्यांच्या अनुज्ञेने मी त्यांच्या पात्रातील उष्टे अन्न एकवेळ भक्षण करून एकभुक्तच राहत असे. त्यामुळे अनेक कल्पातील माझी पापे नाहीशी झाली. माझे हृदय अधिकच शुद्ध झाले. स्वस्वरूपाचे ज्ञान होऊन मी अंतर्मुख झालो. सत्संगात

कल्पप्रारंभीच्या श्रीकृष्णांच्या कथांमध्ये रमून जाऊ लागलो. माझी बुद्धी स्थित झाली आणि मी सच्चिदानंदस्वरूपात मग्न होऊ लागलो. हे सर्व योगीजन श्रीहरींच्या मंगलमय यशाचे संकीर्तन सर्वकाळ करित असत. त्या श्रवणाने माझ्या अंतःकरणातील सत्वगुण प्रकट होऊन मी भक्तीरूप होऊ लागलो. मी आज्ञाधारकतेने योग्यांची सेवा करी. आश्रमातून स्वगृही जाताना त्या योगीमहात्म्यांनी स्वतः भगवंतांनी आपल्या मुखाने केलेल्या गुह्यतम ज्ञानाचा प्रसाद दिला. त्यामुळेच मला सत्य आणि माया या दोन्हींचेही ज्ञान झाले. पुरुषोत्तम भगवान श्रीकृष्णांना आपले सर्व कर्म अर्पण करण्याची बुद्धी मला झाली. मला ज्ञान झाले. एक प्रकारे भगवान श्रीकृष्णांनीच मला आत्मज्ञान, ऐश्वर्य आणि आपली भक्ती प्रदान केली.

नारदांचे पूर्वजन्मीचे रहस्य जाणून वेदोव्यास अधिकच उत्साही झाले. त्यांनी पुन्हा प्रश्न केला, ‘‘हे भगवन् नारदा, योगीजन स्वगृही निघून गेल्यानंतर आपण पुढील प्रवास कसा केला याचे कथन करून आम्हास तृप्त करावे.’’

नारद अंतर्मुख होऊन पुन्हा आत्मकथा सांगू लागले.

‘‘मला मातेशिवाय अन्य आश्रय नव्हता. ब्रह्मज्ञान होते तरी मातेच्या स्नेहबंधात मी अज्ञान आवरणात त्या ऋषींच्यासह राहात होतो. कोठे जावे, काय करावे याचे ज्ञान मला नव्हते. मातेच्या रूपाने मायेचा अनुभव घ्यावा एवढेच मी ठरविले होते. आपणास झालेले ब्रह्मज्ञान उघड न करता सामान्य माणसाप्रमाणे वर्तन करावयाचे व अंतःकरणात भगवद्भक्ती करावयाची असे मी ठरविले. वास्तविक ऋषींना, मला झालेले आत्मज्ञान ज्ञात होते; तथापि त्यांनीही त्याचा कधी उच्चार केला नाही. मोठ्या वात्सल्याने, लडिवाळपणाने मला त्यांच्याकडून पितृसुखाची प्राप्ती होत होती; तरीदेखील आश्रमातील अन्य अज्ञाण मला दासीपुत्र व मातेस दासी म्हणून हिणवत असत. त्यांच्या अज्ञानाचे मला हसू येई.

एके संध्यासमयी माता गोदेहनाच्या निमित्ताने बाहेर पडली. अंधाराच्या पाशात विश्व बंदिस्त होत होते. अति क्षीण प्रकाशात माता

हाती कलश घेऊन शीघ्र गतीने पुढे जात होती. मार्गात तिचा पाय एका अतिविषारी सापावर पडला आणि त्या कालप्रेरित सापाने तिला दंश केला. कल्पांतीच्या जणू कालसपनिच मातेचा ग्रास घेतला. तिने किंकाळी फोडली. मी धावतच तिकडे पोहोचलो परंतु हन्त हन्त! माता कालवश झाली होती. भूलोकीचा माझा आधार क्षणात नाहीसा झाला. क्षणभर मी विचलित झालो; परंतु त्याच क्षणी ज्ञानसूर्याने माझ्या अंतःकरणातील खंत भस्मसात केली. मी भ्रामकतेच्या पलीकडे पोहोचलो. भक्तांचे कल्याण इच्छिणाऱ्या भगवंतांचीच ही कृपा आहे असे समजून मी उत्तर दिशेने निघालो.

माझा प्रवास सुरू झाला. मातेचा वियोग झाला असला तरी मातृहृदयातून स्फुरलेल्या आणि मला सहज प्राप्त झालेल्या ऋषी आणि योग्यांच्या सान्निध्यात पुष्ट झालेल्या ज्ञानाच्या चिंतनात मी योजनानुयोजने चालतच होतो. विविध प्रदेश, विविध भाषा, अनेक जलौघ, अनेक प्रपात, जलाशये, अरण्ये, मैदाने, डोंगरदऱ्या, असंख्य प्रकारच्या वनस्पती, विविध योनीबद्ध जीव, ऋषींचे आश्रम, योग्यांची स्थाने, मानवांचे समूह, वस्त्या, ग्रामे, नगरे यांच्या दर्शनाने अनुभूतीने मी भूलोकीच्या चराचराच्या ज्ञानाने बलिष्ठ होत होतो. चालत राहावे, श्रम झाले तर विश्रांत व्हावे; दिव्य चैतन्यमयी, आनंददायक, आल्हाददायक गोष्टींचा आस्वाद घ्यावा; चराचरात, अणुरेणूत सर्वत्र भरून राहिलेल्या श्रीकृष्णाचे दर्शन घ्यावे हा नित्यक्रमच झाला होता. चांगले-वाईट, अज्ञानी-ज्ञानी, व्यवहारी, व्यापारी, सेवक, कृषीवल, भोक्ते आणि शास्ते अशा कितीतरी प्रकारच्या माणसांशी, महात्म्यांशी, ऋषीमुनी तपस्व्यांशी माझा संपर्क आला. क्षणाक्षणाला कणाकणाने मी ज्ञानकण वेचित पुढे निघालो.

एके समयी या भ्रमंतीचा मला शीण येऊ लागला. चालून चालून माझे शरीर आणि सर्व अवयव थकून गेले. तहान भूक लागली. मी एका निर्मनुष्य रानात येऊन पोहोचलो होतो. जवळच एक नदी दिसली. त्या नदीच्या कुंडात स्नान करण्याची इच्छा झाली. स्नान केले. आचमन

करून पाणी प्यायलो. काहीसे श्रम कमी झाले आणि मनात ज्ञानाची ओढ जागृत झाली.

त्या निर्मनुष्य अरण्यात एका पिंपळाच्या झाडाखाली मी आसन घालून बसलो. ऋषींच्या आश्रमातील योग्यांकडून ऐकले होते त्याप्रमाणे परमात्म्याच्या स्वरूपाचे मी ध्यान करू लागलो -

सच्चिदानन्दरूपाय विश्वोत्पत्त्यादिहेतवे ।

तापत्रय विनाशाय श्रीकृष्णाय वयं नुमः ॥

(श्रीमद्भागवत माहात्म्यम् - प्र. अध्याय - १)

भक्तीभावपूर्वक भगवंताच्या चरणकमलांचे ध्यान करू लागताच मुळातच अनन्य असलेल्या माझ्या ठिकाणी अष्टसात्विकभाव दाटून आले. डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या आणि हृदयात भगवंत प्रकट झाले -

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्

पीताम्बरादरूणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।

पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात्

परंकिमपि तत्त्वमहं न जाने ॥१०॥

(गीतामहात्म्य - श्रीमद्भगवतगीता - गीता प्रेस - गोरखपूर)

अनिर्वचनीय, दुःखविनाशक, अत्यंत प्रिय असे ते मनोहारी रूप मी पाहतो न पाहतो तोच निमिषार्धात अंतर्धान पावले. मी दिग्मूढ झालो, दुःखी झालो, व्याकूळ झालो आणि निराश होऊन आसनावरून उठून उभा राहिलो. उत्कटतेने सर्व भाव एकवटून, मन हृदयात स्थिर करण्याचा प्रयत्न करून एकाग्रपणे त्या रूपाचे चिंतन करू लागलो; परंतु सर्व प्रयत्न विफल झाले. मी अती अती अती व्याकूळ झालो. तेवढ्यात धीरगंभीर आणि मधुर वाणीत, वाणीचा विषयच नसणारे भगवंत स्वतः अवकाशस्वरूपातून माझा शोक नाहीसा करीत माझ्या श्रवणेंद्रियांना समजावू लागले -

हन्तास्मिजन्मनि भवान्मा मां द्रष्टुमिहार्हती ।

अविपक्वकषायाणां दुदेशोऽहं कुयोगिनाम् ॥२२॥

(श्रीमद्भागवत - प्रथम स्कंद - अध्याय सहावा)

“तू या जन्मात माझे दर्शन करू शकणार नाहीस. ज्यांच्या वासना अपूर्ण आहेत अशा अपरिपक्व योगी लोकांना माझे दर्शन दुर्लभ आहे. तू निष्पाप बालक आहेस. तुझ्या हृदयात मला प्राप्त करण्याची जिज्ञासा जागृत व्हावी याच हेतूने तुला क्षणभर माझे दर्शन घडविले. साधू, संत, ऋषी, मुनी, योगी यांच्या अल्पकाळ केलेल्या सेवेमुळेही तुझी चित्तवृत्ती माझ्यामध्ये स्थिर झाली. तू आता या मलिन शरीराला सोडून माझा पार्शद होशील. सृष्टीचा प्रलय झाल्यानंतरही तुझी स्मृती टिकून राहिल आणि मला प्राप्त करण्याचा तुझा निश्चयही दृढ राहिल.”

आकाशासारख्या अव्यक्त आणि सर्वशक्तीमान परमेश्वराचे शब्द थांबले. मी धन्य झालो. अनन्यभावाने लीन होऊन त्यांना वंदन केले आणि त्या क्षणापासून लज्जा, संकोच, भीड आणि व्यवहार सर्व गोष्टींचा त्याग करून मी केवळ भगवंतांच्या मंगल नामाचे कीर्तन करीत त्यांच्या चरित्राचे स्मरण करू लागलो. मनाचे मायाबंध गळून पडले आणि आनंदनिर्भरतेने मी मृत्यूची प्रतीक्षा करीत भ्रमण करू लागलो. श्रीकृष्णपरायण झालो. माझी ही इच्छा पूर्ण झाली. एकाएकी तडिताघात व्हावा त्याप्रमाणे योग्य परंतु अचानक वेळी मला मृत्यू आला. मला शुद्ध भगवत् पार्शद शरीर प्राप्त होण्याची वेळ आली तेव्हा माझे पंचमहाभूताने बनलेले शरीर कलेवर होऊन पडले.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि

संयाति नवानि देही ॥२२॥

(श्रीमद्भगवतगीता - अ. २ रा)

त्याप्रमाणे कल्पाच्या अंती भगवान नारायणांनी प्रलयकालीन समुद्रात निद्रावश होण्याचे ठरविले त्यावेळी सृष्टीकर्ते ब्रह्मदेवही त्यांच्या हृदयात

शयन करण्याच्या इच्छेने, ही सारी सृष्टी स्वतःमध्ये विलीन करून प्रवेश करू लागले. तेव्हा त्यांच्या श्वासाबरोबर मीही त्यांच्या हृदयात प्रवेश केला आणि -

सहस्रयुगपर्यन्ते उत्थायेदं सिसृक्षतः ।

मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहं च जज्ञिरे ॥३१॥

(श्रीमद्भागवत - प्रथम स्कंध - अध्याय ६ वा)

एक हजार चतुर्युगी संपल्यानंतर ब्रह्मदेव जागे झाले आणि त्यांनी सृष्टी निर्माण करण्याची इच्छा केली. तेव्हा त्यांच्या इंद्रियांतून मरीची आदि सर्व ऋषींसह मीही, प्रत्यक्ष भगवंतांचा पार्शद अशा दिव्य नवशरीरासह प्रकट झालो. त्या क्षणापासून सच्चिदानंद स्वरूप भगवंतांच्या कृपेने वैकुंठादि सर्व लोकांत निःशंकपणे संचार करीत असतो. भगवद्भजन हा माझ्या जीवनाचा स्वभाव असून वैराग्यपूर्वक सत्य ज्ञानाचा सर्वत्र प्रचार करणे हे माझे व्रत आहे. भगवंतांनी दिलेल्या स्वरब्रह्मविभूषित वीणेवर तान छेडीत, नारायणमंत्राचा जप करीत, नारायणलीलांचे कीर्तन करीत सर्वत्र संचार करतो. मी त्यांचे संकीर्तन सुरू केले की ते नित्य मला दर्शन देतात. त्रैलोक्याच्या आणि विशेषतः काम आणि लोभाच्या पाशात गुंतलेल्या मायेत गुरफटलेल्या लोकांना संसारसागरातून पार करण्यासाठी भगवंतलीला कीर्तनाची नौका मी घेऊन येतो कारण तीच प्रलयापलीकडे घेऊन जाण्यास समर्थ आहे.”

नारदांची ही दिव्य जन्मकथा त्यांच्या मुखातून ऐकून देखील वेदोव्यास असंतुष्टच होते. त्यांच्या मनातील शंकांची प्रश्नचिन्हे त्यांच्या मुखमंडलावर नारदांना स्पष्ट जाणवली.

“व्यासमुने, आपण अजूनही शंकित आहात. प्रत्यक्ष भगवंतांचे पार्शद होण्यातील रहस्य मी आपणास कथन केले तरीदेखील...” नारदांनी विचारले.

“प्रत्यक्ष नारायणस्वरूप भगवानांचे पार्शद, नारदमुने, आपण आपले जन्मरहस्य सांगितले हे खरे; परंतु आपल्या मातापित्याच्या

परंपरेने आपण गर्भातच आत्मज्ञान कसे प्राप्त केले किंवा आपल्या मातापितरांच्या परंपरेला हे ज्ञान कसे बरे प्राप्त झाले?” व्यासांनी नारदांना पुन्हा प्रश्न केला.

सत्यव्रती नारद अंतर्मुख झाले आणि म्हणाले, “हे श्रेष्ठ व्यासमुने, आपण मला अतिशय मार्मिक प्रश्न विचारला आहे. आपण निष्पाप, जिज्ञासू आणि ज्ञानग्रहण करण्यास योग्य असे ऋषी आहात. तेव्हा मी आपणास पितरांच्या भगवद्ज्ञानाचे आणि भक्तीचे रहस्य सांगतो.”

“हे व्यासमुने, भगवान नारायण अविनाशी अनंत सर्वव्यापी व निरंजन आहेत. त्यांनीच या सर्व चराचर जगास व्याप्त केले आहे. स्वयंप्रकाशी महाविष्णूंनी भिन्न भिन्न गुणांचा आश्रय घेऊन आपणास तीन मूर्तीत प्रकट केले. जगाच्या निर्मितीसाठी उजव्या अंगातून ब्रह्मदेवांना प्रकट केले. सृष्टीचा विलय करण्यासाठी मध्य अंगातून शिवांना निर्माण केले; तर जगाचे पालन करण्यासाठी डाव्या अंगातून स्वतः अविनाशी विष्णू प्रकट झाले. अशा रीतीने शिव, विष्णू, ब्रह्मदेव यांची निर्मिती झाली. भगवान विष्णूंच्या पराशक्तीची भाव व अभाव अशी दोन रूपे आहेत. त्यातून अनुक्रमे विद्या व अविद्या प्रकट होतात. महाविष्णूंच्या अभावाने जगत् दिसू लागले की, अविद्या प्रकट होऊन अज्ञानमय दुःख निर्माण होते; तर ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान यांची उपाधी नष्ट झाली की अभेद बुद्धी विद्यारूपाने प्रकट होते. अविद्या संसार बंधन करते; तर विद्या बंधनांचा नाश करते. महाविष्णूंच्या या शक्तीलाच लक्ष्मी, उमा आणि भारती किंवा सरस्वती असे म्हणतात. परमानंदस्वरूप परमात्मा मात्र सर्व उपार्धीपासून निराळा असतो. एकमात्र ज्ञानयोगाने त्याच्या तत्त्वाचा बोध होतो. हा बोध सत्-चित्-आनंद या संवेदनांनी होतो. प्रकाशमय नित्य शुद्ध परमात्मा तत्त्व आदि गुणांनी तीन रूपात प्रकट होऊन अनुभवास येतो. ब्रह्मा, विष्णू, महेश किंवा महेश, विष्णू, ब्रह्मा, महेश, विष्णू अशी एकाच परमात्म्याची म्हणजे महाविष्णूंची त्रिविध रूपे अनुभवायला येतात. वास्तविक एकच अभेद असलेला

परमात्मा ब्रह्मांडात या तीनही नावांनी आपापल्या परीने ओळखला जातो. ही तीनही रूपे त्याच अंतर्गामी जगदात्म्याची असतात व ती सर्व ब्रह्मांडांमध्ये प्रत्येक नव्या कल्पासमयी उदित होतात व चतुर्युगयुक्त कल्प प्रस्तुत होतो हे आपणास माहीत आहे. ही त्रिविध रूपे परस्पराना पूज्य, वंदनीय व भजनीय आहेत. यात कोणीही श्रेष्ठ, कनिष्ठ, आदि व नंतरचा नाही. आदितत्त्व परमात्मन् हे नित्य अविनाशी, प्रकाशमान, ब्रह्मांडापलीकडील शाश्वत, ब्रह्मांडकारण होय. हे व्यासमुने, त्या परमात्मतत्त्वाची व परमात्मतत्त्वातून विग्रहीत झालेल्या राधातत्त्वाची निर्मिती होते व त्यातूनच लोकनिर्मिती होते. हे समग्र ज्ञान व्यासमहर्षे आपणासही आहे; असे असूनही आपण माझ्या वंशपरंपरेतील ज्ञानधारणेविषयी पृच्छा का बरे करावी?”

“हे नारदमुने, आपण म्हणता ते खरे आहे; परंतु ब्रह्मांडात उदित असणाऱ्या त्रिदेवास देखील अनन्यभक्तीशिवाय महाविष्णूंची प्राप्ती होत नाही. त्या महत्तत्त्वाविषयी संभ्रमावस्था त्यांच्या ठिकाणी असते. एवढेच नाही तर ब्रह्मांडाचे चलन देखील त्रिदेवांकडून या संभ्रमित अवस्थेतच घडते, असे वेद इतिहास पुराणांवरून वाटू लागते. अत्यंत दुर्लभ असे हे महाविष्णूतत्त्व आपल्याच रूपाने पार्शद स्वरूपात का होईना, सर्व लोकी मुक्त संचार करते आहे. येथपर्यंतची महाविष्णूस्वरूप अवस्था आपणास आपल्या पितरपरंपरेत कशी होऊ शकली ते रहस्य आपणच उदार मनाने आम्हास सांगावे.”

“व्यासमहर्षे, तुमची निर्मल वृत्ती, उत्कंठा आणि जिज्ञासा पाहून आम्हास ही भगवद्प्रियता कशी निर्माण झाली व त्याद्वारे परमात्मतत्त्वाचे, अद्वैताचे, चिद्विलासाचे परमकारण किंवा परमतत्त्व कसे अवगत झाले ते कथन करतो. हे व्यासमुने, ही अतिशय रंजक आणि श्रीराधाकृष्ण रहस्यकथा अर्थातच महाविष्णूज्ञान माझ्या पितरांना आणि अंशात्मकतेने मलाही मागील कल्पाच्या आरंभकालात प्रत्यक्ष शिवतत्त्वाच्या मुखाने प्रकृतीमाता पार्वती यांना कथन होत असताना आम्हास ऐकावयास

मिळाले. परमात्मस्वरूपाच्या एका वृक्षाच्या तळवटी वृक्षमुळ्यांच्या पुंजक्यात, सूक्ष्म जीवाणूंच्या योनीमध्ये अंडज रूपात मातेच्या उदरातून बाहेर पडत असताना काही क्षण अतिशय चैतन्यमय लहरींनी मुळ्यांसह तो वृक्ष रोमांचित झाला आहे, अशी संवेदना प्रकटली. त्या अवस्थेत जीवाणूयोनीस्थित आम्ही स्तब्ध होऊन विस्मयकारी आनंददायक अनुभव घेऊ लागलो. वृक्षाच्या तळवटी श्रीशिवशंकर-पार्वती निवांत बसले होते. प्रकृतीमातेच्या मुखातून प्रश्न उमटला, “हे शिवप्रभो, आपण स्वतः माझ्यासह या ब्रह्मांडाचे आदि अंत कारणरूप असताना आपण कोणाच्या चिंतनात मग्न आहात? न राहवून कुतूहलाने मी आपली ध्यानमुद्रा भंग करते आहे, क्षमा असावी. परंतु प्रभो, मी आपणातूनच विग्रहरूप अशी उमा असल्यामुळे आपल्या ध्यानमग्नतेने माझ्या चेतनावकाशात आनंदलहरी उमटत आहेत. त्याचे रहस्य जाणून घेणे व आपणास अनुसरणे हे माझे अंगिक कार्यच आहे, असे मला वाटते. म्हणून आपण आपल्या समाधीमग्न आनंदाचे कारण मला सांगावे.” श्री शिवशंकरांनी अपार करुणेने भरलेले त्यांचे नेत्र उघडले. अष्टसात्विकभावाने त्यांच्या नेत्रांतून अमृतअश्रू पाझरत होते. पार्वतीमातेने त्यांच्या नयनातून ओघळणारे ते अमृतअश्रू आपल्या प्रितीस्फुरक अधरांवर अतीव आनंदाने झेलले. श्रीशिवशंकर आनंदविभोर सच्चिदानंदमग्न मुद्रेने, भावोत्कट वाणीने बोलू लागले. त्यांच्या वाणीत अमृताचा गोडवा होता आणि परमतत्त्वाचे चैतन्य भरले होते!”

“हे महामुने, भगवान शिवशंकर कोणते रहस्य सांगत होते हे ऐकण्यास मी व्याकूळ झालो आहे. माझ्या हृदयात भगवद्भक्तीचा कल्लोळ दाटला आहे. आनंदघनांनी नेत्र भरून आले आहेत. तेव्हा हे नारदमुने, अधिक उत्कंठा न वाढवता भगवान शंकर काय म्हणाले ते मला त्वरीत सांगावे.” व्यासमहर्षी व्याकूळ होऊन म्हणाले.

“व्यासमहर्षे, मी व माझी मातापितरे अशाच अवस्थेत त्या शब्दब्रह्मास अनुभवण्यासाठी आतूर झालो होतो.” पुढे नारद सांगू

लागले-

श्रीशिवशंकर प्रेमभराने दुर्गेस म्हणाले, “हे देवी, शिव, विष्णू आणि ब्रह्म यांचे परात्पर कारण असलेल्या महाविष्णूंचे अर्थात सच्चिदानंदस्वरूप श्रीराधाकृष्ण भगवंताचे मी ध्यान करीत होतो. त्यांचे प्रत्यक्ष मनमोहक दर्शन माझ्या अंतःचक्षूंस होत होते. हे प्रिये, राधाकृष्ण हेच या अनंत ब्रह्मांडाचे बीजसर्वस्व आहेत. त्या बीजसर्वस्वाचा विलास घडविण्यासाठी अर्थात उत्पत्ती-स्थिती आणि लय घडविण्यासाठी प्रत्येक कल्पाच्या आरंभी प्रत्येक ब्रह्मांडात श्रीमन्नारायणस्वरूप श्रीराधाकृष्णातूनच शिवपार्वती विष्णू-लक्ष्मी आणि ब्रह्ममाया सरस्वती प्रकट होतात व कल्पांती पुन्हा त्या राधाकृष्णाच्या रूपातच विलीन होतात याचे ज्ञान वास्तविक तुझ्या हृदयात कोंदलेले आहे. प्रत्येक कल्पात त्रिदेव परस्परांचे उपासक, आज्ञाधारक, भक्त व उपास्य असतात आणि त्रिविध शक्ती यांचे अनुसरण करत असतात. म्हणूनच तर कल्पांतापर्यंतच्या क्रीडा, आपण उत्पत्ती, स्थिती आणि लय विकारांमधून सानंद करुणापूर्णतेने जाणत असतो. हे देवी, माझ्याप्रमाणेच हे रहस्य तुला अवगत असताना पुन्हा पुन्हा ऐकण्याचा हट्ट का बरे?” शिवांनी केलेल्या प्रश्नाला हुंकार देत परमात्मस्वरूपात विलीन झालेली माता पार्वती म्हणाली, “हे भगवान महेश्वरा, आपल्या मुखाने ब्रह्मांडापलीकडील सच्चिदानंदरूप राधाकृष्णांचे रहस्य ऐकल्याने माझ्यातील विग्रहित राधारूप आपणात गृहित होते आणि मला अद्वैताचा आनंद उपभोगता येतो.”

“हे देवी, आपण श्रीमन्नारायण श्रीराधाकृष्णांच्या अनन्यभक्त आहात. यामुळेच तर प्रकृतीस्वरूपात आपण विस्तारित होऊनही प्रवृत्त न होता आमच्या ठिकाणी एकरूप पावता. आपल्या निरपेक्ष ममतेने जीव शिवरूप होतात. म्हणूनच आपण आमच्या अर्धांगी आहात. आपणाशिवाय श्रीराधाकृष्णांशी अद्वैत केवळ अशक्य आहे. म्हणूनच हे त्रैलोक्यस्वामिनी, मी राधाकृष्णांचे कीर्तन आपणासमोर करतो-

एका अमृत आनंदक्षणी राससम्राज्ञी श्रीराधा श्यामसुंदर पूर्णस्वरूप

श्रीकृष्णांना भेटण्यासाठी मिलनोत्सुक बनली. त्यासमयी श्रीराधा रत्नजडित सिंहासनावर रत्नभरणांनी शृंगारित होऊन बसली होती. अग्नीपरीक्षेत उत्तीर्ण झालेली दिव्य वस्त्रे तिच्या अंगाची शोभा वृद्धींगत करत होती. शतकोटी चंद्रांनाही लाजविणारी मनोहर अंगकांतीसह सुशुद्ध सुवर्णाप्रमाणे तिची प्रभा पसरली होती. अधरावर मंद, संमोहक सूचक स्मित होते. शुभ्र सुंदर दंतपक्ती मुखमंडलाला अधिक शोभा आणीत होती. शरश्रंद्र विकासी कमलाप्रमाणे अतिशय प्रफुल्ल मुखारविंद, गळ्यातील मालती कुसुममालात विशेष प्रसन्न वाटत होत्या. केशकलापाला माळांनी रमणीयता आली होती. गळ्यातील सूर्यतेजस्वी रत्नमाला लखाखत होती. त्यातील शुभ्रवर्णी माला गंगाधवल धारेप्रमाणे लखलखून खळाळताना मोहित होती. रासोत्सुक रमणीय राधेकडे श्यामसुंदराने पाहिले. प्राणप्रिय प्रियेवर दृष्टी जाताच विश्वस्वामी श्रीकृष्ण मिलनोत्सुक झाले. प्राणवल्लभास भेटण्यास आतूर राधा मिलनासाठी धावत निघाली. म्हणून तिचे नाव राधा झाले. तिने श्रीकृष्णाची आराधना केली. या प्रणयाराधनेत दोघेही उत्कट झाले होते. परस्परांचे आराध्य आणि आराधक झाले. काही क्षणात त्यांचे अद्वैत झाले-

राधा भजति श्रीकृष्णं स च नां च परस्परम् ।

उभयोः सर्वसाध्यं च सदा सन्तो ददान्तिचे ॥

(ब्रह्मवैवर्त पुराण : प्रकृतीखंड ४८-३८)

“हे देवी, ‘रा’ अक्षर उच्चारताच भक्तजन परमदुर्लभ अशा मुक्तीची प्राप्ती करून घेतात आणि ‘धा’ उच्चारताच श्रीहरींच्या चरणापाशी पोचतात; कारण राधाचिंतनाने कृष्णतत्त्व प्रसन्न होते. ‘रा’ म्हणजे प्राप्ती आणि ‘धा’ म्हणजे निर्वाण किंवा मोक्ष. भक्तांची मोक्षप्राप्तीची अपेक्षा राधास्मरणाने होते. म्हणूनच हे देवी, मी सदैव राधास्मरणात मग्न असतो. मी जेव्हा तुझ्याशी अद्वैत होत उत्पत्तीस कारण होतो, त्यावेळी आपणदेखील राधाकृष्णांचे लौकिकातील पार्शदच असतो. राधाकृष्ण मिलनाचे रहस्य लौकिकात सहज भावणारे आणि पारलौकिकाकडे नेणारे आहे.”

“हे भगवन्, कल्पातील अस्तित्वाविषयी माझ्या मनात एक शंका निर्माण झाली आहे. तिचे निरसन आपण करावे.” पार्वतीमातेने विनविले.

“लौकिकातील सामान्य स्त्रीप्रमाणे पार्वतीमातेने शंका विचारावी याविषयी आम्हास विस्मय वाटला. कोणती बरे शंका असेल; हे ऐकण्यासाठी जीवाणू योनीतील आम्ही आतूर झालो.” हुंकार देणाऱ्या नारदांनी मनोमन प्रश्न केला.

“हे भगवन् महेशा, जर अद्वैताच अनंतविश्वकारणाचे पूर्णत्व दडलेले असेल तर कल्पातील कर्माचा व्याप कशाला? सुखदुःखांच्या फेऱ्यात संघर्षात्मकतेने मायापाशात संभ्रमित अवस्थेत सत्य अवस्थेची भावना घेऊन सुखदुःखांच्या फेऱ्यात अडकण्याचे कारण तरी काय? कर्म आणि पुरुषार्थ जर भ्रामक असतील तर त्या सर्वांचा त्याग करून केवळ भगवद्भक्तीतच लीन होण्यास प्रत्यवाय कोणता? कर्माचे अधिष्ठान त्रिदेवांसह जीवसृष्टीला कशासाठी? आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन या विकारांसह चौऱ्यांशी लक्ष योनींच्या फेऱ्यातून कशासाठी फिरायचे आणि ‘पुनरपि जननम् पुनरपि मरणम् पुनरपि जननिजठरे शयनम्’ हे जीवाच्या वाट्याला आलेले जगतातील घटित तरी कशासाठी?” पार्वतीमातेने विचारलेल्या प्रश्नाने ऐकणारे जीवाणूही स्तब्ध झाले. दिव्य ज्ञानाच्या संवेदनेने ते विस्मित होऊन अधिक आतूर बनले.

“हे विश्वंभरी जगन्माते, विग्रहीत स्वरूपात कल्पांतापर्यंत जीवसृष्टीचे पालनपोषण करणाऱ्या माते, कल्पांतीच्या विलयाचे कार्यही आपणासच करावयाचे आहे; परंतु कल्पांची उत्पत्ती, स्थिती आणि लय त्या परमात्मस्वरूप चैतन्यतत्त्व श्रीकृष्णाच्या पूर्णत्वाचे आत्मचलन आहे. या संपूर्ण अनंत ब्रह्माचे आत्मचलन विग्रह, अनुग्रह आणि अद्वैत यांच्या चक्रनेमीक्रमाने अनंतअवकाशात प्रचलित आहे. अनंतअवकाशातील अवकाशरूपाच्या चैतन्यतत्त्वाचे विघटन, प्रचलन, संघटन, विलयन हेच अस्तित्व आहे. हेच त्याचे पूर्णत्व. हीच त्याची क्रीडा आणि या पूर्णत्वासाठीच हे सारे विकार. म्हणूनच आत्मचलनाच्या सर्व अवस्था

निर्हेतुक केवळ आनंदमय अद्वैतसिद्धीसाठी अस्तित्वाच्या अस्तित्वासाठी अकारण सिद्ध होत असतात. हे अकारण म्हणजेच श्रीकृष्णातत्त्व. आपण त्या प्रकटनातील परमात्म्याचे पार्शद; मात्र परमेश्वरस्वरूपच. त्या परमात्मतत्त्वातूनच कल्पाची उत्पत्ती, स्थिती आणि लय. म्हणूनच कल्पातील लौकिक भौतिक स्वरूपातील चलनासाठीचे प्रत्येक कर्म हेच कर्मधारक जीवसृष्टीचे मर्म. या कर्मधर्मसंयोगाचे मूल कारण कृष्ण आणि अंत कारणही कृष्णच. मात्र विग्रहांच्या फेऱ्या प्रकृती आणि पुरुषाच्या मायामयी क्रीडेत जेव्हा या मूल कारणाचा विसर पडतो, आत्मज्ञानाच्या अहंकाराएवजी लौकिकाचा अहंकार निष्पन्न होतो तेव्हा मानसिक आणि शारीरिक स्वरूपांचे दुःख जीवांच्या वाट्याला येते. हा अहंकार नाहीसा झाला की प्राप्त कर्माचेही कारणात रूपांतर होते आणि आनंदप्राप्ती होते. म्हणूनच हे देवी, सर्व कर्म ब्रह्मार्पण करावे. कल्पाच्या जीवभावनेतून आत्मभावनेमध्ये तद्रूप होण्यासाठी त्या परम परमात्मतत्त्व श्रीकृष्णाने प्रत्येक कल्पात आपणा त्रिदेवांना निष्काम कर्म आणि भक्तीचा मार्ग सुचविला आहे. कैवल्याच्या लीला कल्पाच्या लौकिकात क्रीडेच्या स्वरूपात अनुभविण्याची पात्रता त्रिदेवांपासून देव, दानव, मानव, संपूर्ण सृष्टी आणि चराचर प्रकृतीस आवश्यक आहे. म्हणूनच हे देवी, मी सतत राधारमणाच्या चिंतनात मग्न असतो.”

“विश्वंभराने दिव्य ज्ञान सांगितल्यानंतर ते ऐकूनच मी अंडज स्वरूपात बाहेर आलो. तेव्हापासून माझे वंशज आणि मी मागील कल्पांतापर्यंत महाविष्णूंच्या रूपात एकरूप होण्यासाठी धडपडत होतो.” ब्रह्मर्षी नारदांनी श्रीव्यासांना श्रीशिवशंकरांनी सांगितलेल्या निष्काम कर्मयोग आणि भक्तीचे गूढ सांगितले तेव्हा व्यासमहर्षींनी पुन्हा पृच्छा केली.

“हे ब्रह्मर्षे, पार्वतीमातांनी या दिव्य भाषणावर कोणती प्रतिक्रिया व्यक्त केली?” व्यासांनी विचारले. श्री नारद सांगू लागले, -

“हे कैलासपती, राधा जन्माविषयी व तिच्या श्रीकृष्णांसह अलौकिक कार्याविषयी सविस्तर सांगावे.” पार्वतीमातेने विनविले. “राधाकृष्ण

मुळात अद्वैत आहेत. द्वारकाधीश कृष्णावतारात परब्रह्म श्रीकृष्णांच्या रोमकूपांतून गोप प्रकट झाले आणि श्रीराधेच्या रोमकूपांतून गोपींचे समुदाय प्रकट झाले म्हणजे गोकुळातील गोपगोपी ही मुळातच राधाकृष्णांची आभासरूपे होत. हे पार्वती, राधेच्याच महत्तत्त्वातून महालक्ष्मी त्रिविधतेने प्रकटली. भगवान श्रीविष्णूंची पत्नी, चतुर्भुज महालक्ष्मी, राजपत्नी, राजलक्ष्मी आणि गृहलक्ष्मी म्हणजे गृहस्थ पत्नी. कल्पांभापासून कल्पांतापर्यंत महालक्ष्मीचे स्थान वैकुंठ; राजलक्ष्मीचे स्थान राऊळ; गृहलक्ष्मीचे स्थान गृह. अशी त्रिविधतेने लौकिक रूपात स्त्री पुरुषाची सहचारिणी झालेली असते. या तीनही अवस्था राधारूपच होत. या तीनही अवस्थांतील प्रेम हे मूळ परमात्म प्रेमाशी निगडीत असते. राजधर्म आणि गृहधर्माचे पालन म्हणजे कल्पातील कर्म होय. तर वैकुंठधामी जाणं हा मोक्ष. त्रिगुणातील परब्रह्म परमात्मा श्रीराधावल्लभ श्रीकृष्ण हेच परमसत्य असल्याने राधा हे ही परमसत्यच होय. हे प्रिये, म्हणूनच राधास्मरण हेच परमसत्याचे स्मरण होय -

आब्रह्मस्तंभपर्यंत सर्व मिथ्यैव पार्वती ।

भज सत्यं परं ब्रह्म राधेशं त्रिगुणात्परम् ॥

(ब्रह्मवैवर्त पुराण - ४८.४८)

हे पार्वती, राधा श्रीकृष्णांना प्राणापेक्षा प्रिय आहे. राधा परमसौभाग्यशालिनी आहे. राधाकृष्ण हे अद्भूत अद्वैत आहे; कारण ही मूल प्रकृती परमेश्वरी श्रीराधा महाविष्णूंची जननी आहे; तर महाविष्णूंच्या विग्रहातूनच राधा प्रस्तुत झाली आहे. गोकुळातील आभास स्वरूपातील राधेची जन्मकथा पुढील कल्पात मोठी रंजक आणि अद्भूत ठरणार आहे. राधा अयोनीज आहे. म्हणून ती छायारूपात कलावतीची कन्या म्हणून प्रकटेल. त्या छायेचा विवाह अनयाशी होईल आणि ती अंतर्धान पावेल. वस्तुतः सर्वच गोप आणि गोपी राधाकृष्णस्वरूपच असतील; मात्र लौकिकात त्या मानवस्वरूप वावरतील. राधाकृष्ण अद्वैत वैकुंठात असेल तर कृष्णरुक्मिणीचे स्थान लौकिकात असेल. हे माते, कल्पकालात

दुर्गा, लक्ष्मी, सरस्वती, सावित्री आणि राधा म्हणजे प्रकृती होय. निर्मितीच्या वेळी परब्रह्म परमात्मा दोन रूपात प्रकट झाले. प्रकृती आणि पुरुष! उजवे अंग म्हणजे पुरुष तर डावे अंग म्हणजे प्रकृती. ही प्रकृती ब्रह्मरूपा, नित्या, सनातनी आहे. म्हणूनच त्यात स्त्रीपुरुष असा भेद नाही. भगवान श्रीकृष्ण, स्वतंत्र पुरुष आहे. त्यांच्या मनात सृष्टीनिर्मितीची इच्छा होताच मूळ प्रकृती प्रकट होते. पाच रूपातून विभिन्न सृष्टी निर्माण होते. मात्र सर्व स्त्रीरूपेही त्या एकाच प्रकृतीरूपाची रूपे होत. यात राधेचे स्थान मूळ प्रकृतीरूपाशी निगडीत आहे.

हे प्रिये, गिरिजा, आत्मा, आकाश, काल, दिशा, विश्वगोल आणि गोलोकधाम हे सर्व नित्य आहे. गोलोकधामात वैकुंठधाम असून तेथे प्रकृतीही नित्य आहे. ती परब्रह्म्याची सनातन लीला आहे. अग्रीत दाहकता, सूर्याचे तेज किंवा प्रकाश जसा नित्य तद्वतच प्रकृतीही परमात्म्यात नित्य आहे.

हे प्रिये, जेव्हा परमात्म्याला साकार रूपात प्रकट होण्याची इच्छा झाली तेव्हा त्याने अत्यंत मनोहर रूप धारण केले. त्यांचा शाम वर्ण मेघ कांतीसारखा तेजस्वी कमलनेत्र, मोत्यांसारखी दंतपक्ती, माथामुकुट त्यावर मोरपीस, गळा मालतीमाला, पितांबर, रत्नमय मणीभूषणे असे हे कृष्णरूप प्रकट झाले. हा कृष्ण आदिद्रष्टा आहे. हा आदिद्रष्टा सृष्टीनिर्मितीचा विचार करू लागला तेव्हा त्यांनी आपल्या इच्छेनुसार आपल्या विग्रहाला दोन भागात विभक्त केले. वामांश भाग स्त्री आणि दक्षिणांश भाग पुरुष निर्माण झाल्यानंतर सनातन पुरुष त्यापासूनच निष्पन्न दिव्यस्वरूपिणी स्त्रीस पाहू लागला. ती सर्वांगसुंदर होती. ती देखील नेत्रभृकुटीच्या विभ्रमांनी त्या पुरुषाकडे पाहू लागली. पुरुषस्वरूप श्रीकृष्ण परमरसिक आणि रासक्रीडेचे स्वामी आहेत. त्या देवीला पाहून अद्वैताच्या ओढीने पुरुष रासक्रीडेसाठी उल्हासित होऊन तिच्याशी रासक्रीडा करू लागले. रासक्रीडेप्रसंगी जणू शृंगारच मूर्तिमंत होऊन प्रकट झाला होता. ब्रह्म्याच्या एक संपूर्ण दिवसभर सुखसंभोग होत राहिला. जगत्पिता श्रीकृष्ण थकून

गेले. देवीही थकून गेली. त्यामुळे तिच्या शरीराला दिव्य घाम आला. त्या धर्मबिंदूचे एकत्रीकरण होऊन समस्त विश्वलोक निर्माण झाला. त्यांचे निःश्वास वायूत परिणत झाले. त्या वायूमुळेच सर्व प्राणीमात्रांचे अस्तित्व टिकून राहते. नंतर तो वायू मूर्तिमान झाला. त्याच्या वामांगातून प्राणप्रिय स्त्री प्रकट झाली. प्राण्यांच्या शरीरातील प्राण, अपान, समान, उदान आणि व्यान हे पंचप्राणरूपी पुत्र त्या स्त्रीला झाले. घामाच्या रूपाने पाणी उत्पन्न झाले.

श्रीकृष्णांची चिन्मय शक्ती प्रकृती अर्थात राधा गर्भवती झाली. शंभर मन्वंतरे तिचे शरीर ब्रह्मतेजाने दैदिप्यमान झाले. त्या गर्भातून सुवर्णासारखे प्रकाशमान असे बालक निर्माण झाले. त्यात विश्वधारणेची शक्ती होती; परंतु त्याला पाहताच राधा अतीव दुःखी झाली; कारण परमतत्त्व श्रीकृष्ण विसर्गातून सगुण मूर्त पृथक् अस्तित्व प्रचलित होणार होते. ते निखळ कृष्णानंद रूपापासून दूर असणार होते. त्याचे विग्रहीत अस्तित्व संपूर्ण केवळ श्रीकृष्णरूप होणे परमकठीण होते; म्हणून तिने ते बालक ब्रह्मांड गोलातील अथांग जलात सोडून दिले. तेव्हा पुरुषरूप श्रीकृष्ण तिला म्हणाले - हे राधे, मुलाचा त्याग करण्याचे घृणित कर्म घडले आहे. तेव्हा तू आजपासून संतानहीन होशील. तुझ्या अंशापासून ज्या स्त्रिया होतील त्या तुझ्याप्रमाणे नवतारुण्य प्राप्त होऊनही पुत्रसुख भोगू शकणार नाहीत. इतक्यात देवीच्या अर्थात राधेच्या जिव्हाग्र भागातून एक मनोहर कन्या उत्पन्न झाली. तीच सर्व शास्त्र कलांची अधिष्ठात्री सरस्वती होय. त्यानंतर थोड्याच वेळात ती मूलप्रकृती राधा दोन रूपात प्रकट झाली. तिच्या अर्ध्या अंगातून कमला व अर्ध्या अंगातून राधिका उत्पन्न झाली. त्यावेळी श्रीकृष्णही दोन रूपात प्रकट झाले. चतुर्भुज विष्णू आणि द्विभुज श्रीकृष्ण. श्रीकृष्ण कमलेस म्हणाले, “तू विष्णूंची प्रिया हो. राधिका येथेच राहील. विष्णू, सरस्वती आणि लक्ष्मी यांना घेऊन वैकुंठाला गेले. राधिका श्रीकृष्णांच्या अंतःकरणात राहिली. याच श्रीकृष्णाच्या रोमकूपातून कृष्णावतारात असंख्य गोप निर्माण झाले व

राधेच्या रोमकूपातून असंख्य गोपकन्या निर्माण झाल्या. त्या राधारूप असूनही त्या अपत्यहीन राहिल्या.”

“हे प्रिये, ब्रह्मांडगोलात सोडलेले अंडाकार बालक ब्रह्मदेवांच्या आयुष्यापर्यंत जलात राहिले. समय पूर्ण होताच तेही दोन रूपात प्रकट झाले. एक अंडाकार राहिले आणि एक शिशूरूपात प्रकट झाले. हे मातृविहीन बालक अर्थात परमात्मा पुरुषरूप श्रीकृष्ण आणि श्रीकृष्णविग्रहातून वामांगातून प्रकटलेली राधा यांचे हे बालक महाविराट आणि महाविष्णू म्हणून ओळखले जाते. त्याच्या प्रत्येक रोमकूपात अनेक ब्रह्मांडे आणि प्रत्येक ब्रह्मांडात ब्रह्मा, विष्णू, महेश आहेत. ब्रह्मांडाबाहेर वैकुंठलोक आहे आणि त्याहीवर गोलोकधाम आहे. त्या मूळ गोलोकधामात राधा-कृष्ण विराजमान आहेत. राधा-कृष्ण असे विश्वोपत्तीकारण आहेत. म्हणूनच राधाकृष्ण रूपात एकरूप होण्यासाठी, विग्रहातून अनुग्रहित होण्यासाठी ‘राधाकृष्ण’ हा मंत्र गोलोकात जाण्याचे साधन आहे.”

“भगवान शंकरांनी देवीभागवत अर्थात राधाख्यान परममाता पार्वतीस सांगितले; तेव्हा कळतनकळत माझ्या मातपितरांकडून आणि माझ्याकडून हुंकार बाहेर पडले. हे व्यासमुने, नकळत घडलेल्या या प्रमादाने लाभ आणि अलाभ दोन्हीही झाले. श्री भगवान शिवशंकरांनी आणि पार्वतीमातेने दिव्य दृष्टीने आमच्याकडे पाहिले; तेव्हा गिरीजापती धीरगंभीर आवाजात उद्गारले, नरनारायण स्वरूप परमतत्त्व राधाकृष्ण जो श्रवण करतो, त्यास राधाकृष्णस्वरूप महाविष्णूप्रत जाऊन अनुगृहीत होण्याची मुमुक्षू वृत्ती निर्माण होते; परंतु मोक्षप्राप्तीचा अनुभव घेऊनही ब्रह्मा, विष्णू, महेशांप्रमाणे ब्रह्मांडातील कल्पकालात महाविष्णूंच्या कर्मयज्ञात कर्मरत व्हावे लागते. जेव्हा महाविष्णू राधाकृष्ण विग्रहवांच्छा त्यागून आत्ममग्न होतील; तेव्हाच अंतिम मोक्षपदाला प्राप्त होता येईल, तोपर्यंत ब्रह्मांडातील विष्णूपदापर्यंतच पोचता येईल. हे बालका, तुझा त्याग केला तर तुझे मातापितर कल्पांती विष्णूपदास जातील; मात्र तू

त्यांच्या ठिकाणी मोक्षपदाची निर्माण झालेली वांच्छा घेऊन नारायण मंत्राचा जप करीत राधा-कृष्ण कीर्तनात व भक्तीप्रसारात ब्रह्मा विष्णू महेशांसमवेत त्रैलोक्यात अंतर्दृष्टीने भ्रमण करतील.” ही महेश्वरवाणी ऐकून हे व्यासमुने, मी मातृपितृस्वरूप उमामहेशांना शरण गेलो. तेव्हा त्यांनी शारदेच्या वीणेसह नादरव करीत त्रैलोक्यातील देव, दानव, मानवांसाठी कल्याणाचे मार्ग सुचविल्यास ते फलद्रुप होतील असा मला आशीर्वाद दिला. हे व्यासमुने, आपल्या कुतूहलाने मी आपणास भगवद्भक्तीचे मूळ राधाकृष्णाख्यान नारायण मंत्रासह ऐकविले आहे; तेव्हा आता तुम्ही ग्रथित केलेले ज्ञान राधाकृष्णाइतकेच पावन होऊन लोक कल्याणाचा मार्ग दाखविले; तेव्हा हे व्यासमुने, आपणही अजरामर स्वरूपात कल्पांतापर्यंत लोककल्याणाचे कार्य करावे. दुःख, शोक, खंत यांचा त्याग त्यातून आपोआपच घडेल.

* * *

“हे देवर्षे, आपण पूर्वजन्मी नारदस्वरूपात जे कार्य केले ते मला समजावून सांगावे.”

“हे व्यास मुने, शिवांच्या आशीर्वादाप्रमाणे मला सत्ययुगात घडलेली एक अद्भुत घटना आठवली. श्वेतद्वीपात गेलो असता, मला अनेक कमळे उमटलेली दिसली. त्यात एक सुंदर कन्या उभी होती. तिच्याविषयी मी कुतूहलाने विचारताच, तिने माझ्याकडे एकटक पाहिले आणि ती गप्प झाली. तिच्या त्या नजरेने माझे सगळे ज्ञान अपहृत केले. त्यामुळे मी शोकमग्न झालो. मी तिच्याकडे पाहात असतानाच तिच्या हृदयातून एकापाठोपाठ एकात एक असे तीन पुरुष बाहेर पडतांना दिसले. तेवढ्यात ते पुरुषही नाहीसे झाले. मी पुन्हा विस्मयपूर्वक त्या पुरुषांची चौकशी केली. तेव्हा तिने सांगितले - हे ब्रह्मपुत्राशिरोमणी, तू मला ओळखले नाहीस. म्हणूनच क्षणात तुझे ज्ञान नाहीसे झाले. मी ऋग्वेद,

यजुर्वेद आणि सामवेद असे तीन वेद होते व ते साक्षात् अनुक्रमे विष्णू, ब्रह्म आणि शिव होते. तू ब्रह्मपुत्र असूनही, तू मला ओळखले नाहीस; परंतु आता मला शरण आला आहेस. त्या वेदमाता सावित्रीचे आख्यान ऐकून मी सरोवरात स्नान केले. तेव्हा मला पुन्हा सर्व ज्ञान प्राप्त झाले. मी पुन्हा ‘नमो नारायणाय’ या मंत्राचा जप करू लागलो. तेव्हा प्रत्यक्ष श्रीहरी प्रकट होऊन त्यांनी मला वर मागावयास सांगितले. मी प्रभुरूपात विलीन होण्याची इच्छा केली. तेव्हा ते म्हणाले - तू शरीर धारण करून कल्पांतीपर्यंतच्या पितरांना ‘नार’ म्हणजे ‘जल’ दे व त्यांचा उद्धार कर म्हणजे तू नारद होशील व मद्रूप होऊन त्रैलोक्यात प्रसिद्ध होशील. तसेच घडले.”

नारं पानीयमित्युक्तं पितृणां तद्ददौ भवान् ।

तदाप्रभृति ते नाम नारदेति भविष्यति ॥

(वराहपुराण - प्र. न. जोशी - ३.२३)

* * *

“महर्षी नारदा, आपण गतकल्पांतीच्या अवस्थेतून वैवस्वत मनुकल्पात प्रकट झालात हे खरे; आपणास गतकल्पातील स्मरणही विद्यमान कल्पात आहे तेही खरे; परंतु एक हजार चतुर्युगपर्यंत ब्रह्मदेवाच्या अंतःकरणात आपली अवस्था कशी होती? कल्पांती अवघी सृष्टी आपणात आकर्षून घेऊन ब्रह्मदेव विष्णू भगवंताच्या अंतःकरणात निद्रिस्त असतांना सृष्टीची अवस्था कशी होती याविषयी माझे कुतूहल जागृत झाले आहे.” व्यासांनी नारदांना गुप्त गोष्ट विचारली.

“हे व्यास मुने, आपण जिज्ञासू तर आहातच, परंतु चाणाक्षही आहात. सायंकाळी भगवान सूर्यनारायण मावळल्यानंतर ते कोठे जातात, कसे दिसतात, काय करतात असे एखाद्या बालकाने विचारावे तसेच आपण कल्पांतापासून पुनर्कल्पारंभपर्यंतच्या अवस्थेविषयी विचारत आहात. हे ज्ञान खरे तर ब्रह्मा, विष्णू, महेशांनाही दुर्लभ आहे; कारण ते तिघेही या कालावधीत परमभगवान नारायणाच्या चिंतनात मग्न असतात. परमात्म श्रीकृष्णांशी अद्वैत अनुभवविश्वात ते समाधीस्थ झालेले असतात. निद्रावश असताना बाह्य सृष्टीचलनाविषयी जसे ज्ञान होत नाही; तसेच या अवस्थेतही सर्व गोष्टींचा विसर पडतो.” नारदांनी व्यासाचे समाधान करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु शक्तींचा द्रष्टेपणाने वेध घेणारे व्यास या उत्तराने समाधानी झाले नाहीत. ते नारदांना म्हणाले, “भगवन्, आपण

कल्प अंत आणि कल्प आरंभ या अवस्थेचेही साक्षी आहात. आपणास भगवद्प्राप्तीमुळे विकारांचा परिणाम संभवत नाही. आपण अहर्निश सर्वसाक्षी व परमधाम चिंतनात मग्न असता. आपणास अज्ञात असे काहीही नाही तेव्हा कृपया मला हे गूढ उद्घटीत करून सांगावे.”

“नारायण नारायण ! व्यासमुने, कल्पांतापासून कल्पारंभपर्यंतची अवस्था ही त्या परमात्मतत्त्वाची एक प्रकारे गर्भावस्थाच असते. नव्या कल्पाचा जन्म या अवस्थेत संभवाच्या स्वरूपात असतो. याचा अनुभव घेत असताना माझ्याकडून एक गोष्ट घडली – ती मी आपणास सांगतो. ब्रह्मदेवाच्या श्वासाबरोबर मी ब्रह्मदेवाच्या अंतःकरणात स्थान मिळवून विष्णूभगवंतांच्या अंतःकरणात गेलो खरा, पण त्या गडद अंधःकारमय एखाद्या कृष्णविवरासम अवस्थेत मी श्रीमन् नारायणाचा मंत्र जपू लागलो. माझ्या मुखातून श्रीमन् नारायण, नारायण, नारायण असे उद्गार बाहेर पडत होते. त्याचवेळी नकळत वासुदेव श्रीकृष्णांचे भक्तीस्तोत्र बाहेर पडले.

वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरं तपः ।

वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरा गति ॥

वासुदेवात्मक सर्वं जगत् स्थावरजंगमम् ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यंतं तस्मादन्यत्र विद्यते ॥

स एव धाता त्रिपुरान्तकश्च स एव देवासुरयज्ञरूपः ।

स एव ब्रह्मांड ततोऽन्यन्न

किंचिदास्ति व्यक्तिरिक्तरूपम् ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मादणीयान्न

तथा महीयान् ।

व्याप्तं हि तेनेदमिदं विचित्रं तं

देवदेवं प्रणमेत्समीऽयम् ॥

(नारदपुराण - प्र. न. जोशी - प्रास्ताविक - पूर्व. ३, ८०-८३)

सर्व ब्रह्मांड म्हणजेच वासुदेवच आहेत. ब्रह्मा, विष्णू, महेश एवढेच काय भिन्न अशी पृथक् सत्ता धारण करणारी वासुदेवांशिवाय कोणतीच वस्तू नाही. तेच परात्पर आहेत. तेच सर्व रूपांनी नटले आहे. म्हणूनच त्या परमात्म वासुदेव नारायणाला, त्या ज्ञानमय महत्तत्त्वाला माझा प्रणाम असो. हे व्यास मुने, माझ्या मुखातून असे स्तोत्र बाहेर पडते न पडते तोच सहस्रसूर्य प्रकाशावेत असा प्रकाश प्रकटला. त्यातून दिव्य वाणी माझ्या कर्णरंध्रांना रोमहर्षित करित गेली -

हे नारदा, सर्वांना अतिप्रिय असलेले परात्पर श्रीकृष्णांचे ज्ञान तुझ्या मुखांतून बाहेर पडले आहे. ते ज्ञान भोगण्यासाठीच ब्रह्मांडगोलकाने कल्पांतापासून कल्पारंभापर्यंतची अवस्था धारण केली आहे. ही ब्रह्मांडाची समाधीवस्था होय. या समाधीवस्थेचा भंग तुझ्या सत्यवाणीने केला आहे. एक प्रकारे मधुर विघ्न समाधीवस्थेत प्राप्त झाले आहे. तेव्हा ते नारदा, कल्पारंभानंतर तुझ्या सत्य वचनाने असेच मधुर विघ्न घटितांमध्ये निर्माण होईल असा मी तुला शाप देतो. तू समाधीवस्थेस जातानाही, सत्याशी अद्वैत होतानाही सत्य सत्यात विलीन करण्याच्या प्रयासाएवजी त्या परमसत्याचा उद्घोष करित राहिलास; त्यामुळे गर्भावस्थेतून प्रकट होऊन ब्रह्मदेवाची सृष्टीनिर्मितीची क्रिया कशी घडली याचा तुला विसर पडेल - हे व्यासमुने, या दिव्य वाणीने मी मोहरलो आणि दुःखितही झालो. मी नारायणाचा मंत्र जपून क्षमायाचना केली; तेव्हा त्या प्रकाशाचा संकोच होत असतांना दिव्य वाणीतून शब्द उमटले, “तू महान भक्त आहेस. नारायणस्वरूप आहेस. मनुकल्पात जेव्हा महात्मा सनकादी नैष्टीक ब्रह्मचारी विष्णूभक्त तुझ्या मुखाने विष्णूभक्ती ऐकतील; तेव्हा त्यांच्याकडून सृष्टीउत्पत्तीचे रहस्य तुला पुन्हा अवगत होईल.” हे व्यास मुने, मी केलेल्या अपराधाने मला समाधीमग्न होण्याची तीव्र इच्छा झाली. त्या ब्रह्मांडगोलकाच्या समाधीवस्थेमध्ये मी ध्यानमग्न झालो. या माझ्या अपराधामुळे कल्पांत व कल्पारंभापर्यंतच्या अवस्थेचे ज्ञान मला झाले हेच माझे परमभाग्य!”

“हे देवर्षी नारदा, आपल्या अनुभव कथनाने मला ब्रह्मांडगोलकाच्या समाधीवस्थेचे ज्ञान झाले; परंतु आपण प्रत्यक्ष परम श्रीकृष्णरूप असताना आपल्याला मिळालेल्या उःशापातून स्मृतीजागृती कशी झाली याची जिज्ञासा निर्माण झाली आहे. त्यासाठी आपणास कोणते प्रयास करावे लागले हे मला जाणून घ्यावयाचे आहे.” व्यासांनी विनविले.

“हे वेदोनारायणा, आपल्यासारखा जिज्ञासू श्रोता मिळाला की सहजच मनोगत व्यक्त होत जाते. सनक, सनंदन, सनतकुमार, सनातन यांच्या पाठोपाठ मी ही ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र म्हणून या कल्पात प्रकटलो. हे ब्रह्मानसपुत्र अखंड परमात्म्याच्या चिंतनात मग्न असत. त्यांच्या सृष्टीतील संचार सृष्टीला संजीवक असे. ते मला देवर्षी असे म्हणत. मला त्यांनी असे नाव का द्यावे ते मला कळत नसे आणि ते सृष्टीत संचार का करतात ते मला उमगत नसे. ब्रह्मदेवांनी निर्माण केलेल्या या सृष्टीवर ते खूप प्रेम करित. त्यांच्या सूर्यप्रकाशी दृष्टीने वनस्पती, जलप्रवाह, जीवसृष्टी पुलकित होत असे. जणू त्यांचा सहवास सृष्टीला हवा असे, परंतु ते त्या सृष्टीचा कधीच उपभोग घेत नसत. ते सत्यव्रती व मुमुक्षू होते. त्यांच्या रूपाने परमात्म्याचा आशीर्वाद ब्रह्मदेवाच्या मनातून सृष्टीला लाभला आहे असे वाटे. मीही ते कोठे जातात, काय करतात हे पाहून त्यांच्या समवेतच संचार करण्याचा प्रयत्न करित असे.”

“हे व्यास मुने, एके दिवशी मेरूगिरीच्या शिखरावर हे नैष्टीक ब्रह्मचारी, चारही महात्मे ब्रह्मदेवांच्या सभेकडे निघाले होते. जाताना विष्णू भगवंतांच्या चरणांतून प्रगट झालेल्या गंगौघाचे दर्शन त्यांनी घेतले. ओघातील सीता नावाच्या धारेत त्यांनी स्नान केले. भगवान विष्णूंना अर्घ्य देत असतांनाच मी तेथे पोहोचलो. त्यांना हात जोडून नमस्कार केला. त्यावेळी ते भगवन् नामस्मरणात तल्लीन झाले होते. नारायण, अच्युत, वासुदेव, जनार्दन आदि नामांनी ते भगवंतांची स्तुती करत होते. ती स्तुती ऐकून मलाही स्तोत्र स्फुरले -

अच्युतं केशवं रामनारायणं
 कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरीम् ।
 श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं
 जानकीनायकं रामचन्द्रं भजे ॥१॥
 अच्युतं केशवं सत्यभामाधवं
 माधवं श्रीधरं राधिकाराधितम् ।
 इन्दिरामन्दिरं चेतसा सुन्दरं
 देवकीनन्दनं नन्दजं सन्दधे ॥२॥
 विष्णवे जिष्णवे शङ्खने चक्रिणे
 रूख्मिणीरागिणे जानकीजानये
 बल्लवीवल्लभायार्चिता यात्मने
 कंसविध्वंसिने वंशिने ते नमः ॥३॥
 कृष्ण गोविन्द हे राम नारायण
 श्रीपते वासुदेवाजित श्रीनिधे ।
 अच्युतानन्त हे माधवाधोक्षज
 द्वारकानायक द्रौपदीरक्षक ॥४॥
 राक्षसक्षोभितः सीतया शोभितो
 दण्डकारण्यभूपुण्यताकारणः ।
 लक्ष्मणेनान्वितो वानरैः सेवितोऽगस्त्य
 सम्पूजितो राघवः पातु माम् ॥५॥
 धेनुकारिष्टकानिष्टकृद्वेषिहा
 केशिहा कंसहृद्वंशिकावादकः ।
 पूतनाकोपकः सूरजाखेलनो बालगोपालकः
 पातु मां सर्वदा ॥६॥
 विद्युदुद्योतवत्प्रस्फुरद्वाससं
 प्रावृडम्भोदवत्प्रोल्लसद्विग्रहम् ।
 वन्यया मालया शोभितोरः स्थलं

लोहिताङ्घ्रिद्वयं वारिजाक्षं भजे ॥७॥
 कुञ्चितैः कुन्तलैर्भ्राजमानाननं
 रत्नमौलिं लसत्कुण्डलं गण्डयोः ।
 हारकेयूरकं कङ्कणप्रोज्ज्वलं
 किङ्किणीमञ्जुलं श्यामलं तं भजे ॥८॥
 अच्युतस्याष्टकं यः पठेदिष्टदं प्रेमतः
 प्रत्यहं पुरुषः सस्पहम् ।
 वृत्ततः सुन्दरं कर्तृविश्वम्भरस्तस्य
 वश्यो हरिर्जायते सत्वरम् ॥९॥

(इति श्रीमच्छङ्कराचार्यकृतमच्युताष्टकं संपूर्णम् ॥ श्री अच्युताष्टकम् -
 श्रीमद्भागवत महापुराण - गीताप्रेस - गोरखपूर - द्वितीय खंड - पृ.
 क्र. ७८० - ७८१ - तृ. पु मुद्रण)

अशा रीतीने उच्च स्वरांनी श्रीहरींच्या नामाचे उच्चारण करून मी
 ज्येष्ठ अग्रज मुनिवरांना प्रणाम केला. आणि स्नान करून त्यांच्याबरोबरच
 मीही स्नानोत्तर कर्मे आटोपून अग्रजांना विनविले, हे मुनिवर, आपण
 सर्वज्ञ आहात. मला सृष्टीनिर्मितीचे रहस्य कथन करावे. आपण नेहमी
 स्नेहाळ नजरेने या सृष्टीकडे पाहात असता. मुनिवरांनी स्मित केले आणि
 ते मला म्हणाले - "हे नारदमुने, तू देवर्षी आहेस. प्रत्यक्ष परमात्म्याचा
 पार्शद आहेस; नव्हे नव्हे प्रत्यक्ष परमात्मस्वरूपच आहेस. तुला हे
 सृष्टीरहस्य ज्ञात आहे तथापि विस्मरणाने तू आम्हास हे रहस्य विचारत
 आहेस. तू केलेल्या अच्युतस्तुतीने आम्ही प्रसन्न झालो आहोत. म्हणूनच
 तुला सृष्टीरहस्य सांगतो.

भगवान परमात्मतत्त्व नारायण निरंजन सर्वव्यापी अविनाशी आणि
 अनंत आहेत. सर्व ब्रह्मांडास, चराचर जगास त्यांनीच व्यापून टाकले
 आहे. स्वयंप्रकाशी महाविष्णूनी भिन्न भिन्न गुणांचा आश्रय घेऊन स्वतःस
 त्रिविधतेने प्रकट केले. त्यांनी जीव आणि जगत् निर्माण करण्यासाठी
 प्रथम आपल्या उजव्या अंगातून ब्रह्मदेवांना प्रकट केले. मध्य अंगातून

प्रलयंकर शिवांना निर्माण केले आणि जगाचे धारण, पालन, पोषण करण्यासाठी डाव्या अंगातून ते स्वतः ब्रह्मांडातील विष्णू म्हणून प्रकट झाले. अशा रीतीने परमात्म्याने प्रत्येक ब्रह्मांडात अर्थातच आपण पाहता आहात त्या ब्रह्मांडातही शिव, विष्णू, ब्रह्म यांची निर्मिती केली आहे. खरे तर या तीनही अवस्था परमात्म्याने कल्पसंचलनासाठी स्वतःच धारण केल्या आहेत. वरवर पाहता व प्रचलन समयी वेगळेपणाने भासमान कार्य करणाऱ्या ह्या तीनही शक्ती एकच आहेत.” भगवान सनकांनी सांगितले. त्यावर सनंदन, सनतकुमार, सनातन या महात्म्यांनीही प्रसन्न चित्ताने माना डोलावल्या.

“भाव आणि अभाव ही भगवान् विष्णूंच्या पराशक्तीची दोन रूपे आहेत. भावातून विद्या आणि अभावातून अविद्या अर्थातच ज्ञान आणि विज्ञान प्रकट होते. महाविष्णूंपासून हे जगत् दूर आहे असे वाटू लागले की, अविद्या प्रकट होते. जीव आणि जगत् अवघे चराचर सृष्टी अवस्थांच्या भोगात दंग होते आणि त्यामुळेच अधिकाधिक भोगवृत्ती वाढते. क्षणाक्षणाला मिळालेल्या सुखाचे रूपांतर होते म्हणूनच ही अविद्या ही दुःखास कारण होय. ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान अशी उपाधी अविद्येने जाणवतात; परंतु या उपाधी नष्ट झाल्या की अभेद बुद्धी विद्यारूपाने प्रकट होऊन केवळ आनंद प्राप्त होतो. पूर्ण सुखमयताच प्राप्त होते. पराशक्तीतील अविद्या चराचर जगतालाच सत्य मानून संसार बंधनात अडकविते; कारण ती परमात्म्याचा अभावात्मक विचार करते आणि दिसते ते खरे मानून बसते. मात्र तीही अभावात्मक पराशक्तीच असते; तर भावात्मक शक्ती संसारबंधनाचा नाश करणारी असते. भावात्मक शक्ती दृश्य आणि दृश्यापलीकडील सर्व अस्तित्वे ही भगवान् विष्णूरूपच वाटू लागतात आणि अवघा संसार परमात्म्याची क्रीडा वाटू लागते. ही पराशक्ती ही भगवंताची क्रीडात्मक शक्ती असते. याच शक्तीस कोणी लक्ष्मी, कोणी उमा आणि कोणी भारती म्हणजेच सरस्वती म्हणतात. ही पराशक्ती जरी परमानंदस्वरूप परमात्म्यापासूनच प्रकट होत असली तरी तिच्या या

दोन्ही प्रकारांचा अनुभव जीवांना जगतातच येतो. परमानंदस्वरूप परमात्मा या सर्व उपाधीपासून निराळा असतो. ज्ञानयोगानेच या परमात्मतत्त्वाचा बोध होतो. हा ज्ञानयोग म्हणजेच सत् चित् व आनंद यांचा साक्षात्कार. सत्चिदानंदामुळे परमात्मतत्त्वाचा बोध होतो कारण परमात्मतत्त्व आणि सच्चिदानंद एकच होत. भगवान् विष्णू स्वतः प्रकाशमय परमात्मा असून नित्य शुद्ध आहेत; परंतु त्यांच्या अस्तित्वतत्त्वाचे गुणात्मक भेद तीन रूपात प्रकटतात. सृष्टी, पालन, संहार ही तीन रूपे. विष्णूभगवानच सर्व जगताचा अंतर्दामी आत्मा आहे. तोच सर्वांचा साक्षी व निरंतन आहे.” सनंदनांनी सांगितले. त्यानंतर सनतकुमार बोलू लागले ते म्हणाले, “सत्व, रज, तम या तीन गुणांनी तोच परमात्मा प्रकटतो. जगद्गुरू परमात्म्याच्या समीप असणारी प्रकृती जेव्हा क्षोभ पावते म्हणजे विकारीत होते तेव्हा महत्तत्त्वाची निर्मिती होते. ते महत्तत्त्व म्हणजे सृष्टीनिर्मितीचे कारण होय. या महत्तत्त्वापासून अहंकार. अहंकारापासून सूक्ष्म तन्मात्रा व एकादश इंद्रिये यांची निर्मिती होते. ऐंद्रिय निर्मितीमुळे जीव निष्पन्न होतात तर तन्मात्रांपासूनच पंचमहाभूते व त्यांच्यापासून स्थूलजगताची निर्मिती होते म्हणजेच जीव आणि जगत् या दोन्ही ठिकाणी प्रकृतीच्या महत्तत्त्वापासून प्रकटणारा अहंकार हेच मूळ कारण आहे. व प्रकृतीचे मूळ कारण परमात्मा आहे. पंचमहाभूतातील आकाश, वायू, अग्नी, जल, पृथ्वी ही महाअस्तित्वे क्रमशः एकमेकांची कारणे आहेत. या तन्मात्रामधून निर्माण होणाऱ्या इंद्रियजगत् व स्थूलजगत् यांच्यापासून ब्रह्मदेव सर्गनिर्मिती करतो. सात्विक सर्गातून देवऋषी आदि वृत्तींची निर्मिती होते. राजस तत्त्वातून मनुष्यादी भूतमात्रांचा, तर तामस सर्गातून अन्य अज्ञ वृत्तींचा प्रादुर्भाव होतो. ब्रह्मदेवांनी सप्तलोक, सप्तपाताल, कुलपर्वत, नद्या, सप्तद्वीपे इत्यादींची निर्मिती केली आहे.” सनतकुमारांनी सांगितले.

त्यानंतर सनातन बोलू लागले. “या सर्व निर्मितीचे मूल स्थान मानस सरोवरानजिक असलेल्या ब्रह्मा, विष्णू, महेश स्थानात आहे.

येथूनच समुद्रापर्यंतची भूमी जंबुद्वीप म्हणून ओळखली जाते. म्हणूनच हे जंबुद्वीप पृथ्वीवर भगवान विष्णूपाद म्हणून ओळखले जाते.” सनातनांनी कथन केल्यानंतर मी त्यांना विचारले, “ब्रह्मदेवांनी सृष्टीचा विचार कसा केला. हे मला सांगावे.” त्यानंतर सनातन सांगू लागले, “हे नारदा, प्रथम ब्रह्मदेवांनी आम्हा चौघांची निर्मिती केली. परंतु आम्ही चौघेही परमात्मतत्त्वरूप अवस्थेतच जन्माला आल्याने आम्ही निवृत्तीपरायण व उध्वरेता होतो. सृष्टी-निर्मितीसाठीची आमची निरुपयोगिता लक्षात आल्याने त्यांनी सृष्टीसंहारक शिवास रूद्ररूपाने प्रकट व्हावयास सांगितले. व त्यांना ही सर्व सृष्टी बहाल केली; परंतु त्यातून शिवलोकाची निर्मिती झाली. विश्वोत्पत्ती आणि संहार या दोन्ही अवस्था शिवतत्त्वात असल्यामुळे त्यांच्यापासून देव, मानव आणि दानव अशा तिन्ही अवस्थांना विज्ञानकारक आणि महाशक्तीमान अस्तित्वे निर्माण झाली. शिवतेजाने युक्त सर्वसंरक्षक साक्षात विष्णूस्वरूप गजानन निर्माण झाले; तर ज्ञान आणि शस्त्रे घेऊन सत्तत्त्वांचा सांभाळ करणारे कार्तिकेयही जन्मास आले. त्याचबरोबर शिवआशीर्वादाने प्रेरित झालेले लोक अतीव शक्तीमान, तामसगुणी व संहारक म्हणून जन्माला आले. ही सर्व प्रजा धी, वृत्ती, उषना, उमा, नियुत, सर्पी, इला, अंबिका, इरावती, सुधा आणि दीक्षा या अकरा रूद्रपत्न्या शक्तीस्वरूपात असल्यामुळे तपश्चर्येने या शक्ती रूद्रगणास मिळू लागल्या. शिवतत्त्वातूनच अकरा रूद्रांचा जन्म झालेला दिसून येतो. मन्यू, मन, महीनस, महान, शिव, ऋतध्वज, उग्ररेता, भव, काल, वामदेव आणि धृतव्रत असे हे अकरा रूद्र त्यांच्या अकरा राण्यांपासून असंख्य प्रजा निर्माण झाली. ही प्रजा माया, शक्ती, तपश्चर्या यांनी बलाढ्य होऊन शक्तीप्रदर्शन व संहारक कार्य करण्यातच धन्यता मानीत असे. या वृत्तीचा अतिरेक झाल्यानंतरच शिव व पार्वती यांना त्यांच्यातील महत्तत्त्वाच्या आदिकारणाचा अभाव असल्याचे लक्षात येई; परंतु भगवान गणेशावर त्यांच्या व्यवस्थापनाचे कार्य सोपवून भगवान श्रीकृष्णाच्या तपश्चर्येत मग्न असत. वास्तविक विष्णूभगवंताच्या मध्यातून

निष्पन्न झालेले शिव जगताचे आदिकारण असूनही ब्रह्मदेवांच्या इच्छेप्रमाणे सृष्टीनिर्मिती होत नाही व भगवंतांचे कार्य अपुरे राहिल असे वाटून ब्रह्मदेवांनी शिवांना विनविले-

रुद्राणां रुद्रसृष्टानां समन्ताद् ग्रसतां जगत् ।

निशाम्यासंख्यशो यूथान् प्रजापतिरशङ्कत ॥१६॥

अलं प्रजाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम ।

मया सह दहन्तीभिर्दिशक्षक्षुर्भिरुल्बणैः ॥१७॥

तप आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहम् ।

तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् ॥१८॥

(श्रीमद् भागवत- तू. स्कं. १६, १७, १८)

हे सूरश्रेष्ठा, तुझी प्रजा आपल्या भयंकर दृष्टीने मला आणि सर्व दिशांना भस्म करू पाहात आहे तेव्हा अशी प्रजा निर्माण करू नकोस. सर्व प्राण्यांना सुखी करण्यासाठी तप कर व तपाच्या प्रभावाने सृष्टीतील तमोगुणाचा नाश कर. कारण तू प्रत्यक्ष ज्योतीस्वरूप श्रीहरी परमात्मा आहेस. प्रलय काली पुन्हा आपणास सृष्टी परमात्म्याचे ठिकाणी कार्य करावयाचे आहे. तेव्हा आपल्या प्रजेचा सांभाळ करण्यासाठी आपण श्रीहरीमय व्हावे. एवढे सांगून ब्रह्मदेव थांबले नाहीत. त्यांनी तर तुमच्यासह ऋषीलोक, दिक्पाल आदि सर्व निर्माण केले.” सनत्कुमारांनी संक्षेपात सांगितले.

“हे व्यासमुने, मी सनातनांना सांगितले की, ब्रह्मदेवांपासून सर्व अवस्था कशा निर्माण झाल्या ते कथन करावे.” तेव्हा सनातन म्हणाले, “ब्रह्मदेवांच्या मनापासून मरिची निर्माण झाले, डोळ्यांपासून अत्री, मुखापासून अंगिरा, कानापासून पुलस्त्य, नाभीपासून पुलह, हातापासून क्रतू, त्वचेपासून भृगू, प्राणापासून वसिष्ठ, अंगठ्यापासून दक्ष तर मांडीपासून नारद निर्माण झाले. त्यांच्या उजव्या स्तनापासून धर्म अर्थात नारायण उत्पन्न झाला. पाठीपासून अधर्माचा जन्म झाला. या अधर्मातूनच भयभीत करणारा मृत्यू उत्पन्न झाला. ब्रह्मदेवांच्या हृदयापासून काम, भुवयांपासून

क्रोध, ओठांपासून लोभ, मुखातून वाणीची अधिष्ठात्री देवी सरस्वती, लिंगापासून समुद्र, गुदस्थानापासून पापाचे निवासस्थान निर्ऋती, सावलीपासून देव हुती पती भगवान कर्दम प्रकट झाले. अशा प्रकारे सर्व जग जगकर्त्या ब्रह्मदेवांच्या शरीर मनापासून उत्पन्न झाले. हे एवढे सुंदर व मोहक होते की, ब्रह्मदेवालाही आपणच हे निर्माण केले याचा विसर पडला. कारण हे खरे तर स्वतः परमात्मा ब्रह्मदेवाच्या रूपातून अनेक रूपात नटले होते. स्वतःच निर्माण केलेल्या कामक्रोधादी विकारात ब्रह्मदेव अडकले व स्वकन्या अतीव कोमल आणि सर्वांगसुंदर कलाकामिनी सरस्वती हिच्याकडे कामवासनेने आकृष्ट झाले. मरिची आदि सर्व ऋषींनी म्हणजे प्रजापतींनी त्यांच्या हे लक्षात आणून देताच ते संपूर्ण विरक्त होऊन कृष्णविवराकडे गेले. व अंधार आणि धुक्याच्या स्वरूपात पुन्हा परमात्म्याचे चिंतन करू लागले. या चिंतनानेच लोकरचनेची भावना पुन्हा प्रकट होऊन त्यांनी ज्ञानाचे प्रकटीकरण केले व त्यातूनच पुढे विद्या, दान, तप, सत्य, कर्म, तसेच संन्यासवृत्ती, गृहस्थवृत्ती, ब्रह्मचर्यवृत्ती मंत्र, तंत्र आदि सर्व निर्माण झाले.” (श्रीमद्भागवत तृ. स्कंद- अ. १२ - सृष्टीविस्तार)

“हे वेदव्यासा, ब्रह्मदेव शब्दब्रह्मस्वरूप आहेत. वाणीरूपाने व्यक्त आणि ओंकाररूपाने अव्यक्त आहेत. तसेच त्यांच्यापलीकडे ते सर्वत्र परिपूर्ण असे परब्रह्म आहे. तेच अनेक प्रकारच्या शक्तींनी विकसित होऊन इंद्र आदींच्या रूपाने भासत आहे याचेही ज्ञान मला सनातनांनी दिले. तेव्हा मी त्यांना प्रश्न केला, मैथुनातून प्रजेची वाढ कशी होऊ लागली ते मला सांगावे. तेव्हा सनातन म्हणाले, परब्रह्मरूपातून ब्रह्मदेवांना सृष्टी विस्ताराची आज्ञा मिळूनही मानसपुत्र प्रजापती ऋषींवर यांच्यापासूनही हवा तसा व्यापक सृष्टीविस्तार झाला नाही. हे पाहून ब्रह्मदेवांना चिंता वाटली. उध्वरिता मानसपुत्र आणि दक्षप्रजापतींच्या कन्यांना वरणारे मानसपुत्र हे ही ब्रह्मदेवातूनच प्रकट झाले असल्याने ते ज्ञान, वैराग्य, तप यांच्यातच मग्न असत. सृष्टीविस्तारापेक्षा ज्ञानसाधना सृष्टीचा चक्रनेमीक्रम

आणि परब्रह्माशी अद्वैत याचीच त्यांना ओढ होती. केवळ उत्पत्ती, स्थिती, लय यात रममाण होणारी केवळ मानवी प्रजानिर्मिती करणारी वृत्ती त्यांच्याकडे नव्हती. तेव्हा ऋषीलोकाचे व्यवस्थापन करून ऋषीलोकांवर सृष्टीव्यवस्थापन, ज्ञानग्रहण आणि ज्ञानदान याविषयी चराचरासंबंधीचे कार्य ऋषींवर सोपवावे; निर्माण झालेले देव आणि दैत्य यांच्यातही त्यांनी संतुलन राखावे, असे ब्रह्मदेवाने शिव व विष्णू यांच्यासह परमात्म्यास विनविले. त्यानंतर परमेश्वराच्या इच्छेप्रमाणे श्रीकृष्णांच्या पार्शद स्वरूपात ब्रह्मदेवाने मानवी सृष्टीनिर्मितीची कामना केली. त्यावेळी ब्रह्मदेवांच्याच शरीराचे दोन भाग होऊन पुरुषरूप मनु व स्त्रीरूप शतरूपा निर्माण झाली. असाच विग्रह विष्णूंपासून लक्ष्मी शिवांपासून पार्वतीच्या स्वरूपात परमात्म्याने घडविला होता; परंतु परमात्म्याची ही रूपे माया व प्रकृती या स्वरूपात स्थित होऊन मानवी वृत्तींना सहाय्यभूत होत राहिली. ब्रह्मदेवापासून निर्माण झालेल्या मनु आणि शतरूपा यांच्या मैथुनाने प्रजेची वाढ होऊ लागली. ही मैथुनपरंपरा ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीत चौऱ्यांशी लक्ष योनींच्या स्वरूपात जन्म, पुनर्जन्मांच्या फेऱ्यात वैवस्वत मनुकल्प म्हणून स्थित आहे. या कल्पात शिव, विष्णू, देव, ऋषी, दानव, यक्ष, किन्नर, अप्सरा, गंधर्व, विद्याधर, सर्प आदि सर्व मानवेतर योनींनादेखील मानवी स्वरूपात येऊनच भोग घेता येतील, अशी व्यवस्था परब्रह्म्याने केली. या सर्व विस्तारीत व व्यवस्थापित सृष्टीतून विमुक्त होऊन परमात्म्याशी अद्वैत होणे हाच मोक्ष होय. विद्या, दान, तप आणि सत्य अशा धर्माचे पालन करून या ब्रह्मसृष्टीतून मोक्षप्राप्ती करून घेता येते. हे नारदा, तू, ऋषीगण व कर्माने निर्माण होणारे धर्मात्मे नेहमी मोक्षाचा मार्ग या सृष्टीतील लोकांना दाखवितात.”

“हे व्यासमुने, अशा तऱ्हेने सृष्टीरचनेचे कल्पज्ञान मला सांगून सनक, सनंदन, सनत्कुमार आणि सनातन यांनी मला भरभरून आशीर्वाद दिले. देव, दानव, मानव व अन्य सर्व लोकांमध्ये परमात्म्याची स्तुतीस्तोत्रे गात कीर्तनाच्या माध्यमातून सत्य प्रकटीकरण आणि परमात्मभक्ती यांचे

कार्य माझ्याकडून घडेल असा आशीर्वाद त्यांनी मला दिला. मी धन्य झालो. वास्तविक हे सर्व ज्ञान आपणास अगोदरच असतांना व त्यातील गुह्ये आपण अंतर्ज्ञानाने जाणत असतांना आपण माझ्याकडून हे ज्ञान प्रकटविले. अशा प्रकटीकरणाने ज्ञानाचे शुद्धीकरण होऊन प्रत्यक्ष परब्रह्माचा संचार अद्वैत स्वरूपात भोगता येतो हे आपण जाणत असल्यामुळे आपण मला हे कथन करावयास भाग पडले. मी धन्य झालो! ”

नारद आणि व्यासांच्या डोळ्यातून सात्विक आनंदधारा वाहत होत्या. अष्टसात्विकभाव दाटून आले होते. सारी सृष्टी या अमृतधारांनी पुलकित होत होती.

* * *

४

नारदांच्या मुखातून प्रकटलेल्या ज्ञानाचा लाभ झाल्याने व्यासमहर्षी आनंदाने अधिकच उल्लसित झाले. वेदोनारायणाचे साक्षी महर्षी व्यास श्रीकृष्णांच्या भक्तीकथा नारदांच्या मुखातून ऐकण्यास अधिकच आतूर झाले. प्रत्यक्ष हरीदर्शनाचा लाभ आणि याचि देही याचि डोळा केवळानंदाचा अनुभव घेण्याचे भाग्य यामुळे त्यांना इतिहास आणि वर्तमानाचाही विसर पडला. ते नारदांना पुन्हा पुन्हा विनवू लागले, “हे ब्रह्मर्षे, देवर्षे परमभगवान नारद मुने, परमात्मतत्त्व भगवान श्रीकृष्णांच्या भक्तीने कोणत्या प्रकारे उद्धार होतो व या पृथ्वीतलाच्या कर्मफलप्राप्तीस्वरूप मोक्षप्राप्ती कशी होते. हे मला सांगावे.”

त्रैलोक्यात भ्रमंती करणारे आणि परमात्मा श्रीकृष्ण कीर्तनात रमून जाणारे परमात्मतत्त्वरूप सच्चिदानंदधन नारद म्हणाले, “हे महर्षी व्यास मुने, श्रीकृष्णांच्या प्रसादकथा ऐकतांना आनंदविहार करणारा भक्त नेहमीच अतृप्त राहतो. पुन्हा पुन्हा त्याला भगवंत कीर्ती ऐकाविशी वाटते. तुझी अवस्था अशा चातकासारखीच झाली आहे तर ऐक-

मृकंडू नावाचे एक प्रसिद्ध महामुनी शालग्राम तीर्थाच्या ठिकाणी तपश्चर्येला बसले होते. त्यांची तपश्चर्या तीव्र आणि दृढ होती. क्षमाशील, सत्यप्रतिज्ञ आणि जितेंद्रिय असे हे मृकंडू तपश्चर्येच्या सीमेपर्यंत जाऊन पोहोचले त्यांचा अधिकार ब्रह्मा, विष्णू, महेशासम निर्माण झाला. त्यांचे

दर्शन घेण्यासाठी मी तिथे पोहोचलो. समाधीमग्न मुनींना कसे प्रसन्न करावे मला कळेना. मी भगवंतांचे ध्यान केले-

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृश्यं मेघवर्णं शुभाङ्गम ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

नारायण! नारायण! राधेश्याम! राधेश्याम! मी असे भजन म्हणतो तोच श्रीकृष्ण भगवंताचे नाम ऐकून मृकंडू ऋषी ध्यानावर आले. मी त्यांना साष्टांग दंडवत करणार तोच मृकंडूंनी मला साष्टांग दंडवत घातले.”

मृकंडू म्हणाले, “हे नारायण स्वरूप नारदमुने, आपले दर्शन झाल्याने मला प्रत्यक्ष भगवंताचेच दर्शन झाल्याचा आनंद होत आहे.” त्यावर मी त्यांना म्हणालो, “हे मृकंडू मुने, तुम्ही तपश्चर्येने सर्वश्रेष्ठ भगवद्भक्त म्हणून त्रैलोक्यात स्थान मिळविले आहे. देव, ऋषी, मानव या सर्व लोकी तुमच्या तपश्चर्येची कीर्ती पसरली आहे. तुमच्या या एकाग्रचित्ताने केलेल्या सत्यतपश्चर्याव्रताने इंद्रपदाचेही अधिकारी झाला आहात. त्रैलोक्य आपणाकडे देवलोकाधिपती म्हणून बघू लागले आहे. तपश्चर्येने एवढे महान यश आजवर कोणालाच मिळाले नाही. तुमच्या दर्शनाने मी धन्य झालो.”

त्यावर मृकंडू मुनी अतिनम्रतेने म्हणाले, “हे भगवद्श्रेष्ठा, मला भगवंताच्या दर्शनाशिवाय अन्य कोणत्याही गोष्टींची अपेक्षा नाही. त्यांचे दर्शन होऊन मी अद्वैत भोगावे एवढीच माझी मनिषा आहे.” त्यांचे हे बोलणे ऐकून मी साभिप्राय हसलो व म्हणालो, “हे मुने, जशी भगवंतांची इच्छा असेल तसेच घडेल. भगवंत आपल्या भक्तांना कधीच पारखे होत नाहीत. आपण तपस्वी आहात. नकळत माझ्याकडून आपला तपोभंग झाला आहे. क्षमस्व. मला आज्ञा असावी. त्यावर मृकंडू ऋषी म्हणाले, “हे महामुने, आपण अंतर्ज्ञानी आहात. तेव्हा भगवंताची इच्छा काय आहे ते मला सांगावे.” परंतु मी म्हणालो, तो अधिकार माझा नाही.

आपणावर भगवंताची उदंड कृपा आहे एवढेच मी सांगतो. एवढे सांगून नारायणमंत्राचा जप करीत मी तेथून काढता पाय घेतला, परंतु मृकंडू मुनींची मुद्रा विस्मय, भय आणि अहंकार यांनी गढूळलेली दिसली.

नारायण मंत्राचा जप करीत मी निघालो खरा; पण भगवान इंद्रांना सांगितल्याशिवाय मला चैन पडेना. नकळत माझी पावले इंद्रसभेकडे वळली. स्वर्गातील इंद्रसभेच्या प्रवेशद्वारात माझ्या वीणेचा झणत्कार ऐकून द्वारपालांनी मला वंदन केले आणि ते भगवान इंद्रांना माझ्या आगमनाचे वर्तमान सांगण्यासाठी गेले. इंद्रसभेतून गंधर्वगायनाचे मधुर स्वर पदन्यासाबरोबर पैजणांचे झणत्कार, इंद्रसभेतील अप्सरांच्या नृत्यांचे चित्र डोळ्यासमोर उभी करत होती. माझीही पावले झपाझप निघाली. का कोण जाणे, ज्या रंभा, मेनका, उर्वशी आदि अप्सरांच्या नृत्याविष्कारात इंद्रादिदेव आनंदोत्सवात भान हरपून जातात ते नृत्य आपणही पाहावे असे मला क्षणभर वाटले. मी सभेत पोचतो तोच वायुवेगाने गिरक्या घेऊन त्या मनोहारी अप्सरा मलाच वंदन करण्यासाठी झुकल्या होत्या. क्षणभर मीही नारायणमंत्र विसरलो आणि अप्सरांच्या सौंदर्यात भान हरपून गेलो. देवेंद्रांच्या अभिवादनानेच मी भानावर आलो. माझा हात धरून देवेन्द्रांनी मला सिंहासनावर बसविण्याचा प्रयत्न केला. तथापि मी म्हणालो, हे देवेन्द्रा, आपल्या सिंहासनावर बसण्यात मला अजिबात रस नाही. भगवान विष्णुपदी माझे मस्तक असण्यातच मी धन्य आहे. तथापि भगवान इंद्रांनी ऐकले नाही. त्यांनी आग्रहाने आणि नम्र भावाने मला त्यांच्या सिंहासनी बसविले. सर्व देवांनी अति नम्र भावाने विष्णू भगवंताचे नामस्मरण करून मला वंदन केले आणि आपल्या परिवारासह माझी पाद्यपूजा केली आणि नम्र भावाने हात जोडून इंद्रदेव म्हणाले, “हे भगवन्, सदैव विष्णू भगवंतांच्या ध्यानात आपण गढून गेलेले असता. त्रैलोक्यात आपली भ्रमंती असते. त्रैलोक्याचे सत्य आपण जाणता. स्वर्गात इंद्रलोकी आपले आगमन झाल्याने इंद्रलोक धन्य झाला आहे. तथापि हे भगवन्, देव, ऋषी, मानव, दानव यांचे आपण सततच हित

चिंतीत असता; तेव्हा आमच्या संदर्भानेही आम्हास कुशल वर्तमान ऐकवावे अशी आपल्या चरणी विनंती आहे.”- इंद्रांनी अशी विनंती केल्यानंतर मला सत्यकथन केल्याशिवाय राहवेना. मी मृकंडू मुनींविषयी म्हणालो, शालग्राम नावाच्या महान तीर्थावर हजारो वर्षे मृकंडू सत्यव्रताने भगवान विष्णूचे ध्यान करीत आहेत. त्यांच्या तपश्चर्येचे तेज आपण येथूनही अनुभवू शकता. असे म्हणून मी त्यांना मृकंडूच्या तेजस्वितेचे आणि तपस्वितेचे ज्ञान घडविले व म्हणालो हे देवेन्द्रा, त्रैलोक्यात इंद्रपद प्राप्तीची शक्ती केवळ मृकंडूच्या ठिकाणी निर्माण झाली आहे. त्यांच्या तपःसामर्थ्याने पंचमहाभूते त्यांना आकलित झाली आहेत. त्यांच्या तपःतेजाने सूर्यचंद्र त्यांना शरण गेले आहेत. ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांच्या स्तुतीस त्यांची तपश्चर्या पात्र झाली आहे. त्यांच्या परब्रह्मस्वरूपाचे दर्शन घेतल्यानंतर मला आपले दर्शन घेण्याचा मोह झाला.

माझ्या या निवेदनाने देवाधिदेव इंद्र भयभीत झाले. “हे देवर्षी नारदा, त्रैलोक्यात आपणाएवढे तप, त्याग आणि ज्ञान कोणासही नाही. आपल्या आशीर्वादाने आणि त्रैलोक्यस्वामी ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांच्या कृपाप्रसादाने आम्ही स्वर्गलोकीच्या देवराज्याचे अधिपद भूषवित आहोत व त्यांच्याच आज्ञेने सर्व देवांचे साहाय्य घेऊन भूलोक, आकाश यांचे व्यवस्थापन करीत आहोत. सृष्टीतील चैतन्यमय शक्ती हव्या तशा वापरण्याचे सामर्थ्य त्रिदेवांच्या कृपेनेच आम्हाला लाभले आहे; परंतु हे नारदा जेव्हा कोणी इंद्रपद भूषविण्यास आपल्या तपश्चर्येने प्राप्त होईल तेव्हा ते आपसूकच त्यांच्याकडे जाईल, असा संकेत देव दानव आणि मानव यांच्या बाबतीत भगवान विष्णूंनी वर्तविला आहे. त्यामुळे आपण सांगितलेल्या वर्तमानाने आम्ही भयभीत झालो आहोत व आपणास शरण आलो आहोत. तेव्हा भगवद् स्वरूपा, आपणच आम्हाला यातून मार्ग दाखवावा.”

देवेन्द्रांचे भाषण ऐकून मी त्यांना म्हणालो, देवेन्द्रा, मृकंडू हे सत्यप्रिय संयमी आणि मुमुक्षू आहेत. त्यांना सच्चिदानंदस्वरूपात

अद्वैतानुभव घ्यायचा आहे. तेव्हा आपणास भयभीत होण्याचे कारण नाही. त्यावर इंद्रदेव मला म्हणाले, “हे महर्षे, आपण सत्यज्ञानी आहात. आपल्या आगमनानेच परब्रह्मलिखित काही वेगळे आहे याची चाहूल आम्हास लागली आहे. तेव्हा हे नारदमुने, मृकंडूची तपश्चर्या भंग करण्यासाठी आमच्या स्वर्गीय अप्सरांना प्रेरित करावे असे आम्हाला वाटते.” त्यावर मी केवळ स्मितहास्य करून नारायणमंत्राचा जप केला आणि हे देवेन्द्रा, समस्त देवांचा परामर्श घेऊन योग्य वाटेल असे उपाय करावेत- असे सांगून मी नारायण मंत्राचा जप करीत निघालो. त्यावर देवेन्द्रांनी अडवून मला सांगितले- “हे देवर्षे, आमचे प्रयत्न निष्फळ झाल्यास आपणच आम्हास मार्गदर्शन करावे. आपल्या आशीर्वादाने आम्हीच स्वतः अगोदर प्रयत्न करावे हे उचित आहे. तथापि हे महर्षे, आपल्या स्मितहास्याने आणि आपल्या वर्तमान कथनाने आम्ही मुळातच शंकित झालो आहोत.” त्यावर मी त्यांना मार्गदर्शनाचे आश्वासन देऊन वैकुण्ठलोकी निघालो. अवघ्या काही दिवसांतच देवेन्द्रांनी आमचे स्मरण करून त्यांची विफलता आमच्या समोर मांडली. हे व्यासमुने, मृकंडू ऋषींनी अप्सरांनाही परमेश्वराच्याच कला मानून मातृपूजन केले. त्यामुळे त्यांचे तपःसामर्थ्य अधिकच वाटले. देवेन्द्र आणि समस्त देव अति भयभीत आणि व्याकूळ झाले होते. माझ्यासमोर त्राहीमाम् म्हणून समस्त देव नतमस्तक झाले. हे व्यासमुने, देवपद हे केवळ परमेश्वराचे कार्य करण्यासाठीच उपभोगायचे असते व अप्सरास्वरूप देवतांचा आणि अमृताचा लाभ हा केवळ भासमान असतो हे आपण जाणता.

देव ह्या केवळ चराचराच्या ठिकाणी असणाऱ्या पंचमहाभूतात्मक शक्तीच असतात. परस्परान्च्या संरक्षणासाठी व आनंदमयतेसाठी देवलोकाची निर्मिती केली आहे. सर्व शक्ती आकलण्याचे सामर्थ्य देव, दानव, मानव आदि सर्व प्रकारच्या अस्तित्वामध्ये तपःसामर्थ्याने निर्माण होऊ शकते; परंतु सृष्टी निर्मितीतील भगवंताने निर्माण केलेला देवलोक व बहाल केलेले इंद्रपद सुव्यवस्था स्थापनासाठी व स्थैर्यासाठी आवश्यक असते.

म्हणूनच सनकादिकांपासून वसिष्ठ व अगस्त्य सर्वांनी वेळोवेळी देवेन्द्रास साहाय्य केले. हे व्यासमुने, त्याच हेतूने मी देवेन्द्रांना सांगितले की, केवळ विष्णूभगवंतच मृकंडू मुनींच्या तपःसामर्थ्यापासून आपल्याला वाचवू शकतील तेव्हा आपण त्यांनाच शरण जावे हे बरे. मीही त्यांच्यासमवेत विष्णू भगवंतांच्या पुढे उपस्थित होण्याचे आश्वासन दिले.

देवांनी परामर्शपूर्वक भगवान विष्णूंकडे जायचे ठरविले. इंद्रादिदेव क्षीरसागराच्या तटावर जाऊन, पद्मनाभाचा आठव करून भगवान नारायणांना शरण गेले-

रूपं महत्ते स्थितमंत्र विश्वं ।
ततश्च सूक्ष्मं जगदेतदीश ॥
रूपाणि सर्वाणि च भूतभेदा ।
स्तेष्वन्तरात्माख्यमतीव सूक्ष्मम् ॥
तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणाना- ।
मगोचरे यत्परमात्सरूपम् ॥
किमप्याचिन्त्यं तव रूपमस्ति ।
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥

(विष्णुपुराण - प्र. न. जोशी- पृ.क्र.-१३ (१-१९-७४-७५))
इंद्रदेव म्हणाले, “परमेश्वरा, हे निखिल ब्रह्मांड आपले स्थूल रूप आहे. या स्थूल रूपात पृथ्वीमंडल व त्यातही भिन्न भिन्न रूपधारी सूक्ष्म प्राणी, त्या प्राण्यांतील अंतरात्मा अति सूक्ष्म आहे; परंतु त्याही पलीकडे, विशेषणांच्या पलीकडे असे आपले अचिंत्य रूप आहे. आपल्या पुरुषोत्तम रूपास नमस्कार असो. सर्व भूतात आपली जी गुणाश्रयता पराशक्ती आहे त्या पराशक्तीसही आमचा नमस्कार असो. हे अविनाशी नारायण, शरणागतपालका मृकंडू मुनींच्या तपश्चर्येने आम्ही सर्व देव भयभीत झालो आहोत. आपण आमचे रक्षण करावे. आपला विजय असो.”

देवांची स्तुती ऐकून भगवान लक्ष्मीपती प्रसन्न झाले. उमललेल्या कमलांप्रमाणे नेत्र, कोटीसूर्य प्रकाशाप्रमाणे चमकत होते. सर्व आभूषणांनी

युक्त श्रीविष्णूंच्या वक्षस्थलावर श्रीवत्स चिन्ह शोभून दिसत होते. पितांबरधारी भगवंतांना सर्व देवांनी साष्टांग नमस्कार केला. तेव्हा भगवंत म्हणाले, “हे देवेन्द्रा, आपणा सर्व देवांस मृकंडू मुनींच्या तपश्चर्येने भयभीत होण्याचे काहीच नाही. कारण ते महर्षी साधूपुरुषांत अग्रगण्य असून ते तुम्हास कष्ट देणार नाहीत. मी तुमचं रक्षण करणारच आहे.” त्यावर सर्व देव आनंदित होऊन साष्टांग दंडवत करू लागले तेव्हा विष्णू भगवान अंतर्धान पावले.

“हे महर्षे, विष्णूभगवंतांनी इंद्रादिदेवांचे रक्षण कसे केले? मृकंडूना त्यांनी प्रवृत्त कसे केले?” महर्षी व्यासांनी विचारले.

“व्यास महर्षे, मृकंडू मुनींना प्रवृत्त करणे तेवढेसे सोपे नव्हते. मृकंडू मुनींच्या मनात देवेन्द्र पदाविषयी महत्त्वाकांक्षा निर्माण करावी असे माझ्या मनात येऊनही, मृकंडू आपल्या सत्यव्रतापासून विचलित झाले नाही. त्यांनी विष्णू भगवंतांशी अद्वैत साधण्यास आकांत मांडला. ते म्हणाले, “हे परमात्मस्वरूपा, आपण नाम जाती आदि कल्पनांपासून निराळे आहात. आपण अनेक रूपांनी प्रकट होता. ती सर्व रूपे तमोगुणशून्य आहेत. आपले मी भजन करतो. हे वेदान्त वेद्यपुराणपुरुषा, आदि परमेश्वरा, स्मरण करताच आपण पीडांचा नाश करता. मी आपणास अनन्यभावाने शरण आलो आहे. मी आपणास नमस्कार करतो- मृकंडू मुनींची स्तुती ऐकताच भगवान विष्णू प्रसन्न झाले. ते म्हणाले, “उत्तम व्रती मुने तू निष्पाप आहेस. तुझ्या स्तुतीने मी प्रसन्न झालो आहे. तू कोणताही वर माग.” त्यावर मृकंडू नम्रपणाने म्हणाले, “हे अच्युता, महापापी देखील आपल्या नामांच्या स्मरणानं आपल्या पदास येतो. मला तर आज आपले दर्शन घडले आहे. मी कृतार्थ आहे. यापेक्षा मला काहीही नको.” हे व्यासमुने, मृकंडूचे उत्तर ऐकून ते विष्णूपदास जातील हे निश्चितच होते. इंद्रादिदेव डोळ्यांत प्राण आणून हे सारे पाहात होते. आता भगवंत आपले कसे रक्षण करणार या भयशंकेने ते भयभीत झाले होते. विष्णूभगवंतांनी हे मनोमनी जाणले. कारुण्यपूर्ण स्मितहास्य करून,

विष्णूभगवंतं मृकंडूना म्हणाले, “हे ब्रह्मन्, तुझं बोलणं सत्य व अनिवाय आहे. माझं दर्शन कधीच व्यर्थ होणार नाही; परंतु हे महामुने, माझी व महालक्ष्मीची एक इच्छा आहे. तुझ्या पोटी अंशरूपानं अवतीर्ण व्हावं. हे मुनीश्रेष्ठा, ज्याच्या कुळात माझा जन्म होतो त्यास मोक्षाची प्राप्ती होतेच. तेव्हा आपणासही मोक्षप्राप्ती होणारच.” मृकंडू मुनींनी साष्टांग दंडवतपूर्वक विष्णू भगवंतांच्या आज्ञेचे पालन केले आणि तात्काळ अद्वैताचा हट्ट सोडून दिला. देवेन्द्रादि देवतांनी मृकंडू मुनींवर आनंद जल्लोशाने पुष्पवृष्टी केली. मृकंडू मुनी तपस्येपासून निवृत्त झाले आणि त्यांनी प्रवृत्तीचा मार्ग स्वीकारला.”

“हे ब्रह्मर्षे, महान तपस्वी मृकंडू मुनींवर प्रत्यक्ष परमेश्वरांनी एक प्रकारे अन्याय केला असे नाही का आपणास वाटत?” व्यासांनी प्रश्न केला.

“हे व्यास मुने, तुमचा प्रश्न योग्यच आहे; तथापि ब्रह्मांडगोलकातील सर्व घटना त्रिदेवांनी नियमित केलेल्या आहेत हे आपण जाणता. महान तपस्व्यांनासुद्धा कर्मपूर्ती केल्याशिवाय मोक्षप्राप्ती होत नाही. भूलोकी सत्कर्मनि मोक्षप्राप्तीचा मार्ग मोकळा होतो तर कूकर्मानी दुःख भोगीत कल्पांतपर्यंत जगत राहतो हे आपणास विदित होत आहे. मृकंडू मुनींनी मार्कंडेय मुनींना जन्म देऊन आपल्या कर्माची पूर्ती केली. या मार्कंडेयांना देखील मोक्षप्राप्तीचे वरदान मिळाले. मृकंडू यांच्या तपश्चर्येमुळे शालग्राम तीर्थ मोक्षदायी म्हणून प्रसिद्ध झाले.”

“हे ब्रह्मर्षे, तुमच्या ह्या कथनामुळे मी मार्कंडेय मुनींची कथा ऐकण्यास उत्सुक झालो आहे. कृपया मला ही कथा सांगावी.” व्यासांनी नारदांना कीर्तन ऐकविण्याची विनंती केली.

“हे भगवद्भक्त शिरोमणी व्यासमुने, आपण मला विष्णूभक्ती कथा ऐकविण्यास प्रवृत्त केले आहे. आपण धन्य आहात. भगवान सनकांनी मला सांगितलेली मार्कंडेयांची कथा मी आपणास सांगतो. हे व्यास मुने, भगवंतांचे अनन्य भक्त मृकंडू मुनींनी विवाह करून गृहस्थाश्रम

सुरू केला. भगवंत आज्ञा पालनाच्या कृतार्थतेचा अनुभव ते घेऊन लागले. त्यांची पत्नी पवित्र, कार्यकुशल व पतीपरायण होती. यथावकाश तिच्या उदरी विष्णूभगवंतांचा चैतन्य तत्त्वमय अंश वाढू लागला. यथावकाश पुत्र जन्म झाला. मृकंडू पुत्र म्हणून त्यास सर्व मार्कंडेय म्हणू लागले. मृकंडू कृतार्थ झाले. त्यांनी स्वतःच गुरूपद स्वीकारून यज्ञ, अध्ययन, दान, तप इ. सर्व गोष्टींविषयी उपदेश केला आणि मृकंडू मोक्षपदाला गेले.

सुदर्शन चक्रधारी भगवान विष्णूंचेच ते अंशावतार होते. तरीसुद्धा मार्कंडेय भगवान विष्णूंचिंतनात मग्न असत. दयाळू, जितेंद्रिय, शांत, महाज्ञानी अशा मार्कंडेयांनी विष्णू भगवंतांची मोठी तपश्चर्या केली. विष्णू भगवंत निद्रावश अवस्थेत असतांना, ते स्वतः उभे राहून तपश्चर्या करीत. एकार्णवाच्या कालात अर्थात महाप्रलयसमयी मार्कंडेय मुनी तपश्चर्या मग्न असल्यामुळे विष्णूंनी त्यांचा संहार केला नाही. बारा हजार दिव्य वर्षांचे एक दैवत युग तर दोन हजार दैवत युगांच्या बरोबर ब्रह्मदेवाची एक दिवस रात्र होते. एकाहत्तर दिव्य चतुर्युगांचे एक मन्वंतर होते. चौदा मन्वंतरे म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक युग दिन. तेवढीच त्यांची युग रात्र असते व या रात्री तीन लोकांचा नाश होतो. ब्रह्मदेवाच्या दिवसरात्रीला मिळून परार्ध म्हणतात. भगवान विष्णूंचा दोन परार्ध म्हणजे एक दिवस व दोन परार्ध म्हणजे एक रात्र. असे ब्रह्मदेवाचे चार परार्ध मार्कंडेय मुनी एकार्णव जलात श्रीहरीच्या ध्यानमग्न अवस्थेत सुकलेल्या पानाप्रमाणे उभे होते. प्रलयाचा अंत झाला. ब्रह्मदेवांना चराचर सृष्टी निर्माण करण्याची श्रीहरींनी आज्ञा दिली. एकार्णव जल नाहीसे झाले त्यावेळी श्रीहरींनी मार्कंडेयांना प्रसन्न होऊन दर्शन दिले. मार्कंडेय, जगाची निर्मिती पाहून चकित झाले. त्यांनी भगवंतांची स्तुती केली—(नारदपुराण)

व्यक्तात्यक्तस्वरूपस्त्वं समष्टिव्याष्टिरूपवान् ।

सर्वज्ञस्सर्ववित्सर्वशक्तिज्ञानबलद्धिमान् ॥

(विष्णुपुराण - ब्रह्मदेवकृत भगवंतस्तुती) - परेशा, परमानंदा, शरणागत,

वत्सला, दयासागरा, आपण माझं रक्षण करावं.

त्यावर भगवान विष्णू म्हणाले, “तू महान तपस्वी व म्रदूप आहेस. शालग्राम तीर्थात उत्तम तपस्या करून तुला निश्चित मोक्षप्राप्ती होईल तोपर्यंत हे भक्तश्रेष्ठा, तू भगवद्भक्त वृत्तीने कर्मतपस्या करावी.” विष्णूभगवंतांचे हे निवेदन ऐकून मार्कंडेय मुनींनी विचारले, “हे परमात्मन्, मला भगवद्भक्ताचं लक्षण सांगावं.” त्यावर विष्णू भगवंतांनी सांगितले, “भगवद्भक्त सर्व जीवांचा हितैशी, ईर्षरहित, जितेंद्रिय, निष्काम व शांत असतो. त्याचे मनही त्याच्या ताब्यात असते. तो शारीरिक, मानसिक व शाब्दिक स्वरूपात कोणासही त्रास देत नाही. तो संग्रहही करीत नाही किंवा ग्रहण करण्यासही तो आग्रही नसतो. तो आपल्या मातापित्यांना शंकर-पार्वतीसारखे मानून भगवंतांच्या पूजेत रममाण होतो. परनिंदेपासून तो दूर राहतो. शत्रू-मित्र यांच्याविषयी त्याच्या मनात समबुद्धी असते. तो सत्यवादी, धर्मशास्त्रसंपन्न, प्रबोधक, सेवक व तीर्थयात्रा करण्यात साधक असतो. जनहितासाठी तो उद्याने तयार करतो; तलाव खोदतो, मंदिरे बांधतो आणि सतत गायत्री मंत्राचा जप करतो. वर्णाश्रमधर्माचे पालन करून तो शिव-विष्णू नावात रमून जातो. माता, पिता, गुरू, अतिथी यांनाही तो देव मानून त्यांची सेवा करतो. भक्ती, ज्ञानग्रहण, ज्ञानदान आणि सेवा सत्यनिष्ठेने करित राहणे हाच त्याचा धर्म असतो. श्रद्धा हा त्याचा स्वभाव असतो तर परमात्मा हे त्याचे स्वरूप असते. हे मार्कंडेया, तू ही असा सद्भक्त होऊन मोक्षप्राप्ती करून घेशील.” विष्णू भगवंतांच्या आज्ञेप्रमाणे मार्कंडेयाने शालग्राम तीर्थात सद्भक्ताचे आचरण करित मोक्ष प्राप्त करून घेतला.” हे व्यासमुने, या कारणास्तवच मी शालग्राम तीर्थात जाऊन भगवंतांचे नामस्मरण करतो व भ्रमंतीतील पापे, पापदर्शने यांचे निराकरण करतो.

* * *

५

व्यासमुनी मार्कंडेयाचे आख्यान ऐकून भारावून गेले. साक्षात भगवंतांच्या मुखींचा सद्भक्त स्वभाववर्णनाचा उपदेश ऐकून त्यांच्या डोळ्यांत आनंदाश्रू मावेनात. ते पाहून नारदमुनी म्हणाले, “तुम्ही ज्ञानसूर्य आहात. आपण खरे तर भगवंतांनी सद्भक्त अर्जुनास केलेल्या उपदेशाचे साक्षी आहात. तो उपदेश महाभारत कथेच्या माध्यमातून सर्वगत केला आहे. माझ्याकडूनही परतत्वाचे ज्ञान उजळून घेऊन आपण माझ्याकडून नामसंकीर्तन करून घेत आहात. आपण धन्य आहात व आपल्या सहवासाने मीही धन्य झालो आहे. मला वैकुण्ठलोकी जाण्यास अनुमती असावी.” नारदमुनी म्हणाले.

“हे देवर्षी नारदा, आपल्या रूपाने मला परमप्रिय श्रीकृष्णांच्या सहवासात असल्याचा अनुभव लाभतो आहे; परंतु त्याचबरोबर आपल्याकडून अनेक शंकांचे निरसन करून घेऊन परब्रह्मतत्वाच्या सृष्टीलीलांचे ज्ञान करून घ्यावेसे वाटते. आपण महाभारताचा उल्लेख केलात. या कथेत मानवी संतानांची असंख्य द्वंद्वे मला पाहावयास मिळाली; परंतु त्याचबरोबर देव आणि दानव यांचीच रूपे माणसांमध्ये अनुभवण्यास मिळाली; परंतु महाभारत पूर्वकालात देव, दानव, ऋषी आणि मानव यांच्यामधील संघर्षाच्या कथा ऐकून त्या सर्व वृत्ती एकाच माणसात कशा निर्माण झाल्या असतील याविषयी संभ्रम निर्माण झाला आहे. देव आणि

दैत्य, ऋषी आणि मानव आदि स्वतंत्र लोक आहेत तर मग एकाच मानवी मनात या सर्व गुणांचे दर्शन कसे होते? की मानवी मनाच्याच ह्या विविध अवस्था आहेत याचे कृपा करून मला ज्ञान करून द्यावे.” व्यासमुनींनी नारदांना विचारले, “हे व्यास मुने, परमतत्त्व एकच असून त्यातूनच सर्व लोकांची निर्मिती झाली आहे. मानव हा पूर्ण परमब्रह्मस्वरूप पार्शद असून त्याच्या मनात हे सर्व लोक वास करीत असतात. त्यामुळेच मानवाला आपल्या कर्मफलाप्रमाणे देव, दानव, ऋषी आदि कोणतेही रूप प्राप्त होऊ शकते, मात्र त्याने देव आणि ऋषीपदास पोहोचावे यासाठी सतत सत्संग करावा. खरे तर आपण याच गोष्टींचा विचार पांडव आणि श्रीकृष्ण यांच्या कथांमधून लोकांपर्यंत पोचविला आहे. म्हणून हे मुनीश्रेष्ठा, मीही तुला सनकादींनी मला सांगितलेली अदिती व दिती यांच्या कथा सांगतो.” नारद म्हणाले.

“हे देवर्षे, आपल्या मुखाने कथा ऐकण्यात परमानंदप्राप्ती आहे. मी कथा ऐकण्यास अतिशय उत्सुक झालो. तेव्हा मला सत्वर कथानिरूपण करावे.”

“हे व्यास मुने, ब्रह्मानसपुत्र कश्यप ऋषींना दक्ष प्रजापतींनी दिती आणि अदिती अशा दोन कन्या अर्पण केल्या. कश्यप ऋषींच्या या दोन कन्यांपासून दोन प्रवृत्तींची मानवप्रजा निर्माण झाली. अदितीपासून देव स्वभावाच्या पुत्रांचा जन्म झाला; तर दितीपासून दैत्य किंवा दानव वृत्तीच्या मानवांचा जन्म झाला. देव आणि दैत्य एकमेकांशी सतत भांडत असत. दितीचा पुत्र आदि दैत्य हिरण्यकश्यपू मोठा बलवान दैत्य होता; परंतु त्याचाच पुत्र प्रल्हाद हा भगवद्भक्त, भगवद्स्वरूप, असा संतपदास गेला. प्रल्हादाला विरोचन नावाचा मुलगा होता. हा ऋषीभक्त होता. तोही अनन्यपणे परमेश्वराची भक्ती करीत असे. यावरून हे व्यास मुने, आपल्या लक्षात येईल की सप्तर्षींपासून मानव निर्मिती झाली. या सर्वांना मनुपुत्र म्हटले जाऊ लागले. या सर्व मानवांच्या ठिकाणी देवप्रवृत्ती आणि दैत्यप्रवृत्ती निष्पन्न झालेल्या आहेत.” नारदमुनींनी सांगितले.

“ब्रह्मर्षे, या विरोचनांचा पुत्र बली हा धर्मात्मा असूनही अर्थातच देव स्वरूपाचा असूनही त्यास रसातलास का पाठविले हेही मला कथन करावे.” व्यासांनी जिज्ञासेने सुचविले.

“व्यास मुने, आपण चतुर प्राश्निक आहात. महाबली अर्जुनाने कृष्णभगवंतांना जसे बोलते केले तसेच आपण मला बोलते करीत आहात. हे व्यास मुने, विरोचनाचा पुत्र बली अत्यंत तेजस्वी व प्रतापी होता. तो दैत्यांचा सेनापती झाला व पृथ्वीचे राज्य संपादन दैत्यराज झाला. दैत्यराज होताक्षणीच भगवद्भक्त असूनही देव आणि दैत्य यांच्यातील उपजत शत्रुत्व विचारात घेऊन त्याने देवांवर स्वारी केली. स्वर्गलोकास वेढा देऊन घनघोर युद्धास प्रारंभ केला. शीलाखंड, भिन्दीपाल, खड्ग, परीध, क्षुरिका, कुंत, चक्र, शंडुक, मुशल, अंकुश, लांगल, पहीश, शक्ती, उपल, शतघ्नी, पाश, थप्पड, मुक्का, शूल, नालिक, नाराच इ. शस्त्रांनी व अस्त्रांनी दोघांत युद्ध झाले. एक हजार वर्षे हे युद्ध सुरू होते. भगवद्भक्त व परमशूर बलींच्या पुढे देवांचे काही चालेना. अखेर देव स्वर्ग सोडून पळाले. भगवद्भक्त बलीने नारायणांची स्तुती करून सर्व ऐश्वर्यासहित त्रिभुवनांचे राज्य भोगण्यास सुरुवात केली. भगवान् विष्णूंना प्रसन्न करण्यासाठी व त्यांच्या प्रेमासाठी त्याने अनेक अश्वमेध यज्ञ केले. स्वर्गलोकी बलीराजा, भगवान इंद्र व दिकूपाल या दोन्हीही पदांचा उपभोग घेत व सर्व प्रजेला सुखसमृद्धी देऊन राज्य उपभोगत होते. राजा हा विष्णूस्वरूप आहे अशी धारणा त्यामुळेच लोकांची झाली.”

“हे व्यास मुने, बलीराजाचे हे इंद्रवैभव पाहण्यास मी इंद्रदरबारात गेले. बली अप्सरांचे नृत्य पाहण्यात आणि सभेसह आनंद उपभोगण्यात मग्न होते. आश्चर्य म्हणजे द्वारपालही एखादे विष अंगात भिनावे तसे सभेचे देखावे पाहण्यात गर्क झाले होते. अतिशय मंत्रमुग्ध करणाऱ्या संगीतलहरी बलीराजाला शब्द, स्वर आणि नाद यांनी गौरवित करीत होत्या... नारायण, नारायण! नारायण, नारायण! नारायण, नारायण!

नारायण मंत्राचा मी त्रिवार घोष करताच विष्णुभक्त बली भानावर आले. समोर मला पाहून हा त्रैलोक्याचा राजा धावतच माझ्यापाशी आला. माझ्या पायावर मस्तक ठेवून, मला दंडवत करून, बलीराजा विनम्रभावाने परंतु अपराधीपणाने माझ्यासमोर उभा होता. मी, त्याची ही अवस्था पाहून पुन्हा नारायण मंत्राचा त्रिवार जप केला. माझ्या मनातील क्रोधभावना जाणून मला वारंवार वंदन करीत बलीराजा क्षमायाचना करू लागला.”

“हे देवर्षी, सर्वश्रेष्ठ भगवद्भक्त नारदमुने, मी क्षणकाल माझ्या ऐश्वर्याला भुलून गेलो. राजपाट, अधिकार आणि बल यामुळे अहंकाराचा स्पर्श माझ्या मनाला झाला आणि मी भगवद्भक्तीच्युत झालो. मला आपण क्षमा करावी. भगवद्भक्ताने निष्कामपूर्वक स्वकर्म करीत प्रेमभावाने व्यवहार करीत भगवंताचे नामस्मरण करावे हे मी विसरलो. हे नारदमुने, हे सारे वैभव त्या विष्णुभगवंतांचेच आहे. आपण सच्चिदानंदस्वरूप भगवंत आहात. आपण आपल्या भगवद्भक्त पदापासून केव्हाही विचलित झाला नाहीत. तेव्हा आपणच मला क्षमा करावी.” बलीराजा म्हणाले.

“हे व्यास मुने, त्यांच्या या वारंवार क्षमायाचनेने मी भारावून गेलो. मी त्यांना म्हणालो, हे श्रेष्ठ भगवद्भक्ता, आपण आपल्या भक्तीने साक्षात विष्णुपदास पोहोचला आहात. भगवद्भक्त केवळ क्षमायाचनेनेही आपल्या पापाचा विनाश करू शकतो. आपण दैत्य वंशातील असल्याने काही काळ आपल्यातील दैत्यवृत्ती उफाळून आली. हे आपल्या मातृवृत्तीमुळेच व कश्यप मुनींनी आदिमाता दितीस तिच्या वृत्तीप्रमाणे पुत्र होतील, या दिलेल्या वचनाप्रमाणेच हे घडले आहे. तथापि प्रल्हादांपासून आपला वंश दैत्य वृत्ती नष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत भगवद्भक्तीने देववृत्ती प्राप्त करून हे ऐश्वर्य भोगीत आहात. याच वृत्तीचा विनाश होणे ब्रह्मांडातील संस्कृतीच्या दृष्टीने आवश्यक असते; परंतु हे भगवद्भक्ता, मायेची क्रीडा परिपूर्ण झाल्याशिवाय ब्रह्मदेवांची ब्रह्मांडक्रीडा परिपूर्ण होत नाही हे कल्पयोजनेतील विधिलिखित आहे. आपण इंद्र व दिक्पालपदाचा उपभोग घेत या विधिलिखितास आव्हान दिले आहे.

श्रीकृष्णांच्या परमात्मतत्त्वाच्या क्रीडेचा भाग म्हणूनच प्रत्येक ब्रह्मांडात या व्यवस्था निर्माण केलेल्या असतात. भक्ती आणि ज्ञान यांनी वैराग्य प्राप्त करून या क्रीडेतील परमात्म्याचा अंशात्मक खेळगडी म्हणूनच प्रत्येकाने निष्काम कर्म करावयाचे असते. ज्ञान होऊनही वैराग्यप्राप्ती होत नाही त्यांनाच दैत्य म्हटले जाते. इंद्रपदावरील उपभोग, क्रीडा व सुखासीनता ही केवळ आभासात्मक असते. भूलोकीच्या असंख्य खेळगड्यांच्या मनात षड्रिपूंच्या सहाय्याने अहंकार निर्माण करण्यासाठी ते प्रलोभन असते हे न लक्षात घेता, इंद्रप्राप्तीची जे अभिलाषा करतात; इंद्रपद मिळवतात, उपभोगतात, ते पुन्हा पूर्वपदाला जातात. हे बलीराजा, तू धर्मात्मा असूनही तुझ्याकडून हा प्रमाद घडला आहे. तेव्हा नारायण, नारायण!... मी असे सांगताच बलीराजा साष्टांग दंडवत घालून पुन्हा पुन्हा सर्व ऐश्वर्याचा त्याग करण्याचा विचार करू लागले. प्रल्हादाप्रमाणे तपश्चर्येमध्ये काल व्यतित करण्याचा विचार त्यांच्या मनात आला. या गोष्टीने मी आणखीच विचलित झालो कारण त्यांना होणाऱ्या पश्चात्तापाने त्यांची भगवद्भक्ती अधिकाधिक शुद्ध होऊन उजळून निघत होती.”

“हे देवर्षी नारदा, बलीराजांनी खरोखरीच सर्व वैभवाचा त्याग केला असता तर काय घडले असते?” व्यासमुनींनी प्रश्न केला.

“हे व्यास मुने, असे खरोखरीच घडले असते तर ब्रह्मांडाचा विनाश होऊन तुम्हा आम्हास ज्ञात असलेले ब्रह्मांड अकालीच परमात्मतत्त्वात अनुग्रहित होऊन परब्रह्म्याला कल्पांतापर्यंत वेगळीच योजना करणे भाग पडले असते, परंतु हे व्यासमुने, श्रीकृष्ण भगवंताच्या विग्रही अवस्थेतून निर्माण झालेली कैवल्याची लीला हे परमात्म्याचे विधिलिखित असते. मोक्षमार्गही त्यात बदल करू शकत नाही. असा भगवद्भक्त चिरंजीवपदाला पोहोचून जीवनमुक्त तटस्थतेने क्रीडा पाहतो व क्रीडा अबाधित राखण्यासाठी चिंताही वाहतो.”

“हे देवर्षे, माझ्या शंकेचे निरसन होऊन माझे मन कथा ऐकण्यासाठी उत्सुक बनले आहे. तेव्हा आपण पुढे काय केलेत हे कृपा करून मला

सांगावे.” व्यासमुनींनी विनविले.

“हे व्यास मुने, इंद्रादि सर्व देवांचा पराभव पाहून देव माता अदिती अतिशय कष्टी झाली. आपले जीवन व्यर्थ आहे असे समजून ती आपल्या पुत्रांसह हिमालयात निघून गेली. कश्यप ऋषींनी तिची समजूत घालूनही तिचे दुःख हरण झाले नाही. कश्यप ऋषींनी, माझे स्मरण केल्यामुळे देवमाता अदितीसमोर प्रकट झालो. शोकमग्न अवस्थेतील अदिती मला साष्टांग दंडवत करून आक्रोश करू लागली.”

“हे देवर्षी नारदा, आपण माझे दुःख जाणता. देवलोकाचा प्रलय माझे अंतःकरण दुभंगून ब्रह्मांडव्यापी दुःख माझ्या ठिकाणी निर्माण करून गेला आहे. हे भगवद्स्वरूपा, आपणच मला यातून उपाय सांगावा.” अदितीने विनविले.

“हे व्यास मुने, तिला शोकमग्न अवस्थेत पाहून मला देवदैवाविषयी वैषम्य वाटले. मी अदितींना विष्णूभगवंतांचे ध्यान करून त्यांनाच यातून मार्ग काढण्याची विनंती करावी असे सुचविले. त्याप्रमाणे कठोर तप करून तिने विष्णूभगवंतांना प्रसन्न करण्याचे प्रयत्न सुरू केले. दीर्घकालपर्यंत दोनही पायांवर, त्यानंतर एका पायावर, आणि शेवटी पायाच्या अंगुलावर उभे राहून ती तपस्यामग्न झाली. क्रमाक्रमाने तिने अन्न, फल, पाने, व पाणीही वर्ज्य केले. शेवटी ती वायूचे भक्षण करू लागली. असे तप तिने एक हजार दिव्य वर्षांपर्यंत केले आणि या तपःसामर्थ्यामुळे भगवद्भक्त बलीराजाच्या राज्यास हादरे बसू लागले. मी जेव्हा बलीराजास भेटलो तेव्हा त्याने विचारताच मी त्यास देवमाता अदितीच्या तपश्चर्येविषयी सांगितले. भगवद्स्वरूपास पोचलेला बलीराजा आनंदित झाला.”

“हे व्यास मुने, मी सांगितलेले गुह्य दैत्यांनी ऐकले आणि त्यांच्या वृत्ती उफाळून आल्या. त्यांनी अदितीचे ध्यान भंग व्हावे म्हणून आपल्या दाढांमधून अग्नी प्रकट केला. त्या अग्नीने हिमालयातील अदितीची तपोभूमी जाळून खाक झाली; तथापि दैत्यही त्या अग्नीत जळून गेले. भगवान विष्णूंनी प्रकट होऊन सुदर्शन चक्राच्या सहाय्याने तिचे रक्षण

केले. शंख, चक्र, गदा यांनी युक्त असलेले भगवान विष्णू तिच्यासमोर प्रकट झाले. तिच्या मस्तकावर हात ठेवून ते कश्यप पत्नी अदितीस म्हणाले- “देवमाते, तुझ्या तपस्येने मी तृप्त झालो आहे. फार दिवस तू कष्ट सहन केले आहेस. भद्रे, तुझं मन सांगेल ते तू माग.” त्यावर अदितीने त्रिवार वंदन केले व ती म्हणाली- देव देवेश्वरा, सर्वव्यापी जनार्दना, आपण निर्गुण व गुणरूप आहात. सर्व जगताचे स्वामी आहात. दृश्य भासमान आणि अव्यक्त अशी सर्व रूपे आपलीच आहेत. सर्व प्रकारचा संघर्ष ही आपलीच क्रीडा आहे. आपणास सहस्रदा वंदन असो. हे जनार्दना, दैत्यांच्या त्रासातून आपण माझ्या पुत्रांचे रक्षण करावं व पूर्वस्थिती निर्माण करावी - हे व्यास मुने, वारंवार प्रार्थना केल्यानंतर देव तिच्या ज्ञानमय स्थितीने प्रसन्न झाले. ते म्हणाले, हे देवी, तू ज्ञानमयतेने माझी भक्ती करून पूर्वस्थिती निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेस. म्हणजेच तू भूतमात्रांच्या हिताचा विचार करते आहेस. तू पतिप्राणा साध्वी स्त्री आहेस म्हणून मी तुझा पुत्र होऊन तुझी इच्छा पूर्ण करीन. हे व्यासमुने, भगवंताचे वरदान ऐकण्यास मी तेथे उपस्थित होतो. विष्णूभगवंत अंतर्धान पावल्यावर देवमाता अदितीने प्रसन्नपणे मला वंदन केले. त्यावर नारायण मंत्राचा उद्घोष करून मी भगवंतलीलांचे स्मरण केले. मला थांबवेना. भगवंतांच्या अवतारग्रहणाचे वृत्त कीर्तनासह देव, ऋषी, मानव, दैत्य, सर्व चराचर सृष्टीस सांगण्यास मी आतूर झालो. मी जेव्हा स्वर्गलोकी पोहोचलो तेव्हा देवेन्द्र बलीमहाराज त्या वृत्ताने अतिआनंदित होऊन माझ्यासमवेत कीर्तनात रंगून गेले.

“हे नारदमुने, देवमाता अदितीस विष्णूभगवंतांचा प्रसाद कोणत्या प्रकारे प्राप्त झाला? देवमाता अदितीपुत्र भगवान विष्णू यांचा पराक्रम वर्णन करून मला सांगावे.” व्यासमुनींनी प्रार्थना केली.

“हे व्यास मुने, ही पराक्रमगाथा जो भक्त ऐकतो, त्याला अश्वमेध यज्ञाचे फल प्राप्त होते; कारण अनेकदा अश्वमेध यज्ञ करून देवेन्द्र व दिक्पाल पदास पोहोचलेल्या बलीराजास भगवंताने विराट महाविष्णूंचे

रूप घेऊन विश्वदर्शन घडविले होते. हे भगवद्श्रेष्ठा, ती कथा अशी- अदितीला योग्य वेळ येताच पुत्रप्राप्ती झाली. हे विष्णूचे चतुर्भुज रूप शंख, चक्र, अमृतकलश व दधीमिश्रित अन्न अशा गोष्टी धारण केलेले होते. हाच भगवान वामनावतार होय. सर्व लोकनायक भगवान विष्णू आपल्या घरी प्रकट झाले हे पाहून महर्षी कश्यप भावविह्वल झाले. त्यांनी परोपरीने वामनरूप श्रीविष्णूंची स्तुती केली. श्रीविष्णूंच्या अनेक अवतारांचे स्मरण केले- यज्ञेशा, यज्ञस्थापका, यज्ञविघ्नविनाशका, यज्ञरूपा, यजमानरूप परमेश्वरा, मी आपले यजन करतो असे म्हणून वारंवार दंडवत घातले. त्यावर श्रीकृष्ण भगवंत प्रसन्न झाले व त्यांनी कश्यपांना शुभाशीर्वाद दिले.”

“हे व्यास मुने, मी बलीराजांना ही वार्ता सांगितल्यानंतर बलीराजांनी दैत्यगुरू शुक्राचार्य व अन्य मुनीश्वर यांच्या सहाय्याने दीर्घकालपर्यंत चालणाऱ्या एका यज्ञाचा आरंभ केला. त्या यज्ञात हविष्य स्वीकारण्यासाठी लक्ष्मीसहित भगवान विष्णूंना आमंत्रित केले. दैत्यराज बलींच्या या यज्ञात मातापित्यांची आज्ञा घेऊन ब्रह्मचारी वामनही आले. जणू ते हविष्य भाग स्वीकारण्यासाठीच आले होते. वामनांचे तेज पाहून सर्वांनाच महाविष्णूंचे दर्शन घडले. दैत्यगुरू शुक्राचार्यांनी मात्र बलीराजांना एकांतात गाठून सांगितले - दैत्यराज, तुझ्या वैभवाचा अपहार करण्यासाठी भगवान विष्णू, अदितीपुत्र वामनरूपानं इथं आलेले आहेत. तू त्यांना काहीही देऊ नकोस. यावेळी तू माझं ऐक; कारण फक्त गुरूची बुद्धीच शिष्यास सुख देणारी असते.”

“हे देवर्षी नारदा, त्यावर बलीराजा काय म्हणाले? त्यांनी गुरूची अवज्ञा केली का? मला सत्वर सांगा.” व्यास मुनी उतावीळ होऊन म्हणाले.

“हे व्यास मुने, आपण त्रिकालज्ञ असूनही असे का बरं विचारता आहात? मी तर केवळ हरीकीर्तन करण्याच्या मिषाने आपणास ही कथा सांगत आहे. हे महर्षे, भगवद्भक्त बलीराजांनी गुरूदेवांच्या भाषणावर

केलेला विवाद हे भागवद् मार्गातील श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान आहे - बलीराजा म्हणाले - जर साक्षात् विष्णू माझ्यापासून दान स्वीकारतील तर मग त्याहून श्रेष्ठ आहे तरी काय? विद्वान पुरुष भगवान विष्णूंच्या प्रसन्नतेसाठीच यज्ञ करतात. प्रत्यक्ष विष्णूच इथे येऊन आमच्या यज्ञातील हविष्याचा भाग ग्रहण करत असतील तर मग या जगात माझ्याएवढा दुसरा भाग्यवान नाही. पुरुषोत्तम भगवान विष्णू, जीवास, उत्तम भक्तीभावाने स्मरण केल्यास पवित्र करतात. दूषित चित्ताच्या पुरुषानं भगवंताचं स्मरण केलं तरी त्याचा उद्धार होतो. केवळ ‘हरी’ या दोन अक्षरांच्या स्मरणाने जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांतून मुक्त होऊन विष्णूधामाचा लाभ होतो -

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥

जिव्हाग्रे वसते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ।

स विष्णुलोकमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

(नारदपुराण - प्र. न. जोशी - पूर्व - ११. १००- १०१)

जो राग लोभादिंना सोडून सदा भगवान गोविंदाचं नामस्मरण करतो तो वैकुंठधामास जातो. मी तर केवळ भगवान विष्णूंना प्रसन्न करण्यासाठीच हे यज्ञ अनुष्ठान मांडले आहे. म्हणूनच हे दैत्य गुरो, आपण माझ्या भोगी सुखलोलुपतेचे इष्ट चिंतन करून दान न करण्याचा उपदेश करित आहात; परंतु हे गुरो, याचक कोणत्याही हेतूने दान मागावयास आला तरी शुद्ध अंतःकरणाने दान दिल्यास मोक्षप्राप्ती होते असे आपणच सांगता ना? तेव्हा आपण मला क्षमा करावी आणि धर्मोचित कार्य करण्याची आज्ञा द्यावी.”

“एवढ्यात वामनरूपधारी भगवान यज्ञशाळेत प्रकट झाले. विष्णूतेजस्वी कश्यपपुत्र वामनांना पाहून दैत्यराज बली नम्रपणे हात जोडून त्यांच्या स्वागतास पुढे सरसावले. त्यांना यथोचित उच्चासनावर बसवून ते आपल्या कुटुंबियांसहीत वामनांना भगवान् विष्णू मानून विधिपूर्वक पूजा करू लागले. प्रमुदित मनाने व एकाग्रपणे ते पूजेत मग्न झाले.

त्यांच्या हृदयात अष्टसात्विक भाव दाटून येऊन काया रोमांचित झाली व डोळ्यातून अश्रू वाहू लागले. प्रार्थनापूर्वक ते भगवान वामनांना म्हणाले- आज माझा यज्ञ सफल झाला. मी कृतार्थ झालो. अमृतवर्षावात न्हाऊन निघालो. यज्ञकर्मातील सहभागी ऋषी व समस्त लोक कृतार्थ झाले आहेत. आपणास त्रिवार वंदन असो. आपण मला सेवेची आज्ञा द्यावी.”

“हे व्यास मुने, भगवान वामनांनी भगवद्भक्त दैत्यराज बली यांचा गौरव करून त्यांच्याकडून याचक वृत्तीने दान मागितले. भगवंत म्हणाले- हे राजन्, याचकाची इच्छा तृप्त करणारा दाता भगवंतस्वरूप होतो. तुम्हीतर विष्णूभगवंतांना प्रसन्न करण्यासाठी यज्ञ आरंभिला आहे. तेव्हा हे राजन्, राजाचे सर्वात महान धन म्हणजे भूमी. आपण भूमिराज आहात. भूमिदानाचं महात्म्य सर्वश्रेष्ठ आहे. भूमिदान करणारा निश्चितच मोक्षाचा धनी होतो. भूमिदानासारखं दुसरं दान नाही. ते सर्व पापांचा नाश करणारं दान आहे. म्हणून हे दैत्यराज, आपण मला तीन पावलांची भूमी, दान म्हणून द्यावी.”

“हे व्यासमुने, हे दान मागत असताना, मी नारायणमंत्राचा उद्घोष करीत तेथे प्रवेशलो व भगवान वामनांना साष्टांग दंडवत करून दैत्यराजांना मी म्हणालो - हे दैत्यराज, आपण साक्षात् विष्णूभगवंतांना तीन पावलांची भूमी, दान म्हणून देण्यास तयार झाला आहात. आपणास पूर्वीच सूचित केल्याप्रमाणे, भगवंत आपणाकडून इंद्रपद व दिक्पालपद हरण करून देवांचे पुनर्वसन करण्यासाठी अवतीर्ण झाले आहेत. तेव्हा आपण जर दान दिलेत तर आपणास सर्वच गमवावे लागेल. तेव्हा आपण दान न देणे उचित. मी बलींना एवढे सांगून दैत्यगुरू शुक्राचार्यांना म्हणालो, - हे सद्गुरो, आपण तरी बलीराजांना अडवावे. हे माझे बोलणे ऐकून दैत्यप्रजा आनंदित झाली. दितीपुत्रांनी माझा जयघोष केला. शुक्राचार्यांनी तर आज्ञेचा उच्चार केला. हे त्रैलोक्याधिपती बलीराजा, भगवान् महाविष्णू वामनरूपाने आपणाकडे दान मागत आहेत. हे त्यांचे कपट ओळखून आपण त्यांना दान देऊ नये अशी मी आज्ञा करतो. आज्ञेचे पालन न

केल्यास आपण आपल्या प्रजेसह त्रैलोक्याला पारखे व्हाल हे लक्षात असू द्या. त्यावर मी शुक्राचार्यांना म्हणालो - हे दैत्यगुरो, आपण आज्ञा देता देता शापवाणी उच्चारलीत. नारायण, नारायण !”

“हे व्यास मुने, हे सगळे सांगूनही बलीराजा भूमिदान करण्यापासून विचलित झाले नाहीत. त्यांनी दानोदक सोडण्यासाठी, हातात उदक भरलेला कलश घेतला व आपल्या दक्षिण हस्तावर उदक घेण्यास सुरुवात केली. तथापि उदक पडेना. बलीराजा व्यथित झाला. मी नारायणमंत्राचा जप करून हास्यपूर्वक म्हणालो - हे बलीराजा, तू महाज्ञानी आहेस; तरीदेखील दान संकल्प सोडताना तुझ्या मनात दुष्ट हेतू कसा आला? यावेळी शुक्राचार्यांचे डोळे दैत्यमायेने लकाकत होते. बलीराजा विव्हल होऊन उदक घेण्याचा पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करीत होता. मी म्हणालो - हे बलीराजा, दान देण्याचे ठरवूनही तू संकल्पपूर्वक दान देत नाहीस त्यामुळे तुझे पुरुषार्थ विफल झाले असे घडेल. माझ्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून, बलीराजांनी पुन्हा पुन्हा विष्णूभगवंतांना आवाहन केले. त्यांच्या आवाहनाने भगवंत प्रसन्न होऊन विष्णूभगवंतांनी, शुक्राचार्यांनी हेतूपूर्वक केलेला अवरोध आपल्या हातातील आयुधांनी नाहीसा केला आणि बलीराजाला अतीव आनंद झाला. दानकर्माचे कार्य संकल्पपूर्वक पूर्ण करून ते उभे राहिले. भगवंतांच्या आयुधाने अवरोध नष्ट करतांना स्वाभाविकपणे शुक्राचार्यांची दृष्टी नाहीशी झाली; परंतु भगवद्प्रसादाने त्यांना पुनर्दृष्टी मिळाली. दान स्वीकारतांना महात्मा वामन विराट रूप धारण करू लागले. त्यांचे मस्तक ब्रह्मलोकापर्यंत पोचले. विश्वरूप हरींनी दोन पायांनी सारी भूमी व्यापून टाकली. त्यांच्या दुसरा पाय ब्रह्मांडकटाहास स्पर्श करू लागला. अंगठ्याच्या स्पर्शाने ब्रह्मांड दोन भागात विभागले गेले. त्या दरीतून ब्रह्मांडातील जल असंख्य धारांनी वाहू लागले. अवघ्या विश्वाला या जलाने पवित्र केले. सप्तर्षींचे स्थान असलेल्या मेरू पर्वतावरून ते वाहू लागले. वामनांच्या या अद्भूतकर्मनि, सर्व लोक आनंदित झाले. ब्रह्मदेवांनी अनेक परींनी महाविष्णूंची स्तुती केली. स्वर्ग व भूमी व्यापून

विष्णूभगवंतांनी तिसरे पाऊल ठेवण्यासाठी बलीराजाकडून भूमीची मागणी केली. बलीराजा, अनन्य भावाने शरण येऊन वामनरूपधारी श्रीविष्णूंना म्हणाले- हे विश्वव्यापी परमेश्वरा, आपणास अज्ञानपूर्वक भूमिदान करण्याचे मी धाडस केले. मी आपला अनन्य भक्त असूनही आपण परात्पर विश्वमूर्ती आहात हे न जाणता केवळ उद्धटपणा केला आहे. तेव्हा आपले तिसरे पाऊल अज्ञानधारक मस्तकावर ठेवून मला आपल्यात सामावून घ्यावे- अशी बलींनी प्रार्थना केली. या प्रार्थनेने भगवंत प्रसन्न झाले व म्हणाले- हे भागवत श्रेष्ठा, तुझ्या भक्तीने मी तुला वश झालो आहे. तेव्हा यापुढे तू रसातलात राज्य करावे अशी माझी इच्छा आहे. तेथे तुझ्या दारी द्वारपाल म्हणून मी स्वतः उपस्थित राहून भक्तसख्याची सेवा करणार आहे. या राज्याचा उपभोग घेऊनच तू मद्रुप होशील असा वरही दिला- हे व्यास मुने, विष्णूभगवंतांनी बलींना आशीर्वाद देऊन दिती आणि अदिती या दोन्ही कश्यप पत्न्यांचा वंश ब्रह्मांडात पुढे सुरू ठेवला; त्यामुळे ब्रह्मांडातील सर्व जीव कश्यप गोत्री म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

* * *

६

“हे व्यास मुने, आपण कोणत्या विचारात गढून गेला आहात ? तुमच्या डोळ्यांतून प्रश्न प्रकट होत आहेत. अशी कोणती जिज्ञासा तुमच्या मनात निर्माण झाली आहे ?”

“हे देवर्षी नारदा, भगवान विष्णूंच्या विराट रूपातील पदस्पर्शाने ब्रह्मकटाहाचा विच्छेद होऊन ब्रह्मांडातील जल अनेक धारांतून वाहू लागले. भगवान विष्णूंच्या अंगठ्याच्या स्पर्शाने ते जल अमृतमय व पवित्र झाले होते. सर्व विश्वास पवित्र करणारे हे जल पश्चात कोठे गेले ? ब्रह्मांडगोलक पुन्हा अखंड कसे झाले हे मला समजेनासे झाले आहे.” व्यासांनी पृच्छा केली.

“हे व्यास मुने, ब्रह्मांडगोलकातून ब्रह्मांडकटाहाला झालेल्या विष्णूभगवंतांच्या अंगठ्याच्या स्पर्शाने अवतीर्ण झालेली गंगा ही वस्तुतः कृष्णावकाशाची धाराच होय. कृष्णांच्या अंतर्गामी नित्य वसणारी राधा कृष्णविग्रहाने पृथक् होऊन अनेक शक्तींनी नटली हे आपणास माहित आहेच. विश्वातील लक्ष्मी, पार्वती, सरस्वती, सप्तसरीता, चौसष्ट योगिनी आदि सर्व मातृदेवता ही तिचीच रूपे होत. स्पर्शाने उत्पन्न झाल्यामुळे धारेला शिवस्वरूपाचा ध्यास लागला आणि ती हिमालयाच्या शिखरांना स्नान घालून विष्णूंच्या चरणांना स्पर्श करीत बेभानपणे शिवांच्या मस्तकावर झेपावली. गंगाजल मेरूपर्वताच्या शिखरावर गेलेले पाहून माझ्या मनात

शंका आली. नारायण मंत्राचा जप करीत मी विष्णूभगवंतांपुढे प्रकट झालो. गंगाजलाचे सैर आणि बेभान होऊन धावणे मी भगवंतांच्या कानावर घातले. या धारेला आकळले नाही तर ही ब्रह्मांडव्यापी गंगा, जलरूपी चैतन्यशक्ती प्रलय घडवेल याविषयी मी भीती व्यक्त केली. स्मितहास्य करीत भगवंत म्हणाले- माझ्या चरणस्पर्शामुळे ब्रह्मांडगोलकातील ही गंगा पृथ्वीला पुनित करणारी आहे; परंतु तिचा विनियोग केवळ भगवान शिवच करू शकतील; कारण कल्पांतकाळापर्यंत उत्पत्ती, स्थिती आणि लय यांचे अनुशासन केवळ शिवच करू शकतात. तेव्हा हे नारदा, आपण ब्रह्मगोलकातील गंगेस शरण जाऊन देवींना प्रार्थना केली तर देवी आपला प्रवाह थांबवू शकतील. असे करणे हेच उचित होय. कारण ती ब्रह्मस्वरूपिणी केवळ आपाततः भूलोकी झेपावली आहे. कोणत्याही प्रकारची शिबाज्ञा व ब्रह्माज्ञा तिस घडलेली नाही; परंतु प्रकटलेली परमपवित्र राधास्वरूपिणी धारा स्वयंप्रकाशी व स्वयंशासित आहे. ती स्वतःहून थांबणे हे अधिक इष्ट होय. विष्णू भगवंतांचे हे मन्तव्य ऐकून मी काळजीत पडलो व ब्रह्मानसपुत्र ऋषींना हे मन्तव्य सांगितले. त्यावर ऋषींनी गंगाजलाची स्तुती करून तिस थोपविण्याचा प्रयत्न केला-

गङ्गा मे सर्वतो भूयात्त्वयि गङ्गोडस्तु मे स्थितिः ।

आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वा त्वं गाङ्गते शिवे ॥

त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायण प्रभुः ।

गङ्गे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमो नमः ॥

(नारदपुराण- प्र. न. जोशी- शिवस्वरूपा गंगेचे स्तोत्र- उत्तर ४३.६९- ८४)

“हे व्यास मुने, ब्रह्मानस पुत्रांच्या वतीने मी विनविले- मी म्हणालो, आपण जीवांना जिवविणाऱ्या शांतिस्वरूपा व सर्व लोकांच्या प्राणांची अधिश्चरी आहात. आपण आपला संततधार प्रवाह थोपवून नियमित रूपे जीवांना शांतवावे. त्यावर माता म्हणाल्या- ब्रह्मांडगोलकातून

मी पृथक् झाले आणि विष्णूपदातून पावन होऊन ओघवती झाले. त्यामुळे मला धारण करणारी एकमेव शक्ती भगवान शिव ही आहे. ब्रह्मांडगोलकातून पृथक् होतानाच माझा शिवांनी स्वीकार करावा अशी अभिलाषा निष्पन्न झाली आहे, परंतु माझी एक अट आहे. भगवान शिवांनी पत्नी म्हणून माझा स्वीकार केला तरच मी त्यांच्या मानसात व्यापून राहीन व त्यांची सेवा करीन. ते सांगतील तेव्हा मी प्रकट होईन. तेव्हा आपण शिवांनाच याविषयी विचारावे.

“हे व्यास मुने, मातेचे हे वचन ऐकून आम्ही सर्व ऋषी चिंतेत पडलो; परंतु भगवान शिवांपर्यंत जाण्याशिवाय पर्यायी मार्ग नव्हता. आम्ही सर्व ऋषी कैलासपतींकडे पोचलो व कैलासपतींची अनन्यभावाने प्रार्थना करून लागलो-

कैलासराणा शिवचंद्रमौळी

फणिंद्रमाथा मुकुटी झळाळी ।

कारुण्यसिंधो भवदुःखहारी

तुजविण शंभो मज कोण तारी ॥

आपल्याच सिद्धपरंपरेतील शिवास्पद कार्य करणाऱ्या ब्रह्मानसपुत्रांनी केलेली प्रार्थना ऐकून शिव प्रसन्न झाले. मी नारायणमंत्राचा उच्चार करताच प्रसन्न शिव मला म्हणाले- हे वत्स नारदा, आपण सर्व पुत्र येथे कोणत्या इच्छेने प्राप्त झाला आहात? आपल्या स्तुतीने मी प्रसन्न झालो आहे.

“हे व्यास मुने, मी भगवान शिवांना प्रार्थना करून सांगितले- आपण ब्रह्मांड गोलकातून पृथक् झालेल्या व भगवंत स्पर्शाने पावन झालेल्या पुण्यमयी परंतु बेभान व स्वैर झालेल्या गंगौघास आपल्या ठिकाणी स्थापित करावे- मी असे म्हणतो न म्हणतो तोच भगवान शिव ‘तथास्तु’ म्हणून आशीर्वाद देऊ लागले. मग मात्र मला राहवले नाही. मी शिवांना म्हणालो- परंतु भगवन्....

बोल वत्सा. परंतु कशासाठी? शिवांनी विचारले- मी म्हणालो- भगवन्,

कर्म करता धर्मसंकट उभे राहिले आहे. तेजस्विनी गंगा मातेने एक अट घातली आहे....”

“आम्हास सर्व अटी मान्य आहेत.” शिव म्हणाले.

“महादेवा, आपण गंगामातांचा पत्नी म्हणून स्वीकार करावा अशी त्यांची अट आहे. नारायण, नारायण!”

“काय? पत्नी म्हणून?....”

“महादेवा, आपण आम्हाला आशीर्वाद दिला आहे,”

“होय वत्स. परंतु अर्धांगिनी, महामाया, योगिनी पार्वतींच्या आज्ञेशिवाय मी हे करू शकणार नाही. तेव्हा आपण पार्वतीमातांना शरण जावे.”

“हे महादेवा, आम्ही शरण गेल्याने महाकोपिनी रुद्रा चंडिका पार्वतीमाता अनुमती देतील? नारायण, नारायण!”

“हे वत्सांनो, मी जसा आपल्या भक्तीने वश झालो आहे तसाच मातेच्या प्रेमाने त्यांनाही वश आहे. तेव्हा मी दोघांच्याही वचनात गुंतलो आहे. महाशक्ती पार्वतीमाताच यातून आपली सुटका करतील. तेव्हा आपण त्यांच्याकडेच जावे हेच बरे.” शिवांनी आज्ञा दिली.

“हे देवर्षी, माता पार्वतींनी अनुमती दिली? हे अघटित कसे घडले ते मला सांगावे.” व्यासमुनी अधीरतेने म्हणाले.

पार्वतीमाता ध्यानस्थ बसल्या होत्या. आम्ही सर्व तेथे गेलो. साष्टांग दंडवत केला आणि प्रार्थना केली-

सर्वमंगल मांगल्ये शिवे सर्वार्थ साधिके ।

शरण्ये त्र्यंबके गौरी नारायणी नमोस्तुते ॥

परोपरीने मातेची स्तुती केल्यावर माता प्रसन्न झाल्या.

“हे वत्सांनो, आपण सर्व मिळून येथे कशासाठी आला आहात? आपले काय मागणे आहे?”

“नारायण, नारायण! हे देवी, माते, जगन्माते. आम्हास अभयदान द्यावे. आमच्याकडून मोठाच प्रमाद घडला आहे.”

“वत्सांनो, अभय होऊन काय घडले ते मला सांगावे. मी आपले मागणे पूर्ण करीन.” माता वत्सलभावाने म्हणाल्या.

“हे व्यास मुने, मी गंगौघाचा सर्व वृत्तान्त सांगून मातांना म्हणालो- गंगा मातांची एक अट आहे. ती अट पूर्ण केली तरच या जगाचा विनाश टळेल. ती अट पूर्ण करणे हे केवळ आपल्या हाती आहे. आपणच जगत् चालक महादेवांना त्यांच्या सामर्थ्याचा उपयोग करून जगाचे रक्षण करण्याचे आवाहन करावे. हे माते, भगवान् शिव आपल्या अर्ध्या वचनात आहेत.”

“हे वत्सांनो, अशी कोणती अट ब्रह्मगोलातील शक्तीरूपिणी गंगेने घातली आहे ते मला सांगावे. मी शिवांकडून त्या अटीची पूर्तता करून घेईन.”

“नारायण, नारायण! हे माते आपण आम्हास वचन दिले आहे. भगवान शिवांप्रमाणे आपण वचनांकडे पाठ तर फिरवणार नाही ना? मला क्षमा असावी. तसे घडले आहे खरे.”

“हे वत्सांनो, भगवान शिव आपल्या वचनांकडे कधीही पाठ फिरवित नाहीत. तेव्हा आपण असे औधत्याने न बोलता मला अट सांगावी.”

“नारायण नारायण ! माते, सर्वव्यापी भगवान शिवांनी, पत्नी म्हणून स्वीकार केला तरच तेजस्विनी गंगा माता स्थापित होण्यास तयार आहेत.”

“काय? तेजस्विनी गंगेने ही अट घालण्याचे धाडस तरी कसे केले? मी पुरुषार्धांगिनी प्रकृती, असे औधत्य करणाऱ्या पावन गंगेस शाप देते. शिवांच्या आलिंगनात तिला कधीच मग्न होता येणार नाही.”

“नारायण नारायण ! माते ही काय घोर शापवाणी? परंतु माते, आम्हाला दिलेल्या वचनाचे काय?”

“हे वत्सांनो, जगत् कल्याणासाठी मी, तेजस्विनी गंगेस, पत्नी म्हणून स्वीकारण्यास अनुमती देते; तथापि तिला वामांकी अर्धांगिनी

म्हणून महादेवांना कधीच भूषविता येणार नाही.”

“महायोगी पार्वती, तू खरोखरीच धन्य आहेस. पातिव्रत्य धर्माचे पालन करीत, तू उभयतांच्या वचनाची पूर्तता करीत आहेस.” प्रत्यक्ष महादेव प्रकट होऊन बोलत होते. तेवढ्यात तेजस्विनी गंगा माता खळाळत येऊन शिवपार्वतीच्या चरणांना स्पर्श करू लागली. आम्ही सर्व ब्रह्ममानसपुत्र नतमस्तक होऊन प्रणाम करीत असतांनाच पार्वतीमाता गंभीर स्वरात बोलू लागल्या- हे ब्रह्मांडगोल पयधारिके, भगवान श्रीकृष्णांच्या विग्रहातून निष्पन्न झालेल्या शक्तीस्वरूपिणे, तुझा मी शक्तीभगिनीरूपात स्वीकार केला आहे. भगवान शिवांनी पत्नीस्वरूपात तुझा स्वीकार करावा अशी मी त्यांच्याजवळ प्रार्थना करते.”

“हे जगन्माते योगिनी, आपण माझा स्वीकार केलात. मी धन्य झाले. मी आपली आज्ञा शिरसावंग्य मानून नेहमीच आपल्या सेवेत राहीन. हे जगन्माते, आपल्या उदार, वत्सलभावाने मी आपणास शरण आले आहे. माझा अहंकार, ईर्ष्या आणि स्वैरपणा आपल्या वात्सल्याने विरून गेला आहे. हे माते, शिवपत्नी म्हणून आपण माझा सन्मान केलात, मी कृतार्थ झाले. शिव आणि शक्ती, पुरुष आणि प्रकृती स्वरूपात आपण उभयता चराचराचे मातापिता आहात आणि द्यावा पृथ्वीच्या रूपाने आपणच अखिल जगताचे पालन पोषणही करीत आहात. हे जगन्माते, आपल्या या संजीवन कार्यात मला सामावून घेऊन सेवा करण्याची संधी द्यावी, अशी माझी प्रार्थना आहे.” गंगामाता म्हणाली.

“तथास्तु”, “सुखी भव”. मातेने गंगामातेस आशीर्वाद दिला.

“नारायण, नारायण ! दोन्ही मातांचे विचार आणि संभाषण ऐकून आम्ही धन्य झालो; परंतु हे गंगामाते, शिवांना वरण्यासाठी अधिक विलंब लावू नये. या कमलपुष्पांच्या माला ब्रह्ममानस पुत्रांनी स्वहस्ते गुंफून आणल्या आहेत. तेव्हा माते, आपण शिवांना पुष्पमाला अर्पण करून शिवहस्ताने पुष्पमाला स्वरूपात पत्नीव्रताचा प्रसाद घ्यावा.”

“परडीतील माला पाहून गंगामाता प्रसन्न झाल्या. आम्ही ब्रह्ममानस

पुत्र, स्वर्गस्थ देव, भूलोकीचे चराचर औत्सुक्याने, शिवगंगेचा शुभविवाह पाहण्यास आतुर झाले होते. प्रत्यक्ष भगवान विष्णू यांनी शंखरव केला, तर स्वर्गलोकींच्या अप्सरांनी नृत्यक्रीडा सुरू केली. भगवान गणेश आनंदविभोरतेने नर्तन करू लागले- गंधर्वगान स्वरांनी आसमंत भरून गेला. गंगामातेने पुष्पमाला हातात घेतल्याबरोबर ऋषीगणांनी मंगलगान सुरू केले आणि सर्वांचे नेत्र एकदम चकित झाले. गंगामातांनी पुष्पमाला हाती घेऊन शिवांना अर्पण करण्यापूर्वी ती पुष्पमाला माता पार्वतींच्या गळ्यात घातली आणि शक्तीस्तोत्रासह त्यांना साष्टांग दंडवत घातला. ऋषीलोकांनी तात्काळ दुर्गास्तोत्रे गाण्यास सुरुवात केली-

या लोकी सर्वभूतेषु, शक्तिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तसै नमस्तसै नमस्तसै नमो नमः ॥

पार्वतीमातांनी गंगामातांना आलिंगन दिले आणि स्वतःच्या गळ्यात घातलेली माला त्यांनी गंगामातेच्या हाती देऊन त्यांना शिवसन्मुख उभे केले. शुभाशीर्वाद देऊन त्यांनी ती माला शिवास अर्पण करावयास सांगितली. परडीतील दुसरी माला घेऊन तात्काळ ती शिवांच्या हाती दिली. गंगामातेने पुष्पमाला अर्पण करताच, पार्वतीमातांना मनःपूर्वक अभिवादन केले आणि शिव म्हणाले- हे पार्वतीमाते- तू केवळ शिवपत्नी नसून त्रैलोक्य संचलित करणाऱ्या त्रिदेवांचीही माता आहेस. आपल्या आज्ञेचा स्वीकार करून, आपल्या मन्तव्याप्रमाणे मी ब्रह्मगोलकातील या सहस्रधारेस, तिच्या अपेक्षेप्रमाणे पत्नी स्वरूपात स्वीकार करून माझ्या त्रिजटेत धारण करतो. माझ्या मस्तकी धारण केल्याने या विष्णुपादस्पर्शित गंगौघाचा आणि प्रकृतिस्वरूपिणी शक्तीचा गौरव होईल. - एवढे म्हणून शिवांनी माता गंगेच्या गळ्यात पुष्पमाला अर्पण केली. त्याक्षणी चराचरसृष्टीने, त्रैलोक्याने पुष्पवृष्टी करून आनंद व्यक्त केला. क्षणात वाहती गंगा अदृश्य झाली आणि शिवांच्या त्रिजटेत सामावून गेली. आकाशवाणीच्या स्वरूपात तिच्या मुखातून शब्द उमटले. “शिवोऽहम्, शिवोऽहम् शिवोऽहम्.” चराचराने “गंगाधरेश्वर गिरीजापती महादेव की

जय”, असा जयजयकार केला.

“हे देवर्षी नारदा, शिवशंकराच्या त्रिजटेत सामावलेली गंगामाता शिवपुरी काशीनगरीत केव्हा, का, व कशी अवतीर्ण झाली हे ऐकण्यास मी उत्सुक आहे. आपण त्यासाठी कोणता खटाटोप केला ते सांगावे.”

“हे व्यास मुने, सूर्यवंशात बाहू या नावाचा एक राजा होऊन गेला. वृक पुत्र बाहू धर्मपरायण आणि दानशूर होता. तो ब्रह्मा, विष्णू, महेश या तीनही देवतांना प्रिय वाटत असे. पृथ्वीच्या सप्तद्वीपांत अश्वमेध यज्ञ करून तो भूलोकीचा चक्रवर्ती सम्राट झाला. भूलोकीच्या सप्तद्वीपांत त्याने ऋषीमुनींना, पुरोहितांना व आर्त प्रजेला गाय, भूमी, सुवर्ण, वस्त्र आदि प्रकाराने दान दिले. न्याय आणि प्रेम यामुळे तो मृकंडू, मार्कंडेय, बली यांच्याप्रमाणेच भूलोकी मातापिता व देव वाटू लागला. त्रैलोक्यात त्याची भक्तीपताका व कीर्तीपताका झळकत होती. ही त्याची कीर्ती देवांच्या लक्षात आली. देवाधिदेव इंद्रांचे आसन कोणत्याही क्षणी डळमळीत होऊ शकते. हे देवांच्या लक्षात आले. त्यांची ही स्थिती पाहून मी इंद्रदेवांच्या दरबारी गेलो.

“नारायण, नारायण! हे देवेन्द्रा, नेहमीप्रमाणे आपण व देव, गंधर्व संघर्ष आणि अप्सरा नृत्यगायनात रंगून गेलेले दिसत नाही. आपली मुद्राही म्लान झाली आहे.”

“हे नारदमुने, भूतलावर चक्रवर्ती बाहू, आपल्या पुण्यसंचयाने व दृढ भक्ती-भावाने त्रिदेवास प्रिय झाले आहेत. ते आपल्या भक्तीभावाने भूलोकीचे देव बनले आहेत. त्यांचा पुण्यसंचय सतत वाढतो आहे. त्यामुळे देवलोकीचे सिंहासन संकटग्रस्त झाले आहे असे आम्हांस वाटते.”

“हे देवेन्द्रा, भूनरेश सम्राट बाहूविषयी चिंतित होण्याचे कारण नाही. भगवान नारायणांना ते प्रिय असून त्यांच्यावर भगवान नारायणांनी वेगळेच अति महत्त्वाचे काम सोपविले आहे-”

“म्हणजे? चक्रवर्ती बाहूचे विधिलिखित वेगळे आहे?”

“नारायण, नारायण! हे देवेन्द्रा नारायणाची लीला अगाध आहे.

कल्पांती इंद्रपदाला कधीच धक्का लागणार नाही!”

“परंतु हे देवर्षी, आमचे मन भयाकूल झाले आहे तेव्हा आपणच आमच्यासाठी काही करावे.”

“हे देवेन्द्रा, सनकांनी सूर्यवंशात घडणाऱ्या अनेक कथा मला सांगितल्या. त्याप्रमाणेच सारे काही होईल; तथापि नारायणाच्या या कार्यात आपणास सहाय्य होईल असे काही मला करता येईल तर मी ते निःसंशय करीन!”

“हे देवर्षे आपल्या सहाय्यानेच आजवर आमचे संरक्षण झाले आहे तेव्हा आपण आम्हाला सहाय्य करावे अशी आमची प्रार्थना आहे.” देवेन्द्रानी मला प्रार्थना केली. त्यांची भयग्रस्तता योग्य आहे हे जाणून मी भूलोकी सम्राट बाहूंच्या पुढे प्रकट झालो-

“नारायण, नारायण!”

“हे देवर्षी नारद मुने, भूलोक आणि सूर्यवंश आज धन्य झाला आहे. आपण स्वतः आमच्या राऊळात आलात यामुळे राऊळ धन्य झाले आहे.” सम्राट बाहूंनी मला परोपरीने वंदन करून त्यांच्या सिंहासनावर बसविले. आपल्या परिवारासह माझी पाद्यपूजा करून ते सेवा करण्यासाठी हात जोडून तत्परतेने उभे राहिले.”

“हे चक्रवर्ती सम्राट बाहू, तुझ्या नावाप्रमाणेच तू भगवान विष्णूंच्या बाहूसमान आहेस. तुझ्या धर्मपरायणतेने आणि ज्ञानमयतेने ब्रह्मांडाचे त्रिदेव अतीव संतुष्ट आहेत. तू धन्य आहेस. हे राजन्, तुझ्या या सद्वर्तन, सद्बिचार आणि परमभक्ती यामुळे आपण इंद्रपदालाही पोहोचाल. एवढेच काय, भगवान बलींप्रमाणे त्रैलोक्याधिपती व्हाल हे निःसंशय! आपल्या यज्ञ, याग, तप, ज्ञान यांनी ब्रह्मांड दिपून गेले आहे. मी प्रसन्न आहे. आपण हवा तो आशीर्वाद मागावा.”

“हे महर्षे, आपण सर्वज्ञ आहात. आपण सर्व भविष्य जाणता. तेव्हा सूर्यवंशाचा कीर्तीध्वज सतत उंचावत राहिल असा आम्हास आशीर्वाद द्यावा.”

“नारायण, नारायण! हे बली बाहू आपण खरोखरीच विद्वान व चतुर आहात. केवळ स्वतःसाठीच नव्हे तर आपल्या संपूर्ण वंशासाठी आपण मन्तव्य व्यक्त केले आहे. आपल्या मनासारखेच होईल. सूर्यवंश त्रैलोक्यात कीर्ती मिळवित राहिल. नारायण, नारायण!” -

“हे व्यास मुने, माझ्या भेटीने विधिलिखिताप्रमाणे परिणाम घडला. बली बाहूच्या मनात असूया व अहंकार निर्माण होऊन, भूलोकाचे पालनपोषण आपणच करतो असे त्यास वाटू लागले. आपणच श्रीमान, विद्वान, शत्रूजेता, धर्मपरायण व सर्वास पूजनीय आहोत. आपल्या एवढा कोणीही दुसरा बलशाली नाही अशी दोषदृष्टी त्याच्यात निर्माण झाली. एवढेच नव्हे तर त्याची कामप्रवृत्तीही प्रबळ झाली. अशा परिस्थितीत -

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वसविवेकता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

(नारदपुराण - प्र. न. जोशी - पूर्व - ७.१५)

त्यामुळे बलीबाहूच्या आयुष्यात अनर्थ निर्माण होऊ लागला. बाहू निष्ठुर भाषणाने सर्वांना दुखवू लागला. स्वभावाने उद्धट झाला. त्यामुळे प्रियजन, पुत्र, बंधुबंधव एवढेच काय हैहय व तालजंघ कुलातील क्षत्रिय देखील त्याचे शत्रू बनले. हे सर्व नष्टचर्य पाहून बाहूस पश्चात्ताप झाला. आपण आपले सर्व पुण्य हरवून बसलो. आता राज्यप्रपंच करण्यात काही अर्थ नाही असे वाटून तो अतिशय दुःखी झाला. आपल्या दोन्ही पत्नींसह तो वनात निघून गेला. त्यावेळी त्याची लहान पत्नी गर्भवती होती. वनात दूरवर गेल्यावर त्याला एक मोठा तलाव दिसला. पश्चात्ताप झाला असला तरी मनातली असूया अजून कायम होती. तलावाच्या सान्निध्यातील जीवांना त्याची चाहूल लागली. ते दूर पळून गेले. हे पाहून राजा आणखीनच दुःखी झाला. सरोवराच्या सान्निध्यात जाऊन एका वृक्षाच्या सावलीत बसला. जलाशयातून पाणी आणले. तिघेही पोटभर पाणी प्यायले. त्या पाण्याने त्याच्या मनाचे व शरीराचे शुद्धीकरण होऊ लागले. आपल्या हीन वर्तनाचे त्याला स्मरण होऊन तो अधिकच दुःखीकष्टी

झाला. त्याच अवस्थेत कंदमुळे, फळे व जलाशयातील पाणी यावर त्याने काही दिवस काढले; परंतु बाहूस दुर्धर रोगाने पछाडले. तशा अवस्थेत निर्जन वनात राहणे योग्य नाही असे लक्षात घेऊन तो और्व मुनींच्या आश्रमाच्या दिशेने निघाला. आश्रमाजवळ पोहोचेपर्यंत तो मरणोन्मुख झाला व आश्रमाच्या दारातच तो मरण पावला. पतीशिवाय जगणे व्यर्थ होय असे ठरवून दोन्ही राण्यांनी काष्ठ गोळा केले, त्यावर पतीचा देह ठेवून स्वतःही राजासमवेत सती जाण्यास निघाल्या. समाधीस्थ और्व मुनींनी समाधी अवस्थेतच आपल्या आश्रमाबाहेरील हा विपरीत प्रकार जाणला होता. ते तात्काळ तेथे पोचले. त्यांनी राण्यांना सती जाणे योग्य नाही हे समजावून सांगितले; परंतु दोघीही ऐकेनात. और्व मुनी गरोदर असलेल्या लहान राणीस म्हणाले - हे महाराज बाहूच्या प्रियतमे, तुझ्या गर्भात शत्रूचा नाश करणारा चक्रवर्ती बालक आहे. हे कल्याणमयी, लेकरवाळी, गर्भवती, ऋतुकाल न आलेली तसेच रजस्वला असलेली स्त्री पतीबरोबर सती जाणे धर्मबाह्य आहे. श्रेष्ठ पुरुषांनी त्या कृत्यास ब्रह्महत्येचे पातक मानले आहे - हे व्यासमुने, और्व मुनींच्या या उपदेशानंतर राजाच्या प्रथम पत्नीने तिस चितेवरून खाली उतरण्याची आज्ञा केली आणि दहन संस्कार करण्यास सांगितले. और्वमुनींच्या सहाय्याने अंत्येष्टी संस्कार करून तिने विवेकाने स्थिर व्हावे असा सल्ला त्या राणीने दिला.

और्व मुनींच्या या उपदेशानुसार त्या गर्भवती राणीने पतीला व तिच्या सवतीला वंदन करून और्व मुनींचे दर्शन घेतले व दहन संस्कार केला. तिचे कर्तव्यतत्पर पातिव्रत्यपूर्ण व आज्ञाधारक वर्तन पाहून और्व मुनींनी तिला ‘सुपुत्रा सौभाग्यवती भव’ अशा आशीर्वादाचा उच्चार केला.

“नारायण, नारायण!” मी उपस्थित झाल्याबरोबर और्व मुनींनी माझे स्वागत केले. तेव्हा मी त्यांना म्हणालो, “हे और्व मुने, चितेजवळ उभ्या असलेल्या ह्या तेजस्वी स्त्रीला ‘सुपुत्रा सौभाग्यवती भव’ असा आशीर्वाद दिलात; तथापि तिचा पती व राजाची प्रथम भार्या हे तर

चितेत भस्म होत आहेत?’

“हे देवर्षी नारद मुने, चक्रवर्ती राजा बाहू हा तर अमर आहे. तथापि मोहाने ग्रासल्यामुळे त्याचा मायादेह भ्रष्ट झाला होता. तो पश्चात्तापरूपी अग्नीत भस्म होत आहे. त्याच्या दोन्ही राण्या ह्या अक्षयपातिव्रत्य धर्माचे पालन करून या गर्भवती स्त्रीच्या गर्भातील दिव्य पुरुषाचे संगोपन करणार आहेत- एवढे बोलून त्यांनी आपल्या कमंडलूतील तीर्थाचे चितेवर प्रोक्षण केले. तात्काळ त्या चितेतून दिव्य तेजस्वी पुरुष, बाहू व त्याची पत्नी बाहेर आले. त्यांनी मला व और्व मुनींना परोपरीने वंदन केले व राजा बाहूने परमधामाला जाण्याची आज्ञा मागितली. और्व मुनींनी मोठ्या अपेक्षेने माझ्याकडे पाहिले. तेव्हा हे व्यासमुने, जो पुरुष वा स्त्री आपले कर्तव्यकर्म करून निरपेक्षपणाने शुद्ध अंतःकरणाने सत्चिदानंद स्वरूपास शरण जातो त्याला याचि देही याचि डोळा परमधामास विष्णूभगवंताचे चरणी जाण्याचा अधिकार प्राप्त होतो- असे सांगून मी त्या पतिव्रता राण्यांना व और्व मुनींना परमधामास जाण्याची अनुमती देण्यास सांगितले. नारायणमंत्राचा जयघोष करीत राजा बाहू माझ्यासमवेत परमधामास निघाला.”

“हे देवर्षी नारद मुने, सदेह परमधामाला जाण्याचे भाग्य सूर्यवंशातील राजा बाहूला मिळाल्याने राजा बाहू खरोखरीच धन्य झाला; तथापि त्याच्या गर्भवती स्त्रीच्या उदरातील गर्भाला व त्या राण्यांना कोणती गती प्राप्त झाली ते कथन करावे. त्यांच्या भवितव्याविषयी मी संभ्रमात पडलो आहे.” व्यासमुनींनी विचारले.

“ हे व्यास मुने, गर्भसंस्काराचे फलित आपण जाणता. चक्रवर्ती राजा बाहू याचे चित्तशुद्धीकरण आणि परमधामरोहण या अवस्थांचे दिव्य संस्कार त्या गर्भावर झाले. मात्र बाहूची प्रथम भार्या, हिच्या मनात सवतीबद्दल मत्सर निर्माण झाला. मी निपुत्रिका म्हणून राहणार हे तिच्या मनाला सतत टोचू लागले. और्व मुनींच्या हे लक्षात आले. तथापि विधिलिखिताप्रमाणे घडेल याचा विचार करून मुनी शांत राहिले. ज्येष्ठ

राणीने मत्सरी भावनेने गर्भवती राणीवर विषप्रयोग केला, परंतु सेवाभावाने व श्रद्धेने ती गरोदरपणातही मुनींची सेवा करीत होती. त्यामुळे तिच्यावर विषाचा प्रभाव पडला नाही. उलट ज्येष्ठ राणी, आपण ब्रह्महत्या केली या भावनेने दग्ध झाली. तिने आपण केलेल्या कृत्याची साक्ष मुनींजवळ व गर्भवती राणीजवळ दिली आणि संन्यास घेऊन तपश्चर्या करण्यास अनुमती दिली. सूर्यवंशातील ही राणी तपश्चर्येने पावन होऊन परमधामास गेली.”

“हे व्यास मुने, यथावकाश कनिष्ठ राणी प्रसूत होऊन तिला पुत्र झाला. और्व मुनींनी त्या मुलाचे नाव सगर असे ठेवले; कारण राणीच्या गर्भात तीन महिने विष पडून होते. ते विष पचवूनही पुत्र जन्मास आला. ह्याचे स्मरण कायम रहावे म्हणून विषासहित-स-गर असे त्याचे नाव ठेवले. और्व मुनींच्या आश्रमात क्रमाक्रमाने कुमार, अरुण, तरुण अवस्थांमध्ये त्याने सर्व प्रकारचे शिक्षण निष्ठेने और्व मुनींकडून प्राप्त करून घेतले. यज्ञोपवित संस्कार करतांना आपले पिता उपस्थित नाहीत याविषयी त्याने और्व मुनींना प्रश्न केला होता, परंतु सर्व विद्या पारंगत झाल्याशिवाय हा प्रश्न त्याने मातेस विचारू नये अशी और्व मुनींनी आज्ञा केल्यामुळे तो पित्याविषयीचा प्रश्न आणि खंत मनात ठेवून विद्याभ्यास करीत राहिला. मंत्रविद्या, अस्त्रविद्या, राजविद्या, धर्मविद्या आदि क्षात्रधर्मास आवश्यक अशा सर्व विद्या प्राप्त झाल्यानंतर कर्तव्यतत्पर होण्यासाठी त्याने और्व मुनींकडे आज्ञा मागितली. और्व मुनींनी त्यास सूर्यवंशाचे कुलपुरोहित महर्षी वसिष्ठ यांच्याकडे जाण्यास सांगितले. कुमार सगराने और्व मुनींना वंदन करून आश्रमातून बाहेर जाण्याची तयारी केली. जाता जाता त्याने मातेस आपल्या पित्याविषयी कथन करण्यास सांगितले. सगर म्हणाला- हे माते, धर्महीन मनुष्य, कर्महीन गृहस्थ, पशुहीन वैश्य, तसाच पित्याशिवाय पुत्र शोभत नाही; किंवा सत्यरहित वचन, साधुशिवाय सभा, दयाशून्य तप व पितृहीन बालक या अवस्था व्यर्थच होत; किंवा वृक्षाविना वन, जलाविना जलाशय किंवा ओघ वेगरहित अश्व तसे पित्याशिवाय पुत्र असता कामा नये. हे माते, पितृहीनतेमुळे मी अतिशय

दुःखी आहे. तसेच येथून पुढे साधावयाच्या पुरुषार्थासही काही अर्थ नाही- पुत्राच्या या बोलण्याने माता कष्टी झाली. त्याने सातही द्वीपात अश्वमेध यज्ञ करणाऱ्या चक्रवर्ती सम्राट बाहूंची इत्यंभूत कथा सांगितली व धर्माचरणासह सूर्यवंशाला पुन्हा वैभव प्राप्त करून द्यावे अशी आज्ञा केली. मातेचे वचन ऐकून कुमार सगर तेजस्विता आणि तत्परतेने वीर्यवान् वाटू लागले. त्यांनी शत्रूंचा विनाश करीन अशी प्रतिज्ञा करून और्व मुनींना प्रदक्षिणा घातली. मातेस वंदन केले व भगवंताचे स्मरण करीत सूर्यनारायणाच्या साक्षीने सगर आश्रमाबाहेर निघाले.

“और्वाच्या आश्रमातून बाहेर पडताच सगर कुलपुरोहित महर्षी वसिष्ठांच्या आश्रमात आले. कुलपुरोहित महर्षी वसिष्ठ अंतर्ज्ञानाने सर्व जाणत असूनही तसेच और्व मुनींशी त्याचे संज्ञापन झाले असूनही वसिष्ठ मुनींनी सगराचा पूर्ववृत्तान्त शांतपणे गांभीर्याने आणि प्रेमभराने ऐकला. शिष्य म्हणून सगराचा स्वीकार करून यथावकाश गुरुकुलाच्या परंपरेप्रमाणे वसिष्ठांनी ऐन्द्र, वारुण, ब्राह्म, आग्नेय इ. अस्त्रे तसेच खड्ग, वज्र व धनुष्य आदि शस्त्रे यांचे शिक्षण सगरास दिले व त्यास अजय योद्धा बनविले. प्रतिज्ञेप्रमाणेच सगराने सद्गुरू महर्षी वसिष्ठांच्या आशीर्वादाने देशविदेशातील शत्रूंचा पराभव करून सम्राट बाहूंचे ऐश्वर्य परत मिळविले. भयभीत झालेले पराजित शत्रू आचार्य वसिष्ठांना शरण आले. सम्राट सगरांना वसिष्ठांनी शरण आलेल्या शत्रूंना अभयदान देण्यास सांगितले. तेव्हा सगर वसिष्ठांना म्हणाले- गुरुदेव आपण या शत्रूंची व्यर्थ चिंता करता. शत्रू दास बनून आले तरी त्यांना अभय देणे म्हणजे सापाला साधुता दाखविण्यासारखे आहे. या सर्व शत्रूंनी क्रूरपणाने आणि कृतज्ञतेने पित्याचे राज्य हरण केले होते. तेव्हा आपल्या कृपेने मी या सर्व दुष्टांचा वध करून पृथ्वीचं पालन करीन- हे व्यास मुने, चक्रवर्ती राजा सगराचे सुडाने भरलेले हे भाषण ऐकून सद्गुरू वसिष्ठांनी त्यास उपदेश केला. ते म्हणाले- राजन, सर्व जीव कर्मांनी बांधलेले आहेत. जे आपल्या पापांनी मरण पावले आहेत त्यांना पुन्हा कशासाठी मारायचं? तू क्षत्रिय वीर

आहेस. पापमूलक शरीरास मारून तुला कोणती कीर्ती मिळणार आहे? क्षमा, संरक्षण, दान आणि पालन हा क्षत्रियाचा धर्म आहे- हा वसिष्ठांचा उपदेश ऐकून सगर शांत झाला. सद्गुरू वसिष्ठांनी सर्व मुनींना बोलावून, सगरास चक्रवर्ती सम्राटपदी राज्याभिषेक केला. विदर्भराज काश्यप यांच्या दोन कन्या केशिनी आणि सुमती यांचा विवाह सगर राजाशी करविला. या दोनही कन्या और्व मुनींच्या शुभाशीर्वादाने ज्ञानवंत होत्या. त्यांनी और्व मुनींकडे पुत्रप्राप्तीसाठी वर मागितला. सगराचा सांभाळ करणाऱ्या और्व मुनींनी, त्या दोन्ही राण्यांस विचारले - माझ्या वराने सूर्यवंश पुढे जाईल, तथापि तुमच्यापैकी एका राणीस एकच पुत्र होईल. तो वंश चालविल; तर दुसरीस साठ हजार पुत्र होतील. तेव्हा तुम्ही आपल्या रूचीनुसार वर मागावा. केशिनीने वंशपरंपरेसाठी एकच पुत्र मागितला तर राणी सुमतीने साठ हजार पुत्र उत्पन्न केले. सूर्यवंशाच्या दुर्दैवाचे फेरे संपलेले नव्हते. केशिनीच्या पुत्राचे नाव असमंजा असे होते. तो एकुलता एक पुत्र वृत्तीने उन्मत्त होता. दुष्टांच्या संगतीने सर्व काही नाश पावते त्याप्रमाणे उन्मत्त वृत्तीने असमंजा विकृत कृत्ये करू लागला. सुमतीचे साठ हजार पुत्रही त्याच्या अनुकरणाने व संगतीने कुवर्तन करू लागले. चक्रवर्ती सगराला अतिशय दुःख झाले. त्याने परोपरीने त्यांना समजाविले. संबंध पृथ्वीवर या मुलांनी थैमान घातले. देव-देवतांना त्रास देऊन सळो की पळो केले. दैत्य वृत्तीने वागणाऱ्या या पुत्रांचे वर्तन पाहून सर्व देव हताश झाले. मानव आणि देवता यांच्या कल्याणासाठी सर्व देव, देवदेवेश्वर कपिलांच्या पाशी पाताल गुंफेकडे गेले.”

“हे देवर्षी नारदा, और्व मुनींनी एकुलता पुत्र वंश चालविल असा आशीर्वाद दिला होता. मग असे विपरीत का घडावे?” नारदांना मध्येच अडवित विचारले.

“हे व्यास मुने, और्व मुनींच्या आशीर्वादाने असमंजास एक पुत्र झाला. हा अंशुमान नावाचा पुत्र, धर्मात्मा, गुणवान, शास्त्रांचा दाता व पितामह सगरांच्या आज्ञेत वागणारा होता. त्याच्या आशेनेच चक्रवर्ती

सम्राट सगर आपले, पुत्रांकडून होणारे दुःख विसरत होता. एके दिवशी मी कुशल वर्तमान विचारण्यास सगर राजाकडे गेलो. त्याचे अनिवार दुःख पाहून मी व्यथित झालो. विष्णुभगवंतांच्या परमभक्तीने पावन झालेल्या वंशास विधिलिखितामुळे आलेले हे दुःख सोसण्यासारखे नव्हते. म्हणूनच मी सगराला, भगवंतांना शरण जाण्याचा उपदेश करून शुभाशीर्वाद दिले आणि और्व मुनी व महर्षी वसिष्ठ यांचा परामर्श घेऊन देवलोकी इंद्रांच्या कानी हे सर्व वृत्त घातले. हे व्यास मुने, राजा सगराचे, साठ हजार एक पुत्र, उन्मत्त व्यसनी आणि क्रूर शोषक होते. दानववर्तनी असूनही त्यांना सगराच्या मातेचा म्हणजे सतीचा, आशीर्वाद प्राप्त होता. तसेच ब्रह्मस्वरूप और्व मुनींचे आणि कुलगुरू महर्षी वसिष्ठांचे अभय प्राप्त होते. याचाच दुरुपयोग करून हे सर्व पुत्र पृथ्वीतलावर पातकांच्या राशी रचित होते. सगरपौत्र अंशुमान मात्र दिव्य ज्ञानाने परिपूर्ण असून सूर्यवंशाचा कुलदीपक होईल यासाठी सगराने पुत्रांना दंडीत करावयाचे ठरविले.”

“हे देवर्षे, सर्व देव कपिलमुनींच्या गुंफेकडेच का गेले?” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास महर्षे, कपिलमुनी हे देवदेवेश्वर पदास पोचणारे कृष्ण भक्त होते. कैवल्याच्या चिंतनात सांख्ययोगाने ते रमलेले असत. ब्रह्मांडात कपिलमुनी हेच नररूप नारायण पदास पोचलेले ऋषी होते. सतीचे आशीर्वाद, परब्रह्माची कृपा आणि ऋषींच्या वरदानाने कृपा लाभलेले महात्मे जेव्हा ऐहिक भावाने, मायेने, मोहात सापडतात व कुकर्मे करू लागतात तेव्हा कुकर्मांच्या अतिरेकानेही ते विष्णूपदासच पोहोचतात. त्यांचा विनाश नरनारायणाच्या शासनानेच होऊ शकतो हे मी देवेन्द्रास सांगितले. शिव, ब्रह्म आणि विष्णू, ऋषी आणि सती यांच्या आशीर्वादातून उद्भवलेली कृपा कुकर्मांनि पीडीत झाली तर पृथ्वीला भार होतो, धर्माचा विनाश होतो. यातून केवळ नरनारायणस्वरूप भगवंत अवतारच सर्वांना तारू शकतो -

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता - अध्याय ४ - श्लोक - ७-८)

हे भगवंतांचे अभिवचन आपण जाणता. कपिलमुनी अहर्निश स्वस्वरूपात लीन असतात. त्यांना कार्यरत करण्यासाठी माझ्यासह सर्व देव व ऋषी कपिलमुनींकडे गेलो. देवेन्द्रांनी कपिलमुनींची स्तुती स्तोत्रे गायिली आणि सगरपुत्रांचे गाऱ्हाणे मांडून सर्वांचे रक्षण करण्याची प्रार्थना केली. कपिल मुनी प्रसन्न झाले. त्यांनी वरदान दिले - देवांनो, जो मन, वाणी, क्रिया यांच्या सहाय्यानं दुसऱ्यांना पीडा देतो तो एकदा नष्ट होईलच. थोड्याच दिवसांत सगर पुत्रांचा नाश होईल.”

“हे महर्षे, नारायणस्वरूपा नारदा, सगर पुत्रांचा नाश कसा झाला हे ऐकण्यास मी उत्सुक झालो आहे.

“हे व्यास महर्षे, महर्षी वसिष्ठांनी सगरांना अश्वमेध यज्ञ अनुष्ठान करावयास सांगितले. भूलोकीचे साम्राज्य सगराच्या हाती आलेच होते. देवलोकाकडे यज्ञअश्व वळताच देवेन्द्रांनी अश्वास पकडले आणि पूर्वीच मी सांगितले होते त्याप्रमाणे देवेन्द्रांनी पाताळात कपिलमुनींच्या आश्रमात अश्वास बांधून ठेवले. पृथ्वीवर अश्व नाही व देवलोकात अश्व वाटेवर दिसत नाही हे पाहून सगरपुत्रांनी आपली स्वारी पाताळाकडे वळविली. पाताळातील कपिलमुनींचा आश्रम त्यांनी पाहिला आणि ते थबकले. कोटी सूर्य प्रकाशी कपिलमुनींना त्यांनी पाहिले तेव्हा ते समाधीमग्न होते. त्यांना आश्रमशिष्यांशिवाय तेथे कोणीही दिसेना. सर्व शिष्य आपापल्या कामात मग्न होते. कपिलमुनींच्या पुढ्यात तो अश्व बांधून ठेवल्याप्रमाणे ध्यानमग्न अवस्थेत उभा होता. उन्मत्त सगरपुत्रांनी, कपिलमुनी समाधीमग्न आहेत हे पाहून अश्वाची धुरा पकडली आणि ते त्यास नेऊ लागले. लक्षावधीचे सैन्य पाहून देखील आश्रमात कोणीही विचलित झाले नव्हते.

एखाद्या महाकाय वटवृक्षाप्रमाणे सारा आश्रम शांत आणि गंभीर होता. उन्मत्त सगरपुत्रांना या गोष्टीचा विलक्षण क्रोध आला. त्यांनी थेट अश्व ओढण्याचा प्रयत्न केला; परंतु अश्वही अविचल आणि एखाद्या स्थाणुप्रमाणे स्थिर होता. मोहिनीअस्त्राने कपिलमुनींनी अश्वास बांधून ठेवले असावे असे वाटून सगरपुत्र कपिलमुनींकडे वळले. त्यांनी कपिलमुनींना मारावयास सुरुवात केली. हे दृश्य पाहूनही कोणाही शिष्यांनी प्रतिकार केला नाही किंवा कोणी देव अथवा योद्धा ऋषींच्या संरक्षणासाठी आला नाही. सगरपुत्रांच्या आक्रमणानेही कपिलमुनी ध्यानमग्नच होते. त्यांना कोणताही त्रास होईना. त्यांच्यावर टाकलेली शस्त्रास्त्रे निष्प्रभ होऊन खाली पडू लागली. पुष्पवृष्टीप्रमाणे जणू ही सर्व शस्त्रास्त्रे कपिलमुनींचा गौरव करीत होती. सगरपुत्र अधिकच क्रोधायमान झाले. ज्येष्ठ पुत्र शस्त्रास्त्रे टाकून स्वतःच मुनींच्या शरीरावर चालून गेले. लत्ताप्रहार व मुष्टीप्रहार करून ते स्वतःच घायाळ होऊ लागले. अखेर असंमजसाने मस्तकावर लत्ताप्रहार केला व समाधीमुद्रा असलेले बाहू पकडून कपिलमुनींना हलविण्याचा प्रयत्न केला. एवढा वेळ शांत आणि निश्चल असलेले मुनी समाधीभंग करून उठून उभे राहिले. विश्वभस्म करणाऱ्या ज्वालामुखीचा उद्रेक व्हावा तसे कपिलमुनी भासत होते. त्यांच्या नेत्रांतून उसळणाऱ्या भीषण ज्वालांनी क्षणार्धात सगरपुत्रांना भस्म करून टाकले. त्यावेळी कपिलमुनींच्या मुखातून गंभीर वाणी प्रकट झाली- ऐश्वर्यानि उन्मत्त होणाऱ्या काम आणि धन यांनी विवेक नष्ट झालेल्या लोकांना कामाग्रीत भस्म व्हावे लागते- कपिलमुनींच्या नेत्रातून उसळणाऱ्या अग्नीज्वाला पाहून सर्व पातालनिवासी जीव शोकात बुडून गेले. सर्प व राक्षस सगराच्या आश्रयास गेले. सगराचे पुत्र भस्मसात झालेले पाहून मी सगराकडे गेलो. मला पाहून काय झाले असावे ते सगरांच्या लक्षात आले. मी केवळ नारायणमंत्राचा उच्चार करताच, सगर आणि त्याच्या राण्या मला शरण आल्या. हे व्यास मुने, पुत्रशोकाने विव्हल न होता, पौत्र अंशुमानास दत्तक घेऊन, अंशुमानास कपिलमुनींना शरण जाण्यास सांगावे असे मी चक्रवर्ती सगरास सांगितले. सगरांनी

अंशुमानास युवराज घोषित करून अश्वमेध यज्ञाश्व घेऊन येण्याची आज्ञा केली. सगरांना परामर्श देऊन मी कपिलमुनींकडे आलो. सगरपुत्रांसह सगराचे सर्व सैन्य भस्मसात झाले होते. मी नारायणमंत्राचा जप करताच कपिलमुनी सौम्य झाले. तथापि त्यांच्या मुद्रेतील आव्हान संपले नव्हते. युवराज अंशुमान शरणागत होऊन त्याने कपिलमुनींना साष्टांग नमस्कार केला. सैन्यासह भूमीवर शस्त्रास्त्रे टाकून तो हात जोडून उभा राहिला. युवराज अंशुमान कपिलमुनींना म्हणाला- हे ब्रह्मन्, सूर्यवंश आपणास शरण आला आहे. सगरपुत्रांनी या ठिकाणी जी दुष्टता केली त्याबद्दल आपण त्यांना क्षमा करावी. हे पुरुषोत्तमा, आपण क्षमा, तपस्या, धर्माचरण यांचं शिक्षण देणारे साक्षात नरनारायण ब्रह्मस्वरूप आहात. आपण सूर्यवंशाच्या पापकर्मांना क्षमासागरात मुक्ती देऊन कृपा करावी. त्याची ही स्तुती ऐकून कपिलमुनींचा क्रोधाग्नी मावळून ते शांत झाले. त्यांची स्नेहाळ दृष्टी अंशुमानावर पडली. हे अंशुमाना, तुझ्या प्रार्थनेने मी प्रसन्न झालो आहे. तुला हवा तो वर माग- त्यावर अंशुमानाने सर्व सगरपुत्रांना मुक्ती मागितली व सूर्यवंशाचा उद्धार व्हावा अशी इच्छा प्रकट केली. कपिलमुनी प्रसन्न झाले. ते म्हणाले- हे राजकुमारा, तू स्वतःसाठी काहीही मागितले नाहीस त्यामुळे मी अधिकच प्रसन्न झालो आहे. तेव्हा, सूर्यवंशाचा उद्धार होईल व पृथ्वीतलावर सर्व पापांचा नाश करण्यासाठी तुझा पुत्र भगीरथ, पुण्यसलीला गंगेस सागरापार्यंत घेऊन येईल आणि सगरपुत्रांचं पाप धुतलं जाईल. तू या अश्वास घेऊन जा व यज्ञ पूर्ण करून धर्म, भगवद्भक्ती आणि न्याय यांसह नीतीवानपणाने सूर्यवंश पुढे ने. कपिलमुनींची आज्ञा घेऊन अंशुमान कृतार्थ झाला.

* * *

“हे देवर्षे, सगरपुत्रांचा उद्धार कपिलमुनींच्या आशीर्वादाने अंशुमान पुत्र भगीरथ यांच्याकडून होणार असे तुम्ही म्हणालात. मग अंशुमानाचे

पुत्र सगरपुत्रांप्रमाणेच दुराचारी होते का ? ते मला सांगावे.”

“हे व्यास मुने, अंशुमानाचे पुत्र दिलीप हे वीरबाहू सगर आणि अंशुमान यांच्याप्रमाणेच कर्तृत्ववान, धर्मशील व न्यायी होते. प्रजेची सेवा आणि ईशभक्ती यांच्यात ते रममाण झाले होते. सर्व विद्या पारंगत राजा दिलीप यांच्या शौर्याने आणि न्यायप्रियतेने पृथ्वी सुखरूप होती. हे पाहून अंशुमानांनी यथावकाश त्यांना राज्याभिषेक करून मुक्तीची वाट धरली. हे पाहून आपल्या वंशातील वंशजांना नरकातून बाहेर काढण्याची इच्छा त्यांच्या मनाला स्पर्शही करित नव्हती. राजा दिलीपाची प्रजा, प्रजाहितदक्ष राजामुळे अत्यंत सुखी होती. राजा दिलीपास अत्यंत तेजस्वी असा पुत्र झाला. त्याचे नाव भगीरथ. त्यास शस्त्रास्त्रांचे उत्तम ज्ञान घेऊन अश्वमेध करण्याची इच्छा होती. कुलगुरू वसिष्ठांकडून सर्व प्रकारचे ज्ञान प्राप्त करून घेतले. वसिष्ठांकडून त्यास वीरबाहू सगर आणि बरोबरच भगवद्भक्ती कशी श्रेष्ठ असते हेही सांगितले. कुलगुरूंच्या आश्रमातून परततांना आपणही परमधाम प्राप्त करायचे असे भगीरथाने ठरविले. सर्वज्ञानसंपन्न भगीरथाला पाहून धर्मपरायण राजा दिलीप आनंदित झाले. त्यांनी आपल्या पुत्राचा विवाह करून देऊन त्याला राज्याभिषेक केला व तेही परमधाम प्राप्तीसाठी वनात निघून गेले. राज्याची सर्व जबाबदारी येऊन पडताच राजा भगीरथ राज्यकारभारात गुंग होऊन गेले. त्यांची कीर्ती त्रैलोक्यात पसरली.”

“हे महर्षे, राजा भगीरथ गंगावतरण कार्यासाठी कसे बाहेर पडले हे ऐकण्यास मी उत्सुक आहे.” व्यास मुनींनी विचारले.

“व्यास मुने, कपिलमुनींच्या आज्ञेने मी राजा भगीरथांकडे गेलो.”
“नारायण नारायण! राजा भगीरथाच्या नगरीत मी उभा होतो. नारायण मंत्राचा जप करित नगरवासियांना कुशल विचारित मी राऊळाकडे निघालो. राऊळाच्या प्रवेशद्वारावर सूर्यवंशाची ध्वजा दिमाखदारपणाने फडकत होती. वायूलहरींवर डौलाने फडकणाऱ्या पताकेकडे पाहून भगवान विष्णूंच्या कृपाप्रसादाने पावन झालेल्या सूर्यवंशाचा अभिमान वाटला. मी ध्वजेकडे

पाहत ध्वजेस नकळत अभिवादन केले”-

“हे भगवान देवर्षे नारदमुने, आपणास माझा त्रिवार नमस्कार असो.”

“हे सूर्यवंशगौरवा, भगीरथा, तू आपल्या परिवारासह माझ्या स्वागतासाठी प्रवेशद्वारापाशी आलास हे पाहून मी प्रसन्न झालो आहे.”

“हे व्यास मुने, भगीरथाने आपल्या परिवारासह माझे पूजन केले व मला आदरपूर्वक राऊळात घेऊन गेले. आपल्या सिंहासनावर मला बसवून माझे त्यांनी पूजन केले व म्हणाले- हे नरनारायण, सच्चिदानंदस्वरूप, नारदमुने, माझ्या प्रपितामहांना आपण स्वतः आपणाबरोबर परमधामास नेलेत. मलाही परमधामास जाण्याची उत्कट इच्छा आहे, आपण मला परमधामाला जाण्यासाठी उपदेश करावा व मार्ग दाखवावा.”

“ हे वीरश्रेष्ठा, सूर्यवंशदीपका, तुझी परमधामास जाण्याची इच्छा ऐकून मी प्रसन्न झालो; तथापि सूर्यवंशाने स्वपुरुषार्थ सोडून परमधामास जाणे योग्य नाही. अंशुमानांनी आणि आपले पिता दिलीप यांनी सर्वस्वाचा त्याग करून आग्रही वृत्तीने परमधामास जाण्याचे ठरविले; परंतु पुरुषार्थ पूर्ण न केल्यामुळे ते अद्याप परमधामास पोहोचू शकलेले नाहीत.”

“हे देवर्षे, कुलगुरू वसिष्ठांनी मला पितामह अंशुमान व पिता दिलीप भगवद्भक्तीने परमधामास गेल्याचे सांगितले आणि आपण तर ते परमधामास गेले नसल्याचे सांगत आहात. तेव्हा माझ्या शंकांचे निरसन करावे.”

“हे भगीरथा, वसिष्ठ ब्रह्मज्ञानी आहेत; परंतु ते कुलपुरोहिताचे कार्य करित आहेत. त्यांनी तुला पुरुषार्थ साधून परमधामाकडे जाण्याचीच आज्ञा केली आहे. त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे तू, धर्म, अर्थ आणि काम या पुरुषार्थांचे उचित पालन करित आहेस; परंतु मोक्षप्राप्तीसाठी तेव्हाच पुरेसे नाही. आपल्या संपूर्ण वंशाचा पापकलंकातून उद्धार केल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही. तुझे तर साठ हजार एक पितामह, कपिलमुनींच्या

क्रोधाग्नीत भस्म झाले आहेत. त्यांचे पापक्षालन करण्यासाठी अंशुमान पौत्र शिवस्थापित पवित्र गंगासलील पातालस्थित कपिलमुनींच्या आश्रमापर्यंत घेऊन येतील असे सांगितले होते. हे भगीरथा, हे कार्य केल्याशिवाय तुला भगवद्भक्तीने परमधामाप्रत जाता येणार नाही. भगवद्भक्तीने तू पापमुक्त झालास तर पुरुषार्थ परिपूर्ण होणार नाही.”

“हे सद्चिदानंद स्वरूपा, नारदमुने मी यासाठी काय करावे ते मला सांगा. मी सद्चिदानंदस्वरूप कपिलमुनींकडे जाऊन त्यांचे मार्गदर्शन घ्यावे काय?”

“हे भगीरथा, कपिलमुनी सगरपुत्रांना भस्म केल्यानंतर तपश्चर्येत मग्न आहेत. तुझ्या पितामहांचा उद्धार झाल्याशिवाय त्यांच्या तपश्चर्येची परिपूर्ती होणार नाही. त्यांनीच मला प्रेरणा देऊन, तुला सावध करण्याविषयी सांगितले आहे. तेव्हा हे वीरा धर्मकर्ममिमांसेचा उपदेश तू प्रत्यक्ष यमधर्माकडून घ्यावा असे मला वाटते.”

“हे व्यास मुने, राजा भगीरथांना सावध करून मी तेथून विष्णूधामास गेलो. पुढे भगीरथ यमधर्मास शरण गेले व त्यांना पितामहांच्या उद्दाराचा मार्ग विचारला. यमधर्माने त्यांना, राजा वीरभद्र आदि कथांचे निरुपण करून भृगू ऋषींचा परामर्श घेण्याची आज्ञा केली. धर्मराजांच्या सांगण्यावरून पितामहगणांचा उद्धार करण्यासाठी गंगेस पृथ्वीवर आणणे आवश्यक असल्याचे लक्षात घेऊन त्यांनी आपल्या सर्व कर्तव्यदक्ष मंत्र्यांवर राज्यकारभार सोपवून गंगामातेस पृथ्वीवर आणण्यासाठी सिद्धता केली. अनेक तीर्थाटने करित भृगूऋषींच्या आश्रमात ते आले. भृगूंनीही त्यांचे यथोचित स्वागत केले व त्यांस मार्गदर्शन केले. भृगूंनी त्यांस, रात्रंदिवस भगवान विष्णूंचे स्मरण केल्यास, विष्णूभगवंत तुला यथोचित मार्गदर्शन करतील असे सांगितले. त्यास अष्टाक्षर मंत्राचा व द्वादशाक्षर मंत्राचा उपदेश केला. राजा भगीरथ नादेश्वर नावाच्या महाक्षेत्रात जाऊन भगवान विष्णूंची तपश्चर्या करू लागला. त्याने मार्कंडेयासारखी कठोर तपश्चर्या केली. साठ हजार वर्षांपर्यंत तपश्चर्या झाल्यानंतर श्वास रोखून धरल्याने

त्याच्या नाकातून भयंकर अग्नी प्रकट झाला. त्रैलोक्य भस्मसात होईल या भीतीने सर्व देव विष्णूंना शरण गेले. देवांना अभयदान देऊन ते भगीरथाच्या तपस्यास्थानावर प्रकट झाले. सगुण, सुंदर, चतुर्भुज भगवान विष्णू प्रकट होताच, तपश्चर्यामग्न भगीरथ भानावर आले. अष्टसात्विक भाव दाटून येऊन त्यांच्या मुखातून, ‘कृष्ण, कृष्ण, कृष्ण’ असा उच्चार होऊ लागला.”

“हे नारदमुने, भगवान विष्णूंनी भगीरथाला कोणता मार्ग सुचविला?”

“हे व्यास मुने, विष्णू भगवंत भगीरथास म्हणाला- हे भगीरथा, भगवान शिव माझंच दुसरं रूप आहे. तू त्यांचच स्तवन करावं. ते तुझं सर्व मनोगत पूर्ण करतील- हे व्यास मुने, विष्णू भगवंतांचा साक्षात्कार झाल्याने भगीरथ आश्चर्यचकित होऊन मनाशी विचार करू लागले. प्रत्यक्ष विष्णूभगवंतांचं दर्शन हेच तर परमधाम होय. मग आपणास हा सर्व भास होता की स्वप्न होते या संभ्रमात असतांनाच त्याने दिव्य वाणी ऐकली-

“राजा भगीरथा, तू जे पाहिलंस ते सत्यच आहे. तू आता चिंता करू नकोस. तुला सर्वतोपरी सहाय्य करण्याची आज्ञा शिवस्वरूप विष्णूंनी व प्रत्यक्ष कपिलमुनींनी मला केली आहे.”

“ हे व्यास मुने, ही दिव्य वाणी सूर्यवंशाचे कुलगुरू भगवान वसिष्ठ बंधू भगवान अगस्त्यांची होती. त्यांना शरण जाऊन भगीरथाने त्यांचे मार्गदर्शन मागितले. भूलोकीच्या जीवसृष्टीचा यथोचित उद्धार करून त्यांना पिंडातून ब्रह्मांडात घेऊन जाण्याचे कार्य अगस्त्य ऋषींकडे सोपविलेले आहे. अगस्त्यांनी भगीरथाला शिवलोकी जाऊन विश्वनाथांना प्रसन्न करण्याची आज्ञा केली. अगस्त्यांच्या मार्गदर्शानुसार ते शिवलोकी गेले. त्यांनी शिवाची स्तुती करून ‘ॐ नमः शिवाय’ या मंत्रांचा उच्चार करित तपश्चर्या आरंभिली-

देवदेव जगताम्पते विभो भर्ग भीम भव चन्द्रभूषण ।
भूतनाथ भवभीतिहारक त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥

चन्द्रचूड मूड धूर्जटे हर त्र्यक्ष दक्षशतन्तुशातन ।
 शान्त शाश्वत शिवापते शिव
 त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥
 नीललोहित समीहितार्थद द्व्येकलोचन विरूपलोचन ।
 व्योमकेश पशुपाशनाशन त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥
 वामदेव शितिकण्ठ शूलभूच्चन्द्रशेखर फणीन्द्रभूषण ।
 कामकृत्पशुपते महेश्वर त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥
 त्र्यम्बक त्रिपुरसूदनेश्वर त्राणकृत्त्रिनयन त्रयीमय ।
 कालकूटदलनान्तक त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥
 शर्वरीरहित शर्व सर्वग स्वर्गमार्गसुखदापवर्गद ।
 अन्धकासुररिपो कपर्दभृत त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥
 शङ्करोग्र गिरिजापते पते विश्वनाथ विधिविष्णुसंस्तुत ।
 वेदवेद्य विदिताखिलेङ्गित त्वां
 नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥
 विश्वरूप पररूपवर्जित ब्रह्म जिह्वरहितामृतप्रद ।
 वाङ्मनोविषयोदूर दूरग त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥

(स्कंदपुराण - उत्तरार्ध - प्र. न. जोशी-
 काशी- पूर्वा- ४९. ४६-५३)

सूर्यवंशी भगीरथाने स्तुतीस्तोत्रातून केलेल्या प्रार्थनेने व तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन भगवान शंकर भगीरथासमोर प्रकट झाले. पंचमुखी, दशभुज, चंद्रमौलीश्वर, त्रिनेत्र, कर्पूरगौर, विशाल, सर्पयज्ञोपवित धारक भगवान शिवांना पाहून भगीरथाने त्यांना साष्टांग दंडवत घातला. त्याला प्रेमभराने उठवून, भगीरथाकडे स्नेहाळ नजरेने पाहात कर्पूरगौर चंद्रमौलीश्वर म्हणाले- हे राजन्, मी प्रसन्न झालो आहे. तू तुझ्या इच्छेस येईल तो वर माग.”

“हे व्यास मुने, मी आणि महर्षी सिद्ध अगस्त्य मुनी हे करुणासागराचे कर्पूरगौर वैभव पाहात होतो. आम्ही त्यांना साष्टांग दंडवत केले. आम्हा दोघांस उदंड शुभाशीर्वाद देऊन ते म्हणाले - हे शिवस्वरूप

अगस्त्या, वत्सा, नरनारायणस्वरूप नारदांसमवेत आपण राजा भगीरथास परामर्श देण्यासाठी येथे उपस्थित आहात. आपणास माझे शुभाशीर्वाद आहेत; परंतु हे वत्सानो, त्रिदेवांनी त्रैलोक्याच्या व्यवस्थापनार्थ आपणास प्रेरित केले आहे. तेव्हा हे वत्सानो, भगीरथांना येथपर्यंत घेऊन येण्याचे कारण मला सांगावे. मात्र मी भगीरथांना अभिवचन दिले आहे. त्यात कोणताही विक्षेप होता कामा नये.”

“नारायण, नारायण! हे विश्वेश्वरा, सच्चिदानंदस्वरूपा, ब्रह्मांडगोलकातील शिव, विष्णू, ब्रह्म आपणच आहात. त्रैलोक्याला सांभाळण्यासाठी आपणच भगवान विष्णूंच्या पदकमलाने ब्रह्मगोलकातून स्रवित झालेला, पवित्र गंगास्राव आपल्या पंचमहाभूतात्मक विश्वव्यापक स्वरूपात धारण केला आहे. कर्पूरगौर, हिमवान असे आपले स्वरूप त्यामुळेच निर्माण झाले आहे. हे कैलासपते, हिमगिरीच्या प्रेमांमुळे आपण सच्चिदानंदस्वरूप माणसाच्या स्वरूपात आपण ब्रह्मरसस्वरूप गंगाजल मानससरोवरात साठविले. सच्चिदानंदस्वरूप पदाला पोहोचलेले महात्मे परमहंसरूपात आपल्याच मानसात विहार करतात.”

“नरनारायणस्वरूप नारदा, माझ्या स्वरूपाचे ज्ञान आपण मला आत्ताच का बरे करून देत आहात?”

“नारायण, नारायण! हे कर्पूरगौर, हिमवान महेश्वरा, आपणापासून कोणती गोष्ट अज्ञात राहणे शक्य आहे? आपण आम्हा वत्सांचा हट्ट पुरविणारे आहात. आमचा हेतू आपणास विदित आहेच; तथापि शिवस्वरूप मित्रावरुणी अगस्त्य आमचा हेतू आपणापुढे मांडण्यासाठीच येथे उपस्थित आहेत.”

“हे शिवस्वरूपा, अगस्त्या, सूर्य, विष्णू, अग्नी, वरुण एवढेच काय ब्रह्म आणि प्रत्यक्ष मी यांच्या प्रेरणेतूनच त्रैलोक्यातील अहंकाराचा नाश करून, त्रैलोक्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आपण प्रेरित झाला आहात. आपण वरुणालयांचे शक्तीधारक आहात तर सूर्यऊर्जेचे आपण साक्षात रूप आहात. भगीरथांबरोबर येण्यात आपला कोणता हेतू आहे

हे मला स्पष्टपणे सांगावे.”

“हे सच्चिदानंद स्वरूप पिताश्री, नरनारायणस्वरूप कपिलमुनींच्या आज्ञेप्रमाणे राजा भगिरथ, आपल्या पितामहगणांच्या उद्धारासाठी गंगामातांना भूलोकी निमंत्रित करण्यास आले आहेत; परंतु हे पिताश्री, आपण पंचमुखी आहात. ही पंचमुखे पंचतत्त्वे आहेत. आपण दशभुज आहात. दशदिशांकडे आपली कार्यप्रेरक दृष्टी आहे. आपण त्रिनेत्र आहात. भूत, वर्तमान आणि भविष्य हे आपणातून निष्पन्न आहे. म्हणूनच ब्रह्मरसात्मक पापनाशिनी, गंगामाता सलील हे अनेक धारांनी वरुणालयापर्यंत जावे व वरुणालयातून त्रैलोक्यात अमृतसिंचन व्हावे. सर्व भूतमात्रांस पापमुक्त करून जीवन व्यतित करण्यासाठी आश्वासित करावे असे आम्हा सर्व ऋषीलोकांस वाटते. म्हणून आपण अवकाशातून ब्रह्मरसात्मकतेने अवतरलेल्या माता गंगेस त्रैलोक्यजीवन म्हणून पुनःप्रकट करावे अशी आमची इच्छा आहे.”

“भगिरथा, नारद आणि अगस्त्य यांच्या समवेत आपण आला आहात; तथापि आपण अद्याप वरदान मागितले नाहीत?”

“हे सच्चिदानंदरूपा, आपण विश्वेश्वर आहात. विश्वाचे स्वामी आहात. भगवान नारद आणि शिवस्वरूप अगस्त्य यांनी त्रैलोक्याच्या पापमुक्तीचा वर मागितला आहे. मी आपली एवढी तपश्चर्या करूनही माझ्यातील अज्ञान आणि अहंकार अद्यापही गेला नाही. मी केवळ माझ्या पितामह गणांचा उद्धार करण्यासाठी गंगामातांची मागणी करण्यासाठी आलो; परंतु परमज्ञानवान ऋषीद्वयांच्या वरदानामुळे माझे अज्ञान नाहीसे झाले आहे. तेव्हा मला यापेक्षा वेगळे वरदान मागावयाचे नाही.”

“हे वत्सा भगीरथा, तू महान आहेस. तुझ्या तपश्चर्येचे सार्थक झाले आहे. सारे काही तुझ्या मनाप्रमाणेच होईल.”

“हे व्यास मुने, वरदान देऊन भगवान शिव अंतर्धान पावले. काही क्षण ब्रह्मांडात शिवकल्लोळ झाला. प्रलयकारी मेघवृष्टी होते की काय असे वाटू लागले. वरुणालयाच्या लाटा हिमगिरीशी स्पर्धा करू

लागल्या. आकाशात सर्व देवशक्ती प्रकट होऊन आतुरतेने पाहू लागल्या. त्रैलोक्यातील दानव मानवांसह सर्व जीवसृष्टी डोळ्यात प्राण आपून स्तिमित नजरेने काय घडते पाहू लागली आणि निमिषार्धात सारे काही शांत झाले.”

* * *

“हे त्रैलोक्यधारिणी, पार्वतीसखी, अमृतवाहिनी गंगे, तू भूलोकीच्या समस्त जीवमात्रांना जिवविण्यासाठी सहस्रधारांनी प्रवाहित व्हावे. या सहस्रधारांचे अनेकविध मुख्य प्रवाहांमध्ये रूपांतरित होऊन जीवमात्रांना सुखावून सूर्यतेजाने त्रैलोक्य व्यापून पुनश्च माझ्या ठिकाणी स्थापित व्हावे. शिवांचा चक्रनेमीक्रम तू प्रेमभराने नियमित करून जीवमात्रांचा उद्धार करावा. तुझ्या रूपाने अनेकविध तीर्थक्षेत्रे निर्माण होतील आणि सर्व जलौघांमध्ये आत्मस्रोतात्मकतेने तुझेच वास्तव्य असेल. शिवधारा ही कृष्णराधेसारखी जगत् पावन धारा बनेल. हे जगन्माते, माझे शिवास्पद कार्य करण्याची तुझी इच्छा या रूपाने पूर्ण होईल. वरुणालयांनी मंथनातून उदित केलेले अमृत, तुझ्या स्रोतातून त्रैलोक्यास प्राप्त होईल. तू भगिरथांच्या मागे प्रवास करत निघावे. वरुणालयाच्या उदरात तुझा ओघ विराम पावून तो पुन्हा आकाशमार्गे माझ्यापर्यंत येईल.”

“हे गिरिजापते, माझे मन्तव्य पूर्ण करून आपण अर्धांगी म्हणून माझा गौरव केला आहे. प्रकृतिस्वरूपिणी माता पार्वतींच्या लडिवाळ सृष्टीस कोडकौतुकाने सांभाळण्याचे भाग्य मला लाभले आहे. मी आपल्या आज्ञेप्रमाणे भगिरथांच्या मागे प्रस्थान करित आहे.”

“नारायण, नारायण! हे जीवनदायिनी पुण्यमयी माते, तुझे त्रैलोक्यात स्वागत असो. त्रिदेवांनी उत्पत्ती, स्थिती आणि लयाचे आपले कार्य माता पार्वती, सरस्वती आणि महालक्ष्मी यांच्यावरही सोपविले नाही.”

“हे वत्सानो, त्रिस्वरूपात असलेल्या सर्व शक्ती एकच आहेत.

म्हणूनच या तीनही स्वरूपातील शक्ती गंगौघाबरोबर ठायी ठायी प्रकटतील असे सर्वशक्ती स्वरूपिणी गंगेस मी अभिवचन देते. हे गंगे, तू महाशक्ती, महालक्ष्मी, महासरस्वती रूपात सर्व जीवांचा सांभाळ करशील. जगदोत्पत्तीच्या कार्यात तुझी अनेक रूपे त्रैलोक्यात प्रकटतील.”

“पार्वतीमाता, शिवशंकर आणि गंगामातांची ही अमृतवचने ऐकून आम्ही सद्गदित झालो आणि प्रमुदित आणि सात्विक भावाने आम्ही आज्ञा मागितली. त्यावर शिवशंकरांची गंभीर वाणी- प्रकटली - हे भगीरथा, तू महान आहेस. आजपासून सर्व जलौघ ‘हरगंगे भागीरथी’ म्हणून घोषित होतील.”

“पंचमुखी कर्पूरगौरांच्या लक्ष जटांतून लक्षावधी अमृतधारा हिमगिरीवरून उसळल्या. कैलासपतींचे मानस गद्गदून ओसंडले. अवघा हिमगिरी, हिमगिरीच्या सान्निध्यातील महात्मे, शिवगण, विष्णूलोक, ब्रह्मलोक यातील सर्व चैतन्यतत्त्वे चराचर लक्षधारांनी चिंब झाले. अलौकिक अमृतधारांमधील स्नानाने पावन होत, आनंदविभोरतेने उद्घोषित करू लागले- ‘हरगंगे भागीरथी, हरगंगे भागीरथी,’ आम्ही तिघेही भान हरपून अमृताच्या स्नानसमाधीत मग्न झालो. हे व्यास मुने, हा अलौकिक क्षण परमभाग्याने केवळ भगीरथांमुळेच आमच्या वाट्याला आला.”

“हे पुत्रांनो, मला आता थांबता येणार नाही. आपल्यामागे प्रवाहित होण्याची आज्ञा मला झाली आहे. तेव्हा आपण मार्गदर्शन करावे.”

गंगामातांची ही आज्ञा शिरसावंद्य मानून ऋषी अगस्त्यांच्या आणि माझ्या परामर्शाप्रमाणे अनेक दिशांनी अनेक जलौघात रूपांतरीत होऊन प्रवाहित होण्याची विनंती भगीरथाने गंगामातेस केली. जंबुद्वीपाच्या सागर स्पर्श सीमेपर्यंत सर्व दिशांनी प्रवाहित होऊन गंगामाता निघाली. अनेक नावे धारण करीत ती सागराकडे झेपावली. भगीरथांनी जंबुद्वीपाच्या पूर्वभागात कपिलमुर्नीच्या आश्रमाच्या दिशेने अगस्त्यांच्या मार्गदर्शनानुसार प्रवाहित होण्यास सांगितले. रसातलातील कपिलमुर्नीच्या आश्रमात गंगा सागरास मिळाली. सागराने मातेला आलिंगन दिले. याचवेळी अनेक

जलधारा सिंधू, यमुना, ब्रह्मपुत्रा, सरस्वती अशा कितीतरी जलधारा सागरास मिळाल्या. अवकाशातील गंगा शिवस्वरूपिणी होऊन भूलोकीच्या जीवितास जीवनदायी बनून पापांचा विनाश करीत मोक्षदायिनी होऊन उत्पत्ती, स्थिती आणि लय या शिवचक्राचे पालन करीत आहे. हे व्यासमुने, भूलोकीच्या जलास, गंगाभागीरथीचा गौरव प्राप्त होतो आहे. पापात्मे पुण्यात्मे होत आहेत. म्हणूनच हे व्यासमुने, आपणही गंगास्नान करून पुन्हा पुन्हा पावन व्हावे. परमधामाचे सुख गंगेत सामावले आहे.

स्थाणुजडमसम्भूतविषहन्त्रि नमोस्तु ते ।

संसाररविशनाशिन्यै जीवनाय नमो नमः ॥

तापत्रियहन्त्र्यै च प्राणेश्वर्यै नमो नमः ।

शान्त्यै संतापहारिण्ये नमस्ते सर्वमूर्तये ॥

सर्वसंशुद्धिकारिण्यै नमः पापविमुक्तये ।

भुक्तिमुक्तिप्रदायिन्यै भोगवत्यै नमो नमः ॥

मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु स्वर्गदायै नमो नमः ।

नमस्त्रैलोक्यमूर्तायै त्रिदशायै नमो नमः ॥

नमस्ते शुक्लसंस्थायै क्षेमवत्यै नमो नमः ।

त्रिदशासनसंस्थायै तेजोवत्यै नमोस्तुऽते ॥

मन्दायै लिङ्गधारिण्यै नारायण्यै नमो नमः ।

नमस्ते विश्वमित्रायै रेवत्यै ते नमो नमः ॥

बृहत्यै ते नमो नित्यं लोकधात्र्यै नमो नमः ।

नमस्ते विश्वमुख्यायै नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥

पृथ्व्यै शिवामृतायै च विरजायै नमो नमः ।

परावरगताद्यायै तारायै ते नमो नमः ॥

नमस्ते स्वर्गसंस्थायै अभिन्न्यायै नमो नमः ।

शान्तायै ते प्रतिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥

उग्रायै मुखजल्पायै संजीविन्यै नमो नमः ।

ब्रह्मगायै ब्रह्मदायै दुरितहन्त्र्यै नमो नमः ॥

प्रणतार्तिप्रभाञ्जिन्यै जगन्माये नमो नमः ।
 विप्लुषायै दुर्गहन्त्र्यै दक्षायै ते नमो नमः ॥
 सर्वापत्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ।
 परापरे परे तुभ्यं नमो मोक्षप्रदे सदा ॥
 गङ्गा ममाग्रतो भूयाद् गङ्गा मे पार्श्वयोस्तथा ॥
 गङ्गा मे सर्वतो भूयात्त्वयि गङ्गोऽस्तु मे स्थितिः ।
 आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वा त्वं गाङ्गते शिवे ॥
 त्वमेव च मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायणः प्रभुः ।
 गङ्गे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमो नमः ॥
 (नारदपुराण- प्र. न. जोशी - उत्तर- ४३-६९-८४)

* * *

७

“हे देवर्षे नारदा, गंगाभागिरथीच्या स्नानाने पुनित होऊनही माझ्या मनातील शंका दूर होत नाहीत. भगवान रुद्रांची पंचमुखी कर्पूरगौर मूर्ती माझ्या डोळ्यासमोरून हालत नाही. हे ब्रह्मवादीन् नारदा, ब्रह्मा विष्णू, महेश हे तीन देव या शिवांच्या अंशातून प्रकट झाले आहेत ते कसे? कृष्ण, रुद्र, ब्रह्म हे एकाच परमात्मतत्त्वाची तीन रूपे आहेत ते कसे? आपण याचा अनुभव घेतला आहे ते कृपा करून मला सांगावे.”

“हे व्यास मुने, आपण मला आत्मकथा निरूपणास प्रवृत्त केले आहे. आत्मकथा निरूपणाने सर्व पापांचा नाश होऊन ब्रह्मअहंकार प्रकटतो व ‘अहम् ब्रह्मास्मि’ असा साक्षात्कार होतो. आपल्या प्रश्नाने मी ब्रह्मा, विष्णू, महेश या एकात्म त्रिदेवांनी मला मोहमुक्त कसे केले ते कथन करतो. माझे पिता ब्रह्मदेव हे शिव विष्णूरूपच आहेत हे माहित असूनही मी, एकदा त्यांना असाच प्रश्न विचारला होता. त्यावेळी त्यांनी शिवोपासना केली. तीच शिवोपासना स्मरून मी शिवोपासना केली -

नमो रुद्राय हरये ब्रह्मणे परमात्मने ।
 प्रधानपुरुषेशाय सर्गस्थित्यंतकारिणे ॥
 नारदेऽभ्यचै शैलेशे शंकरं संगमेश्वरे ।
 हिरण्यगर्भे स्वर्लीने हयविमुक्ते महालये ॥
 रौद्रे गोप्रक्षके चैव श्रेष्ठे पाशुपते तथा ।

विघ्नेश्वरे च केदारे तथा गोमायुकेश्वरे ॥

(लिंगपुराण- प्र. न. जोशी- १.१-३)

पूर्वी जेथे प्रत्यक्ष ब्रह्माने शिवोपासना केली होती तेथेच या नारदानेही शिवोपासना केली. हे व्यास मुने, याचे कारणही तसेच आहे. भगवान ब्रह्मदेवांनी मला, कठोर तपश्चर्या करून परब्रह्माला आकलित करून घेण्याची आज्ञा केली. ते म्हणाले- हे नारदा, हिमालय पर्वतात ज्या गुंफेत स्वतः शिवांनी तपश्चर्या करून परब्रह्मस्वरूप प्रकटविले त्या गुंफेत तू तपश्चर्या कर. समाधी मार्गाने तुला तुझ्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे मिळतील; तथापि ब्रह्मांडात कामभाव हा सहज मोहग्रस्त करणारा आहे. प्रकृती, माया व ब्रह्मगोलकाचा तो स्वभाव आहे. त्यातून मुक्त झाल्याखेरीज म्हणजे निर्विकार झाल्याशिवाय परब्रह्मस्वरूपाचे ज्ञान होत नाही. काम आणि रती ही एक प्रकारे माझीच उत्पत्ती आहे; परंतु चराचर सृष्टी या मोहग्रस्त अवस्थेतच कामयुक्त होऊन जगत असते. हे जगणे क्रमप्राप्त असले तरी त्यास कैवल्याची क्रीडा मानून भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य प्राप्त करणे व त्यातून परब्रह्मस्वरूपाचा अर्थात आत्मस्वरूपाचा परिचय करून घेणे आवश्यक असते. प्रत्यक्ष भगवान शंकरांनी, मी आणि विष्णूंनी देखील अशी तपश्चर्या करून परब्रह्म शिवरूपाचे ज्ञान प्राप्त करून घेतले. तेव्हा तू काम भावनेवर विजय मिळवून विकाररहित अवस्थेत जाण्यासाठी हिमालयातील या दिव्य गुंफेत जाऊन तपश्चर्या कर - हे व्यास मुने, पिताश्रींनी दिलेले हे दिव्य ज्ञान घेऊन मी हिमालय पर्वतातील त्या गुंफेमध्ये आलो. त्या गुंफेच्या जवळूनच गंगा निरंतर वेगवान होऊन वाहत होती. तेथेच एक महान दिव्य आश्रम होता. मी दृढतापूर्वक आसन घालून, शुद्ध अंतःकरणाने, प्रसन्न वृत्तीने, सुदीर्घ कालपर्यंत समाधीयोग मार्गाने तपस्या करण्यास प्रारंभ केला. मौन होऊन, प्राणायामपूर्वक समाधी लावली.”

“हे महर्षी नारदा, आपली तपस्या केव्हा व कशी पूर्ण झाली?”

“हे व्यास मुने, या समाधीयोग कालात मला कठोर परीक्षांना

सामोरे जावे लागले. या ब्रह्मपुत्र नारदांची तपश्चर्या सफल होणार व त्यानंतर हा नारदमुनी आपलं राज्य केव्हाही घेणार या कल्पनेने देवराज इंद्र संतप्त झाले व त्यांनी माझ्या तपस्येत विघ्ने निर्माण करण्यास प्रारंभ केला. देवराज इंद्र, पुरुष आणि प्रकृती यांच्यातून निर्माण झालेल्या प्रवृत्तीरूप जगतास आपल्या दातृत्वशक्तीने सांभाळणाऱ्या देवतांचे राजे असल्यामुळे, देवतांना ओलांडून परमदेवतेकडे जाणारा त्यांना स्पर्धक वाटणे स्वाभाविकच आहे. त्या देवेन्द्रांनी मनातून कामदेवाचे स्मरण केले. स्मरण करताच कामदेव प्रकट झाले. माझी तपश्चर्या भंग करण्याची आज्ञा इंद्रदेवांनी त्यांना दिली. कामदेव ऋतू वसंताला बरोबर घेऊन तपस्या स्थानाकडे आले. त्यांनी आपल्या सर्व कौशल्यासह उत्तेजक नर्तन केले; परंतु याच ठिकाणी भगवान रुद्रांनी कामदेवास भस्म केले होते व देवतांच्या विनंतीनुसार या तपस्यास्थानापुरते निःष्प्रभत्व देऊन जिवंत केले होते. त्यामुळे हे व्यास मुने, माझ्या मनात कसलाच विकार कामदेव निर्माण करू शकले नाहीत; परंतु त्यामुळे माझ्याकडून एक अपराध घडला. शिवशापामुळे कामदेव निःष्प्रभ झाला हे लक्षात घेण्याऐवजी माझ्या तपश्चर्येमुळेच कामदेव निःष्प्रभ झाला असा अहंकार माझ्यासाठी निर्माण झाला. कामदेवांनी, आपला कोणताच प्रभाव नारदांवर पडू शकला नाही, तपःसामर्थ्याने ते सामर्थ्यश्रेष्ठ झाले आहेत, हा कळविलेला वृत्तान्त, मला अंतर्ज्ञानाने प्राप्त झाला. त्यामुळे माझा अहंकार वाढला. माझ्या शिवतपस्येने कामदेव निःष्प्रभ झाला असा विजयवृत्तान्त निवेदन करण्यासाठी, मी कैलास पर्वतावर रुद्रांच्या समक्ष प्रकट झालो. कामदेवांवरील विजयाच्या मदने, मी उन्मत्त बनलो होतो. भगवान रुद्रांना नमस्कार करून, मी विजयोन्मादाने कामदेव विजयाचा वृत्तान्त कथन केला. प्रसन्न भगवान रुद्र मला म्हणाले - हे नारदा, तू मोठा विद्वान व धन्यवादास पात्र आहेस; परंतु एक सूक्ष्म गोष्ट ऐक. पुन्हा कधीही कामविजयाचा उच्चार करू नकोस; तू विष्णूभक्त असूनही माझाही प्रिय भक्त आहेस. म्हणूनच ही गोष्ट मी तुला सांगतो आहे. लक्षात ठेव. सिद्धीसंपन्न वृत्तान्त गुप्तच

राखला पाहिजे. मला ; शिवांनी आज्ञा करूनही मी मायेने मोहीत झाल्यामुळे, त्यांचा उपदेश विसरलो. मी, माझ्या या विजयाचे वृत्त ब्रह्मदेवांना सांगण्यास अधीर झालो होतो. मी ब्रह्मलोकात गेलो. ब्रह्मदेवांना वंदन करून मी त्यांना म्हणालो- पिताजी, मी माझ्या तपःसामर्थ्याने कामदेवाला जिंकले आहे - माझे वृत्त ऐकूनही ब्रह्मदेवांनी केवळ स्मितहास्य केले व ते मला म्हणाले - शिवकृपेने तुला यश प्राप्त झाले आहे परंतु पुन्हा कोणासही तू हे वृत्त सांगू नकोस ; - परंतु हे व्यास मुने, मी नारायणभक्त असल्यामुळे, नारायणांना हे वृत्त सांगण्यावाचून मला राहवेना. विजयाच्या मदने अंध झालेला मी, विष्णुलोकी गेलो. भगवान विष्णूंना, अधिरतेने, वंदन करून, मी काही बोलू लागणार तोच, सर्वज्ञानी भगवान विष्णूंनी माझे कुशल विचारावयास सुरुवात केली. मी अधिरतेने कामदेव विजयाचा वृत्तान्त त्यांना सांगितला. त्यावर विष्णू भगवान म्हणाले - हे मुनिश्रेष्ठा, आपण धन्य आहात. तपस्येचं भांडारच आहात. भक्ती, ज्ञान, वैराग्यसंपन्न असलेल्या आपणास काममोहादी विकार असणार कसे ? आपण तर जन्मापासूनच निर्विकार व शुद्ध बुद्धीचे आहात - विष्णूभगवंत माझी स्तुती करतायत हे ऐकून मी छद्मपणाने हसलो आणि म्हणालो - हे स्वामीन्, आपली माझ्यावर कृपा असतांना बिचारा कामदेव काय करणार ? त्याचा प्रभाव तरी कसा पडणार ? - हे व्यास मुने, कामदेव विजयाचे श्रेय विष्णूभगवंतांना देऊन मी वंदन केले आणि मदने उन्मत्त अवस्थेतच मी बाहेर पडलो.

“हे व्यास मुने, भगवान शिवांच्या इच्छेने माझा अहंकार नाहीसा करण्यासाठी माया विशारद श्रीहरीने मायाजाल पसरले - मी नारायणमंत्राचा उद्घोष करीत जात असताना मार्गात विस्मयकारक विशाल नगरी दिसली. ही नगरी वैकुंठापेक्षाही रमणीय आणि वैभवसंपन्न होती. स्त्री-पुरुषांना विहार करण्यासाठी तेथे भरपूर स्थले होती. या नगरीचा ऐश्वर्यशाली राजा होता, शीलनिधी ! त्या नगरीत शीलनिधीच्या कन्येच्या विवाहाचा महोत्सव सुरू झाला होता. विविध ठिकाणांहून पुरुषार्थ संपन्न राजयोगी पुत्र तिला

वरण्यासाठी आतुरतेने येत होते. नारायण मंत्राचा जप करीत मी शीलनिधीच्या पुढ्यात उभा राहिलो. राजा शीलनिधीने मला रत्नजडीत सिंहासनावर बसवून माझे पाद्यपूजादि उपचारांसह स्वागत केले. राजकन्येने मला वंदन केले तेव्हा त्या सौंदर्यवतीस पाहून मी थक्क झालो. मी विचारले- देवकन्येप्रमाणे दिसणाऱ्या या सुंदर मुलीचे नाव काय ? त्यावर शीलनिधीने सांगितले- हे मुनीवर, ही श्रीमती, माझी उपवर कन्या. हिने स्वयंवर मांडले आहे. हे महर्षे, आपण हिच्या भाग्याचे वर्णन करावे- ”

“हे व्यास मुने, कामविजयाच्या उन्मादाने उल्हासित असलेला मी, त्या मुलीस पाहून विचलित झालो. मी राजाला म्हणालो - राजन्, ही तुझी मुलगी सर्व शुभलक्षणसंपन्न व भाग्यवान आहे. साक्षात् लक्ष्मीप्रमाणे ही गुणांचं आगर आहे. हिचा भावी पती, भगवान शंकरांसारखा वैभवशाली, सर्वेश्वर, अपराजिता, कामविजयी आणि सर्व देवांत श्रेष्ठ असेल.”

“हे व्यास मुने, मी भविष्यकथन केले खरे, पण त्या शुभलक्षणीस पाहून माझ्या मनात कामविकार उद्भवला. मी स्वतःशी विचार करू लागलो- ही सगुणखाणी मला कशी प्राप्त होईल ? काहीही करून ही सुंदरी मला मिळालीच पाहिजे असे वाटू लागले. इतका मी कामविह्वल झालो. आपण तपश्चर्येने कामदेवावर विजय मिळविला आहे हे मी पूर्ण विसरून गेलो. माझा हा हट्ट, भगवान विष्णू पुरवतील असा विचार करून मी पुन्हा विष्णुलोकात गेलो. भगवंतांना वंदन करून मी काकुळतीने म्हणालो - भगवन्, मी एकांतात आपणाशी काही बोलू इच्छितो.”

“ठीक आहे. तुम्ही मनात काय आहे ते सांगावे. अगदी तात्काळ भगवंतांनी मला अनुमती दिली. मग मी भगवंतांना म्हणालो - माझा एक हट्ट पुरवावा. भगवंतांनी विचारलं - कोणता ? तेव्हा मी म्हणालो - हे भगवन्, आपला एक निस्सीम भक्त शीलनिधी याची विशाललोचना सुंदर कन्या, श्रीमती, हिच्याशी मी विवाह करू इच्छितो. श्रीमती मला त्रिलोकात सुंदर वाटली. हे प्रभो, त्या कन्येशी विवाह करण्यास मी आतुर झालो आहे ; परंतु मी संन्यासी ; मला ती कशी वरणार ? कारण तिचे

स्वयंवर मांडले आहे. अनेक ऐश्वर्यवान, देखणे राजकुमार स्वयंवरासाठी येत आहेत. त्यामुळे मला असे वाटते की, आपण मला आपले रूप द्यावे. त्या रूपावर राजकुमारी नक्कीच भाळेल. – त्यावर श्रीहरी मोठ्याच कौतुकाने हसत म्हणाले – मुने, तुम्ही तुमच्या अभिष्ट स्थानाकडे जावं. मी तुमचं हित पाहीन; कारण माझं तुमच्यावर अतिशय प्रेम आहे. हे व्यास मुने, श्रीविष्णूंनी त्यांचे सुंदर रूप मला दिले. माझा आनंद गगनात मावेना. माझ्या रक्षणासाठी शिवांचे दोन सेवक ब्राह्मणांच्या रूपात गूढ भावाने तेथे आले होते. आम्हास तुमच्यासोबत सेवा करण्यास पाठविले आहे असे त्यांनी मला सांगितल्यावर मला अधिकच आनंद झाला. मी माझ्या रूपावर संतुष्ट होऊन स्वयंवराच्या सभेत उपस्थित झालो. उच्चासनावर बसलो. ते दोन सेवक माझ्या मुखाकडे पाहून सारखे हसत होते व माझी थड्या करीत होते. त्यांच्या थड्यांनी मी, नवरदेवासारखा खूष झालो. तेवढ्यात ती सुंदर राजकन्या हातात सुवर्णाची वरमाला घेऊन, सभेच्या मध्यभागी येऊन उभी राहिली. साक्षात् लक्ष्मीसारखी दिसणारी ती सुंदरी, राजकन्या वराच्या शोधासाठी सभेत भ्रमण करू लागली. भगवान विष्णूप्रमाणे माझे सुंदर शरीर पाहून ती माझ्याकडे आली; परंतु माझ्या मुखाकडे पाहताच तिरस्काराने आणि रागाने तिचा चेहरा लाल झाला व ती तोंड वळवून दुसरीकडे जाऊ लागली. मी मनात दुःखी झालो आणि माझ्या मुखाविषयी शंकित झालो. एवढा वेळ माझी थड्या करणाऱ्या त्या दोन शिवसेवकांना, माझ्या मुखमंडलाचे रहस्य माहीत असावे अशीही शंका माझ्या मनात आली. मला काहीच कळेना. ती सुंदरी तर, तिला मनोवांच्छीत वर मिळत नाही हे पाहून, भयभीत होऊन उभी होती. स्वयंवर सभा गंभीर झाली. एवढ्यात, राजस सुकुमार, मदनाचा पुतळा, भासणारे भगवान विष्णू त्या ठिकाणी आले. ते इतरांना दिसलेच नाहीत. केवळ राजकन्येचीच दृष्टी त्यांच्यावर पडली. त्यांना पाहून तिचे मुख प्रसन्न झाले. धावतच जाऊन तिने त्यांच्या कंठात माळ घातली आणि ते तिथून अंतर्धान पावले. ते दोन्ही शिवसेवक, पुन्हा माझी थड्या करीत म्हणाले – हे

नारदमुनी, तुम्ही व्यर्थच काममोहीत झालात. स्वसौंदर्याच्या बलानं राजकुमारीस मिळवू पाहण्याचा प्रयत्न करण्याआधी आपलं वानरांचं मुख तर नीट निरखून पाहाल? त्यांचे हे उद्गार ऐकून मला विस्मय वाटला. शिवाच्या मायेने मी मोहित झालो होतो. दर्पणात मी माझे मुख न्याहाळले. सुंदर शरीरावर वानराचे मुख पाहून मी क्रोधित झालो आणि त्या शिवगणांना शाप दिला – अरे, तुम्ही दोघांनी माझा उपहास केला. म्हणून तुम्ही ब्राह्मणांच्या बीजाचे राक्षस व्हाल – ते शिवगण काही न बोलता शिवांचे भजन करीत निघून गेले.”

“हे व्यास मुने, माझा क्रोध अनावर झाला होता. विष्णूलोकी जाऊन मी प्रत्यक्ष भगवंतास ताडले – हरी, तुम्ही दुष्ट आहात; कपटी आहात; मायावी आहात. छलकपटाबद्दल तुम्हाला भारी प्रेम आहे. महेश्वर रुद्रांनी जर विष प्राशन केलं नसतं तर तुमची माया त्याच दिवशी संपली असती – हे व्यास मुने, मी विष्णू भगवंतासही शाप दिला – भगवन् तुम्ही स्त्रीसाठी मला एवढं व्याकुळ केलं. तुम्ही आता मनुष्यरूप धारण कराल व स्त्रीच्या वियोगाने दुःखीकष्टी व्हाल. अज्ञानानं मोहित होऊन मनुष्यासारखे कष्टी व्हाल – मी असा शाप दिल्यानंतरही भगवंत क्रोधीत झाले नाहीत. उलट त्यांनी शिवांची व शिवांच्या मायेची प्रशंसा केली. ही प्रशंसा ऐकताच, प्रत्यक्ष भगवान शंकर तेथे प्रकट झाले. शिवमाया, शंकरांच्या हृदयात गडप झाली. माया नाहीशी झाल्याबरोबर माझी बुद्धी निर्मळ झाली. व्याकुळता संपली. पाहतो तर ती नगरी आणि ती सुंदरी सारेच नाहीसे झाले होते. मी पश्चात्तापदग्ध झालो. भगवद् चरणाशी शरण गेलो. भगवानांनी वत्सलभावाने मला उराशी कवटाळले आणि ते म्हणाले – वत्सा, नारदा, तुम्ही माझे श्रेष्ठ भक्त आहात. भगवान् शिव तुमचं कल्याण करील. भगवान शिवांच्या इच्छेनेच हे सारे घडले होते. तुम्ही, शिव, ब्रह्म, विष्णू कोणाचेच ऐकले नाही. आम्ही तिघे भिन्न नाही याचे ज्ञान आता आपणास झाले असेल. शिवच परब्रह्म परमात्मा आहे. तेच आपल्या मायेसह ब्रह्मा, विष्णू, महेश या तीनही रूपात प्रकट

होतात. निर्गुण अवस्थेत त्यांचं नाव शिव असतं. तेच परमात्मा, महेश्वर, परब्रह्म, अविनाशी, अनंत, महादेव या नावांनी ओळखले जातात. त्यांच्याच कृपेनं ब्रह्मदेव जगाची निर्मिती करतात व मी त्रैलोक्याचं पालन करतो. शिव स्वतः रुद्र रूपानं सर्वांचा संहार करतात. तेव्हा तू शिवांना शरण जा -

शिवनामतरीं प्राप्य संसाराब्धिं तरान्ति ते ।

संसारमूलपापानि तेषां नश्यन्त्यसंशयम् ॥

संसारमूलभूतानां पातकानां महामुने ।

शिवनामकुठारेण विनाशो जायते ध्रुवम् ॥

(शिवपुराण - प्र. न. जोशी - पृ. क्र. २८)

“हे महर्षी व्यासमुने, श्रीहरींच्या सांगण्यावरून मी शिवतीर्थाची यात्रा केली. ज्या शिवगणांना शाप दिला होता त्यांना भेटलो. मी त्यांना म्हणालो - हे शिवसेवकांनो, मुनिवर विश्रवांच्या वीर्यातून जन्म घेऊन तुम्ही प्रसिद्ध व्हाल. कुंभकर्ण व रावण ही दोन पदं तुम्ही भूषित कराल. समस्त ब्रह्मांडाचे राजे होऊन, शिवभक्त म्हणून तुमची प्रसिद्धी होईल व शिवाचंच दुसरं रूप, विष्णू; त्यांच्या हातून तुमचा अंत होऊन तुमची प्रतिष्ठा वाढेल.”

“हे व्यास मुने, तीर्थयात्रा करून मी ब्रह्मलोकात गेलो. शिवरहस्य जाणण्याची अतीव उत्सुकता माझ्या मनात निर्माण झाली होती. मी ब्रह्मदेवांना प्रार्थना केली आणि ब्रह्मदेवांनी स्वतः मला, शिव, शिवाचा अवतार, शिवांचा विवाह, शिवकार्य, नानापरींनी शिवकथा सांगून शिवांचे ज्ञान करविले.”

* * *

“हे देवर्षे, कुंभकर्ण आणि रावण भगवान विष्णूंच्या रामअवतार प्रसंगी, प्रभू रामचंद्रांकडून जीवनमुक्त झाले. रघुवंशीय अलौकिक अशी

रामकथा सर्व शापित अस्तित्वांना मुक्त करणारी आहे. हे महामुने, ही कथा त्रेतायुगातच नव्हे, तर मनुंच्या सर्व चौकड्यांमध्ये प्रसिद्ध अशी आहे. दानवांवर मानवाने रघुवंशाच्या माध्यमातून विजय संपादन केला; शिवभक्त दानवांना त्यांच्यातील राक्षसत्व नाहीसे करून पुन्हा शिवस्वरूप करण्यासाठी शिवरुद्रांच्या अकराव्या रूद्र महत् तत्त्वाने, अर्थात साक्षात शिवाने रामअवतारात भगवद्भक्तीची परमावधी केली. म्हणूनच हे महामुने, अनन्य भक्तांच्या सायुज्य मुक्ततेसाठी प्रत्यक्ष भगवंतांनी रामरूपाने केलेला लीलाविग्रह ग्रंथरूपाने लिहिणाऱ्या परम रामभक्त वाल्मिकींची कथा ऐकण्यास मी उत्सुक आहे. आपणच वाल्मिकींना या परमभक्त पदापर्यंत पोहोचवून रामरूप केले. ती कथा ऐकण्यास मी उत्सुक आहे.”

“हे व्यास मुने, आपण रामभजनात तल्लीन झालेले पाहून मी धन्य झालो आहे. आपणास माझ्या मुखाने प्रभू रामभक्त श्री वाल्मिकींची कथा ऐकावयाची आहे हे तर माझे परम भाग्य होय. हे व्यास महर्षे, शिवकृपेने शिवस्वरूप असलेल्या महान शिवगणांना दैत्य स्वरूप श्री रावण आणि श्री कुंभकर्ण या स्वरूपात जन्म लाभला. खरोखरीच त्यांची माता धन्य होय; परंतु रावण आणि कुंभकर्ण यांचे ठिकाणी त्याच शापामुळे दानव वृत्तीचा कळस झाला. प्रत्यक्ष भूमीला आणि वसिष्ठ, विश्वामित्र आदि श्रेष्ठ ऋषींनाही त्या दानवी वृत्तीचा त्रास आणि भार सोसवेना. म्हणूनच त्रेतायुगाचे ठिकाणी मर्त्य जीवांच्या रूपाने अर्थात् मानव आणि पशू या स्वरूपात शिव आणि विष्णूंनी अवतार लीला विग्रह करण्याचे ठरविले. ही अवतार लीलाविग्रहाची कथा मी स्वतः वाल्मिकींना कथन केली.” नारदांनी निवेदन केले.

“हे नारद मुने, कवी वाल्मिकींनी ही रामकथा केव्हा व का लिहिली? एवढे मधुर आर्श महाकाव्य त्यांच्याकडून कसे लिहिले गेले?” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास महर्षे, वाल्मिकी ऋषी हे पूर्वाश्रमी डोंगरकोळी किंवा शिवभक्त कोळी या स्वरूपात दंडकारण्यात वास्तव्य करून होते. त्यांच्या

ठिकाणी ही खरेतर दानव वृत्ती निर्माण झाली होती. एखाद्या हिंस्र पशूप्रमाणे ते वाटसरूंवर कोणताही विचार न करता तुटून पडत आणि त्याच्याकडील असेल ते सर्व धन हिसकावून घेत. त्यामुळे पांथस्थ वाल्मिकीला शाप देत. वाल्मिकीच्या या धनसाधनेने त्याची बायकामुले आणि त्याचे बांधव त्याची स्तुती करीत व त्यामुळे त्याच्यातील दानववृत्ती वृद्धिंगत होई. त्याच्या घरात धनाने भरलेले रांजण वाढत गेले. सप्तजन्मात करावे एवढे पाप त्याने अवघ्या काही दिवसातच केले. हे व्यास मुने, खरे तर वाल्मिकी हेही ब्रह्ममानसपुत्रच होत; तथापि ब्रह्ममुखातून वेद बाहेर पडताना, त्यांना पिताश्री ब्रह्मदेवांचेच हसू आले. पिताश्री ब्रह्मा हे केवळ साधन बनले आहेत, याचा त्यांना खेद वाटला. म्हणून त्यांनी वेदग्रहण करणे टाळले. त्यावर प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांनी शापवाणी उच्चारली- हे अभद्र पुत्रा, तू दिव्य ज्ञानग्रहणाची अवहेलना केलीस. तेव्हा तू कृतयुगात निस्तेज होऊन भटकत राहशील. - शापवाणी उच्चारताच वाल्मिकींना काही कळनासे झाले. ते पिताश्रींना शरण गेले. पुत्रमोहाने ब्रह्मदेवांचे अंतःकरण द्रवले आणि त्यांनी वाल्मिकींना उःशाप दिला- हे पुत्रा, प्रत्यक्ष विष्णूभगवंतांकडून माझ्या मुखे वेद प्रगट होत असताना तू अवहेलना केलीस. तेव्हा तू, मानवी स्वरूपात दानवी कृत्ये करून निबिड अरण्यात त्रेतायुगापर्यंत भटकत राहशील. त्रेतायुगात मानवांचा छळ केल्यामुळे तुझी पापे वाढत जातील. तेव्हा तुझा उद्धार करण्यासाठी, माझ्या मनःस्वरूपाचे अस्तित्वरूप मिरविणारे विष्णुभक्त, माझे मानसपुत्र तुला प्रबोध करतील. तेव्हा तू विष्णूभगवंतांच्या नामस्मरणाचे तप करून, ते तप पूर्ण झाल्यावर, तुझ्या ठिकाणी पुन्हा ब्रह्ममानसपुत्र ऋषीप्रतिभा प्रकट होईल आणि तुझ्या हातून वेदतुल्य असा विष्णूअवतार विग्रहाची लीला गायन करणारा दिव्य ग्रंथ प्रकट होईल- हे व्यास महर्षे, त्रेतायुगात वाल्मिकींना प्रबोध करण्याचे भाग्य मला मिळाले.”

“हे ब्रह्मर्षे, वाल्याचा वाल्मिकी कसा झाला, ही पतितपावन कथा मला आपल्या मुखाने ऐकावयाची आहे.” व्यास आतुरतेने म्हणाले.

“हे व्यासमहर्षे, ब्रह्मदेवांच्या आणि विष्णूभगवंतांच्या आज्ञेनुसार मी दंडकारण्यातून वाल्मिकी मार्गच्छल करीत असत त्या मार्गाने निघालो. मला वाल्मिकीनी अडविले. मी त्यांना म्हणालो- अरे ब्रह्मज्ञा, मी तर ब्रह्ममानसपुत्र, भागवतभक्त आजन्म ब्रह्मचारी आहे. माझ्याजवळ धन कुठले? भगवंतांचे नामस्मरण हेच माझे धन- तुला हवे असेल तर ते घे. त्यावर वाल्मिकी म्हणाले- या धनाचे मी काय करू? त्यावर मी वाल्मिकीना म्हणालो- अरे, कोणत्याही धनापेक्षा नामस्मरणाने मिळालेले भगवद्भक्तीस्वरूप धन अधिक सुखदायक आणि आनंददायक असते. प्रत्यक्ष भगवंतांची प्राप्ती या धनाने होते. अन्यथा तू लोकांना छळून जे लौकिक धन प्राप्त करतो आहेस त्या धनाने प्राप्ती तर काहीच होत नाही. माणसेसुद्धा प्राप्त होत नाहीत. हां, पाप मात्र वाढते आणि नरकाची प्राप्ती होते. - माझे भाषण ऐकून वाल्मिकी अचंबित झाले. मी त्यांना ब्रह्मज्ञ म्हटल्याप्रमाणे ते मुळातच चिंतन करू लागले होते. ते मला म्हणाले- तुमचे भाषण मला आकलित होत नाही. उलट मी मिळविलेल्या धनाने सप्तकुंभ भरले असून माझी बायकामुले व बांधव अतिशय आनंदित असून, त्यांच्या अतीव प्रीतीची प्राप्ती मला झाली आहे. - मी, ‘नारायण, नारायण’ मंत्राचा उच्चार करीत हसलो तेव्हा वाल्मिकी संभ्रमित झाले. मी त्यांना म्हणालो- तुम्ही असत्य बोलत आहात. तुमच्या घरी सप्तकुंभ पापाने भरले आहेत आणि तुमचे आप्त तुमच्यावर तसूभरही प्रीती करीत नाहीत. हवे तर आपण परीक्षा घ्यावी. मी त्यांना म्हणालो- आपण घरी जा व आपांना सांगा- मी मृत्यूला आलिंगन देण्यासाठी निघालो आहे. आपणासही त्याचा लाभ हवा असेल तर आपणही माझ्याबरोबर चला आणि कुंभांचा तर शोध तुही घ्यालच.” नारद कथा सांगत होते.

“हे नारदमुने, मग वाल्मिकी लगेच निघून गेले?” व्यासांनी उत्कंठेने विचारले.

“वाल्मिकी आश्चर्यचकित होऊन धावतच घराकडे गेले आणि काही क्षणातच ते तेवढ्याच वेगाने माझ्याकडे धावत आले. माझे पाय

धरून, ते म्हणाले- महाराज, आपण म्हणता तेच सत्य आहे. कुंभ पापांनी भरले आहेत आणि माझ्याबरोबर येण्यास कोणीही तयार नाहीत - त्यावर मी त्यांना म्हणालो- हे वाल्मिकी, आपण चिंता करू नका. आपल्या उद्दाराची वेळ आली आहे. या मनु चौकडीमध्ये राम नाम मंत्राने सर्व पापांचा नाश होऊन माणसाचे कल्याण होते. आपण त्या रामनामाचा जप करावा. मी त्रैलोक्यात भ्रमंती करून पुन्हा आपणास भेटण्यास येईन. तोपर्यंत आपण येथेच 'राम' मंत्र जप करावा - मृत्यूभयाने भयग्रस्त झालेल्या वाल्मिकींच्या मुखातून 'राम' मंत्राऐवजी 'मरा' असा उच्चार झाला. त्यावर मी त्यांना सांगितले- हाच जप आपण अखंड केलात तरी आपला उद्धार होईल- ते मंत्रजप करीत ध्यानस्थ झाले. मी त्रैलोक्य भ्रमंती करून येई तो एक आयन पूर्ण झाले होते. उत्तरायणाच्या सुरुवातीला मी तेथे पोचलो तेव्हा एका भव्य वारूळातून माझ्या कानी मंत्रोच्चार आला. ते वारूळ बिदारून, मी वाल्मिकींना प्रगट केले. तेव्हा तेजस्वी ऋषींच्या स्वरूपात ते प्रगट झाले होते. त्यांच्या नेत्रांतून भगवान सूर्याचे तेज प्रकाशित होत होते. त्यांनी मला वंदन केले. मी त्यांच्या मस्तकावर हात ठेवला. त्याक्षणी तेथे त्रिदेव प्रगट झाले. त्यांना पाहून वाल्मिकींचे अष्टभाव दाटून आले. पिताश्रींनी त्यांना हृदयाशी आलिंगन देऊन पौर्वदिहिकतेचे स्मरण करून दिले आणि प्रत्यक्ष भगवान विष्णूअवतार प्रभू रामचंद्रांची कथा आणि शिवरूद्रअवतार महाबली हनुमंत यांची कथा, या मनुतील चराचराच्या उद्दारासाठी तुझ्याकडून लिहिली जाईल. वेदशक्तीइतके सामर्थ्य केवळ त्या कथागायनातून निर्माण होईल. तुझ्या जिभेवर प्रत्यक्ष प्रतिभा प्रकटेल- असा त्यांनी आशीर्वाद दिला- हे व्यास महर्षे, या आशीर्वादानुसार क्रौंच पक्षाच्या मिथुन समयी घडलेल्या, क्रौंच पक्षाच्या हत्येने वाल्मिकींचे हृदय अपार करुणा आणि सहानुभूतीने भरून गेले आणि त्यांच्या मुखातून अनुष्टुभ छंद प्रकटला. प्रत्यक्ष सीताशक्ती प्रतिभारूप होऊन वाङ्मयक्रीडा करू लागली आणि प्रत्यक्ष हनुमंत या वाङ्मयक्रीडेत रंगून रामायण गाऊ लागले. वाल्मिकी, अर्थात् वाल्याचे

वाल्मिकी झाले. महाकवी वाल्मिकी ऋषी झाले आणि मर्त्यलोकीच्या चराचराला सायुज्य मुक्तीचा कथात्मक भक्तिमार्ग गवसला.' नारदांनी भारावून सांगितले.

“हे देवर्षे, आपल्या भगवद्भक्ती प्रसारानेच केवळ वाल्याचे वाल्मिकी होऊन आर्श महाकाव्य रामायणाचा लाभ चराचराला घडला. आपण धन्य आहात.”

* * *

महर्षी व्यास आपल्या गुंफेत नारदांचाच विचार करीत होते. परमभक्त ब्रह्ममानसपुत्र उर्ध्वगामी, ब्रह्मर्षी नारद हे देखील विचलित होऊ शकतात; ही लीला भगवंतांनी का करावी, हे त्यांना कळत नव्हते. आपण भोगलेल्या नियोग पद्धतीमुळे महर्षी व्यास आपल्या ब्रह्मचर्य स्वलनासाठी व्यथित तर होतेच; परंतु भारतीय महायुद्धाचे दुःख वारंवार त्रिकालज्ञ महर्षी व्यासांना भवभोवऱ्यात खेचण्याचा प्रयत्नी करीत होते.

“नारायण, नारायण!” नारदमुनींच्या नारायण मंत्राच्या उद्घोषाने व्यास भानावर आले. नित्याप्रमाणे वंदन आणि उरभेट झाल्यावर नारदांनी विचारले, “महर्षे, आपण आत्ममग्न होतात. कोठे गुंतले होते आपले मन?”

“ब्रह्मर्षे, आपल्यासारख्या भक्तियोगी, प्रत्यक्ष पूर्णब्रह्म अवस्थेस पोचलेल्या कैवल्यरूपाला, मायामोहाचा अनुभव घडवून भगवंतांनी क्लेशदायक कुचेष्टा करावी?” व्यासांनी विचारले.

“नारायण, नारायण! भगवंतांची लीला अगाध आहे. पूर्ण अद्वैत झालेल्या सद्भक्तांनाही प्रत्येक युगात ब्रह्मवैवर्त अनुभूत करण्यासाठी भगवंत लीला करतात. त्यांच्या ठायीच असलेल्या अद्वैत राधातत्त्वाला विग्रहित करून मायेचा मोहपाश निर्माण करून षट्पिंपूची आणि उत्पत्ती, स्थिती, लयाची चक्रनेमीक्रम क्रीडा स्फुरंजनासारखी भोगण्याचा परब्रह्माचा

स्वभाव आहे. ब्रह्मवेत्यांना हा स्वभाव आकलित करण्यासाठी प्रत्येक युगात भगवंत अशी लीला घडवितात. द्वापार युगात आपल्यासमोर झालेली माझी पीडात्मक क्रीडा आपल्याला स्मरत असेलच.”

“हो हो. मी ऐकून आहे खरा. पण आपल्या मुखाने हे का व कसे घडले मला जाणून घ्यावयाचे आहे.” व्यासांनी कथानिवेदनाची विनंती केली.

“हे व्यास महर्षे, ती घटना महारंजक आणि महाक्लेशकारक आहे. धृतराष्ट्राला पौरुषवान शंभर पुत्र व्हावेत, तर कुंती आणि माद्रीला षट्शक्तीतून ओजस्वी पुत्रप्राप्ती करून घेता यावी. एकमेवाद्वितीय परमभक्त आणि परमस्नेही अर्जुनाने, द्रौपदी प्राप्त झालेली असतानाही सुभद्रेसाठी वेडावून जावे आणि पूर्णब्रह्म, पूर्णावतार श्रीकृष्णाने सोळा सहस्र एकशे आठ नारींचा माता रुक्मिणी आणि माता सत्यभामा असतानाही भोगक्रीडेचा आस्वाद घ्यावा. पांडवांची पत्नी द्रौपदीसाठी धृतराष्ट्र पुत्रांनी आकांत मांडावा आणि आपणासारखा महर्षींनी नियोगविधीस तयार व्हावे, हे पाहतांना माझे रंजन होत असे. बालकृष्ण लीला अनुभवत असतांना अवघ्या गोकुळनारींनी वेडावून जावे, हे पाहून तर मीही रमून जात असे.”

“हे व्यास मुने, एकदा तर एकाच क्षणी गोकुळातल्या सर्व नारींबरोबर नारायण रतिक्रीडा करत आहेत असे पाहून मी विचलित झालो. स्त्रीचा परिपूर्ण अनुभव घेण्याची ऊर्मी माझ्या मनात निर्माण झाली. मी शीघ्रतेने आणि अधिर मनाने भगवंतांकडे गेलो आणि क्रोधपूर्णतेने त्यांना म्हणालो, भगवन्, आपण निर्गुण निराकार कैवल्यरूप आहात आणि सद्भक्तांनी ऋषीमुनींनी एवढेच नव्हे तर मर्त्यलोकी प्रकट झालेल्या प्रत्येक मानवाने आपल्या कैवल्यरूपात स्वस्वरूप होऊन द्वैत आनंद भोगावा असे लक्ष्य आपण सर्व लोकात प्रेरित केले आहे. आणि आपण मात्र मायाव्याप्त गोकुळात सोळा सहस्र एकशे नारींशी क्रीडा करण्यात दंग आहात. एवढेच काय, परंतु प्रत्येकाला नारीसुखात पुरुषार्थ शोधण्याचा

भाव प्रस्तुत करताहात आणि मला मात्र आपल्या विग्रहापासून या क्षणापर्यंत या सुखाला वंचित ठेवले आहे असे का? – असा प्रश्न मी भगवंतांना विचारला.”

“हे महामुने, तुमच्या प्रश्नाला भगवंतांनी कोणते उत्तर दिले? ते ऐकण्याची मला उत्सुकता आहे.” व्यासांनी विचारले.

“हे महर्षे, भगवंत मला म्हणाले – हे नारदा, आपण आपल्या भक्तियोगाने मला पूर्ण वश केले आहे. एवढेच नव्हे तर, आपण मद्रूप झाले आहात. अद्वैत पावलेल्या सदभक्ताला प्रपंचाचा मोह व्हावा, हे अतर्क्य आहे; तथापि आपल्या मनाने मद्रूपातून स्वखलीत होऊन मर्त्य भवस्वरूपातील इच्छा वासनादेहाधिनेते व्यक्त केली आहे. माझ्या सदभक्ताची कोणतीही इच्छा पूर्ण करणे, हा माझा स्वभाव आहे; परंतु हे नारदमुने, साधना, भक्ती आणि सायुज्यता भंग पावेल व त्यामुळे पश्चात्ताप करावा लागेल अशी वासना योग्याचे ठिकाणी निर्माण होऊ नये. तेव्हा आपणच विवेक करावा – भगवंतांच्या या बोलण्याने माझे समाधान झाले नाही.”

“म्हणजे? हे महामुने, आपण कोणता विचार केलात? आपण तर विवेकमूर्ती आहात. विवेकाने परस्परातील संघर्ष टाळण्यासाठी आपण नेहमीच संज्ञापन करता. असे असताना आपण....?”

“हे व्यास मुने, भगवंतांच्या या बोलण्याने मी क्रोधवश होऊन भगवंतांना म्हणालो – आपण कैवल्यस्वरूप असूनही मायाजालातील सुखदुःखकारक क्रीडा भोगण्यात आनंद मानता आणि त्या क्रीडेतील आनंद भोगूनही आपण कैवल्यस्वरूपच आहात असे मिरविता. मग मी आपल्याशी तद्रूप आहे, असे आपणच सांगता. तरी मला हा क्रीडानंद भोगण्यापासून का बरे वंचित ठेवता? – मी भगवंतांना प्रपादले.”

“मग, भगवंतांनी काय प्रतिक्रिया दिली?” व्यासांनी विचारले.

भगवंतांनी मला परोपरीने समजावले; पण मीही हट्टाला पेटलो. त्यावर भगवंत ‘तथास्तु’ म्हणाले आणि त्यांनी सांगितले – हे नारदा,

गंगा प्रवाहामध्ये प्रयागतीर्थी जशी आपल्या अनन्यभक्तीची धारा सरस्वती स्वरूपात प्रवाहित होऊन प्राणीमात्रांचे पापक्षालन करून त्यांचा उद्धार करते, तसाच अगस्त्यपूरक्षेत्रात गौतम ऋषींच्याकडून घडलेल्या गोहत्येचे पापक्षालन करण्यासाठी गौतमी गंगेचे अवतरण त्र्यंबक क्षेत्री ब्रह्मगिरीवर झाले. या जलौघात प्रत्यक्ष नारदांची भक्तिधारा, नारदस्त्रोत, अर्थात नारद नदी या नावाने प्रवाहित होऊन, शुक्राचार्य नगराजवळ सर्व प्राणीमात्रांचे पापक्षालन करण्यासाठी, गोदावरीशी संगमित होते. तेथे जाऊन आपण आपल्याच नावाने वाहणाऱ्या या नारद प्रवाहात स्नान करून, या मायास्वरूप भोगलीलेचा अनुभव घ्यावा. हे नारदा, मी, आपण व अगस्त्य तिघेही समुद्रमंथन प्रसंगानंतर प्रवरा गोदेच्या संगम परिसरात सूक्ष्मरूपाने वास्तव्य करून आहोत. आमच्या मोहिनी रूपाने आपण समुद्रमंथन संघर्षाचा विनाश केला होता. त्यामुळे हे नारदा, या क्षेत्रात संमोहित अवस्थेचा विनाश होतो, हे आपण स्वतः, शुक्राचार्य आणि कचेश्वर यांच्यातील संजीवनी दान ग्रहण लीलेप्रसंगी सर्वांना अनुभूत केले आहे. तेव्हा या स्थळी जाऊन आपण मर्त्यलोकीच्या स्त्रीपुरुष संयोग कुटुंब लीलेचा आस्वाद घ्यावा – हे व्यास मुने, भगवंतांनी माझी इच्छा पूर्ण करण्याचा आशीर्वाद दिल्याने मी आनंदलो; गहिवरलो आणि भगवंतांना प्रणाम केला. त्यावर भगवंतांनी आशीर्वादाचा उच्चार केला – ‘शतपुत्रा भव’ – हे व्यास मुने, माझा आनंद गगनात मावेना. मी तात्काळ शुक्राचार्य नगर परिसरातील नारद प्रवाहापाशी गेलो. तेथे जवळच विभांडक ऋषी व शृंग ऋषी यांची भेट घेतली. अगस्त्य आणि वशिष्ठ यांनाही मी आर्लिगनपूर्वक भेटलो. सर्वांनीच भगवंतांकडून मिळालेल्या वराबद्दल माझे अभिनंदन केले तेवढ्यात महामातांचा कुंकुमस्थानोत्सव सुरू असलेला मला पाहावयास मिळाला. मी महामायांचे दर्शन घेतले. वरदहस्त ठेवताना महामाया म्हणाल्या – हे भगवद्भक्त नारदा, लवकरच सौभाग्यवती नारदीलाही या कुंकुमस्थानोत्सावाचा लाभ होईल. – हे व्यास मुने, मी माझ्या प्रपंच सुखाचे स्वप्न पाहू लागलो. केव्हा एकदा मला नारदी

मिळेल आणि माझे पुत्र मला 'तात' म्हणून हाक मारतील असे मला झाले. नारायणाच्या मंत्राऐवजी मी माझ्या प्रपंचाने स्वप्न रंगवीत नारद प्रवाहा समीप आलो. दंडकारण्यातील या तपोवनात अनेक ऋषींचे वास्तव्य आहे आणि ऋषीपत्न्यांसह ते महासायुज्यता भोगीत आहेत. हे व्यास मुने, विभांडकांना झालेल्या शृंग ऋषीनामक पुत्र प्राप्तीची कथा मला अधिकच संमोहित करित होती; परंतु मी तर एकटाच होतो. मला नारदी कशी मिळणार; पुत्रप्राप्ती कशी होणार याचा मी विचार करित होतो. उत्सुकता शिखेला पोचली होती. मला धीर धरवेना. भगवंताची लीला तरी काय आहे हे अनुभवण्यासाठी मी एकदा चौफेर दृष्टी टाकली आणि नारदप्रवाहामध्ये स्नान करण्यासाठी प्रविष्ट झालो. भगवान सूर्यनारायणांना, प्रवाहाला आणि भगवंतांना वंदन करून मी प्रवाही होत असताना माझ्या अस्तित्वात विचलन घडत होते. मी प्रवाहात अर्घ्य देण्यासाठी उभा राहतो, तो प्रवाह दुभंगला आणि मी मला त्रिविधतेने अनुभवू लागलो.'

‘म्हणजे? नारदमुने, ही त्रिविधता कोणती? व्यासांनी विचारले.

‘हे व्यास महर्षे, ही भगवंतांची अतर्क्य लीला कदाचित संपूर्ण ब्रह्मवैवर्तात अपवादात्मकच असावी. हे व्यास मुने, मी सूक्ष्म रूपाने भगवंतांच्या हृदयात स्थिर झालो होतो. माझीच स्थूलदेहधारी अस्तित्वे माझ्यासमोर दोन धारांच्या स्वरूपात उभी होती. त्यात एक साक्षात मोहिनीरूपा नारदी होती; तर एक माझ्या रूपात नारद उभे होते. या तीनही अवस्था माझ्याच आहेत हे मी जाणत होतो. परंतु हे व्यास मुने, नारदी रूपात मी प्रकृतीसंवेदनेचा यौवनोत्सुक अनुभव घेत होतो; तर नारद त्या मोहिनीरूपाने कामविह्वल होऊन नारदीला आलिंगन देण्यासाठी उत्सुक झाले होते. नारद आणि नारदी विवाह संपन्न करण्याची विनंती माझ्याकडे करित होते. मी क्षणभरही विचार न करता गोदातीरी तपोवनात त्या दोघांचा विवाह संपन्न करू लागलो आणि अहो आश्चर्यम्. तपोवनातील सर्व ऋषी आपल्या ऋषीपत्न्यांसह, गंधर्व आपल्या संगीतकलेसह, वसंत आपल्या बहारासह, यक्ष आपल्या प्रश्नांसह, इंद्र आपल्या अप्सरांसह

आणि पिताश्री ब्रह्मदेवांसह भगवंत आणि शिव महामायांसह आकाशात पुष्पवृष्टी करण्यासाठी दाटी करून आले होते. एवढेच नव्हे तर सर्व नद्या, ग्रह, तारे, नक्षत्र, मंगलगान गाण्यासाठी उपस्थित होते. वशिष्ट, अगस्त्य, विश्वामित्र, बृहस्पती, शुक्राचार्य आणि सप्रक्रुषींसह ऋषीगण पौरोहित्य करू लागले. भगवंतांच्या अंतःकरणात सूक्ष्मरूपाने असतानाही मी माझ्याच स्त्री आणि पुरुष रूपांचा मंगल विवाह अनुभवत होतो. हे महर्षे, असा मंगल विवाह साक्षात लक्ष्मी-नारायण आणि शिव-पार्वती यांनाही अनुभवता आला नव्हता. मी अहंकारवश झालो. विवाह संपन्न झाला आणि नारद-नारदी प्रवाहाच्या तीरावर तपोवन, देव, दानव, यक्ष, किन्नर, ऋषीगण यांच्या साक्षीने, सुजला सुफला गोदावरीच्या तीरावर नारद-नारदींचा प्रपंच सुरू झाला.

- नारदाश्रमात नारदांची सदैव सखी असलेली वीणा आणि वीणेच्या सख्या चिपळ्या कोठे अंतर्धान पावल्या ते नारदांनाही कळत नव्हते. नारद आणि नारदी कामातूरतेने संमोहित अवस्थेत क्षणकालही एकमेकांना सोडत नव्हते. तहान, भूक, अतिथी, स्नान, संख्या, ध्यान, पाक, वैश्वदैव आदि गृहस्थाश्रमीच्या गोष्टीही नेटकेपणाने घडत नव्हत्या. नारदींच्या मुखातून शब्द बाहेर पडला की नारद ती वस्तू पुढ्यात हजर करित. नारदींच्या भोवती पिंगा घालतच नारदांचा सारा वेळ जाई. अमावस्या कधी गेली आणि द्वितीयेचा चंद्र कधी उगवला हे नारदांना कळलेच नाही. नारद नारदींच्या मनात अभंग प्रीत पौर्णिमा प्रकाशित झाली होती. त्यांच्या या संभोग शृंगाराकडे पाहून शुक्र आणि चंद्रमा दोघेही त्यांच्या आश्रमात डोकावितही नसत. चंद्र शुक्राची प्रभा, निर्झरांचे खट्याळ खळाळणे, केतकीचा मादक गंध, बकुळ फुलांसह सुगंधादि पुष्पांचा संभार रति-मदनाच्या उन्मादक गंधासह एकट्या नारदींच्या संमोहनातून जागविला जात होता. रंभा, उर्वशी, शकुंतला, दमयंती ही सारी रूपे नारदीत एकवटली होती. त्रैलोक्यातील अनिर्बंध भ्रमंती नारदींच्या बाहूपाशात बंदिस्त झाली होती. नारदांच्या कामलोलुप आणि कामातुर

अवस्था पाहून प्रत्यक्ष मदन आणि इंद्रदेवही वसंतासह लुप्त झाले होते. एके उषःकाली सुस्नात नारदींकडे अनिमिष नेत्रांनी नारद पहात असतांना नारदींचे नेत्र लज्जेने उमलत्या कमलिनीकडे पहात होते. मधेच नारदांकडे नेत्रांच्या कोपऱ्यातून कटाक्ष टाकून नारदी आणखी लाजत होती. नित्यापेक्षा नारदींचे हे बहरलेले रूप अधिक तेजस्वी वाटत होते. नारद आवेगाने सरसावले आणि उत्कट आलिंगनासाठी नारदींना बाहुपाशात आवाहित करताना, नारदी लडिवाळपणे दूर होत काही वेगळेच सांगू लागली. लाजेनेही लाजून चूर व्हावे असे तिचे लज्जाव्याप्त अनुरक्त मुखकमल पाहून नारद मदनमूर्च्छित झाले. त्यांचा त्यांच्या कानावर विश्वास बसेना. स्वप्नरंजनात बरळावे तसे ते उद्घोष करू लागले. “नारद तात होणार, नारद तात होणार. बालब्रह्मचारी बालसंन्याशी ब्रह्मदेवांची सृजनाची आज्ञा भंग करणारे नारद पिता होणार” – नारद स्वतःभोवती गिरक्या घेत, नारदींच्या नामाचा जयघोष करीत कुमारसंभव स्तोत्र गाऊ लागले. नारदीला कुठे ठेवू व कुठे नाही असे त्यांना होऊन गेले. तेवढ्यात तपोवनातील सप्त मातृका आश्रमात उपस्थित झाल्या. प्रसन्न, उल्हसित, तेजोमयी मातृकांच्या हातात तपोवनातील अनेकविध सुगंधित पुष्पमालांचे संभार होते. नारदांकडे मिश्रकिल कटाक्ष टाकीत आपल्या मादक यौवनोत्सुक, नारदांना विव्हल करणाऱ्या हालचालींसह त्या नारदींजवळ गेल्या. नारदींना हाताशी धरून त्यांनी आश्रमातल्या वेलींच्या झोक्यावर बसविले. नारदींना परोपरीने सुगंधित पुष्पमालांनी शृंगारित करून अनेकविध फुलांनी त्यांनी तिचे ओटीभरण केले. खट्याळ आणि मिश्रकिलपणाने नारदांना आणि नारदींना पुत्रजन्मोत्सवापर्यंतच्या संयमित वर्तनाविषयीच्या बोचऱ्या सूचना करीत, खळाळत्या निर्झराप्रमाणे त्या निघून गेल्या. नारदांचा आनंद गगनात मावेना. ते नारदीदेवींचे दासानुदास झाले आणि सेवेत दिवसरात्री सरत गेल्या. एके उषःकाली नवजात अर्भकाचा ब्रह्मांड प्रवेश आक्रोश कानी आला आणि नारदांना राहवले नाही. नारदांनी पाळण्याची दोरी

हातात घेतली आणि आपल्या पहिल्या अपत्याला ते झोका देऊ लागले – “म्हणजे? हे ब्रह्मर्षे, आपण साक्षात तात झालात?” व्यासांनी मिश्रकिलपणे विचारले.

“हे महर्षे, आपण सर्व जाणता. हा संभोग आणि सृजनाचा अनुभव माझ्यातून विग्रहित झालेले नारद आणि नारदी अनुभवत होते हे खरे; परंतु हे व्यास महर्षे, हा सृजनाचा महोत्सव पाहून माझ्यासह केवळ्यही संमोहित झाले; परंतु...”

“परंतु, काय?” व्यासांनी उत्सुकतेने विचारले.

“व्यास महर्षे, या सृजनोत्सवाचे रूपांतर सृजनाच्या महापुरात झाले. एखाद्या फणसाच्या वृक्षाप्रमाणे बोटशी, कडेवर, खांद्यावर, डोक्यावर पुत्र आणि पुत्री यांचे सैन्य जणू माझाच घात करण्यासाठी, व्याघ्राने खाद्याला झोंबावे तसे सर्वांगाला झोंबलेले असे. प्रतिवर्षी नारदींचे गर्भारपण आणि पुत्रसंख्येत वाढ यांची शृंखला प्रलय पर्जन्य शृंखलेसारखी माझ्या मनाला आणि शरीराला व्यापून टाकीत होती. क्षणभराची अत्युत्कट कामासक्ती या व्यापतापसंतापाने तीव्रतर लाटांच्या भवसागरात मला फेकून देत होती. युगानुयुगे रात्रंदिन भक्तीवशतेने नामसंकीर्तनात आनंदस्वरूप लोकभ्रमंती करणारा नारद नारदींची आज्ञापालन करता करता उदंड लेकरांच्या अन्न, वस्त्र, शिक्षण, रंजन, क्रीडा, हट्ट आणि अखंड याचना यामुळे शतसहस्र बाणांच्या तीक्ष्ण अग्रांवर स्वतःला विफलतेने पेलण्याचा प्रयत्न करीत लाचारपणे याचक बनून दारोदारी ‘ॐ भक्ती भिक्षां देही’ करीत होता. हे व्यास मुने, कर्म करता येत नव्हते. भक्ती पारखी झाली होती. धर्म साधता येत नव्हता. पौरोहित्य आणि याचना याशिवाय प्रपंच पूर्तीसाठीच्या अर्थ पौरुषासाठी निष्प्रभ झाला होता. रिकामे रंजण रिकाम्या कोठ्या, तुटके छप्पर, पडक्या भिंती, खाणारांची मुखे हजार, तरीही अनिर्बंध, अखंड सतत प्रवाही कामासक्ती. यामुळे धर्म आणि मोक्ष तर राहोच परंतु लाचारीने लाभलेला क्षीण अर्थ पुरुषार्थ यामुळे त्रस्त हतबल.

जिवामध्ये मनाला प्रसन्न करणारा, क्षणभर विरंगुळा देणारा कामपुरुषार्थ तेवढाच आक्रमक. हे व्यास मुने, ग्राम-ग्राम, नगरा-नगरातील गृहस्थाश्रमी माझे अनिर्बंध लेकरवाळेपण पाहून मला हसत आणि हिणवत होते. माझी निर्भत्सना करीत होते. वृक्ष, वेली, पशुपक्षी माझ्या आभाळ कोसळल्या प्रपंचाला पाहून पाठ फिरवत होते. तरी माझी कामवासनेने बरबटलेली मनोवृत्ती मला सतत, सतत खेचत होती. मी पुढे पळत होतो आणि माझ्या अपत्यावली “हे तात, हे तात” म्हणून माझ्या मागे धावत होती. क्षणभर शृंगारवेल्ही नारदी मला आव्हान देई आणि पुन्हा गर्भारतेच्या ज्वालांनी मला ग्रासून टाकी. हे व्यास मुने, जिणे नको नको झाले तरी कामतृप्ती होईना. कामाग्रींच्या शलाका शतपुत्रांच्या स्वरूपात माझ्या समोर सतत सतत अग्रिकुंडाचा दाह भडकावित होत्या. नारदींच्या कधी प्रेममय शृंगारिक तर कधी याचनात्मक, कधी निर्भत्सनात्मक तर कधी शापित करणाऱ्या, ‘हे नाथ हे नाथ’ या हाका मला पुन्हा पुन्हा प्रपंचपाशात जखडून टाकत होत्या. हे व्यास महर्षी, खरोखरच भवसागरात संघर्षात्मकतेने धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष असा पुरुषार्थ साधणारे सकल गृहस्थ धन्य होत. तेच खरे भगवंत स्वरूप होत. अन्यथा मर्त्यलोकीचा भवसागर तरुन जाणे केवळ अशक्य. या भवसागरावर मात करू शकणाऱ्या भवसागरापासून मी भ्रष्ट झालो होतो. माझे मन विचलित झाले होते. मी नारद नारदींचे अवतारकार्य संपविण्यासाठी जलसमाधी घेण्याचे ठरविले. हे महर्षे, माझ्यासमवेत येण्यास नारदी व मुले तयार होईनात...”

“मग, काय केलेत आपण?” व्यासांनी विचारले.

“मी या भवपाशातून निसटण्याचा प्रयत्न केला आणि गोदावरीत मिसळून जाणाऱ्या नारद स्त्रोतात उभा राहिलो. भगवती गोदा माता प्रसन्न वदनाने मला उराशी कवटाळण्यास आतूर झाली होती. तेवढ्यात आकाशवाणी झाली- हे नारदा, तुला देहत्याग करता येणार नाही. हे ब्रह्ममानसपुत्रा, ब्रह्मदेवांनी प्रजोत्पादनाची आज्ञा केली होती. तेव्हा तू

ऊर्ध्वरीता व्हावयाचे ठरविले. त्यामुळे प्रपंचाचा मोह करणे हेच तुझ्या स्वभावाविरुद्ध घडले. त्यातूनही भगवंतांच्या इच्छेचा आणि कार्याचा विचार न करता आपण विचलित झालात. त्यामुळे आपणास हा प्रपंच व्याप टाळता येणार नाही. तेव्हा हे भोग आपणास भोगावेच लागतील- आणि आकाशवाणी थांबली. तेव्ही मी गोदावरी मातेस प्रपंच पाशातून मुक्त होण्यासाठी कोणता उपाय करावा, अशी पृच्छा केली.” नारदांनी व्यासांना सांगितले.

“मग, गोदावरी मातांनी असा कोणता उपाय सुचविला, ज्यामुळे आपण प्रपंच पाशातून मुक्त झालात?” व्यासांनी उत्सुकतेने विचारले.

“हे व्यास मुने, गंगा गोदावरी माता म्हणाल्या, हे ब्रह्मर्षे, आपण दक्षांच्या हजार पुत्रांना सिंधुसागर मिलनात मोक्षाचे दर्शन घडविले होते. त्यामुळे आपण पिताश्री ब्रह्मांची अवज्ञा तर केलीच, त्याबरोबरच दक्षप्रजापतींकडून योजलेल्या प्रजोत्पादनाच्या ब्रह्मकार्यातही अडसर निर्माण केला. त्यामुळे आपणास शंभर पुत्रांसह नारदींच्या सहवासात मर्त्य लोकीचा भ्रामक असा प्रपंच पाश भोगावा लागला. हा प्रपंच पाश आपण आपले स्वत्व विसरल्यामुळे भोगावा लागला आहे - गोदावरी माता गंभीरपणाने सांगत होती. मी अधिरतेने मध्येच विचारले, - म्हणजे?”

“हे नारद मुने, आपणास, आपणच स्थापित केलेल्या परब्रह्मनिरूपित भक्तियोगाचे विस्मरण झाले आहे. त्यामुळेच भक्तिपुत्र ज्ञान आणि वैराग्य हेही आपणापासून दूर गेले. त्यामुळे आपणातून नारद आणि नारदी विग्रहित होऊन ही मर्त्य प्रपंचलीला घडली. यासाठी आपण शिवशंकरांना शरण जावे कारण तेच श्रीकृष्ण भगवंतांचे सर्वश्रेष्ठ अनन्यभक्त आहेत. तसेच ते स्वतःच महत् तत्त्वस्वरूप असल्याने कृष्णहृदयात समाविष्ट झालेले नारदांचे स्वरूप तेच पुन्हा प्रकट करू शकतात. म्हणून आपण तात्काळ त्र्यंबकेश्वरांना शरण जावे. कारण तेथे त्रिदेवांची शक्ती एकवटली आहे. मात्र त्यासाठी आपणास माझ्या जलौघात स्नान करून नारद-

नारदींच्या प्रपंच पाशाकडे पाठ फिरवून “ॐ नमः शिवाय” मंत्राचा जप करीत मार्गक्रमण करावे लागेल- हे व्यास मुने, गोदावरी मातांचे मार्गदर्शन घेऊन मी तात्काळ महादेवांचा धावा करून गोदावरीत स्नान केले. विचलित झालेले नारद-नारदी स्रोत, विचित्र संवेदना घेऊन मला स्पर्शकरीत आहेत, असे मला संवेदित होत होते. मी त्यांच्याकडे पाठ करून त्र्यंबकेश्वरांकडे निघालो. त्र्यंबकेश्वरांची मानसपूजा करून मी संकल्पपूर्वक महादेवांना आवाहन केले आणि “ॐ नमः शिवाय” मंत्राचा निर्धाराने उच्चार करीत मी पद्मासनात ध्यानस्थ झालो.”

“हे महर्षे, शिवांनी आपणास कसे मुक्त केले? ते ऐकण्यास मी उत्सुक आहे. कृपया मला सत्वर ती कथा ऐकवावी.” व्यास कथा ऐकण्यास उतावीळ झाले होते.

“हे व्यास महर्षे, तो अनुभव अतर्क्य आणि अभूतपूर्व होता. ध्यानस्थ अवस्थेत, माझ्या कर्णरंध्रांपर्यंत “ॐ नमः शिवाय” हा मंत्र सतत येत होता. असे घडत असताना, वीणा आणि चिपळ्यांच्या नादलयीत माझ्या मुखातून “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय”, केव्हा उमटू लागले आणि पाठोपाठ नारायण मंत्राचा जप केव्हा सुरू झाला, ते मला कळलेच नाही. भगवंतांच्या हाकेने मी भानावर आलो तेव्हा वीणा आणि चिपळ्यांच्या नादलयीत मी नृत्य करीत होतो. समोर पिताश्री ब्रह्मदेव, आदितत्त्व शिव आणि साक्षात भगवंत वात्सल्यपूर्ण नजरेने माझ्याकडे पाहात होते. विष्णूभगवंत मला म्हणाले- हे नारदा, तुझा प्रपंचभ्रम महादेवांच्या कृपेने नाहीसा झाला आहे, तु पुन्हा भक्तियोगी नारदमुनी म्हणून सर्वलोकी भक्तिकथामृताचे कीर्तन करीत भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य यांना पुष्ट करीत राहशील. भक्तियोगाची विशेषतः कलीयुगासाठी तू स्थापित केलेली परंपरा, तुझ्यासारख्या असंख्य कीर्तनकारांच्या मुखानी पृथ्वीतलावर प्रलंचिल राहिल. मात्र क्षणकाल झालेले विचलन देखील भवदुःखकारक असते, याची आठवण म्हणून नारद नारदी प्रपंच कथा गोदावरी प्रवाहात स्रोत रूपाने स्मरण देत राहिल.- हे व्यास महर्षे,

भगवंतांच्या आश्वासनाने मी अत्यानंदाने नारायण मंत्राचा जप करीत नृत्य करू लागलो. त्रिदेवांचे आशीर्वाद मस्तकावर धारण करून मी आपणास भक्तीकथांचे निवेदन करीत आहे.”

“हे ब्रह्मर्षे, प्रपंचाची भ्रामकता आणि भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यातील सत्यता आणि अनिवार्यता यांचे ज्ञान करून देणारी ही कथा आपल्या मुखाने ऐकून मी धन्य झालो आहे.”

* * *

“हे देवर्षे नारदा, आपणास त्रिदेवरूप सच्चिदानंद स्वरूपाचे झालेलं ज्ञान आपण मला कथन केलंत; तथापि आपल्यासारख्या भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य प्राप्त ब्रह्ममानसपुत्रालाही कामलोलुपता यावी हे आश्चर्य नव्हे काय? असे असेल तर माझ्यासारख्या ब्रह्मर्षीला पुत्र उत्पन्न करण्यासाठी आज्ञा दिल्यानंतर वंश चालविण्यासाठी नियोग करावा लागला तर त्यात काय गैर आहे यातील रहस्य मला उलगडून सांगावे. आपण त्रिकालज्ञानी ब्रह्मकर्मसाक्षी आहात. तेव्हा आपणच हे मला उलगडून सांगू शकाल.”

“हे व्यास महर्षे, सुयोग्य मैथुनातून संतती संभवाची क्रिया प्रक्रिया ब्रह्मदेवाने प्रेरित केली आहे. ब्रह्मदेवास प्रजोत्पादनाची आज्ञा केल्यानंतर त्याने मिथुनातून संतती संभवाचा मार्ग विष्णू आणि शिवांच्या आज्ञेनेच निर्माण केला आहे. परात्पर श्रीकृष्ण भगवंतांना विग्रहीत रूपात सृष्टीरचनेची भावना झाल्यानंतर त्यांनी ब्रह्मांडनिर्मिती केली. या ब्रह्मांडनिर्मितीत सृष्टीउत्पत्ती, स्थिती आणि लय यांचे चक्र निर्माण करतांना मिथुन प्रक्रियेचा अवलंब ब्रह्मदेवाच्या मानससृष्टीस करावयास भाग पडले. मिथुन भावना म्हणजेच कामदेव. स्त्री-पुरुषांच्या ठिकाणी ही कामभावना निष्पन्न झाल्याशिवाय मिथुन शक्य नाही व मिथुनाशिवाय उत्पत्ती नाही. हा चक्रनेमीक्रम ब्रह्मांडातील परतत्त्वलीलेचे आधारचक्र आहे.”

“हे ज्ञानमहर्षे, हा चक्रनेमीक्रम प्रथम कोणी व कसा सुरू केला हे

मला सांगावे.”

“हे व्यास मुने, ही कामलोलुपता ब्रह्मांडात अस्तित्वात आलेल्या प्रत्येक अस्तित्वास घडतेच; कारण तो ब्रह्मगोलकाचा स्वभाव आहे. परंतु ब्रह्मांडाने कल्पांतांच्या अखेरीस पुन्हा परब्रह्मस्वरूप होणे हा ब्रह्मगोलकाचा स्वभाव आहे; कारण तो परात्पर श्रीकृष्णच चैतन्यमयतेने सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणी अस्तित्वाची भावना आणि अस्तित्व अपेक्षित क्रिया करणारे स्वयंप्रकाशी तत्त्व आहे. तेच खरे भूतमात्राचे स्वरूप आहे. ब्रह्मांडातून त्या स्वरूपात समाविष्ट होण्याची धडपड, ब्रह्मांडासह भूतमात्रात आहे. हीच तर मोक्षाची वहीवाट. प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूप असलेल्या भगवान शिव, ब्रह्म, विष्णू, मी तू यांसह सर्व ऋषीमुनी, ज्ञानी, देव, दानव, मानव, जीव एवढेच काय अचर सृष्टी यांनाही काम आणि निवृत्ती या मार्गांनीच जावे लागते. त्यामुळे ही प्रक्रिया कोणासच चुकली नाही. उध्वरेता बनून या मोहातून निसटून परात्पर रूपात मिळून गेलेल्या अस्तित्वांना सुद्धा श्रीकृष्ण विग्रहाचे बंधन आहे. अद्वैत भोगण्यासाठी त्यांनाही द्वैताच्या मार्गानेच जावे लागले आहे; परंतु श्रीकृष्णस्वरूप झालेल्या सर्व भगवद्भक्तांनादेखील सच्चिदानंद स्वरूपाने सर्वसाक्षी म्हणून क्रिया करावीच लागते. म्हणूनच परमात्मतत्त्व अविनाशी आहे. अनंतरूपाने पुन्हा पुन्हा प्रकटणे ही त्याची लीला आहे.”

“हे देवर्षे, आपण सच्चिदानंद स्वरूप श्रीकृष्णाच्या कैवल्यरूपाचे, अविनाशीत्वाचे आणि अनेकत्वाचे हे रहस्य सांगून माझ्या मनात अधिकच कुतूहल निर्माण झाले. तेव्हा मला, प्रत्यक्ष शिवांना, ब्रह्मदेवाला व विष्णूंना कामदाह कसा सहन करावा लागला हे कृपा करून मला सांगावे.”

“हे व्यासमुने, पिताश्रींनी देखील काममोह अनुभवला आहे. वास्तविक पाहता त्यांनी दशदिशांना प्रजापतींची स्थापना करून दक्षप्रजापतींवर सृष्टीनिर्मितीचे काम सोपविले होते; परंतु एकदा असे घडले, पिताश्रींनी निर्माण केलेल्या मानसपुत्रानंतर मानसकन्येचीही निर्मिती केली. तिचे लावण्य पाहून शिवमायेने अर्थात् कामवासनेने ब्रह्मदेव मोहात

पडले आणि ते कामविह्वलता प्रकट करू लागले. मला त्यांची ही अवस्था आश्चर्यकारक, अद्भुत व काहीशी त्याज्य वाटली. म्हणून मी वैराग्यमूर्ती शिवशंकरांकडे तात्काळ गेलो. शिवशंकरांना पिताश्रींच्या अवस्थेचा वृत्तान्त सांगताच शिवशंकर छद्मीपणाने हसले आणि माझ्याबरोबर ब्रह्मदेवांच्या साक्षात उभे राहिले. त्यांनी ब्रह्मदेवांचा परोपरीने उपहास करून त्यांना काममोहातून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. हे व्यास मुने, पिताश्रींना शिवशंकरांचा क्रोध आला; तथापि शिवशंकरांना काही बोलण्याऐवजी ते पुत्र दक्षराजमुनींकडे गेले. मी शिवांना वंदन केले तेव्हा शिव पुन्हा हसले आणि म्हणाले- तू चिंता करू नकोस. त्यांनी मोहित होणे क्रमप्राप्त होते. एवढे बोलून शिवशंकर अंतर्धान पावले. नेहमी शिवभक्ती करणारे पिताश्री, क्रोधित होऊन दक्षराजांकडे का गेले हे पाहण्यास मीही उत्सुक होतो. त्यांना क्रोधापासून आवरावे म्हणून मीही मागोमाग दक्षराजमुनींकडे प्रकट झालो. शिवमायेने अर्थात् कामवासनेने मोहित झालेले ब्रह्मदेव, दक्षराज मुनींना म्हणाले- महादेव कोणत्या तरी कमनीय कांतीच्या स्त्रीशी विवाह करतील असं काहीतरी करावं. तेथे ब्रह्मपुत्र काम व त्याची कामिनी रती उपस्थित होतेच. दक्षराज मुनींनी हे कार्य कामदेव अर्थात् मदन आणि रती यांच्यावर सोपविले. तेव्हा ब्रह्मदेव शांत झाले. मी त्यांना म्हणालो- हो पिताश्री, आपण सर्वशक्तिमान शिवस्वरूपच असताना आपण हे भलतेच काय केले? तेव्हा ब्रह्मदेव म्हणाले- मी तर काहीच केले नाही. शिवमायेचीच ही सर्व लीला आहे. हे व्यास मुने, त्यांच्या ह्या बोलण्याचे मला अधिकच गूढ वाटले. पुढे काय घडते ही लीला पाहण्यास मी सिद्ध झालो; तर ब्रह्मदेवांच्या एका दीर्घ श्वासातून रती आणि मदनांना साहाय्य करण्यासाठी दोन सहाय्यक निर्माण झाले. एक वसंत आणि दुसरा मलयानील. त्या गणांसह कामदेव शिवांपाशी गेले. शिव त्या अद्भुत गुंफेत, हिमालयात तपश्चर्येस बसले होते.

कामदेवांनी वसंत, मलयानील यांच्यासह शिवमायास्वरूप

काममोहिनीचा प्रयोग शिवांवर केला. हजारो वर्षे हा प्रयोग करूनही कामदेव विफल झाले. निर्विकार योगपरायण महादेव, कोणत्या स्त्रीस आपली सहधर्मचारिणी म्हणून निवडणार या प्रश्नाने पिताश्री सतत चिंता करू लागले. ते पाहून मीही व्यथित झालो आणि श्रीहरींकडे गेलो. भगवान विष्णू ध्यानमग्न अवस्थेत होते.”

“नारायण, नारायण!” – हे व्यास मुने, माझा मंत्रजागर ऐकून भगवान श्रीहरी मला म्हणाले- हे भक्तश्रेष्ठा, तू उद्विग्न मनाने माझ्याकडे का आला आहेस? तुझ्या चिंतेचे कारण मला सांगावे. मी पिताश्रींचा सर्व वृत्तान्त विष्णू भगवंतांना सांगितला. तेव्हा ते मनमोहक, छद्मीपणाने हसत मला म्हणाले- हे भक्तश्रेष्ठा, तू चिंता करू नकोस. तू नारायणमंत्राचा जागर करित ब्रह्मदेवांच्या अवतीभवती असावे. योग्य ते सर्व घडेल. त्यावर, हे ऋषीश्रेष्ठा, मी पिताश्रींच्या अवतीभवती नारायणमंत्राचा जागर करित राहिलो. एकदा ब्रह्मदेवांनी स्वतःच श्रीहरींचे स्मरण करण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या श्रीहरी स्तवनाने भगवान् विष्णू यांच्यासमोर उपस्थित झाले; परंतु हे व्यास मुने, ब्रह्मदेवांच्या मनातील, शिवांना शासन करण्याचे गेलेले नव्हते. ते विष्णू भगवंतांना म्हणाले- हे परात्पर परमेश्वरा, केशवा, शिव कोणत्या उपायांनी पत्नीस स्वीकारतील व माझी इच्छा पूर्ण करतील ते मला सांगावे – ब्रह्मदेवांची ही प्रार्थना ऐकून श्रीहरी त्यांना म्हणाले – हे ब्रह्मस्वरूपा, तुम्ही सारे काही जाणता. शिवच सर्वांचा कर्ता, भर्ता, हर्ता आहे. तोच परात्पर आहे. त्याच्याच मायेनं सारे काही घडत असते. ती माया म्हणजे शिव होय. शिव आणि शिवा दोघेही भक्ताधीन आहेत. ती शिवा, देवेश्वरी जर प्रसन्न झाली तर तुमचं कार्य सफल होईल. शिवादेवीच जर सगुणरूपात अवतीर्ण झाली तर तीच महादेवांची पत्नी होईल. तुम्ही दक्षराजमुनींना, शिवादेवीस सगुणरूपात प्रकट होण्यासाठी तिची तपश्चर्या करण्याची आज्ञा द्यावी; कारण ब्रह्मांडातील हे विधिलिखित आपण जाणता. एवढे सांगून श्रीहरी अंतर्धान पावले.

“हे व्यास मुने, ब्रह्मदेवांनी शिवांना मोहजालात अडकविण्याचा

उपाय शोधलाच.”

“हे व्यास मुने, ब्रह्मदेवांनी महाप्रजापती दक्षराजमुनींना शिवाच्या प्राप्तीसाठी शिवशंकरांचं स्मरण करण्याची आज्ञा दिली. शिवांची तपश्चर्या करून शिवशंकरांचं स्मरण करावं यासाठी तपश्चर्या करण्याची प्रतिज्ञा करून दक्षप्रजापती क्षीरसागराच्या उत्तर तटावर तपश्चर्येस बसले. शौचतसोषादि व्रतांनी नियमित असे अनुष्ठान त्यांनी केले. हवा, पाणी, झाडाची पाने एवढाच आहार घेत तीन हजार दिव्य वर्षांपर्यंत त्यांनी तपश्चर्या केली. शिवा, माता जगदंबेच्या पूजनात दक्ष प्रजापती मग्न असतानाच चतुर्भुज, मनोहर, वरदहस्त व अभय, नीलकमल व खड्ग अशी आयुधे हाती धरून सिंहारूढ महादेवी शिवाने दक्षास प्रत्यक्ष दर्शन दिले. तेव्हा दक्ष प्रजापतींनी शिवा देवीस मनोमय वंदन करून साष्टांग दंडवत घातले. ते म्हणाले- जगदंबे, महामाये, जगदीशे, महेश्वरी आपण कृपा करून मला दर्शन दिलेत. भगवती, आद्ये, माझ्यावर प्रसन्न व्हावंस.

प्रसीद भगवत्याद्ये प्रसीद शिवरूपिणी ।

प्रसीद भक्तवरदे जगन्माते नमोऽस्तु ते ॥

(शिवपुराण - प्र. न. जोशी)

त्यावर महादेवी म्हणाल्या - हे दक्ष राजमुने, ब्रह्मपुत्र वत्स नारदांनी माझे लक्ष आपल्या तपश्चर्येकडे वेधले म्हणून मी येथे प्रकट झाले; तथापि तुझ्या भक्तीपूर्वक तपस्येने मी प्रसन्न झाले आहे. तू मनोवांच्छीत वर माग. अदेय असं माझ्याजवळ काहीच नाही.”

“हे महामाये, जगदंबे, माझं म्हणणं आपण प्रसन्नतापूर्वक ऐकावं. माझा स्वामी भगवान शिव रुद्र नाम धारण करून ब्रह्मदेवांचा पुत्र म्हणून अवतीर्ण झाला आहे. तो परमात्मा शिवशंकरांचा पूर्णावतार आहे. परंतु आपला अजून अवतार झाला नाही. मग त्यांची पत्नी कोण होणार? हे शिवे महादेवी, माझी मनोवांच्छा अशी आहे की आपण या भूतलावर अवतार धारण करावा आणि आपल्या रूपलावण्यानं महेश्वरांना मोहित करावं. त्यासाठी आपण माझी कन्या म्हणून जन्म घ्यावा. अशा तऱ्हेने

आपण हरमोहिनी बनावं हाच वर मला हवा आहे.”

“हे व्यास मुने, दक्ष प्रजापतींची मनोवांच्छा ऐकून महादेवी म्हणाल्या- तुझी इच्छा निश्चित पूर्ण होईल. तुझ्या पत्नीच्या गर्भातून मी कन्येच्या रूपानं जन्म घेईन. अत्यंत दुःसह तपश्चर्या करून त्या महादेवांचा वर मिळवून त्यांची पत्नी होईन.”

“नारायण, नारायण! हे शिवा माते, आपण हा कोणता वर दिलात? दक्ष प्रजापतींना याचा लाभ होण्यास आणखी किती तप करावे लागणार? हे महादेवी, आपण हे सत्वर करावे; कारण भगवान शिव आणि विष्णू यांची सृष्टीउत्पत्तीची इच्छा केवळ आपल्यावरच अवलंबून आहे.”

त्यावर महादेवी म्हणाल्या, “हे नारदा वत्सा, मी वचन दिल्याप्रमाणे मी शिवांची पत्नी जरूर होईन; कारण प्रत्येक जन्मी तो नानारूपधारी शंभू माझा स्वामी होतो. त्यांच्याच आज्ञेनुसार मी अवतार धारण करीन; पण दक्ष राजांना माझ्या एका पणाचा मान राखावा लागेल.”

“हे महादेवी, मला आपला पण सांगावा. त्यावर महादेवी म्हणाल्या - हे दक्षराजमुने, कोणत्याही क्षणी तुझ्या मनातील माझ्याविषयीचा आदर कमी झाला तर त्याच वेळी मी माझ्या शरीराचा त्याग करीन व पूर्व स्वरूपात लीन होईन अथवा दुसरा देह धारण करीन - हे व्यास मुने, दक्ष महामुनींनी तात्काळ महादेवींचा पण मान्य केला. तत्क्षणी शिवा दुर्गादेवी अंतर्धान पावल्या.”

* * *

“हे नरनारायण स्वरूप देवर्षी नारदा, दक्ष प्रजापतींना दुर्गामातेचा प्रसाद केव्हा मिळाला? आणि मैथुनातून जीव निष्पत्ती कशी प्राप्त झाली हे ऐकण्यास मी आतुर आहे.”

“हे व्यास मुने, धर्म करता कर्म आडवं येतं आणि माझ्यासारख्या

सेवक भक्तालादेखील ते भोगावं लागतं. वास्तविक पाहता मी भगवद्भक्त. भगवान श्रीकृष्णांचं नरनारायणांचं अर्थात् विष्णूभगवंतांचं नामसंकीर्तन करायचं. त्यांच्या शिवस्वरूपाचं आणि ब्रह्मस्वरूपाचं चिंतन करीत परमात्मस्वरूप भगवान श्रीकृष्णांचं, ब्रह्मा, विष्णू, महेश हे त्रिविध रूप आहे याची प्रचिती घडविण्याचा प्रयत्न करायचा आणि अभेदपणे देव, दानव, मानव या सर्वांना जागृत करून भगवंताची लीला कथन करावयाची. भगवंत क्रीडेला सहाय्यभूत व्हायचं हे माझं काम; परंतु असं निर्लेप काम करतांनाही सर्वांचा राग ओढवून घेण्याचे भाग्यच आमच्या नशिबी लिहिले आहे!”

“हे देवर्षे, आपण कोणत्या प्रकारे कार्य करता हे त्रैलोक्यास विदित आहे. त्यामुळेच त्रैलोक्यात सर्वत्र आपले स्वागत होते. तुमच्या कार्याचे वर्णन बाजूला ठेवून मला कथा सांगावी. माझी उत्कंठा आता शिगेला पोहोचली आहे.”

“हे सत्प्राश्रिका व्यास मुने, ब्रह्मदेवांच्या आज्ञेनुसार मोठ्या आनंदाने, दक्षप्रजापतींनी मानसिक सृष्टी तयार करण्यास प्रारंभ केला; परंतु जेवढी सृष्टी ते निर्माण करत असत तेवढीच सृष्टी राही. त्यात वाढ होत नसे. निर्माण केलेल्या सृष्टीतून पुन्हा सृष्टी, पुन्हा सृष्टी अशी वर्धिष्णुता दक्षांना अपेक्षित होती, पण ते काही त्यांना साध्य होईना. तेव्हा ते ब्रह्मदेवाकडे गेले व त्यांनी आपोआप जीव कसे वाढतील यासाठीचा उपाय विचारला. तेवढ्यात मी तेथे उपस्थित झालो.”

“नारायण, नारायण! हे पिताश्री, आपण दक्षराजमुनींना, शिवांना प्रसन्न करून घ्यावयास सांगितले आहे. त्यांनी प्रत्यक्ष शिवा दुर्गेस प्रसन्न करण्याचेही कार्य केले आहे. तेव्हा त्यांनी शिवाचा जन्म होईपर्यंत प्रजोत्पादन करू नये असे मला वाटते.”

“हे वत्स, दुर्गेला प्रसन्न करून घेण्यात तू मोठेच सहाय्य केले आहेस; परंतु दुर्गा माता अवतार घेईपर्यंत तिचे स्मरण करून प्रजोत्पादनाचे प्रयत्न करीत राहण्यास काय हरकत आहे? मैथुन धर्म आचरून प्रजोत्पादन

करण्यासाठी मी प्रजापती पंचजनांकडे असिकनी नावाची कन्या निर्माण केली आहे. तेव्हा दक्ष राजाने तिला पत्नी म्हणून स्वीकारून; त्या स्त्रीशी मैथुनधर्म आचरून आपली प्रजा वाढवावी असे मला वाटते. असिकनीसारखी कामिनी आपल्या गर्भातून दक्षराजासारखी पुष्कळ संताने निर्माण करील. तेव्हा त्यांना मी तशी आज्ञा देत आहे.”

“नारायण, नारायण! आपण प्रत्यक्ष शिवरूप आणि विष्णुरूप आहात तेव्हा आपले म्हणणे खोटे कसे ठरणार? विष्णू आणि शिवांच्या कृपेने सारे काही योग्य तेच घडेल. नारायण, नारायण!”

“हे व्यास मुने, मी योग्य वेळी सूचना देऊनही तातांनी माझे ऐकले नाही. त्यांचा अद्यापही शिवांविषयी अपसमज असावा असा विचार करून मी भगवान विष्णूंकडे गेलो व त्यांना, पिताश्री ब्रह्मदेव आणि दक्षराज मुनी यांच्यात घडलेला संवाद सांगितला. त्यावर ते साभिप्राय हसले आणि म्हणाले – महेश्वर सगळ्यांचे कल्याण करो.”

“हे महामुने, दक्षराजांनी पुढे काय केले ते मला सांगावे.”

“हे व्यास मुने, तुमची अधिरता माझ्या लक्षात येते. म्हणूनच मी तुम्हाला पुढील वृत्तान्त सांगतो – ब्रह्मदेवांच्या आज्ञेने प्रजापती दक्षाने वीरण अर्थात् पंचजन प्रजापतीच्या असिकनीशी विवाह केला व तिच्याशी मैथुनधर्मातून दहा हजार पुत्र निर्माण केले. त्यांचे हर्यश्च असे नाव ठेवले. ते सर्व पुत्र समान धर्माचे आचरण करणारे होते व वैदिक मार्गात तत्पर होते. या पुत्रांना दक्ष राजांनी प्रजेची निर्मिती करण्याचा आदेश दिला. तेव्हा ते सर्व हर्यश्च दाक्षायण पुत्र सृष्टीची निर्मिती करण्याच्या उद्देशाने, तपस्या करण्यासाठी पश्चिम दिशेस निघाले. पश्चिम दिशेला सिंधू नदी आणि समुद्र यांच्या संगमस्थळी नारायणसरोवर आहे. या तीर्थात स्नान करताच अंतःकरण शुद्ध होते व ज्ञानसंपन्नता प्राप्त होते व देह परमहंस मार्गात स्थिर होतो. या सर्व पुत्रांनी या गोष्टीचा विचारही केला नाही. नारायणसरोवरापासून दूर ते तपस्येस बसले. पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे त्यांनी प्रजावृद्धीसाठी सुरू केलेल्या तपश्चर्येचा वृत्तान्त मी भगवान विष्णूंच्या

कानावर घातला. तेव्हा भगवान विष्णूंचा हार्दिक अभिप्राय मला ज्ञात झाला. मी दक्षपुत्रांना सावध करण्यासाठी तपश्चर्येच्या ठिकाणी पोहोचलो.”

“नारायण, नारायण!”

“हे देवर्षे नारद मुने, आपणास त्रिवार वंदन असो. आपल्या रूपाने प्रत्यक्ष नरनारायणांचे दर्शन आम्हास घडले. आम्ही सृष्टीरचनेत प्रजावृद्धीसाठी तपश्चर्या करीत आहोत. आपण आम्हास आशीर्वादपूर्वक मार्गदर्शन करावे.”

“हे दाक्षायण, हर्यश्च पुत्रांनो, तुम्हाला माझे शुभाशीर्वाद आहेतच; परंतु पृथ्वीचा अंत पाहिल्याशिवाय सृष्टीरचना तुम्ही कशी करता? हे पुत्रांनो, जवळच सागर आणि पृथ्वी एकमेकापाशी येऊन थांबले आहेत. तेथे नारायणसरोवर निर्माण झाले आहे. प्रत्यक्ष परात्पर शिवशंकरांपर्यंत जाण्याचा मार्ग, या सरोवरात स्नान केल्यास प्राप्त होतो; कारण शिवांनी आपल्या मानसात धारण केलेल्या मानससरोवरातून सिंधू नामक गंगौघ येथे सागरास मिळतो. त्यामुळे नारायणसरोवरांत स्नान केल्याने आपण खऱ्या अर्थाने ज्ञानसंपन्न होऊन, आपले कार्य साधले जाईल असे मला वाटते.”

“हे व्यास मुने, मी, लक्ष्मीपतींचा हार्दिक अभिप्राय दक्षपुत्रांना सांगितला. त्यांनी माझ्या मताचा विचार करून, मी सांगितलेल्या मार्गाने प्रयाण केले. हे व्यास मुने, नारायण सरोवरात स्नान केल्याने जीव परमहंस मार्गात स्थित होतो. हा मार्ग एकेरी मार्ग आहे. या मार्गाने गेलेला, पुन्हा कोणीही परत आलेला नाही. मी, हा वृत्तांत दक्ष प्रजापतींना सांगितला. दक्षप्रजापती सहस्रवर्षेपर्यंत आपल्या पुत्रांची वाट पहात होते. पुत्र येत नाहीत असे पाहून, ते ब्रह्मदेवांकडे आले. त्यांनी, मी सांगितलेला वृत्तान्त ब्रह्मदेवांना सांगितला. त्यावर पिताश्रींनी त्यांना, पुन्हा पंचजनकऱ्या असिकनीच्या गर्भापासून पुत्र उत्पन्न करण्यास सांगितले. दक्षराजमुनी पिताश्रींची आज्ञा घेऊन निघाले खरे; परंतु हर्यश्च पुत्र माझ्या सांगण्यावरूनच परमहंस मार्गाला गेले अर्थात् प्रजोत्पत्तीच्या बाबतीत ते निष्काम झाले

याचे दक्षराजमुनींना अतीव दुःख झाले आणि माझा क्रोधही आला. त्यांनी पुन्हा एकदा असिकनीच्या गर्भापासून हजार पुत्र निर्माण केले. त्यांचे शबलाश्व नाव ठेवले. तेही पित्याची भक्ती करून वैदिक मार्गात तत्पर झाले. त्यांनाही दक्षराजमुनींनी प्रजानिर्मितीची आज्ञा दिली. ते प्रजानिर्मितीचा हेतू मनात धरून, वनात निघाले. मी त्यांच्यासमोर प्रकट झालो. त्यांनी मला वंदन करून मार्गदर्शन करण्याची प्रार्थना केली. मी त्यांना केवळ ज्येष्ठांच्या मार्गाने जावे एवढेच सांगितले व तेथून विष्णूलोकी जाऊन भगवंतांना वृत्तान्त सांगितला. भगवंत मनस्वी हसले. हे व्यास मुने, शबलाश्व पुत्रांनी माझ्या मार्गदर्शनाचा विचार करून त्यांचे ज्येष्ठ बंधू ज्या मार्गाने गेले त्याच मार्गाचा अवलंब केला. त्यांना नारायण सरोवराच्या जलाचा स्पर्श होताच, त्याच्या अंतःकरणाची शुद्धता झाली व त्यांनी प्रणवाचा जप करून तपश्चर्येस प्रारंभ केला. मी, प्रजापती दक्षराजांना शबलाशवांचा वृत्तान्त सांगण्यासाठी गेलो. वृत्तान्त सांगितला. त्याचबरोबर ते पुत्रशोकाने कष्टी झाले. हे व्यास मुने, विष्णु भगवंतांच्या हार्दिक इच्छेनुसार मी, दक्षराजास अनुग्रहपूर्वक महादेवी शिवांचे स्मरण करून देण्यासाठी गेलो होतो, परंतु शबलाशवांचे वृत्त ऐकून त्यांचा क्रोध अनावर झाला. हे व्यास मुने, त्यांनी माझी निंदा तर केलीच, परंतु मला शाप दिला- अरे नीचा, तू हे काय केलंस? तू मोठा निर्दय व शठ आहेस. तू, माझ्या बालकांना ऋषीऋण, देवऋण आणि पितृऋण यातून मुक्त होण्याआधीच भलताच मार्ग दाखविलास. तू मोठाच निर्लज्ज आहेस. मूढा, तू भगवान विष्णूंच्या पार्शदात व्यर्थच वावरतोयस. तू वारंवार माझं अमंगल केलं आहेस. म्हणून हे नारदा, आजपासून तीन लोकात फिरत असतांना तुझं पाऊल कुठंच स्थिर राहाणार नाही. स्थिरतेसाठी तुला कुठेच ठिकाण राहाणार नाही. - हे व्यास मुने, त्यांची शापवाणी ऐकूनही मी शांतपणे त्यांच्यावर अनुग्रह करू लागलो; परंतु दक्षराज मुनी अधिकच संतापले. हा क्रोध प्रसंग जाणून ब्रह्मदेव तेथे आले. त्यांचा राग शांत करण्याचा ब्रह्मदेवांनी प्रयत्न केला व त्यांना माझ्या कार्याविषयी

सांगून माझ्याशी स्नेहसंबंध प्रस्थापित करविला. हे व्यास मुने, पिताश्रींच्या कृपेने धर्म करता कर्म आड येऊनही, माझे व दक्षांचे संबंध स्नेहाचे झाले. तथापि त्यांच्या शापवाणीप्रमाणे माझी त्रैलोक्यात भ्रमंती सुरूच आहे. नारायण! नारायण! भगवंताची इच्छा दुसरे काय?”

“हे देवर्षे, तुमची भ्रमंती त्रैलोक्याला आधार देणारी आहे. मोक्षमुक्तीची वाट दाखविणारी आहे; परंतु परमेश्वराच्या मानसीचा अंतर्भाव केवळ आपणच जाणता. तेव्हा ब्रह्मदेवाच्या आदेशाप्रमाणे दक्षराज मुनींनी मैथुनातून प्रजोत्पादनाची सुरुवात कशी केली ते ऐकण्यास मी आतुर आहे.”

“हे व्यास मुने, हर्यश्च आणि शबलाश्च ह्या दोन्ही प्रकारचे पुत्र नाहीसे झाल्यानंतर दक्षप्रजापतींनी आपल्या पत्नीच्या गर्भातून साठ कन्यांना जन्म दिला. खरे तर हे व्यास मुने, या सर्व शिवमायेच्याच विविध कला होत्या. दक्षाने त्यातील दहा कन्या विधीपूर्वक यमधर्मास विवाहात अर्पण केल्या. तेरा कन्या कश्यप मुनींना दिल्या. सत्तावीस कन्यांचा विवाह दक्षाने चंद्राशी लावून दिला. भूत किंवा बहुपुत्र, अंगीरा, व कृशाश्च या तीन ऋषींना प्रत्येकी दोन दोन कन्या विवाहाने प्राप्त झाल्या. उरलेल्या चार कन्यांचा विवाह अरिष्टनेमीशी अर्थात ताक्ष्यांशी झाला. या सर्व कन्यांपासून संतानपरंपरांनी सर्व जगत् भरून गेले. हे व्यास मुने, यमधर्मांनी दाहीदिशा व्यापल्या; तर चंद्रांनी नक्षत्रगणांसह कल्प ऋतुचक्र निर्माण केले. त्यामुळे उर्वरित तेवीस कन्यांचा परिवाराने जगतामध्ये भरले आहे व त्याचे नियमन दशदिशांना सत्तावीस नक्षत्रांच्या माध्यमातून होते आहे. त्यामुळे हे व्यासमुने, कश्यप कुलानेच विश्व व्यापले आहे. शिवा किंवा सती ही या साठ कन्यांनंतर दक्ष प्रजापतींच्या गर्भातून जन्मास आली. खरेतर साठ कन्या तिच्याच कला असल्याने ती ज्येष्ठ पुत्री ठरली. तिच्याच मायेची ही क्रीडा असल्यामुळे तिला कुणी मध्यमा म्हणजे मधली पुत्रीही मानतात; जन्मक्रमानुसार ती कनिष्ठ कन्या ठरते. तिच्या जन्माची कथाही मोठी मनोरंजक आहे. कन्यांच्या निर्मितीनंतर प्रजापती

दक्षाने मोठ्या प्रेमाने जगदंबेचे ध्यान केले. तिला शरण गेल्यानंतर शिवा माया दक्ष राजावर संतुष्ट झाली. आपला वर पूर्ण करण्यासाठी असिकनी आणि विरीणी हिच्या पोटी तिने जन्म घेण्याचे ठरविले. ही जगदंबा दक्षाच्या हृदयात निवास करू लागली. त्यामुळे दक्ष अधिक पौरुषवान दिसू लागले. उत्तम मुहूर्त पाहून दक्षाने प्रसन्नतापूर्वक पत्नीच्या ठिकाणी गर्भस्थापना केली. परमदयाळू शिवा दक्षपत्नीच्या चित्तात प्रकट झाली. विरीणीचा हर्ष गगनात मावत नव्हता. ती महामंगलरूपीणी बनली. दक्षप्रजापतींनी आपल्या प्रथेस अनुसरून गर्भसंस्कार केले; उत्सव केला. भगवान विष्णू, ब्रह्म आदि सर्व देवांनी विरीणीच्या गर्भातील माता सतीचे अस्तित्व जाणून सर्व देवांनी जगदंबेचे स्तवन केले. यथावकाश शिवा प्रकट होईल हे जाणून सर्व देवांनी शिवशंकरांना कलाअंश रूपांनी सर्वत्र प्रकट होण्याची प्रार्थना केली. तेव्हा भगवान शिवशंकर म्हणाले- हे देवदेवतांनो, मायेचा विग्रह होऊन ती जेव्हा अनंतरूपांनी प्रकटते अर्थात प्रकृतीस्वरूपिणी होते तेव्हा मीही स्वभावाप्रमाणे ‘एकम् बहुस्यां प्रजायति’ या न्यायाने पुरुषस्वरूपात अनंतपणे प्रकटतो. शिवशंकराचे हे बोलणे ऐकून ब्रह्मदेवांना पश्चात्ताप झाला. ते अनन्यभावाने शरण गेले. तेव्हा शिव त्यांना म्हणाले- हे ब्रह्मन्, तुम्ही पश्चात्ताप करण्याचे काहीच कारण नाही. कारण परमतत्त्व भगवान श्रीकृष्णांनी ब्रह्मांडातील त्रिदेवत्व याच लीलेसाठी धारण केले आहे. तेव्हा आपण आपले कार्य करीत आहात. तुमच्याकडून कर्तव्यकर्म केले गेले आहे.”

“हे व्यास मुने, दक्षराज मुनींना अशा प्रकारे त्रिदेवांनी प्रजोत्पादनास प्रवृत्त केले. यथावकाश जगदंबा प्रकट झाली. तिच्या अलौकिक रूपाने विश्व दिपून गेले. तिचे नामकरण करून उमा हे नाव देण्यात आले. हीच सती होय. बालवयापासूनच ती शिवांचे ध्यान करू लागली. यथावकाश ती उपवर कन्या झाली दक्षराज मुनी व असिकनी यांच्या मनात तिच्या विवाहाचे विचार सुरू झाले.

दक्षकन्या सती मैत्रिणीत बसून वारंवार शिवाचे ध्यान करू लागली.

त्रैलोक्यातील अवघे सौंदर्य तिच्यातून प्रकट होते असे वाटू लागले. एकदा ती शिवाचे ध्यान करत असता ब्रह्मदेव प्रकट झाले. दक्ष, असिकनी आणि सतीने ब्रह्मदेवाचे मनोभावे दर्शन घेतले. तेव्हा ब्रह्मदेव म्हणाले- “हे सती, तू ज्यांना मनातून जाणतेस त्या महादेवांना तू पती म्हणून प्राप्त करावेस. हे मंगलदायिनी, तुझ्याशिवाय ते पत्नी म्हणून कुणाचीच निवड करणार नाहीत. कारण भगवान शिवच तुझे पती आहेत. ब्रह्मदेवांची वाणी ऐकून दक्षासही मनापासून आनंद झाला; परंतु महादेवाशी सतीचा विवाह कसा होणार याची चिंता दक्षांना सतत लागून राहिली. सतीनेही शंकरांना प्रसन्न करून घेण्यासाठी तपस्या करायचे ठरविले. मातेची आज्ञा मिळाल्यानंतर तिने आपल्या राहत्या घरीच आराधना सुरू केली.”

“हे महर्षी नारदा, शिव विवाहास कसे प्रवृत्त झाले हे आपण मला सांगावे.” व्यासांनी विनविले.

“ हे ब्रह्मज्ञ व्यास मुने, आपला प्रश्न अतिशय मार्मिक आहे. कारण शिव सतत तपश्चर्येत मग्न असत व शिवा योगिनीच्या स्वरूपात त्यांच्या हृदयातच वास करीत असे. केवळ दक्ष प्रजापतींना दिलेल्या वचनाप्रमाणे शिवाने सतीरूप धारण करून प्रजापतींचे पुत्रीरूप स्वीकारले होते. महादेव सतत तपश्चर्येत मग्न असल्याने ते विवाह करणे अशक्यच होते. हे व्यास मुने, चराचराची आवश्यकता लक्षात घेऊन प्रजोत्पादनाचे चक्र निर्माण करण्यासाठी भगवान शिवांनी शिवा सतीचा पत्नी म्हणून स्वीकार करणे आवश्यक होते. भगवान ब्रह्मदेव आणि विष्णू शिवाचीच अविभाज्य अंगे असल्याने व सृष्टीच्या निर्मिती आणि स्थिती यासाठीच प्रकट झालेले असल्याने ते दोघेही सृष्टीनिर्मितीच्या कार्यास शिवांना प्रवृत्त करण्यासाठी शिवांकडे आले. त्यांनी शिवांना प्रार्थना केली- हे प्रभो, आम्ही कारणवश सपत्नीक बनून विश्वाचं कार्य करीत आहोत. म्हणून आपणही देवांच्या हितासाठी एका परमसुंदर रमणीशी विवाह करावा. ब्रह्मदेवांनी शिवांना, त्यांनी दिलेल्या अभिवचनाचे स्मरण करून दिले. त्यावर महादेव म्हणाले- तुम्हा दोघांना पाहून मला खूपच आनंद वाटतो;

परंतु हे सूरश्रेष्ठानो, माझं शरीर अवधूत म्हणजे दिगंबर आहे. ज्ञानी, आत्मदर्शी, कामनाशून्य, अविकारी, अपवित्र व अमंगल असा मी वेषधारी आहे. मला कामिनीचा काय उपयोग? परंतु जगाच्या हितासाठी मी विवाह करीनही; परंतु माझी एक अट आहे. माझं तेज ग्रहण करणाऱ्या नारीनं योगिनी बनावं. ती इच्छारूप धारण करणारी असावी. जोपर्यंत मी योगात तत्पर राहीन तोपर्यंत तिनंही योगिनीच्या रूपात स्थिर राहावं. जेव्हा मी कामासक्त होईन तेव्हाच तिनंही कामिनी बनून माझ्याजवळ राहावं. जी सदा माझ्या कर्मात अनुकूल राहिल व माझ्या वचनांवर निस्सीम विश्वास ठेविल तिचा मी स्वीकार करीन.”

“हे व्यास मुने, महेशांचे हे वचन ऐकून, ब्रह्मा आणि श्रीहरींनी देवी शिवा दक्ष पुत्री म्हणून अवतीर्ण झाली असल्याचा वृत्तान्त कथन केला आणि तिच्याशी विवाह करण्याची विनंती केली. तेव्हा महेशांनी त्यांचे मन्तव्य ओळखून विवाहास संमती दिली. हे व्यास मुने, पिताश्री ब्रह्मदेवांनी मला हे सुमंगल वर्तमान दक्षप्रजापतीस कथन करण्याची आज्ञा दिली. दक्षांच्या रोषास मी पात्र झालेला असूनही मी दक्षांपुढे प्रकट झालो.-”

“नारायण! नारायण! हे दक्षप्रजापते, आपणास माझे वंदन असो.”

“ हे नारद मुने, माझ्या पुत्रांना सृष्टीनिर्मितीपासून परावृत्त करून मला दुःख दिले आहे. आता आणखी कोणते दुःख देण्यासाठी आपण येथे उपस्थित आहात?”

“हे दक्ष प्रजापते, आपण त्रिकालज्ञ आहात. आपल्या पुत्रांना मी भगवंताच्या आज्ञेनुसारच परावृत्त केले. मी आपल्या रोषास पात्र आहे व आपल्या शापामुळे मी सर्वत्र भ्रमंती करीत आहे. तरीसुद्धा ब्रह्मदेवांच्या आज्ञेने कुशल वर्तमान सांगण्यासाठीच मी येथे आलो आहे.”

“हे नारदा, मी कन्येच्या विवाहाची चिंता करीत असतांना ब्रह्मदेवांनी कोणते शुभ वर्तमान माझ्यासाठी प्रेरित केले आहे ते सांगावे. मी आपले स्वागत करतो.”

“ हे प्रजापती, भगवान शंकरांनी आपल्या सतीशी विवाह करण्याचा निश्चय केला आहे. आपण शक्य तितक्या लवकर सतीला शिवांच्या सेवेत समर्पण करावे.”

“हे व्यास मुने, माझे हे बोलणे ऐकून दक्ष अतिशय आनंदित झाले. त्यांनी ब्रह्मदेवांना, महादेवांना निमंत्रित करण्यासाठी विनंती केली. महादेव आणि शिवांच्या विवाहासाठी आतूर झालेल्या ब्रह्मा, विष्णूसह सूरगणांनी महादेवांच्या आश्रमाकडे प्रयाण केले. सर्वांनी शिवांना वंदन करून दक्षांनी केलेल्या निश्चयाचे वर्तमान शिवांना सांगितले. तेव्हा भगवान शिव म्हणाले- हे ब्रह्मदेवा, श्रीहरी आणि सुरगण हो, मी तुमच्या आणि नारदांच्या बरोबर दक्षाच्या घरी येईन. मरिची आदि मानसपुत्रांनाही आपण बोलवावं. त्यांच्या सगळ्यांच्यासह मी दक्षाकडे जाईन.”

“हे व्यास मुने, महादेवांचे हे वचन ऐकून सुरगण आनंदित झाले. मरिची आदि मानसपुत्र स्मरण करताच प्रकट झाले आणि चैत्र महिन्याच्या शुक्ल पक्षातील त्रयोदशीस, रविवारी, पूर्वा फाल्गुनी नक्षत्र असतांना, ब्रह्मा, विष्णू सर्व सुरगण आणि ऋषींसह शिवांनी विवाहासाठी यात्रा सुरू केली. असंख्य ऋषीमुनी मार्गात या यात्रेत सामील झाले. वृषभ, व्याघ्र, सर्प, जटा, चंद्रकला यांना भगवान शिवांच्या इच्छेने यथायोग्य असे आभूषणांचे स्वरूप प्राप्त झाले. नंदीकेश्वरावर आरूढ झालेले महादेव, महायात्रेसह दक्ष नगरीत येऊन पोचले. प्रजापती दक्ष, दक्ष नगरीत जमलेल्या सर्व आप्तस्वकियांसह शिवांच्या स्वागतास सिद्ध झाले होते. त्यांनी सर्व देवांचा यथोचित सत्कार केला. देवाधिदेव महादेवांना योग्य स्थानावर बसवून, त्यांच्या मागील बाजूस सर्व ऋषी व मुनी स्थिर झाले. ऋषी मुनींसह सर्वेश्वर शिवांचे, प्रजापती दक्षांनी पूजन केले. विष्णू, ब्रह्मदेव, ब्रह्मज्ञ, देवगण आणि शिवगण आदि सर्वांचे यथाशास्त्र पूजन झाल्यानंतर मरिची आदि मानसपुत्रांशी दक्षाने सल्लामसलत केली. त्यानंतर दक्षाने ब्रह्मदेवांना विनंती केली व त्यांना विवाहकार्य संपन्न करावयास सांगितले. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाने मनोवांछीत परिपूर्तीचा आनंद घेत हर्षपूर्वक

सतीचा हात भगवान शंकरांच्या हाती दिला. यावेळी हर्षभरीत होऊन भगवान वृषभध्वजांनी सर्व वैवाहिक विधिनिषेधांसह दक्ष कन्येचा स्वीकार केला. माझ्यासह सर्वांनी शिवांना प्रणाम केला. हे व्यास मुने, मी जरी ब्रह्मानसपुत्र सदैव कृष्णभजनात विमुक्तपणे गढलेलो असलो तरी शिव, विष्णू आणि ब्रह्मदेवांनी माझ्यावरच हा विवाह घडवून आणण्याची जबाबदारी टाकली होती. प्रसंगी प्रजापतींना अर्थातच ब्रह्मानसपुत्रांना मला भगवंताच्या आज्ञेनुसार भुलवावे लागले; परंतु या विवाहाने प्रजोत्पादनाचा नित्यक्रम निष्पन्न होण्यासाठी माझ्या व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थातच नारायणस्वरूपाचा उपयोग झाल्याने मी कृतार्थ झालो. हे व्यासमुने, शिवपार्वतीचा असा विवाह नित्य जीवसृष्टीत संभोगक्रमाने घडतच असतो. शिवपार्वतीची सनातन रूपे सतत प्रकट होत असतात म्हणूनच जीवसृष्टीचा आश्चर्यकारक योग सर्वलोकी अनुभवता येतो. शिव व शिवा प्रसन्न झाल्यामुळे सर्व जगच मांगल्याचे निकेतन बनले. विवाह क्षणापासून प्रकृती आणि पुरुष, द्यावा आणि पृथ्वी, कृष्ण आणि राधा, विष्णू आणि लक्ष्मी, गणेश आणि सरस्वती, ब्रह्म आणि सृष्टी या स्वरूपात शिव आणि शिवा कैलासावर चिरंतनाचे नर्तन करीत आहेत. हा त्यांचा सृष्टीयोग सनातन आणि सर्वसुंदर असा आहे. तो लोकसंगीताने भारला आहे. संभोगाच्या दिव्य प्रकाशाने हा सृष्टीयोग सतत कैलासावरून प्रस्फुटित होत आहे. हे व्यास मुने, सदाशिवांचे चिंतन करणारे भगवान शिव आनंदमयतेने हिमालय शिखरावर पत्नी दक्षकन्या सतीसह चिरंतन विहार करीत आहेत. सृष्टी पुन्हा पुन्हा बहरते आहे. या लोकीचा सर्व सुखसागर या चिरंतन विहारात एकवटला आहे. हे व्यास मुने, हा शिवशिवा योग प्रलयापासून प्रलयापर्यंत सतत सुरू असून या योगातून प्रकटणारे सर्व जीव शिवास्पदच आहेत.

* * *

“हे देवर्षी नारदा, आपल्या मुखाने शिवशिवा विवाह कथा ऐकून मी धन्य झालो आहे; तथापि भगवान शिव आणि दक्ष यांच्यात वैमनस्य का निर्माण झाले व त्याची परिणती कोणत्या प्रकारे झाली, हे आपल्या मुखाने ऐकण्यास मी उत्सुक झालो आहे. वास्तविक पाहता भगवान शिव हे जगत्कारण आहेत हे माहित असूनसुद्धा आणि त्यांच्या आज्ञेनुसारच लोकधारणा करणारे भगवान विष्णू व सृष्टोत्पत्तीस प्रवृत्त झालेले ब्रह्मा यांच्या आज्ञेनुसार प्रजोत्पादन करण्यात कार्यरत झालेले प्रजापती यांना प्रत्यक्ष शिवशंकर जामात म्हणून प्राप्त झालेले असतांना हे वैमनस्य का बरे निर्माण व्हावे?” व्यासांनी नारदांना उत्सुकतेने विचारले. नारदांना हसू आले.

“हे त्रिकालज्ञ व्यास महर्षे, आपण या वैमनस्यामागील रहस्य जाणता. आपणास अज्ञात असे काहीच नाही; तरी आपण पुराणकथा लेखनाच्या रूपाने चराचराला अध्यात्मतत्त्वाचा परिचय करून देत आहात; म्हणूनच पिताश्री ब्रह्मांनी आणि सनक, सनंदन आदि ब्रह्मपुत्रांनी मला सांगितलेल्या कथा मी संकीर्तन स्वरूपात कथन करित आहे.” नारदमुनी कथा सांगू लागले -

प्रयाग क्षेत्रात अतिप्राचीन काली सनकादि सिद्धगण देवर्षी, प्रजापती एवढेच काय स्वतः ब्रह्म आणि आपल्या परिवारासह रुद्रही उपस्थित

होते. भगवान शिवांना सर्वांनी प्रणाम करून त्यांची स्तुती केली. भगवान शिव प्रसन्न झाले. अगदी त्याचवेळी प्रजापती दक्ष अकस्मात उपस्थित झाले. ब्रह्मदेवांची आज्ञा घेऊन सन्मानपूर्वक सभेत विराजमान झाले. ब्रह्मांडाचे अधिपती या नात्याने सर्वांनी दक्षांचा सन्मान केला; परंतु अधिपतीत्वाच्या गर्वाने दक्ष अहंकारी व तत्त्वशून्य बनले होते. त्यांनी शिवांना प्रणाम केला नाही. मात्र महेश्वरांनीही त्यांच्यापुढे मस्तक झुकविले नाही; कारण तसे करणे जगत्कारण महेश्वरांना शोभूनही दिसले नसते; परंतु अहंकारी बनलेल्या ब्रह्मांडाधिपती दक्षांना रुद्रांचा राग आला आणि संतापाने लाल होऊन दक्ष विचारणा करू लागले. “प्रेत पिशाच्यांनी घेरलेल्या रुद्रांनी मला नमस्कार न करण्याचे कारण काय? हा रुद्र अहंकारी बनला आहे. रुद्र आणि त्याचे अनुयायी यांनी शास्त्रीय विधींची अवहेलना करून नीतिमार्ग कलंकित केला आहे. रुद्रांना यज्ञातून बहिष्कृत करावं. देवांच्या यज्ञात यांनी भाग घेता कामा नये.”

“हे व्यास मुने, ब्रह्मांडाधिपती दक्षांचे बोलणे ऐकून भृगू आदि ऋषीही रुद्रदेवाची निंदा करू लागले. हे पाहून नंदी संतापले आणि ते दक्षांना दुर्वचनांनी आक्षेपित करू लागले. नंदींच्या फटकळ बोलण्याने दक्षांनी रुद्र आणि रुद्रगणांना शाप दिला. “अरे रुद्रगणा, तुम्ही सर्व देवांपासून वैदिक मार्गापासून दूर व्हाल आणि स्मशानशृंगारात आणि मद्यपानात आसक्त व्हाल.” “हे व्यासमुने, दक्षांची शापवाणी ऐकून नंदी रुद्रभयाण बनले व त्यांनी रुद्रांच्या तेजाने शाप दिला, “हे दक्षा, तू आत्मज्ञानास भुलून पशुसमान होशील, तसेच तू कर्मभ्रष्ट होऊन बकऱ्याच्या मुखाचा होशील.”

“हे व्यासमुने, नंदींचा शाप ऐकून महादेव शिवांनी त्याचे सांत्वन केले. त्यांनी सांगितले. हे नंदी, वास्तविक तू सर्वज्ञ, आत्मज्ञानी आहेस. वास्तवात मीच सर्वकाही आहे हे तुला ज्ञात आहे. तू या अज्ञानी लोकांना व्यर्थ शापित केलेस. तेव्हा तू आत्मनिष्ठ ज्ञानी होऊन तू क्रोधापासून मुक्त होशील. नंदीस अद्वैताचा उपदेश करून नंदीसह शिव प्रसन्नपूर्वक तेथून

निघून गेले.”-

“हे देवर्षे, शिवांनी महान करुणापूर्णतेने दक्षांना क्षमापित केले. याचा परिणाम दक्षांवर नक्कीच झाला असेल?”

“छे छे. हे व्यासमुने, दक्षांचा शिवविरोध वाढला. त्याची बुद्धी मूढ झाली. एवढेच काय नंदीच्या उग्र बोलण्याने आणि शिवांच्या क्षमापनेने दक्ष अधिकच क्रोधायमान झाला आणि तो शिवांचा आदर न करता शिवपूजकांची निंदाच करू लागला.”

“हे महर्षी नारदा, दक्षाने शिवांशी संघर्ष कसा केला, हे मला जाणून घ्यायचे आहे.”

“हे व्यास मुने, प्रजापती दक्षांनी कनखल नावाच्या तीर्थस्थानावर महायज्ञ प्रस्तावित केला होता. दक्ष प्रजापतींचा महायज्ञ म्हटल्यावर लोकधारक भगवान विष्णू संपूर्ण मरुद्गणांसह यज्ञाचे अधिष्ठाते झाले; तर स्वतः पिताश्री ब्रह्मदेव वेदत्रयींचा विधी सांगणारे ब्रह्मा बनले. सर्व दिक्पाल आपल्या आयुधांसह द्वारपाल व रक्षक बनले. स्वतः पिताश्री आणि माझे प्रिय दैवत विष्णू या यज्ञात सहभागी असल्यामुळे सर्व देवर्षी, महर्षी यांना निमंत्रित करण्याचे काम स्वाभाविकपणे माझ्यावर आले. दक्षप्रजापतींचा पुन्हा रोष ओढवू नये आणि ब्रह्मा, विष्णूंचा आज्ञाभंगही होऊ नये या दृष्टीने मी सर्वांना निमंत्रित करावयाचे ठरविले; परंतु दक्षप्रजापतींच्या महायज्ञाचे मूळ बीज असलेल्या पिनाकपाणी, कपालधारी विश्वकारण शिवांना आणि दक्षपुत्री शिवा हिलाही अहंकारवश दक्षाने निमंत्रण देणे नाकारले होते याची खंत मनात होती. सर्व देवर्षी, महर्षी, अगस्त्य, वसिष्ठ, भृगू आदि ब्रह्ममानस पुत्र आपल्या परिवारासह उपस्थित झाले. यज्ञातील महोत्सवात हविष्य ग्रहण करण्यासाठी अग्नी आपल्या सहस्ररूपात प्रकट झाला. मी आणि सप्तर्षी गाथागायन करण्यास उपस्थित झालो. या महायज्ञासाठी गंधर्व, विद्याधर, सिद्ध, बारा आदित्य गणांसह नाग, वसू व गणदेवता हे सारेच उपस्थित झाले. एवढेच काय, निमंत्रणाचा मान राखून महातपस्वी, सर्वसाक्षी दधिची ऋषीही प्रत्यक्ष

प्रकट झाले. शिवांना निमंत्रण नाही हे वृत्तही मी सर्वांना कळविले; परंतु भगवान ब्रह्म आणि भगवान विष्णू तेथे प्रत्यक्ष उपस्थित असल्याने भगवान शिवांच्या अनुपस्थितीविषयी कोणी काहीच बोलत नव्हते; मात्र या सर्व महायज्ञ प्रसंगी प्रत्यक्ष परमात्मन शिवांना आमंत्रण नसल्याने दधिची ऋषी मात्र अत्यंत उद्विग्न झाले. त्यांना क्रोध आवरेना. मी त्यांना थोपविण्याचा प्रयत्न केला. आपण प्रश्न उपस्थित केल्यास अनर्थ ओढवेल हेही परोपरीने सांगितले; परंतु अनंत विश्वाच्या कल्याणाची आस असलेले शिवस्वरूप दधिची प्रत्यक्ष शिवरूप होऊनच प्रकटले असे वाटू लागले!”

“म्हणजे? महर्षी दधिचींनी कोणते पाऊल उचलले?” व्यासांनी पृच्छा केली. त्यावर नारद म्हणाले,

“दधिचींनी कोणाचेही ऐकले नाही. ते म्हणाले - देवांनो, महर्षींनो, या यज्ञमहोत्सवात भगवान शंकरांना आमंत्रित केले नाही हा मोठा प्रमाद घडला आहे. महात्मा पिनाकपाणी येथे उपस्थित नसल्याने हा यज्ञ केवळ पार्थिव निस्तेज भासतो आहे. शिवांच्या कृपादृष्टीनेच मंगल कार्य संपन्न होते. एवढेच काय, अमंगलही मंगलमय होते. त्या वृषभध्वजांना येथे सन्मानपूर्वक निमंत्रित केले तरच हा महायज्ञ पूर्ण होईल. अन्यथा विनाश अटळ आहे. या यज्ञापासून दक्षप्रजापतींचा नाशच होईल. हे व्यास मुने, दक्षांनी भगवान विष्णूंना मोठेपणा देऊन भगवान शिवांची उपेक्षा केली आणि दधिचींची हेटाळणी केली. यामुळे अधिक क्रोधायमान झालेले दधिची, महायज्ञाचा विनाश होईल असे म्हणून आपल्या आश्रमाकडे निघून गेले. अहंकारी प्रजापती दक्षांनी, मी समजावून सांगत असतानाही ऐकले तर नाहीच; परंतु यज्ञ आमंत्रण स्वीकारलेल्या सर्वांना यज्ञ संपन्न करण्याची आज्ञा दिली. त्यांची आज्ञा होताच पूजन, हवन सुरू झाले.”

“हे नारद मुने, यज्ञ वृत्तांतापेक्षा मला दक्षप्रजापतींचा अहंकार कसा नष्ट झाला? कोणता महाप्रलय घडला? त्याचा वृत्तांत ऐकावयाचा

आहे.” श्री व्यास ऐकावयास उत्सुक झाले होते. “हे व्यास मुने, चंद्रमौलीश्वरांच्या प्रिय आभूषणरूप चंद्रास देखील यज्ञाचे निमंत्रण दिले होते. मात्र आपण यज्ञास जावे की नाही या संभ्रमातील चंद्रमा संकोच करीत होते. मात्र रोहिणीच्या आग्रहाने तेही यज्ञास निघाले. गंधमादन पर्वतावर चांदण्याने युक्त अशा धारागृहात संख्यासह विविध प्रकारच्या क्रीडा करण्यात मग्न असलेल्या सतीला, रोहिणीसह चंद्र प्रवासास निघालेले दिसले. सतीने, आपल्या सखीकरवी पृच्छा करताच चंद्रदेवांनी संकोचाने दक्षयज्ञाचा वृत्तांत सांगितला. मात्र भगवान शंकरांना निमंत्रित केलेले नाही हे चंद्रदेवांनी स्वभावानुसार लपवून ठेवले. आपल्या माहेरी महायज्ञ होत असतांना तो सफल करण्यासाठी महादेव निघाले नाहीत याची खंत सर्तींना वाटली. तात्काळ महादेवांकडे जाऊन तिने रोखून विचारले- प्रभो, मी असं ऐकलं आहे की, पिताजींच्या घरी महायज्ञ सुरू आहे. सर्व देव आणि ऋषीगण, एवढेच काय, ब्रह्मा आणि विष्णू स्वतःच यज्ञ संपन्न करीत आहेत. त्या यज्ञसमारंभास उपस्थित राहण्याची रुची आपणास कशी नाही? माझ्या पित्यांचा महायज्ञ सफल करण्यासाठी आपण आजच मला घेऊन त्या यज्ञस्थानी निघावे. सर्तीचे बोलणे ऐकून महेश्वरांनी, आमंत्रणाशिवाय यज्ञास जाणे बरोबर नाही हे परोपरीने सांगितले. तेव्हा, पित्याची चूक लक्षात घेऊन सती चंडीका बनली. सती म्हणाल्या - हे शंभो महेश्वरा, आपण सर्वांचे ईश्वर आहात. आपल्या उपस्थितीने यज्ञ सफल होतो. अहंकाराने दुरात्मा झालेल्या पिताश्रींनी आपणास बोलाविले नाही हे अनुचित का घडावे ते प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याची माझी इच्छा आहे. आपण मला तिथे जाण्यास अनुज्ञा द्यावी. महेश्वरांनी स्मितपूर्वक भाषण केले - हे देवी, तू उत्तम व्रतस्थ आहेस. हा नंदी वृषभ सुसज्ज आहे. या वृषभावर आरूढ होऊन अनेक प्रमथगणांसह महाराणीचा राजोपचार करून तेथे जावस असे मला वाटते - महादेवांची आज्ञा घेऊन सती, राजोपचार करून साठ हजार रुद्रगणांसह यज्ञयात्रेस निघाली. जगदंबेची ही यात्रा त्रैलोक्यात उठून दिसली. यज्ञस्थळी पोचल्यावर

यज्ञस्थळाचे अतीव शोभिवंत दर्शन घेऊन ती क्षणभर मुग्ध झाली. वृषभराजांवरून पायउतार होऊन एकटीच यज्ञशाळेकडे निघाली. तिला पाहताच माता असिकनी व भगिनींनी तिचा यथोचित सत्कार केला; पण दक्षांनी मात्र तिच्याकडे पाठ फिरविली. तिरस्कारयुक्त नजरेने पाहून दक्ष तेथून निघाले. महादेवीला मोठे दुःख झाले. तरीसुद्धा तिने पित्याच्या चरणावर मस्तक नमविले आणि ती यज्ञातील महेश्वरांचा भाग शोधू लागली; परंतु शंभूंचा भाग तिला दिसला नाही. तिला या प्रकाराचा संताप आला. क्रोधाने थरथर कापत अपमानित सती उच्च ध्वनीने बोली लागली - प्रजापते, आपण परममंगलकारी भगवान शिवांना का बोलविले नाही? जगद्व्यापार करणारे शिव, स्वतःच यज्ञरूप असून ते यज्ञवेत्त्यात श्रेष्ठ आहेत. यज्ञाचे अंग, दक्षिणा, यजमान ही सर्व रूपे त्यांचीच आहेत. त्यांच्याशिवाय या यज्ञाची सिद्धी होणार नाही. त्यांच्या अनुमतीशिवाय यज्ञाचा आरंभ तरी कसा केला? भगवन् विष्णू आणि ब्रह्मदेव, आपण शिवांगे आहात. त्यांच्या अनुपस्थितीत आपण यज्ञ का सुरू केला? - सती जगदंबा क्रोधाने कंपित झाली होती. तिचे बोलणे ऐकून यज्ञकार्याभोवतीचा सर्व आसमंत स्तंभित झाला होता.”

“हे नारद मुने, दक्षांची प्रतिक्रिया काय होती?”

“हे व्यास मुने, सतीच्या क्रोधाग्रीचा दक्षाच्या अहंकारावर यत्किंचितही परिणाम झाला नाही; उलट दक्ष म्हणाले - भद्रे, इतकं बोलून काही साध्य होणार नाही. तू इथे आलीसच कशासाठी? तुझा पती शिव अमंगल आहे. तो कुलीन नाही. वेदांनी बहिष्कृत केला आहे. तो दुरात्मा आहे. केवळ ब्रह्मदेवांच्या सांगण्यावरून तुझा त्याच्याशी विवाह केला आहे. तू शांत होऊन तुझा भाग स्विकारणे हेच तुझ्या हिताचे आहे. आलीच आहेस तर तुला मी भाग देतो - दक्षांचे हे बोलणे ऐकून सतीने जळजळीत दृष्टिक्षेप पित्यावर टाकला. ती आणखीनच संतापली. आता शंकरांजवळ जाण्यात अर्थ नाही असा विचार करून तिने घोषणा केली -

यो निन्दति महादेवं निन्द्यमानं श्रुणोति वा ।

तावुभौ नरकं यातो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

(शिवपुराण - प्र. न. जोशी पृ. ६८)

पुढे ती म्हणाली - पिताजी, आज मी या शरीराचा त्याग करीन. मी अग्रीत प्रविष्ट होत आहे- तिने मौन स्वीकारून शंभूंचे स्मरण केले. शांत चित्ताने ती उत्तर दिशेस मुख करून भूमीवर बसली. तिने विधीपूर्वक आचमन केले आणि ती योगमार्गात स्थित झाली. आसनावर स्थिर होऊन प्राणायामाद्वारे प्राण व अपान यांना एकरूप करून नाभीचक्रात स्थित केले. नाभीचक्रातून उदान वायूस बलपूर्वक वर खेचून हृदयात स्थिर केले. हृदयस्थ वायूस कंठमार्गातून भृकुटीच्या मध्ये नेले. वायू व अग्नी यांना धारण करून तिने शिवांचे चिंतन केले. शिवचरणाखेरीज तिला अन्य काहीच दिसत नव्हते. योगाग्नीच्या सहाय्याने तिचे निष्प्राण शरीर जळून भस्म झाले.”

“ हे नारद मुने, हा तर प्रलयकारी प्रसंग! देवदेवतांनी हे पाहिले तरी कसे ? ” व्यासांनी गंभीरपणे विचारले.

“ हे व्यास मुने, हा घोर प्रसंग पाहताच यज्ञासाठी जमलेल्या सर्वांनी हाहाःकार केला. त्यांनी सतीची स्तुती करतांना म्हटले- चराचर जगत्पिता प्रजापतींची ही पुत्री सतीदेवी आहे. भगवान वृषभदेवांची ही पत्नी, सर्वांकडून नेहमीच सन्मान प्राप्त करून घेते. याक्षणी मात्र तिच्या देहत्यागास कारण ठरलेल्या प्रजापतीने ब्रह्मद्रोह केला आहे. हा यज्ञ असफल होईल. सतीबरोबर आलेले पार्शद तर दक्षावर चाल करून गेले. मात्र शोकाने व्याकूळ झालेले ते पार्शद स्वतःच्या मस्तकावर प्रहार करून सतीबरोबर मरण पत्करू लागले. मात्र दक्षाशी एकनिष्ठ असलेल्या भगवान भृंगूंनी यज्ञात विध्वंस करणाऱ्यांसाठी- “अपहता असुराः रक्षांसि वेदिषदः ।” या यजुर्वेद मंत्रांनी दक्षिणाग्रीत आहुती दिली. त्याबरोबर यज्ञकुंडातून ऋभू नावाचे हजार देव प्रकट झाले. त्यांनी प्रमथगणांशी युद्ध केले. प्रमथगण पराभूत होऊन पळू लागले. मात्र ही अद्भुत घटना

शिवांच्या महाशक्तीमती इच्छेनुसार झाली आहे हे जाणून सर्व ऋषी, इंद्रादिदेव, मरुद्गण, विश्वेदेव, आश्विनीकुमार, लोकपाल ही घटना पाहून गप्प झाले. प्रमथगणांचा नाश झाला. ते पळून गेले तरीदेखील याचा होणारा परिणाम जाणून आणि विष्णू उद्विग्न झाले. मी, ब्रह्मा, विष्णू आणि दक्ष यांच्या समोर उभे राहून म्हणालो- भगवान शिवांना निमंत्रित करण्याची सूचना मी सुरुवातीसच केली होती आणि सती येथे उपस्थित झाल्यानंतरही मी भगवान विष्णूंना आणि पिताश्री ब्रह्मांना, दक्षमहाराजांची समजूत घालून दोषनिवारण करण्यास सुचविले होते; परंतु आता शिवाज्ञेने परिणाम भोगावे लागतील- हे असे सांगितले. हे व्यास मुने, मी असे बोलतो तोच आकाशवाणी झाली- दुराचारी दक्षा, दंभाचारपरायण महामूढा, तू हे कसलं अनर्थकारी कर्म केलंस! मूर्खा, शिवभक्तराज दधिर्चीना तू मानलं नाहीस. कन्येचाही आदर केला नाहीस. सती व महादेव यांची पूजा केली नाहीस. ब्रह्मदेवाचे पुत्र असे समजून तू अधिक अहंकारी झालास. सती महेश्वरांची शक्ती व भक्तांची मंगलदेवी आहे. तिच्या पतींना, महादेवांना तू यज्ञात आमंत्रण दिलं नाहीस. तू त्या शक्तीचा सत्कार केला नाहीस. म्हणून या यज्ञाचा विनाश होणार आहे. तुझ्यावर दुर्भाग्याचं आक्रमण होऊन, अनेक विपत्ती येऊन, तुझ्या यज्ञाचा नाश होईल. सर्व देव, ऋषी आजच यज्ञमंडपातून निघून जातील. उरतील त्यांचा नाश होईल. हे श्रीहरी, आणि ब्रह्मदेवा, आपण या यज्ञातून निघून जावं.- आकाशवाणी ऐकताच देव, ऋषी आदि सर्व यज्ञमंडपातून अंतर्धान पावले. आकाशवाणी होत असतांनाच शिवांनी मला निमंत्रित केले व माझ्याकडून शिवगणांनी सांगितलेल्या वृत्ताची सत्यता पडताळली. मी सर्व वृत्तान्त सांगताच रुद्रांना क्रोध अनावर झाला. त्यांनी आपल्या मस्तकावरील एक जटा उपटून ती रागाने पर्वतावर आपटली. त्या जटेचे दोन तुकडे झाले. प्रलयकारी ध्वनींनी विश्व भयकंपित झाले. त्या जटेच्या पूर्वभागापासून महाभयंकर महाबली वीरभद्र प्रकट झाले. वीरभद्र हजार भुजांचा, अति उत्तुंग, प्रलयाग्नीसम तेजस्वी असा महाभयंकर दिसत

होता. त्याच्या केवळ निःश्वासातून शंभर प्रकारचे ज्वर व तेरा प्रकारचे सन्निपात रोग निर्माण झाले. त्या जटेच्या दुसऱ्या भागापासून महाकाली उत्पन्न झाली. कोट्यावधी भुतांनी घेरलेली महाकाली, अति क्रूर व भयंकर दिसत होती. महादेवांनी वीरभद्राला यज्ञाचा नाश करून त्वरित येण्यास सांगितले आणि विरोध करणाऱ्यांना जाळून टाकण्याची आज्ञा केली. वीरभद्र, विनाशकारी, अत्यंत प्रबल व भयंकर दिसत होता. शरीरावर व सहस्र बाहूंचर नागराज रूळत होते. रथाला हजारो सिंह जोडले होते. हजारो सिंह, वाघ, मगर, मस्य, रथाच्या मागून रक्षण करीत निघाले होते. वीरभद्राबरोबरच काली, कात्यायनी, ईशानी, चामुंडा, मुंडमर्दिनी, भद्रकाली, भद्रा, त्वरिता, वैष्णवी या नवदुर्गाही त्याच्याबरोबर दक्षाच्या विनाशासाठी स्थिर झाल्या. चौसष्ट योगिनी या यात्रेस येऊन मिळाल्या. गण तत्पर झाले. भेरी, शंख, शिंगे यांच्या ध्वनींनी विश्व भयव्याकूल, कंपायमान झाले.

यज्ञस्थानी अशुभ लक्षणे दिसू लागली. यज्ञविध्वंसाचे अनेक उत्पात होऊ लागले. दक्षाचा डावा डोळा लवू लागला. उजवा हात स्फुरू लागला. भर दुपार प्रहरी आकाशात तारे दिसू लागले. आकाशवाणीतून शब्द स्फुरले- अरे दक्षा, तुझ्या जन्माचा धिक्कार असो. भगवान हरांकडून आज तुझा सर्वनाश होणार हे निश्चित. सर्वनाशास तयार हो- आकाशवाणीतील शब्द ऐकून भयाकूल झालेला दक्ष, भगवान विष्णूंना शरण गेला आणि यज्ञविनाश होऊ देऊ नये अशी त्याने प्रार्थना केली.

“हे व्यास मुने, भगवान शिवांना ब्रह्मा, विष्णू यांच्याकडून जगत् कल्याणासाठी आगळेच घटित घडवावयाचे होते. हे जाणून मी विष्णू भगवंताना म्हणालो- नारायण नारायण! भगवान् दक्षांनी योग्य वेळी भगवान शिवांना निमंत्रित करावयास हवे होते; तथापि आता आपणाजवळ वीरभद्रांशी लढण्याशिवाय कोणता बरे पर्याय आहे? शिवाय दक्ष आपणास शरण आले आहेत. त्याचबरोबर ब्रह्मपुत्र असल्यामुळे आपण स्वतःच

अंशात्मकतेने त्यांच्यात वास करित आहात. तेव्हा त्यांच्यासह यज्ञाचे रक्षण करणे हे क्रमप्राप्तच नाही काय? - हे व्यास मुने, माझ्या वचनांनी दक्षांचे समाधान झाले. तथापि भगवान विष्णूंनी माझा अभिप्राय मनोमनी जाणला. त्यांनी दक्षांना अलौकिक उपदेश केला.”

“हे नारद मुने, प्रत्यक्ष भगवान विष्णूंनी दक्षांना केलेला उपदेश कृपया मला कथन करावा.” व्यासांनी जिज्ञासूपणाने विचारले.

“हे व्यास मुने, प्रत्यक्ष परमतत्त्व विष्णू भगवान दक्षांना म्हणाले- हे दक्षा, तुला तत्त्वाचे ज्ञान नाही म्हणून तू भगवान शंकराची अवहेलना केलीस-

ईश्वरावज्ञया सर्वं कार्यं भवति सर्वथा ।

विफलं केवलं नैव विपत्तिश्च पदे पदे ॥

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूजनीयो न पूज्यते ।

त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दारिद्र्यं मरणं भयम् ॥

(शिवपुराण- प्र. न. जोशी. पृ. ७३)

म्हणून हे दक्षा, तू प्रयत्न करून वृषभध्वजाचा सन्मान करावास. आम्ही सर्व देव प्रभू असूनही तुझ्यावरील हे संकट टाळण्यास असमर्थ आहोत. - हे व्यास मुने, विष्णू भगवंताचे हे वचन ऐकून अपराध व भय यांनी व्यापलेला दक्ष पुन्हा पुन्हा विष्णूंनाच शरण गेला. त्यावेळी प्रत्यक्ष वीरभद्र सेनेसह समोर उभे ठाकले होते. व उत्सुकतेने विष्णूभगवंतांचे संभाषण ऐकत होते. तेव्हा विष्णूभगवंत दक्षास पुढे येऊन म्हणाले- हे दक्षा, मी तुझ्या यज्ञाचं रक्षण करावं यात बिलकुल संदेह नाही. नैमिषारण्यातील अद्भुत घटनेचा तुला कुबुद्धी उपजल्याने विसर पडला आहे. कर्माकर्माचे तुला भान नाही. शिवांशिवाय कर्म कल्याणकारक होऊ शकत नाही. जो कोणी केवळ ज्ञानाचा आश्रय घेऊन बुद्धीप्रामाण्याने अनिश्चरवादी होतो, तो शतकोटी कल्पांपर्यंत नरकात पडतो. येथे तर शिवांच्या क्रोधाग्रीतून प्रकट झालेले वीरभद्र सर्व देवांनाही अवश्य जाळून टाकतील. मी देखील तुझ्यावरील प्रेमाने भ्रमाने महादेवांची शपथ उल्लंघून

येथे उपस्थित झालो म्हणून मलाही यावेळी युद्ध करावे लागणार आहे- एवढे म्हणून भगवान विष्णूंनी सर्व देवांना वीरभद्राशी युद्ध करण्याचे आवाहन केले. वीरभद्रांनी दृष्टीक्षेपानेच ब्रह्मा आणि विष्णूंना वंदन करून देवांवर आक्रमण केले. याप्रसंगी भयभीत झालेल्या इंद्रादिदेवांनी देवगुरू बृहस्पतींना विजय मिळविण्यासाठी मार्गदर्शन करण्याची विनंती केली.”

“हे नारद मुने, बृहस्पतींनी देवांना विजय संपादण्याचा कोणता मार्ग सुचविला ?” व्यासांनी विचारले.

“नारायण, नारायण! भगवंतांपुढे बृहस्पती तरी काय सांगणार ? त्यांनीही दक्षाला उपदेश करून, या विघ्नाचे निवारण करण्यासाठी कोणाजवळच उपाय नसल्याचे स्पष्ट केले. त्या घनघोर युद्धात सर्व देवांचा पराभव झाला. तेव्हा विष्णू भगवंत वीरभद्रांना स्पष्टपणे व प्रसन्नपणे म्हणाले- हे वीरभद्रा, मी भगवान शंकराचा सेवक आहे. दक्ष मला शरण आल्याने, तू पुढे आलास तर मी तुला अडवीनच. परिणाम होणार असतील ते होतील. त्यावर वीरभद्र म्हणाले, जसे शिव तसेच आपण आहात. आपण जसे आहात तसेच शिव आहेत असं वेदांचं कथन आहे. शिवांच्या आज्ञेनुसार घडावयाची घटना घडणारच. तेव्हा विष्णू भगवंत म्हणाले, महावीरा, तू माझ्याशी निःशंक होऊन युद्ध कर. तुझ्या अस्त्रांनी शरीर भरून गेले की मी माझ्या आश्रमात जाईन.”

“हे नारदमुने, वीरभद्र आणि विष्णू भगवंत यांच्या दिव्य युद्धाचे दर्शन आपण आपल्या मुखाने कथन करावे.” व्यासांनी विनंती केली.

“हे व्यास मुने, भगवान विष्णू व वीरभद्र यांच्यात घनघोर युद्ध झाले. वीरभद्राने भगवान विष्णूंच्या चक्रास स्तंभित केले. शाडुर्ग धनुष्याचे त्याने तीन तुकडे केले. ब्रह्मदेव व सरस्वतींना तर वीरभद्रांच्या तेजापुढे विष्णू अंतर्धान पावणार असे वाटू लागले. म्हणून भगवान विष्णूंचा पराभव लक्षात घेऊन ब्रह्मा, सरस्वती, सर्व देव, ऋषी शिवांचे स्मरण करित आपापल्या लोकी निघून गेले. प्रत्यक्ष यज्ञही भयभीत होऊन मृगरूपाने आकाशमार्गाने निघून जातांना दिसले. तेव्हा वीरभद्राने त्याला

पकडले आणि त्याचे मस्तक कापले. दक्षाची बाजू घेणारा भृगू आणि अन्य दक्षगण यांना वीरभद्राने कंठस्नान घालून यज्ञकुंडात टाकले. ब्रह्मपुत्र दक्ष भीतीने आंतर वेदीत लपला होता. त्याला वीरभद्राने शोधून त्याचे अभेद्य शिर मुरगळून तोडून टाकले. दक्ष व दक्षाचा यज्ञ यांचा पूर्ण विध्वंस करून वीरभद्र कैलासाकडे निघाले. विष्णूभगवंतांनी वीरभद्रांना भक्तीभावाने वंदन करून ते विष्णूलोकी स्थिर झाले. हे व्यास मुने, ही दिव्य घटना पाहताना माझ्या मनात असंख्य प्रश्न निर्माण झाले होते. विश्वाच्या व्यवस्थापनाचे कोणते रहस्य या शिव आणि ब्रह्मविष्णू युद्धात दडले आहे हे जाणून घेण्याची उत्सुकता मलाही निर्माण झाली. मी भगवान विष्णूंना हे रहस्य उलगडण्याची प्रार्थना केली तेव्हा भगवान विष्णूंनी मला ब्रह्मदेवांकडे जाऊन त्यांच्याकडूनच रहस्य उलगडून घेण्याची आज्ञा केली. म्हणूनच मी उत्सुकतेने ब्रह्मलोकी गेलो-

“नारायण, नारायण ! पिताश्री, वीरभद्रांनी सर्व देवांना हताश केल्यानंतर आपण सर्व आपापल्या लोकी निघून गेलात. देवांच्या साहाय्याने आणि त्यातही भगवन् विष्णू आणि आपण स्वतः यांच्या साहाय्याने यज्ञ करणाऱ्या दक्षांना वीरभद्रांच्या स्वाधीन करून निघून गेलात हे मला उचित वाटत नाही. युद्धातून पराभवाने पलायन करणे हे वीरास शोभणारे नाही, मग असे का केले असावे ? मला यातील रहस्य आपणच सांगू शकाल, असा भगवंतांचा परामर्श आहे. मला एक प्रश्न सतत अस्वस्थ करतो आहे. शिवांना सोडून विष्णूभगवंत दक्षांकडे गेलेच कसे ?”

“हे व्यास मुने, ब्रह्मदेवांनी मला जे सांगितले त्याचेच कथन मी तुला करत आहे. पूर्वी राजा क्षुवाला साहाय्य करणाऱ्या श्रीहरीस दधिची मुनींनी शाप दिला होता. शापाचा पूर्ण विसर पडल्यामुळे ते दक्षयज्ञासाठी देवांच्यासह गेले- मी मध्येच पिताश्रींना अडवून विचारले, दधिचींनी श्रीविष्णूंना का बरे शाप दिला ? त्यावर पिताश्री म्हणाले- क्षुवाला राजा दधिची मुनींचा मित्र होता. दीर्घकालाची तपस्या चालू असतांना एकदा त्या दौघात वादविवाद झाला. त्या वितंडवादामुळे तीनही लोकात अनर्थ

माजला. दधिची म्हणत होते की सर्व वर्णांत ब्राह्मणच श्रेष्ठ होत. पण धनमोहाने मदमोहित झालेल्या राजा क्षुवालाला ते आवडले नाही. त्यांनी प्रतिवाद केला की, राजा इंद्र आदि आठ लोकपालांचे स्वरूप धारण करतो आणि सर्व वर्णाश्रमांचे पालकत्व त्यांच्याकडे असते. श्रुतीनुसार राजा सर्व देवमय आहे. म्हणूनच महामुने, ब्राह्मणापेक्षा राजा श्रेष्ठ असतो. म्हणून तू माझा अनादर करू नये. कारण मीच सर्वथा आपणासाठीही पूजनीय आहे- राजाचे मत ऐकून भृगुकुलभूषण दधिचीस राग आला. महातेजस्वी दधिचींनी क्षुवालांच्या मस्तकावर डाव्या हाताने प्रहार केला. त्यामुळे क्रोधित झालेल्या क्षुवालाने दधिचींना कापून टाकले, परंतु पडता पडता दधिचींनी शुक्राचार्यांचे स्मरण केले व त्यांचे शरीर त्वरित जोडून टाकले. आणि शुक्राचार्यांनी दधिची मुनींना महामृत्युंजय मंत्र सांगितला

ॐ त्र्यंबकं यजामहे । सुगंधि पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृताम् ॥

(शिवपुराण - प्र. न. जोशी - पृ. ७९)

त्याचबरोबर या मंत्राचे ध्यान कसे करायचे तेही सांगितले -

हस्ताम्भोजयुगस्थकुम्भयुगलादुद्धृत्य तोयं शिरः ।
सिञ्चन्तं करयोर्युगेन दधतं स्वाङ्के सकुम्भौ करौ ॥
अक्षत्रङ्गमृगहस्तमम्बुजगतं मूर्धस्थचन्द्रस्रव - ।
त्यौषाद्र्तनुंभजे सगिरिजं त्र्यक्षं च मृत्युंजयम् ॥

या मंत्रसामर्थ्याने प्रत्यक्ष शिव अमृतरसाचे सिंचन करतात व भक्तांना प्रसन्न होतात. दधिचींनी या मंत्राचे स्मरण करून महादेवांना प्रसन्न केले. महादेव प्रसन्न होताच त्यांनी महादेवाकडे तीन वर मागितले. ते म्हणाले - देवदेवामहादेवा, मला तीन वर द्या. माझी हाडे वज्राची व्हावीत. माझा वध कुणीच करू शकणार नाही आणि मला कधी दीनता न द्यावी. महादेवांनी 'तथास्तु' म्हणून त्यांना वर दिले. ते वर प्राप्त होताच दधिचींनी आपला प्रताप क्षुवालाला दाखविला. भयभीत झालेला ब्रह्मकुमार

क्षुवालाने इंद्राचे कनिष्ठ बंधु मुकुंद अर्थात् विष्णू यांची आराधना केली. त्यामुळे गरुडध्वज भगवान मधुसूदन संतुष्ट झाले. क्षुवालाने त्यांना दधिचींचा वृत्तान्त सांगितला. भगवान विष्णूंनी शिवांचे स्मरण करून दधिचींची अवस्था जाणून घेतली व क्षुवालाला सांगितले की मी एकटाच तुझ्यासाठी दधिचींना जिंकण्याचा प्रयत्न करीन; कारण तू मला शरण आला आहेस; परंतु दधिचींचा पराभव होणार नाही व मला त्याचे फलही भोगावे लागेल. तू माझ्या आश्रयास आल्यामुळे मला हे करणे प्राप्त आहे."

"हे ब्रह्मर्षी नारदा, विष्णूभगवंतांनी दधिचींना जिंकण्यासाठी कोणता उपाय योजला? पराभव होणार नसतानाही हे संकट विष्णूंनी कसे स्वीकारले हे ऐकण्यास मी उत्सुक झालो आहे." व्यासांनी मध्येच विचारले.

"हे व्यास मुने, भगवान विष्णूंनी ब्राह्मणाचे रूप धारण करून शिवध्यानमग्न असलेल्या दधिचींकडे वराची याचना केली. विष्णू भगवान त्यांना म्हणाले - आपण क्षुवालांकडे जाऊन त्यांना राजेन्द्रा, मी तुला भितो - असे सांगावे - दधिचींना हसू आले. ते महाविष्णूंना म्हणाले - हे भगवन्, मी आपणास जाणले आहे. तेव्हा आपण मायेचा त्याग करावा आणि माझ्यात सर्व ब्रह्मांडाचे दर्शन घ्यावे. आपणास शिवस्वरूप अवगत झाले की आपला भ्रम नाहीसा होईल. भगवान् विष्णूंनी आपल्यासमवेत सर्व देवांना निमंत्रित केले व दधिचींना, प्रसन्न व्हावं अशी प्रार्थना देवशक्ती प्रदर्शनासह केली. दधिचींना शिवांची अवहेलना विष्णूंनी केली आहे असे वाटत होते. क्रोधवश होऊन त्यांनी विष्णू इंद्रासह सर्व देवांना शापित केले. स्थानेश्वर स्थलावरून दधिचींनी शापवाणी उच्चारली - देवराज इंद्रांसहित देवांनो, तुम्ही सर्वजण रुद्रांच्या क्रोधाग्रीत श्रीविष्णू व गणपरिवार यांसहित पराजित व्हाल; ध्वस्त व्हाल आणि क्षुवालाकडे दृष्टी टाकून म्हटले - ब्राह्मणच बलवान व प्रभावशाली असतो- "

"हे व्यास मुने, हा वृत्तान्त ब्रह्मदेवांनी मला सांगितला. सर्व देव या शापातून विमोचित होण्यासाठी दक्षयज्ञात सहभागी झाले होते याचे

ज्ञान मला झाले; तथापि ब्रह्मदेवांना मी विचारले - आपणास हे सर्व माहीत असतानाही आपण विष्णूभगवंतांना थेट शिवांकडे जाण्याचा परामर्श का दिला नाहीत? दक्षयज्ञातील अनर्थ आपणास टाळता आला असता.”

“हे व्यास मुने, शिवरूप झालेल्या दधिचींना त्यांच्या सामर्थ्यापासून च्युत करणे, पुढील अनर्थ ओढवून घेण्यासारखे होते. प्रत्यक्ष शिवतत्त्व हाच विधी व यमनियमस्वरूप आहे. ब्रह्म आणि विष्णू दोघेही शिवस्वरूपच आहेत त्यामुळे परस्पर अनुग्रहाने आम्ही शिवस्वरूप होतो. अर्थात् ही अवस्था ब्रह्मा, विष्णू आणि शिव या तीनही ठिकाणी घडत असते. या विश्वज्ञानाचा तुला कसा विसर पडला? विग्रहित अवस्थेत आम्ही त्रिदेव असलो तरी अनुग्रहित अवस्थेत त्रिदेव हे कैवल्य असते. कैवल्यातून निष्पन्न झालेल्या गतिमान विश्वरचनेला आम्ही बाधित होऊ देत नाही. त्यासाठी लोकभावनांना स्वीकार्य अशी क्रीडा घडत राहणे विश्वरचनेला बंधनकारक आहे- हे व्यास मुने, हे सांगून ब्रह्मदेवांनी विश्वशक्तीचे रहस्य स्फोटित केले आणि ते विष्णूभगवंतांसह सर्व देवांना बरोबर घेऊन कैलास पर्वतावर गेले. विष्णू भगवंतांनी परोपरीने कैवल्यरूप शिवदेवांची आराधना केली. शिव प्रसन्न झाले आणि त्यांनी ब्रह्मा, विष्णू, देव, ऋषी, दक्ष आदि सर्वांना उद्देशून सर्वांनाच क्षमापित केले. वीरभद्रांना, दक्षांना घेऊन येण्यास सांगितले व अहंकारमुक्त करून पुन्हा प्रजापतीचे कार्य करण्याची अनुमती दिली. शिवांनी दक्षांना कैवल्यतत्त्वाचे ज्ञान दिले. ते म्हणाले- हे दक्षा, मीच त्रिगुणात्मक मायेचा स्वीकार करून या जगताची निर्मिती, पालन, संहार करण्यासाठी ब्रह्मा, विष्णू व रूद्र नाव धारण करतो. दक्षा शिव, ब्रह्मदेव, विष्णू हे तीनही स्वरूपतः एकच आहेत. आम्हीच संपूर्ण जीवरूप आहोत. आमच्यात अद्वैत पाहणे हेच शांतीप्रद नेणारे असते. एकाच भक्ताचे बनून दुसऱ्याची निंदा करणारे सर्व शाप भोगण्यास पात्र ठरतात.”

“हे ब्रह्मर्षी नारदा, हा वृत्तान्त ऐकून माझा संभ्रम नाहीसा झाला

हे खरे; तरी अग्नीवश झालेल्या सतीचे पुढे काय झाले? प्रत्यक्ष मायेचाच निरास झाला का? मग प्रजापतींचे पुढील कार्य सुरू तरी कसे राहिले या प्रश्नाने मी अस्वस्थ झालो आहे.” व्यासांनी पृच्छा केली.

“हे व्यास मुने, शिवाज्ञेने दक्षकन्या सतीच अग्नीगर्भातून हिमालयाची पत्नी मेनाच्या गर्भात उत्पन्न झाली आणि तीच पुढे पार्वती नावाने विख्यात झाली.

* * *

“हे नारद मुने, दक्ष यज्ञाची कथा कथन करून आपण परमात्मतत्त्वाचे रहस्य विहित केले; परंतु आपणास हे गुह्यतम ज्ञान अवगत असतानाही आपण नारायणाचे संकीर्तन करीत भगवद्भक्तीचा प्रचार करण्यातच आपले सर्व जीवन का बरे व्यतीत करता? आपल्या भक्तीचे उद्दिष्ट तरी कोणते? परमात्मतत्त्व कैवल्यात अद्वैताचा अनुभव घेणे हे चराचर विश्वाचे अंतिम उद्दिष्ट असतानाही आपण सृष्टीच्या मायास्वरूप पसाऱ्यात देव, दानव, मानव, ऋषी आदि भूतमात्रांमध्ये कसे गुंतले आहात, याचे रहस्य आपण मला कथन करावे.” व्यासांनी शंका विचारली.

“ हे व्यास मुने, आपण उत्तम प्राश्नीक आहात. आपल्या जिज्ञासू वृत्तीमुळे परब्रह्म आणि ब्रह्मज्ञान सर्वांना सुलभ होणार आहे. महात्मे लोक आपले अंतर्बाह्य अस्तित्व जेव्हा पूर्णपणे शांत करतात, तेव्हाच त्या ज्ञानस्वरूप परब्रह्मतत्त्वाचे ज्ञान महात्म्याला होते. आपली ज्ञानपिपासा त्या दिशेने उर्ध्वगमन करते आहे. म्हणूनच हे व्यास मुने, माझ्या भक्तीमार्गाचे रहस्य मी आपणास कथन करतो. मला पिताश्री ब्रह्मदेवांनी जे रहस्य सांगितले ते रहस्य मी आपणास कथन करीत आहे. पिताश्री म्हणाले की- प्रत्यक्ष भगवद्भक्त हे ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांच्या पत्नीकडे आहे. तेच परात्पर महत् तत्त्व होय. ब्रह्मा, विष्णू, महेश, तेजोगोल, तारे,

नक्षत्र, ग्रह यांसह दृष्टोपत्तीस येणारी सर्व सृष्टी त्या महत्तत्त्वाच्या विग्रहातून निष्पन्न झालेल्या राधारूपिणी मायेतून प्रकट झाली आहे. एवढेच काय त्या विग्रहातूनच त्रिलोक निष्पन्न करणारे त्रिदेव यांच्यासह सृष्टी निर्माण झाली आहे. गुण आणि विकार यांची त्यापासूनच निष्पत्ती झाली आहे व त्यापासूनच भूत सृष्टी निर्माण झाली आहे. सर्व शक्ती, सर्व देवता, सर्व सृष्टीतत्त्वे हे त्या महत्तत्त्वाच्या विभूतिमत्त्वाचे केवळ आभासरूप आहेत. ब्रह्मदेवांनी कैवल्यस्वरूप महत्तत्त्वाच्या विराट विभूतिरूपाचे वर्णन करून मला सांगितले. सारांशाने सांगायचे तर संपूर्ण लोक भगवंताचे अंशमात्र आहेत. त्या लोकातच देव, दानव, मानव हे आश्रमस्वरूपात आपले जीवन व्यतित करीत आहेत. या मायारूपातच अविद्यारूप कर्ममार्ग आणि विद्यारूप कैवल्यज्ञानमार्ग यात जीवमात्र गुरफटलेले दिसतात; परंतु हे दोन्ही मार्ग त्या कैवल्यतत्त्वातूनच निष्पन्न झालेले आहेत याचे ज्ञान ब्रह्मदेवांनी मला देऊन, त्या भगवत्स्वरूप महत्तत्त्वाच्या प्रेरणेनेच ब्रह्म विश्वाची रचना करतात. त्याच्याच आधीन राहून रुद्र संहार करतात आणि सत्व, रज, तम रूप तीन शक्ती धारण करणारे ते महत्तत्त्व विष्णूरूपाने त्याचे पालन करतात असे ब्रह्मदेवांनी मला सांगितले. पुढे ते म्हणाले की भाव किंवा अभाव, कार्य किंवा कारण या रूपात कोणतीच वस्तू भगवंतापासून वेगळी असतच नाही. म्हणूनच पिताश्री ब्रह्म सृष्टी प्रेरक आणि संहारक भगवान शिव आणि पालनकर्ते विष्णू भगवंत असे तिघेही त्या कैवल्यतत्त्वाच्या स्मरणात मग्न राहून त्याच्यापासून विग्रहित माया क्रीडेचे चलन त्याच्याच प्रेरणेने कल्पापासून कल्पांतापर्यंत अनेक मन्वंतरात प्रचलित, नियमित करीत असतात. वस्तुतः ब्रह्म, ब्रह्मपुत्र, भगवान शंकर यांना सुद्धा त्या परमात्म भगवद्भक्तत्त्वाचे सत्य विग्रहित अवस्थेत पूर्णतः जाणता येत नाही. कारण आम्ही देखील त्याच्यापासून विग्रहित अंशात्मक अस्तित्व सांभाळीत, त्याच्याच मायेने मोहित होऊन, त्यानेच निर्मिलेल्या जगाची आपापल्या बुद्धीने कल्पना करतो. त्या परमतत्त्वाचे, दृश्य जगतातील धारणातत्त्व विष्णूरूपातील विविध

अवतारातून प्रकटते त्यामुळे त्या अवतारांचे गायन करण्यात ब्रह्म आणि शिव मग्न असतो; तर विष्णू अवतारधर्माच्या धारणातत्त्वात परमात्मतत्त्वाची क्रीडा अनुभवण्यात मग्न असतात असे ते परमात्मतत्त्व अजन्मा तसेच पुरुषोत्तम आहे. प्रत्येक कल्पामध्ये ते स्वतः आपल्यातच स्वतःला निर्माण करतात; त्याचे रक्षण करतात आणि त्याचा संहार करतात. ते तिन्ही कालामध्ये सनातन अद्वितीय, सत्य आणि परिपूर्ण आहे. त्यांच्या प्रत्येक कल्पातील कार्यात स्वतःला निष्कामपणे कार्यरत करणे हाच पुरुषार्थ व हीच अनन्यभक्ती तपसाधना होय. हे व्यास मुने, हे गुह्यातिगुह्य ज्ञान ब्रह्मदेवांनी मला असे कथन करून भगवद्भक्तीचा मंत्र दिला म्हणूनच मी अखंडपणे त्या भगवंताच्या लीलास्मरणात, गायनात आणि प्रचारात मग्न असतो. त्याचबरोबर परात्पर श्रीकृष्णांच्या कल्पातील कार्यात स्वतःला साक्षी, समन्वयक आणि मैत्रभावप्रेरक या नात्याने कार्यमग्न राहून त्या परात्पराच्या ज्ञानापर्यंत पोहोचविण्याचा माझ्या परीने प्रयत्न करतो म्हणूनच मला सतत विष्णूभगवंताच्या सान्निध्यात कार्यमग्न असावे लागते.”

“परंतु हे नारद मुने, मन्वंतरातील परात्पर भगवंताचे कार्य कोणत्या प्रकारे अनुभवाला आले, हे मला जाणून घ्यावेसे वाटते. आपण या सर्व गोष्टींचे सुरुवातीपासूनचे साक्षी आहात. तेव्हा मला, त्या कैवल्यरूप कृष्णतत्त्वाने कोणत्या स्वरूपात लीला केल्या ते सांगावे.” व्यासांनी पुन्हा विचारले.

“नारायण! नारायण! व्यास मुने, तुमच्या जिज्ञासू वृत्तीला माझे वंदन असो. मी जरी आरंभापासून साक्षी असलो तरी भगवंताच्या लीलावतार कथांचे ज्ञान त्रिकालज्ञ सृष्टीरचयिते पिताश्री ब्रह्म यांनीच मला सांगितले. तेच मी कथन करतो- प्रलयकाली पाण्यामध्ये बुडालेल्या पृथ्वीचा उद्धार करण्यासाठी परमतत्त्व अनंत भगवानांनी विष्णू स्वरूपातून संपूर्ण यज्ञमय असे वराहशरीर ग्रहण केले. पाण्यामध्ये आदिदैत्य हिरण्याक्ष लढण्यासाठी त्यांच्यासमोर आला. भगवंतांनी आपल्या दाढेने हिरण्याक्षाचे तुकडे तुकडे केले व पृथ्वीचा उद्धार केला. पुढे प्रभूंनी रूची नामक

प्रजापतीपासून आकुतीच्या ठिकाणी सुयज्ञाच्या स्वरूपात अवतार घेतला. या अवतारात त्यांनी दक्षिणा नावाच्या पत्नीपासून सुयम नावाच्या देवतांना उत्पन्न केले आणि तिन्ही लोकांवर आलेली मोठमोठी संकटे नाहीशी केली. यावरूनच स्वयंभू व मनूने त्यांना हरी हे नाव ठेवले. हे व्यास मुने, या अवतारानंतर भगवंतांनी कर्दम प्रजापतींच्या घरी देवहूतीच्या उदरी नऊ भगिनींसह कपिल रूपाने अवतार धारण केला. व त्यांनी आपल्या मातेला आत्मज्ञानाचा उपदेश केला. त्या योगाने मातेच्या मनातील आसक्तीचा कर्दम समूळ नाहीसा होऊन ती कपिल मुनींच्या रूपातच विलीन झाली. तेथूनच आसक्तीविहीन कर्ममार्गाला प्रारंभ झाला. हे व्यास मुने, अत्री ऋषींना तर भगवंतांना पुत्र रूपाने प्राप्त करून घ्यावे अशी इच्छा झाली. त्यांच्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन परमभगवंत म्हणाले- माझ्या त्रिविध रूपांसह मी स्वतःलाच तुला दिले आहे. म्हणून अवतार घेतल्यानंतर भगवंताचे नाव दत्त असे पडले. त्यांच्या चरणकमलांच्या परागांनी आपल्या शरीराला पवित्र करून राजा यदु, सहस्रार्जुन आदि महामानवांनी भोग आणि मोक्ष या योगांच्या दोन्ही सिद्धी प्राप्त करून घेतल्या. पिताश्री ब्रह्म म्हणाले- सृष्टीच्या प्रारंभी मी विविध लोकांच्या रचनेची इच्छा धरून तपश्चर्या केली. माझ्या त्या अखंड तपाने प्रसन्न होऊन तपअर्थाच्या सन नावांनी युक्त होऊन सनक, सनंदन, सनातन आणि सनतकुमार या नावांनी अवतार धारण केला. या अवतारात त्यांनी प्रलयामुळे पूर्वीच्या कल्पातील विस्मरण झालेल्या आत्मज्ञानाचा ऋषींना जसाच्या तसा उपदेश केला. त्यामुळे सर्व ऋषींना आपल्या हृदयात परमतत्त्वाचा साक्षात्कार झाला. धारणातत्त्वाची पत्नी (धर्माची पत्नी) दक्षकन्या मूर्तीपासून ते नरनारायणांच्या रूपात प्रकट झाले. त्यांच्या तपस्येचा प्रभाव विलक्षण होता. इंद्राने पाठविलेली कामसेना अर्थात अप्सरादेखील आत्मस्वरूप भगवंताच्या तपस्येमध्ये विघ्न उत्पन्न करू शकल्या नाहीत. भगवान शिव आदि महातपस्वी ऋषी आपल्या विस्फारित नेत्रकटाक्षांनी कामदेवाला भस्म करतात. तथापि त्यांना स्वतःलाच

जाळणाऱ्या असह्य क्रोधाला जाळता येत नाही. मात्र तोच क्रोध नरनारायणांच्या हृदयात प्रवेश करण्याच्या अगोदर थरथर कापतो. नरनारायणांचे आत्मस्वरूप वासनादेहातील षड्रिपूंना समूळ नाहीसे करणारे आहे. म्हणूनच मी सतत नारायण मंत्राचा जप करीत असतो. नंतर भगवंतांनी ध्रुवबाळाला अढळपद देऊन स्वस्वरूपात विलीन केले. आजही महर्षीगण ध्रुवातच भगवंत स्वरूप पाहून पृथ्वीप्रदक्षिणा करतात. हे व्यास मुने, भगवंतांनी ध्रुवरूप धारण करून सृष्टीच्या दिशा निश्चित केल्या. पुढील अवतारात ऋषींच्या शापाने कुमार्गाला लागलेला वेन ऐश्वर्य गमावून नरकात पडू लागला, तेव्हा ऋषींच्या उःशापाने भगवंतांनी त्याच्या शरीरमंथनातून पृथूच्या रूपाने अवतार धारण करून त्याची नरकापासून मुक्तता केली आणि पुत्रकर्तव्याची साधना प्रसारीत केली. या पृथूनेच पृथ्वीला आपल्या तपश्चर्येने गोरूप बनवून तिच्यापासून जगासाठी सर्व वनस्पती निर्माण केल्या. नंतरच्या अवतारात या परमतत्वाने विष्णुरूपातून राजा नाभीची पत्नी सुदेवीच्या ठिकाणी वृषभदेवाच्या रूपाने जन्म घेतला. या अवतारात त्यांनी सर्व आसक्तींपासून निवृत्त होऊन आपली इंद्रिये आणि मन अत्यंत शांत करून, तसेच आपल्या मूळस्वरूपात स्थिर राहून, त्यांनी समदर्शी होऊन स्वतःला वेड्याप्रमाणे भासवून योगाचरण केले. या अवस्थेला महर्षीलोक परमहंसपद किंवा अवधूतचर्या किंवा जिनेंद्रअवस्था असे म्हणतात. आणखी एका अवतारात परमतत्त्व यज्ञपुरुषाने प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांच्या यज्ञात हयग्रीवांच्या रूपाने अवतार घेतला. भगवंतांचा हा अवतार यज्ञमय, वेदमय आणि सर्व देवमय आहे. हयग्रीवांच्या नासिकेतून वाहणाऱ्या श्वासातून वेदवाणी प्रकट झाली. हे व्यास मुने, चःक्षुष मन्वंतराच्या शेवटी भावी मनु सत्यव्रताने भगवंतांना मस्यरूपाने प्राप्त करून घेतले. त्यावेळी पृथ्वीरूप नौकेचा आश्रय झाल्याकारणाने ते सर्व जीवांचेच आश्रय बनले. प्रलयाच्या त्या भयंकर पाण्यात ब्रह्मदेवांच्या मुखातून पडलेले वेद घेऊन, मनुसह सर्व जीव त्यातच विहार करीत राहिले. जेव्हा प्रमुख देव आणि दानव अमृताच्या

प्राप्तीसाठी क्षीरसागराचे मंथन करीत होते तेव्हा भगवंतांनी कासवाच्या रूपाने आपल्या पाठीवर मंदार पर्वताला धारण केले. पर्वताच्या घर्षणाने पाठीला सुटलेली खाज नाहीशी झाली त्यामुळे ते निद्रासुख घेऊ शकले. प्रल्हादांच्या निमित्ताने, सर्व देवांचे भय नष्ट करण्यासाठी त्यांनी नृसिंहाचे रूप धारण केले आणि शिववर प्राप्तीने निर्भय झालेल्या हिरणकश्यपूला उंबरठ्यावर स्वतःच्या मांडीवर घऊन आपल्या तीक्ष्ण नखांनी त्याचे पोट फाडले. भगवद्भक्त गजेन्द्रांना मगरीच्या जबड्यातून सोडविण्यासाठी अनंतशक्ती भगवान चक्रपाणी गरुडध्वज सगुणरूपात प्रकट झाले आणि त्यांनी गजेन्द्रांना सोडविले. पुढील वामनावतारात बलींच्या अहंकाराचा नाश करण्यासाठी याचकाची भूमिका घेऊन बलींचे मोठेपण अबाधित ठेवून त्यांच्याकडून त्रिलोक आत्मसात केले. हे व्यास मुने, माझ्यावरील प्रेमाने तर भगवंत हंसाच्या रूपाने प्रकट होऊन, त्यांनी स्वतःला योग, ज्ञान आणि आत्मतत्त्वाला प्रकाशित करणाऱ्या भागवत धर्माचा उपदेश केला. त्यामुळे माझ्या अस्तित्वाला भक्तियुक्त निष्काम कर्मयोगाची दिशा मिळाली. हे व्यास मुने, मन्वंतरात मनुच्या रूपाने तेच प्रकट होतात. धन्वंतरी हा ही त्यांच्याच अवतार होय. तपसाधना, यज्ञकर्म आदींचा विनाश करीत, आर्यमर्यादांचे उल्लंघन करणाऱ्या क्षत्रिय राजांना दंडीत करण्यासाठी भगवंत परशुराम बनले. तसेच रावणादि दैत्यांना दंडीत करण्यासाठी व पुरुषार्थाचा आदर्श निर्माण करण्यासाठी आपल्या सर्व कलांसह भगवंत रामरूपात प्रकट झाले. तसेच न्याय आणि धर्माने वागणाऱ्या मानवांना त्राही भगवान करून सोडणाऱ्या दैत्यांचे दमन करण्यासाठी तसेच कालियासारख्या भयानक विषाला नाहीसे करण्यासाठी आणि सत्धर्माची पाठराखण करण्यासाठी परतत्वाने पूर्णावतार धारण करून कृष्णरूपात पांडवांना साहाय्य केले. हे व्यास मुने, अनादि कालापासूनचे परब्रह्माचे लीलावैभव आणि परमात्मस्वरूपाचे तत्त्वज्ञान अबाधित राखण्यासाठी तुमच्या रूपानं भगवंतच प्रकटले आहेत, हे आपण का बरे विसरता? आपल्यानंतर मोहमायेत लोभी बनलेल्या

आणि शोषण करणाऱ्या प्रवृत्तीला प्रबोधित करून तसेच ज्ञानी लोकांना परतत्त्वाचे भान आणून देऊन व अज्ञानी लोकांना ज्ञानाने प्रकट करून विश्व प्रबुद्ध करण्यासाठी परतत्त्व भगवान बुद्धांच्या रूपाने कार्यरत होत आहे; परंतु मोहवशात स्वकेंद्रीत व स्वार्थपरायण बनणाऱ्या मानवांना तत्त्वज्ञानाचाच विसर पडतो व ते परस्परांचे शोषक बनतात. अनाचार, दंभाचार व भ्रष्टाचार यांच्या आश्रयातच धन्यता मानतात. अशा पराकोटीला विनाशाप्रत निघालेल्या मानवी कर्मयुगाला दंडीत करण्यासाठी भगवंत कल्की अवतार धारण करतील. एवढेच काय, प्रलयकालीही सत्प्रवृत्तींना संरक्षित करून नव्या कल्पाचे कार्य सुरू करण्यासाठी पुन्हा त्रिदेव स्वरूपात प्रकटतील. हे व्यास मुने, परमात्मतत्त्व श्रीकृष्णांच्या किंवा ज्यास शिवतत्त्व किंवा परब्रह्मतत्त्व म्हणतात, त्या निर्गुण निराकार नारायणतत्त्वाचे विविध मन्वंतरातील दृश्य कार्यांचे उदाहरण म्हणून वैवस्वत मन्वंतरातील भगवंत कार्यांचे ब्रह्मदेवांनी केलेले वर्णन मी तुला सांगितले. हे व्यास मुने, मला सनक, सनंदन, सनतकुमार आणि सनातन या प्रकाशरूप ब्रह्ममानसपुत्रांकडून तसेच साक्षात् ब्रह्मांकडून हे ज्ञान प्राप्त होण्याचे भाग्य लाभले. त्यामुळेच मी नारायणस्वरूप होऊ शकलो. तुन्हीही निष्काम कर्मयोगाने आणि ज्ञानयोगाने नारायणस्वरूप बनले आहात. भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य या मार्गाने प्रत्येक सूक्ष्मातिसूक्ष्म अस्तित्वदेखील परब्रह्मस्वरूप होऊ शकते; हे गुह्य ज्ञान सर्वांपर्यंत पोचविण्याचे महत् कार्य हेच आपले व माझे विहित कर्म आहे व त्याचे आचरण करतांनाच मी शिव, विष्णू, ब्रह्म यांचे एकात्म रूप असलेल्या परात्पर नारायणांचे ध्यान करीत सर्वत्र संचार करीत असतो.

* * *

“हे देवर्षी नारद मुने, परतत्त्व भगवंतांच्या विविध अवतारांतील कार्यांचे वर्णन ऐकून मी धन्य झालो; तथापि माझ्या मनात आपणाविषयी

एक शंका निर्माण झाली आहे. आपण अनुमती दिलीत तर मला त्याविषयी जाणून घेण्यास आनंद वाटेल.”

“हे व्यास मुने, आपण, पुत्र, शिष्य व मैत्र भावाने तसेच भक्तीसह जिज्ञासापूर्णतेने प्रश्न विचारता आहात तेव्हा निःशंक मनाने आपली शंका विचारावी.”

“हे नारद मुने, आपण ब्रह्मपुत्र आहात. स्वायंभू व मनूंचे कार्य सृष्टीनिस्ताराचे असतांना आपण सृष्टीविस्तारात कोणत्या प्रकारे सहभागी आहात? आपण तर भगवंतांच्या अवतारकार्यात भक्तीसह निष्काम कर्मयोगाने तटस्थ साक्षी म्हणून सतत भ्रमंती करीत आहात. आपण देवर्षी व मुनी म्हणवता. मग असे असूनही सनकादि ऋषींप्रमाणे आपण ब्रह्मज्ञानाच्या चिंतनात व मुमुक्षूंना ब्रह्मज्ञान सांगण्यात काल व्यतित करतांना हे कार्य कसे करू शकता? आपल्या ह्या दुहेरी व्यक्तिमत्त्वाचे ज्ञान मला घडवावे.” व्यासांनी गूढ प्रश्न विचारला. काही क्षण नारदमुनी अंतर्मुख झाले. कदाचित काय उत्तर द्यावे हा प्रश्न पडला असावा. त्यांची चिंतनमग्न मुद्रा पाहून व्यासमुनी म्हणाले, “हे देवर्षे, आपल्या अनुमतीने मी प्रश्न विचारला; तथापि माझ्या औधत्याबद्दल मला क्षमा करावी.”

“हे व्यास मुने, आपण विचारलेली शंका अगदी रास्त आहे; कारण आपण स्वायंभूव मनूपासूनच्या सृष्टीरचनेतील विष्णूस्वरूपात कार्य करीत आहात; तथापि हे व्यास मुने, कल्पकल्पांतरी मी व मत्समान ब्रह्मपुत्र पुन्हा पुन्हा प्रकट झालो आहोत. ब्रह्मपुत्रांची निष्पत्ती प्रत्येक कल्पांतमागील कल्पातील कार्यकारणभावाने होत गेली आहे. मागील कल्पातील पूर्वजन्माची माझी कथा मी यापूर्वीच आपणास सांगितली आहे आणि प्रत्यक्ष शिवपार्वतींच्या संवादातून मला ब्रह्मज्ञान कसे प्राप्त झाले याविषयीही मी कथन केले आहे; तथापि प्रत्येक कल्पात ज्या विविध जाती, प्रजाती स्वरूपातील लोक दिसतात ते सर्व त्या परात्पर विराट पुरुषाच्या विस्तारामध्येच सामावलेले असतात. त्याच्याच मायेत

अडकलेल्या अवस्थेतून निसटून राधेप्रमाणेच जे परमात्मस्वरूप होण्याचा प्रयत्न करतात त्यांना जन्मजन्मांतरीच्या तपश्चर्येनंतर परमहंस अवस्था प्राप्त होते. हे व्यास मुने, जन्मजन्मांतरीच्या माझ्या अस्तित्वाच्या अनेक कथा मला स्मरतात व त्याचबरोबर परमहंसपदासाठीचा माझा ध्यासही मला त्या मायावश अवस्थांमधून मुक्त करतो. माझ्या पूर्वजन्माविषयीची एक कथा अभूतपूर्व आहे. ती मी आपणास निवेदित करतो म्हणजे माझ्या म्हणण्याचा अर्थ आपणास उमगेल- मागील एका कल्पात उपबर्हण गंधर्व आपल्या मालावती व इतर पत्न्यांसह निर्जन वनात आपल्या आयुष्याचा उर्वरित काल आनंदाने घालवत होता. त्याचा पिता गंधर्वराज त्याच्याबरोबरच वनात राहात होता. त्याने शैव वृत्तीत राहूनदेखील अन्य प्रकारची पुण्यकर्मे केली आणि गंगातटावर देहत्याग केला; परंतु त्याचा पुत्र विष्णुभक्त होता. त्यामुळे वैकुंठलोकात जाऊन त्याने विष्णूचे पार्श्वपण स्वीकारले. उपबर्हणानेदेखील नाना प्रकारची दाने केली; परंतु ब्रह्मदेवांच्या विस्तारकार्यात सहभागी न झाल्याने त्याला प्राणांचा त्याग करावा लागला; परंतु त्याने ब्रह्मज्ञानी (ब्राह्मणाचे) पुरुषाचे वीर्य आणि सेवाकार्य करणाऱ्या स्त्रीचा (शूद्र) गर्भ यातून जन्म घेतला. त्याचवेळी उपबर्हण गंधर्वाची पत्नी मालावती, हिने मनूवंशी राजा संजयाच्या पत्नीपासून जन्म घेतला. तिने, पूर्वजन्मीचे ज्ञान असल्यामुळे, उपबर्हण हाच पती मिळवण्यासाठी प्रयत्न सुरू केला. बर्हणाचा पुनर्जन्म गोपराज द्रुमिलाची पत्नी कलावती, हिच्या गर्भातून आणि मुनीवर कश्यपांच्या स्वल्पित वीर्यास तिने ग्रहण केल्यामुळे तिच्या उदरी घडत होता. तो ब्रह्मज्ञानी पुरुष कश्यप आणि सेवायोगिनी कलावती यांच्यापासून गर्भ निष्पन्न होतो आहे असे ऐकून, कलावतीचा गोपराज बद्रिकाश्रमास गेला आणि त्यांनी शरीरत्याग केला. अशा प्रसंगी शोकविह्वल कलावतीस एका दयाळू ब्राह्मणाने स्वतःच्या घरी नेले. तिला आश्रय दिला. ब्राह्मणाच्या घरी तिने एका पुत्रास जन्म दिला. तो पुत्र कामदेवासारखा सुंदर, चंद्रापेक्षा मनोहर आणि अति लडिवाळ होता. त्यामुळे त्या ब्राह्मण परिवारास अतीव आनंद झाला.

तेथेच राहून कलावतीने त्याचे पालन केले. हे बालक पाच वर्षांचे होताच त्याला पूर्वजन्मीचे स्मरण झाले. त्या स्मरणामुळे तो वेडेचार करू लागला. पूर्वजन्मी जपलेल्या मंत्राचे स्मरण तो करी. निरंतर कृष्णनामस्मरणात आणि यशोगुण गायनात अष्टसात्विक भावाने तो रममाण होई. मृत्तिकेच्या श्रीकृष्णाच्या प्रतिमा बनवून मृत्तिकेचाच तो नैवेद्य दाखवित असे. या बालकाच्या चमत्कार असा की, त्याचा जन्म होताच, अनेक वर्षांच्या दुष्काळानंतर एकाएकी पर्जन्यवृष्टी होऊ लागली. त्याचा जन्म होताच, नार म्हणजे जलप्रदान झाले म्हणून त्याचे नाव नारद पडले. बालकाचे पालनपोषण करणारा तो विद्वान ब्राह्मण म्हणजे धर्मपुत्र मुनीवर नर होता. पुत्रविहित असलेल्या काश्यपास त्याने हा पुत्र दत्तक दिला. त्यामुळे नरप्रदत्त असा हा पुत्र नारद नावाने ओळखला जाऊ लागला. पुढे नव्या मन्वंतरात ब्रह्मदेवांच्या कंठातून नर उत्पन्न झाले. त्यांच्या कंठाने नराचे दान झाले म्हणून ब्रह्मदेवांनी त्याला नारद असे नाव ठेवले. वस्तुतः स्वायंभूव मनूच्या मन्वंतरात, हे व्यास मुने, ब्रह्मदेवाने आपल्या विविध अवयवांपासून मानसपुत्र निर्माण केले. त्यात त्याच्या मांडीपासून मी निष्पन्न झालो. कमलात ध्यानमग्न असलेल्या अर्थात पद्मासनात ध्यानमग्न असलेल्या ब्रह्मदेवांना नार म्हणजे जलाने धारण केलेले होते व तेथून माझा जन्म झाला म्हणून मला नारद असेच नाव प्राप्त झाले. वस्तुतः अनेक जन्मात नारायणात (पाण्यात) तपश्चर्येत मग्न असलेल्या विष्णुभगवंताचा मी भक्त असल्यामुळे मला नारद म्हणजे विष्णुभगवंताने प्रेरित केलेला असे संबोधित केले जाते. तेव्हा हे व्यास मुने, एक गोपीपुत्र असलेला बालक, ब्रह्मज्ञानी पुरुषाच्या घरात वाढत असतांना, त्या पुत्राप्रमाणेच दिसणारे काही महातेजस्वी ब्राह्मण त्याच्या घरी आले. नारदाच्या मानस पित्याने त्यांचे यथायोग्य स्वागत केले. त्यामुळे प्रसन्न होऊन त्या चार बालमुनींपैकी चवथ्या मुनीने नारदांना प्रसन्नतापूर्वक कृष्णमंत्राचा उपदेश केला. फार पूर्वी परमात्मतत्त्व श्रीकृष्णांनी गोलोकधामात ब्रह्मदेवांना कृपापूर्वक बावीस अक्षरी मंत्र दिला होता. तो मंत्र-

ॐ श्री नमो भगवते रासमंडलेश्वराय
श्रीकृष्णाय स्वाहा ।

(ब्रह्मवैवर्तपुराण- पृष्ठ ३७- प्र. न. जोशी)

या मंत्राचा जप करीत या बालकाने एक हजार दिव्य वर्षे तपश्चर्या केली. त्या सिद्धमंत्राने नारद परिपुष्ट व शक्तीमान दिसत होते. हे व्यास मुने, माझी अर्थात् या नारदांची पूर्वजन्मकथा मी, तुझ्या शंकेचे निरसन करण्यासाठी सांगत आहे.

“हे व्यास मुने, मी त्या मंत्राने पुष्ट झालो खरा; तथापि त्याने परिपूर्ण मात्र झालो नाही. माझ्या या मंत्राच्या प्रतापाने एक दिवस परमतत्त्व श्रीकृष्ण भगवान यांचे मला दर्शन झाले खरे; परंतु एक क्षणभरच. ते दर्शन मात्र अतिशय रम्य होते. एका दिव्य लोकात रत्नमय सिंहासनावर किशोरावस्था संपलेले एक बालक विराजमान होते. श्यामकांती, गोपवेश, मुखावर मंद मंद हास्य, असे ते बालक किशोर, गोपगोपी यांनी घेरलेले होते. त्या पीतांबर परिधान केलेल्या द्विभुज बालकाच्या हातात मुरली होती. चंदनाने त्याचे अंग माखलेले होते. त्या दिव्य लोकांतील ते बालकही दिव्य असल्याचे मला जाणवले. ते प्रशांत आणि प्रसन्न रूप कारुण्याने भरलेले होते; परंतु माझ्या मनाला त्या रूपाचा स्पर्श होत असताना माझी ध्यानमग्नता संपली आणि ते बालक दिसेनासे झाले. त्या बालकाच्या दर्शनासाठी मी अत्यंत व्याकूळ झालो व ॐ श्री नमो भगवते रासमंडलेश्वराय श्रीकृष्णाय स्वाहा । या मंत्राचा जप करू लागलो आणि आकाशवाणी झाली- एकदा तुझ्या दृष्टीस जे बालक पडले तेवढेच त्याचे दर्शन तूर्त ठीक आहे. आता त्याचं दर्शन पुन्हा नाही होऊ शकणार. तुझ्या या शरीराचा अंत होईल तेव्हा तुला दिव्य शरीर प्राप्त होईल. तेव्हा तुला या गोविंदाचं दर्शन होईल- ते ऐकून प्रसन्नता वाटली आणि मला गोविंदाच्या दर्शनाचा ध्यास लागला. त्या गोविंदस्वरूप श्रीकृष्णाचे स्मरण करीत करीत मी तीर्थभूमीवर माझ्या शरीराचा त्याग केला. त्यावेळी स्वर्गात दुदुंभ्या वाजू लागल्या. आकाशातून पुष्पांची वृष्टी झाली.

पूर्वजन्मीतल्या सर्व पाप, ताप, शापातून माझी मुक्तता झाली आणि मी ब्रह्मस्वरूप झालो. हे व्यास मुने, मात्र मला हा सर्व वृत्तान्त ब्रह्मकृपेने पुनःस्मरित झाला. हे व्यास मुने, आपणही त्रिकालज्ञ असल्याने आपणास याचे ज्ञान झालेले असेलच. आपणासमोर मी ब्रह्मानसपुत्र नारद, ब्रह्मअंकापासून निष्पन्न झालेला परात्पर परतत्त्वस्वरूप श्रीकृष्ण गोविंद, नारायण यांच्या स्वरूपात लीन झालेला, त्यांचा भक्त म्हणून आपणासमोर उभा आहे.”

“ हे नारद मुने, जन्मजन्मांतरी आपणास परतत्त्वाचे ज्ञान झाल्यामुळे आपण नारायणस्वरूप असे त्याचे परमभक्त म्हणून वावरता आहात हे खरे; परंतु ब्रह्मदेवांनी त्या परतत्त्वातून प्रकट होऊन सृष्टीविस्ताराचे कार्य, निर्मितीचे कार्य, हाती घेतले त्या कार्यात आपण कसे सहभागी झालात? पित्याचे कार्य पुढे चालविणे हा पुत्राचा धर्म नव्हे काय? परंतु आपण तर देवऋषी मुनी स्वरूपात भ्रमंती करताहात. यात मला विसंगती वाटते. तेव्हा याचे रहस्य कोणते, हे जाणून घेण्याची मला इच्छा आहे.”

“ हे व्यास मुने, सृष्टीकर्त्या ब्रह्मदेवांनी आपल्या सर्व बालकांना सृष्टी कार्य करण्यास सांगितले. त्यांनी मलाही प्रेरित केले. सृष्टीकर्ते ब्रह्मदेव म्हणाले- माझ्या प्राणवल्लभ पुत्रा नारदा, तू ज्ञानदीपांचे शिखर असून, अज्ञान अंधकाराचा नाश करतोस. त्यामुळे तू माझा अतिप्रिय पुत्र आहेस. जन्मदाता पिता हा गुरुप्रमाणे असतो. तो सर्व वंदनीय पुरुषात श्रेष्ठ असतो. मी, तुझा पिता, पालक, विद्यादाता व मंत्रदाता आहे. तेव्हा तुझी मुनीवृत्ती बाजूला ठेवून माझ्या प्रसन्नतेसाठी माझ्या आज्ञेवरून विवाह कर- हे व्यास मुने, पिताश्रींचे हे बोलणे ऐकून माझ्या नारायणवृत्तीला मी पारखा होतो की काय, या केवळ भयशंकेने माझे ओठ सुकले; कंठ कोरडा पडला. पिताश्रींचा आज्ञाभंग झाला तर, या भयशंकेने भीतीने मी थरथर कापू लागलो. तरीदेखील नारायणाचे स्मरण करून मी अत्यंत विनयाने पिताश्रींना म्हणालो- तात, पिताश्री, मला क्षमा करावी, तथापि

माझ्या आत्मज्ञानाप्रमाणे जो भगवान श्रीकृष्णांच्या चरणारविंदात दृढभक्ती निर्माण करील तोच पिता, गुरू, बंधू, पुत्र आणि तोच माझा ईश्वर आहे -

सा पिता स गुरूर्बन्धुः स पुत्रः स महीश्वरः ।

यः श्रीकृष्णापादपद्मे दृढं भक्तीं च कारयेत् ॥

(ब्रह्मखंड-२३-१७- ब्रह्मवैवर्तपुराण- प्र. न. जोशी- पृ. ३९)

तात, पुत्राला सन्मार्गावर नेणे हे पित्याचे कर्तव्य होय. पिताच जर बालकाला कृष्णभक्ती सोडून अन्य विषयांत लक्ष गुंतविण्याचे मार्गदर्शन करू लागला तर कर्तव्यच्युती होईल. हे तात, स्त्री केवळ दुःखाचे कारण आहे. तपस्या, स्वर्ग, भक्ती, मुक्ती व सत्कर्म यात स्त्रीसंग्रह विघ्न उत्पन्न करतो. मूर्ख गृहस्थांच्या घरी तीन प्रकारच्या स्त्रिया दिसतात. परलोकाच्या भयानं या लोकीच्या यशासाठी कामासक्तीनं निरंतर पतीसेवा करणारी स्त्री अर्थात साध्वी. भोगाची अभिलाषिणी भोग्या केवळ कामासक्तीनेच पतीची सेवा करते. वस्त्रं, भूषणं, संभोग, उत्तम आहार असे ऐश्वर्य जोपर्यंत आहे तोपर्यंत भोग्या राहते; अन्यथा ती पतीचा त्याग किंवा नाश करावयासही मागेपुढे पाहात नाही; तर कुलटा स्त्री केवळ कपटाने स्वामीची सेवा करते. तिच्यावर विश्वास ठेवला तर सर्वनाशच होतो. हे ब्रह्मन्, आपण हे सर्व जाणता. म्हणूनच मी आपणाकडे कृष्णभक्तीची याचना करतो- हे व्यास मुने, मी पित्यांशी असा विवाद करून त्यांना प्रदक्षिणा घालून, वंदन करून, त्यांचा निरोप घेऊ लागलो. भक्तीसाठी दूर जाण्याचा माझा निश्चय ऐकून पिताश्री मला म्हणाले- माझ्या पुत्रांपैकी प्रत्येक जण असा जाऊ लागला तर मला जगताची निर्मिती करण्याचे प्रयोजन तरी काय? हे नारदा, मीही सर्वेश्वर कृष्णांना शरण जाईन. सनक, सनंदन, सनातन आणि सनत्कुमार हे तर खरे बैरागीच झाले आहेत. यती, हंसी, आरुणी, वोढू व पंचशिख हे सर्व पुत्र त्याच मार्गाने गेले. मग माझ्या जगत्रचनेच्या हेतूचे काय? मरिची, अंगिरा, भृगू, रूची, अत्री, कर्दम, प्रचेता, क्रतू, आणि मनु हे माझे आज्ञाधारक पुत्र आहेत; परंतु मी सांगेन तेवढेच काम

करतात. सर्व पुत्रांत वसिष्ठ एवढाच असा झाला की त्यानं आज्ञेत राहणेच नव्हे तर माझ्या अधीन राहणे स्वीकारले. बाकी सर्व पुत्र अविवेकी निघाले. अशा अवस्थेत जगताच्या निर्मितीचे कार्य करण्यात मी हताश व निःसहाय्य झालो आहे. पुत्रा तू नीट ऐक. मी एक मंगलमय वचन सांगतो. वेदांत धर्माचे विधान आहे आणि अधर्माचा निषेध आहे. तू तर ब्रह्मन् आहेस. ब्रह्म जाणण्याची इच्छा असलेल्या ब्राह्मणाने अध्ययन आटोपल्यानंतर उत्तम कुलातील कन्येशी विवाह करावा. हे वत्सा, सर्वच स्त्रिया दुष्ट नसतात. कारण त्या लक्ष्मीच्या कला आहेत. पुत्रा, मी तुला वेद शिकविले. आता तू विवाह करून मला विद्यादानाची गुरुदक्षिणा द्यावी. तुझी पूर्वजन्मातील पत्नी मालती, उत्तम कुलात जन्मली आहे. कुठल्याही मंगलमय मुहूर्तावर तू तिच्याशी विवाह कर. मनूवंशी संजयाच्या घरी ती जन्मास आली आहे व भारतवर्षात तपश्चर्या करित आहे. ती लक्ष्मीची पूर्णकला असून तिचे नाव रत्नमाला असे आहे. वैष्णवांसाठी श्रीहरींची पूजा हीच तपस्या आहे. यास्तव तू घरी राहून श्रीकृष्णचरणाची आराधना कर. हे नारदा, ज्ञान आणि भक्तीच्या पूर्वसंचिताने तू साक्षात अंतर्बाह्य श्रीहरी झाला आहेस. आता तुला तपश्चर्येची आवश्यकता नाही- हे व्यास मुने, मला पूर्वजन्मीचे रहस्य ऐकवून तातशींनी परोपरीने समजाविण्याचा प्रयत्न केला. त्यावर मी त्यांना म्हणालो- तात, आपण दयाळू होऊन मला विवाहमार्गापासून मुक्ती द्यावी. ब्रह्मन्, हे जगत केवळ मिथ्या आहे. मानवी जीवनात ज्याचं मन श्रीहरींची दास्यता सोडून विषयांकडे धावतं, त्याचं मानवी जीवन व्यर्थच होय! भवसागरात पुत्र, दारा सारे काही पाण्यावरील क्षणभंगुर तरंगासारखे आहे. हे तात, आपणच दिलेल्या ज्ञानाचे मी आपणास स्मरण करून देत आहे. आपणच मला हे ध्रुव सत्य सांगितलेत. मग आपणच हे भिन्न आचरण का करावयास सांगता? - हे त्रिकालज्ञ व्यास मुने, या ध्रुव सत्याचा मी ब्रह्मदेवासमोर उच्चार केल्यामुळे, सर्व ऋषी, मुनी, देव यांनी माझ्यावर पुष्पवृष्टी केली. मी पुन्हा म्हणालो- पिताश्री, आपण पुन्हा मला एकदा कृष्णमंत्र द्या- हे

कृष्णस्वरूप व्यास मुने, माझ्या वचनांनी व्यथित व निराश झालेले ब्रह्मन् मला म्हणाले- हे वत्सा, भगवान शिवशंकर हेच आपले जन्मोजन्मीचे गुरू आहेत. त्यांच्यापासून तुला भगवन नामाचा मंत्र मिळेल. त्यांच्याकडे जाऊन नारायणाची कथा वार्ता ऐक आणि शीघ्र घरी परत ये- हे मुने, हे बोलतांना ब्रह्मदेव हताश चिंतामग्न झाले होते. तरीदेखील मी भक्तीयुक्त अंतःकरणाने त्यांना वंदन करून शिवलोकास निघालो.”

“हे व्यास मुने, पित्यांचा निरोप घेऊन मी ध्रुवापासून एक लाख योजने वर असलेल्या, दिव्य रत्नांनी सुशोभित असलेल्या शिवलोकात गेलो. हा लोक रात्रंदिवस तेजाने चमकत होता, परंतु भुवनाच्या परकोटात ज्वालांनी ग्रासलेले पावक त्या लोकात चारही बाजूंनी वेढीत होते. त्या लोकी, रत्नांनी भरलेली हजारो गृहे, माणिक मोत्यांचे आरसे यांनी श्रीमंती वाढविली होती. कोट्यवधी सिद्ध व शिव पार्शद तेथे राहात होते. लाखो विकट भैरव तेथे निवास करीत होते. सुंदर फुलांनी भरलेल्या मंदरादि देव वृक्षांनी सर्वत्र दाटी केली होती. सुंदर कामधेनू या लोकीची शोभा वाढवित होते. हे व्यास मुने, ज्या अलौकिक लोकात ज्ञानी व योगी यांचे गुरू राहतात. तेथील हे स्वर्गीय उपभोगांनी युक्त दृश्य पाहून मी विस्मयचकित झालो; परंतु वर पाहिले तर सभामंडपामध्ये शांतस्वरूप कल्याणदाते व मनोहर शिव विराजमान झाले होते. त्यांची पाचमुखे चंद्राप्रमाणे आल्हाददायक होती. प्रत्येक मुखावर चंद्राचा मुकुट शोभत होता. भगवान शिव आकाशगंगेत उत्पन्न झालेल्या कमलबीजमालेने श्रीकृष्ण नामाच्या जपात तल्लीन झाले होते. भगवान शिव, गौर अंगकांतीने प्रसन्न दिसत होते. अनंत, अविनाशी, आणि नागराज हाराने अलंकृत शिवांच्या कंठात सुनील चिन्ह शोभत होते. प्रत्यक्ष सिद्धेश्वर काल व यम यांचा अंत करणारे मृत्युंजय आहेत, याचा प्रत्यय येत होता. योगिंद्र, सिद्धेंद्र, मुनिंद्र ज्याची नित्य सेवा करतात अशा शिवांच्या मुद्रेवर अत्यंत मनोहारी प्रसन्न हास्य विलसत होते. प्रिय भक्तांचे सत्वर, सर्वथा कल्याण करणारे शिव, ध्यानमग्न होते. त्यांच्या दर्शनाने मी आनंदून गेलो. त्यांना

साष्टांग दंडवत घालतांना अंगावर रोमांच उभे राहिले. ध्यानमग्नतेतून त्यांचे लक्ष माझ्याकडे यावे व ते माझ्यावर प्रसन्न व्हावेत यासाठी मी वीणानादासह मधुर कंठाने श्रीकृष्णाचे गुणगान करू लागलो. थोड्याच वेळात त्यांचे लक्ष माझ्याकडे गेले आणि सिंहासनावरून खाली येऊन त्यांनी मला प्रेमाने आलिंगन दिले व त्यांनी मला आसन ग्रहण करण्यास विनंती केली. मात्र मी आसन ग्रहण करण्याचे औधत्य न करता प्रणाम करून त्यांची स्तुती केली. तरीदेखील शिवांनी माझे हात धरून मला त्यांच्या डाव्या भागी बसविले आणि मला येण्याचे कारण विचारले. मी, भगवान शिवांकडे श्रीहरीच्या स्तोत्राची, कवचाची, पूजाविधानाची, ध्यानाची आणि तत्त्वज्ञानाची याचना केली. प्रत्यक्ष भगवान शिवांनी या सर्व गोष्टींचे ज्ञान मला करून दिले. परब्रह्म, परमात्मतत्त्वाचे निरूपण केले आणि प्रत्यक्ष शिव मला घेऊन बद्रीकाश्रमास नारायणांकडे गेले. हे व्यास मुने, येथे मला परमभाग्याचा ठेवा प्राप्त झाला. प्रत्यक्ष नारायणांनी परमात्मा श्रीकृष्ण व प्रकृतीदेवी यांचे महात्म्य प्रतिपादन केले. याशिवाय गणेश जननी, दुर्गा, लक्ष्मी, सावित्री, राधा या पाच देवींची चरित्रे त्यांनी सांगितली आणि श्रीकृष्ण राधा यांचे रहस्य वर्णन करून, विष्णूपत्नी लक्ष्मी, सरस्वती आणि गंगा यांची माहितीही सांगितली.”

“हे नारदमुने, आपण खरोखरच धन्य आहात. भगवान नारायणांनी आपणास स्वतःचे रहस्य निवेदित केले. आपण त्यामुळे प्रभूरूपच झाला आहात. आपणास माझे वंदन असो; परंतु आपण मला लक्ष्मी, सरस्वती आणि गंगा यांची श्रीमन् नारायणांनी सांगितलेली माहिती सांगून धन्य करावे. हे नारद मुने, आपल्या सहवासाने आणि आशीर्वादाने मी पावन होऊन मला त्रैलोक्याचे ज्ञान प्राप्त होते आहे त्यामुळे कृपा करून ही माहिती सांगावी.” व्यासांनी प्रार्थना केली. व्यासांच्या प्रार्थनेने नारदमुनी संतुष्ट झाले.

“हे व्यास मुने, तुम्ही व्यक्त केलेल्या औत्सुक्यामुळे मला भगवद्कीर्तनाची अनायासे संधी प्राप्त झाली. आपल्या रूपाने या

कीर्तनप्रसंगी प्रत्यक्ष नारायणच उपस्थित असल्याचे समाधान मला मिळते आहे. हे व्यास मुने, सरस्वती, भगवती स्वतः वैकुंठात भगवान श्रीहरीपाशीच राहते. पारस्परिक कलहांमुळे गंगेने तिला शाप दिला. म्हणून ती भारतवर्षात नदीरूपाने प्रकट झाली, सरस्वती नदी पुण्यरूप भगवती आहे.”

“हे नारद मुने, या पुण्यमयी भगवतीस अशा कोणत्या कलहामुळे गंगामातेने शापित केले?” व्यासांनी पृच्छा केली.

“हे व्यास मुने, लक्ष्मी, सरस्वती व गंगा ह्या श्रीहरींच्या भार्या. एकदा सरस्वतीस असे वाटू लागले की श्रीहरींनी आपल्यापेक्षा गंगा प्रिय आहे. वास्तविक शांत स्वरूपा, क्षमामयी लक्ष्मीने सरस्वती मातेची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. तथापि सरस्वतीमातेने लक्ष्मी, गंगेच्या बाजूची आहे असे समजून दोर्घीनाही शापित केले- तुम्ही निश्चितच वृक्षरूपा व नदीरूपा व्हाल- असा शाप दिला. उलट गंगेनेही सरस्वतीस शाप दिला. ती म्हणाली- पापी जनांचे वास्तव्य असलेल्या मर्त्य लोकात तू नदीरूप होऊन वाहशील. एकूणच परस्पर शापित झाल्याने त्या तीनही शक्तींचे मर्त्यलोकाला वरदान प्राप्त झाले. त्यांचे हे भांडण सुरू असतांना भगवान श्रीहरी तेथे प्रकट झाले. भगवंतांनी त्या दुःखित देवींना कलह व शाप यांचे मुख्य कारण समजावून सांगितले व त्यांना उपदेश केला. भगवंतांनी लक्ष्मीमातेला राजा धर्मध्वजाच्या घरी आपल्या सर्व कलांसह अयोनी संभव स्वरूपात भूमंडलावर प्रकट होण्याचा आशीर्वाद दिला आणि वृक्षरूपाने निवास घडण्याचे आश्वासनही दिले. त्याचबरोबर स्वतःच्या अंशात्मकतेने शंखचूड नावाचा असुर बनून त्या वृक्षरूपाला पत्नीस्वरूपात स्वीकारून व त्यानंतर विष्णूपत्नी होण्याचे सौभाग्य प्राप्त होईल असे वरदानही दिले. हे व्यास मुने, तुलसी या नावाने माता लक्ष्मी वृक्ष रूपात प्रसिद्ध आहे. त्याचबरोबर श्रीहरींनी, सरस्वती मातेच्या शापाने पद्मावती नावाची नदी होऊन - तुला भारतात विहार करावा लागे असेही भाकित केले. नंतर त्यांनी गंगेस, नदी होऊन भारतात तुला

प्रवाही व्हावे लागेल असेही सांगितले; तथापि त्यांनी, समुद्र हा विष्णूरूप असल्याने गंगा, विष्णूपत्नी म्हणूनही ओळखली जाईल असेही भाकित केले. नंतर ते सरस्वतीस म्हणाले- हे भारती, तूही गंगेचा शाप स्वीकारून एक कलेने भारतवर्षात सरस्वती नदी म्हणूनच प्रवाहित होशील. मात्र तू पूर्णांशाने ब्रह्मसदनावर जाऊन त्यांची कामना होशील तर ही गंगा आपल्या पूर्णांशाने शिवांच्या स्थानावर जाईल आणि लक्ष्मी पूर्णांशाने विष्णूपत्नी म्हणून राहील.”

“हे नारद मुने, मला या शक्तींचे अंशात्मक आणि पूर्णांशात्मक पत्नीत्वाचे गूढ वाटते आहे. एकीकडे दुसऱ्या कुणाची तरी भार्या आणि दुसरीकडे पूर्णांशाने दुसऱ्या कुणाची तरी भार्या, हे गूढ मर्त्य लोकी कसे उलगडेल हे मला समजून सांगावे.” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, तुमचा प्रश्न मर्त्यलोकीच्या अज्ञान अवगंठनात अडकलेला आहे. विश्वोत्पत्तीचे आणि परमतत्त्वाचे गूढ उकलले की अंशात्मक आणि पूर्णांशात्मक रूपांचे गूढ आपोआपच उकलेल. हे व्यास मुने, मर्त्यलोकीची अनुभवास येणारी ही सगळी रूपे हा केवळ एक मायाभ्रम आहे. राधा-कृष्ण, शिव आणि शिवा, ब्रह्म आणि माया यांचे भ्रामक द्वैत तत्त्वापासून शक्तीविग्रहामुळे भासमान होते. अद्वैत ज्ञानाने भ्रमाचा निरास होतो. माया सृष्टीचलनासाठी परात्मपर परब्रह्माने अवध्या जगतातील चराचराची अशी असंख्य रूपे निर्माण केली आहेत. पुरुष आणि प्रकृती यांचे अद्वैत कैवल्यस्वरूप श्रीकृष्णांमध्ये पाहिले की ‘ब्रह्मसत्यम्, जगत् मिथ्या’ हे वेदांतातील महावाक्य प्रत्ययास येते. या भ्रामक जगताची उत्पत्ती मम पिता ब्रह्मदेवाच्या सर्वांगापासून विग्रहाने झाली; एवढेच नव्हे तर ब्रह्मदेवाचे विभाजित शरीर, पुरुषकाया आणि स्त्री काया स्वरूपात प्रकटले आणि ते विश्वचलनाच्या जननप्रक्रियेचे मूळ कारण बनले. हे गुह्यातिगुह्य ज्ञान मला प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाने दिले आहे तेच मी तुला सांगतो.”

“हे नारद मुने, या प्रकृतीच्या प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या विविध

रूपांना जननप्रक्रियेला आणि मर्त्यलोकीच्या धर्मकर्ममीमांसेला मग अर्थ तरी कोणता उरला? धर्मव्यवस्था आणि सृष्टीव्यवस्था ह्या दोन्हीही भ्रामकच असतील तर मग ही सृष्टी नष्ट झालेलीच बरी. परतत्त्वातूनच जर दुःखाची निष्पत्ती झाली असेल तर मग ज्ञान आनंदमय कसे राहिल?” व्यासांनी अतिशय मार्मिक प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, तुझ्या मर्मग्राही प्रश्नाने मी प्रसन्न झालो आहे. परमात्मन् आणि त्यापासून होणारी सृष्टी उत्पत्ती यांचे रहस्य जाणून घेणारा तुझा प्रश्न आहे. हे व्यास मुने, आनंद आणि दुःख ह्या परस्परविरुद्ध अशा मन आणि आत्म्याच्या अवस्था आहेत. आत्मतत्त्व मनाला सतत स्फुरीत करीत असते. एखाद्या ताऱ्यातून जसा प्रकाश प्रकट होत राहतो. मात्र तो प्रकाश म्हणजे तारा नसतो. असे असले तरी प्रकाशामुळेच ताऱ्याचे अस्तित्व दृश्य होते. आत्मतत्त्वाचेही तसेच आहे. मन म्हणजे आत्मतत्त्व नव्हे; परंतु मनाच्या अस्तित्वामुळेच आत्म्याची जाणीव होते. म्हणजेच मनाला तत्त्वाची अनुभूती येते. मनाला अशी तत्त्वाची अनुभूती होणे म्हणजे कार्य कारणमय होणे होय. कारण आणि कार्य यांचे अद्वैत निर्माण झाले की, कार्याचा क्रियाशीलपणा विरून जातो. तसेच मनाला तत्त्वाची जाणीव झाली की त्याचे असलेपण तत्त्वात विरून जाते आणि केवळ तत्त्व शिल्लक राहते. ते तत्त्व आनंदमय आहे; ज्ञानमय आहे. ह्या आनंदमय अवस्थेत किंवा ज्ञानमय अवस्थेत मनाचे स्फुरण नष्ट झाल्यासारखे वाटते खरे, पण त्या स्फुरणालाही त्या महत्त्वाचे परिमाण लाभलेले असते. हे व्यास मुने, ते महत्तत्त्व स्फुरते म्हणजेच सृष्टी निर्माण होते. त्याचे स्फुरण हा त्याचा स्वभाव आहे आणि त्या स्फुरणाला कारण जाणून घेण्याची ऊर्मी हा देखील त्या कैवल्याचाच स्वभाव आहे. तुझ्या मनामध्ये सतत प्रश्न निर्माण होणे हा तुझ्या ज्ञानात्मक अस्तित्वाचा स्वभाव आहे; परंतु त्या प्रश्नातच ज्ञान जाणून घेण्याची ओढ आहे. ज्ञान झाले की प्रश्नच उरत नाही. हे जसे तसेच दुःख आणि आनंदाचे आहे. त्या तत्त्वाचे स्फुरण हा प्रश्न आहे तर त्या तत्त्वाचे अस्तित्व जाणवणे हा त्या प्रश्नाचा तत्त्वमयतेतील

प्रवास आहे. म्हणूनच हे व्यास मुने, प्रश्न भ्रामक वाटतो; पण त्याचे अस्तित्व दृगोचर होते आणि ज्ञानात त्या प्रश्नाचे मिथ्यत्व जाणवते. प्रश्न मिथ्या असतो तर तत्त्व सत्य असते. जोपर्यंत प्रश्न आहे तोपर्यंत संवेदनेची त्रस्तता आहे, परंतु तत्त्वानुभूती घडताच आनंदमय अवस्था निर्माण होते आणि अर्थातच त्रस्तता नाहीशी होते. हे व्यास मुने, तत्त्व आणि सृष्टी म्हणजे परमात्म्याचा अस्तित्व आणि विग्रह या स्वाभाविक अवस्थेचा प्रवास आहे. म्हणूनच शून्यवत् भासणाऱ्या अनंत अवकाशात सृष्टी विद्यमान असल्याची जाणीव होते. त्या सृष्टीचलनाचा अनुभव घेण्याची प्रक्रिया नेहमीच ऊर्ध्वध्यासाने सुरू असते. या उर्ध्वरेत अवस्थेमुळेच सृष्टीतील भासमान प्रत्येक अस्तित्व हे शंकित, भ्रमित, उत्कंठीत, व्याकुळ होऊन परमात्मतत्त्वाच्या दिशेने ध्यासपूर्वक चलित होत असते. अर्थातच या सृष्टीचलनामध्ये या ऊर्ध्वगामी ज्ञानोत्सुकतेमुळेच सृष्टी दुःखकारक वाटते; निष्फळ वाटते; मिथ्या असल्याचे जाणवते. क्षणभंगुरतेचा अनुभव ज्ञानप्रक्रियेत अज्ञान नाहीसे होण्याच्या प्रत्येक क्षणी अनुभवास येतो. हे व्यास मुने, हे परमात्मतत्त्वाचे स्वयंप्रकाशी, स्वयंचक्रनेमित, स्वाभाविक अस्तित्व ज्यांना ज्ञात होते ते परमहंसपदाला पोहोचतात आणि या सृष्टीचक्राकडे परमात्मत्त्वाच्या पार्श्वद स्वरूपात अस्तित्वात असलेल्या सर्व चराचर वस्तुमात्रांची चलनात्मक क्रिया केवळ क्रीडा म्हणून पाहतात त्यामुळे त्यांना दुःखानुभूतीचा प्रश्नच उद्भवत नाही. हे व्यास मुने, अनेक कल्पांचा प्रवास हा त्या परमात्मतत्त्वाच्या सतत स्फुरणाचा प्रवास आहे. त्या स्फुरणातील अस्तित्वे, स्फुरण स्वरूपात सत्यच असतात. मात्र महत्तत्त्वदृष्ट्या मिथ्या असतात. पाण्यावर दिसणाऱ्या लाटा ह्या सत्यच असतात. वास्तव असतात. त्यांना एक अस्तित्व असते. आकृती असते; परंतु त्यांची उत्पत्ती पाण्याच्या ठिकाणी होते. त्यांचे अस्तित्वही पाण्याच्या ठिकाणीच जाणवते आणि त्यांचा विलयही पाण्याच्या ठिकाणीच होतो त्यामुळे त्या लाटांचे अस्तित्व मिथ्या असते. तो पाण्याचा विग्रह मिथ्या असतो; परंतु लाटांचे पाण्याशी अद्वैत झाले की उरते फक्त पाणी.

लाटांचे उसळणे, हेंदकळणे, आपटणे, छिन्नभिन्न होणे हे त्या पाण्यात विरून गेलेले असते. हे महामुने, जोपर्यंत पाण्याचे अस्तित्व आहे तोपर्यंत पुन्हा पुन्हा लाटांची निष्पत्ती होतच राहते आणि त्यांचा विलयही होतच राहतो. सृष्टीतील सर्व सृष्टांचे अर्थातच चर आणि अचरांचे, वस्तुजात आणि प्राणिजातांचे अस्तित्व कल्पारंभी त्या चैतन्यतत्त्वातून निष्पन्न झालेल्या पंचमहाभूतातून प्रकट होत राहते आणि ब्रह्म, विष्णू आणि शिव अर्थात उत्पत्ती, स्थिती आणि लय या विविध अस्तित्वातून प्रवास करून विलय पावते. चैतन्यतत्त्वातून निष्पन्न झालेल्या पंचमहाभूतांचेही असेच उत्पत्ती, स्थिती आणि लय असे चलन कल्पारंभापासून कल्पांतापर्यंत घडते. मात्र त्यांचा विलय चैतन्यतत्त्वातच होतो. हे व्यास मुने, कल्पारंभापासून कल्पांतापर्यंतच्या सृष्टीचलनाचे व्यवस्थापन करण्याचे कार्यही त्या महत्तत्त्वातून विग्रहित झालेल्या त्रिविध अस्तित्वे आणि त्या अस्तित्वाच्या शक्ती यांच्यामुळेच घडते. अर्थातच ही सर्व अस्तित्वे परमतत्त्व आणि त्याचे स्फुरण अर्थात शक्ती यांच्यापासूनच घडत असते. हे व्यास मुने, परमात्मतत्त्व श्रीकृष्ण आणि त्यातून विग्रहित स्फुरणाने प्रकटलेले राधातत्त्व ; त्या राधातत्त्वातून पार्शद स्वरूपात प्रकटलेली ही सर्व अस्तित्वे अंततोगत्वा त्या परमतत्त्व श्रीकृष्णात विलीन व्हावयाची असतात ; हे लक्षात घेतले तर स्फुरण आणि विलय यामधील अवस्थेत जो कल्पसंघर्ष घडतो त्यात सृष्टीव्यवस्थापन आणि धर्मव्यवस्थापन यांची मांडणी लक्षात घेतली नाही तर ह्या स्फुरणाच्या दुःखात अर्थातच ह्या मिथ्यत्वात अधिक भर पडते म्हणूनच परमतत्त्वाची जाणीव झालेली अस्तित्वे राधारूप झालेली असतात आणि ती कृष्णतत्त्वाचे राधारूपच स्फुरण अबाधित करण्यासाठी व्यवस्थापनाचा ध्यास घेत असतात हेच ब्रह्मकर्म होय. मात्र हे व्यासमुने, ही परमहंसपदाला गेलेली अस्तित्वेही राधेप्रमाणेच श्रीकृष्णाशी अद्वैत साधण्याचाच खटाटोप करीत असतात. म्हणून हे व्यासमुने, धर्मकर्ममीमांसा ही मिथ्यारूप असतांनाही ज्ञानमय अवस्थेपर्यंत जाण्याचा मार्ग ठरते. हा ज्ञानविज्ञान योग लक्षात आला तर

परमात्मतत्त्वातून दुःखनिष्पत्ती होते हा केवळ विज्ञानमूलक अनुभव राहतो. हे व्यास मुने, त्यातूनच ज्ञानस्वरूपाचा मार्ग प्रशस्त होतो.”

भगवान व्यास नारदांच्या दिव्य व्याख्यानाने दिव्यानुभूतीत आनंदविभोर हंस वृत्तीने विहार करीत होते. नारायणस्वरूप नारदांच्या एकेक शब्दबीजातून ज्ञानाचे ब्रह्मांड उकलले जात होते. जणू प्रत्यक्ष परमतत्त्व शब्दब्रह्माला कवळून प्रकाशमान होत होते. अष्टसात्विक भाव दाटून आलेल्या व्यासांच्या नेत्रांतून आनंदाची पावनगंगा दुथडी भरून वाहत होती. प्रसन्न, करुणापूर्ण आणि चैतन्यमय अवस्थेत प्रत्यक्ष नारायणस्वरूप नारदांना व्यासांनी प्रेमभराने आलिंगन दिले. दोन परमहंसांचे हे उन्मीलन पाहून परमतत्त्वाच्या कृष्णरूपावर संमोहक स्मित झळकले.

* * *

“हे नारद मुने, आपल्या मुखाने कल्पकल्पांतीच्या चराचर सृष्टीचे ज्ञान मला होते आहे; परंतु हे देवर्षे, ज्या मनुमध्ये मी आणि हे सर्व चराचर आपणासह अस्तित्व भोगतो आहोत, त्या चराचराच्या उत्पत्तीस, स्थितीस आणि विलयास प्रत्यक्ष कारण असलेल्या परात्पर श्रीकृष्ण भगवंतांनी, त्यांच्याच ठायी लीन असलेल्या मायासृष्टीचे पालन कोणत्या स्वरूपात केले? ही सर्व सृष्टीक्रीडा त्यांचाच आविष्कार असेल तर त्या क्रीडेतील चलनाचे मूळ स्तंभही तेच आहेत. असे असताना या मायासृष्टीपासून सर्वस्वी अलिप्त असणारे कृष्णभगवंत किंवा सृष्टीचक्राचा केंद्रबिंदू असलेले कृष्ण भगवंत, या सृष्टीचक्राच्या क्रीडेत सहभागी का व कसे होतात? या मन्वंतराच्या आरंभी त्यांनी कशा प्रकारे या कल्पक्रीडेत क्रीडा केली त्याचे ज्ञान आपण मला करून द्यावे.” व्यासांनी संमोहितपणाने जिज्ञासा व्यक्त केली.

“हे व्यास मुने, ब्रह्मदेवांपासून निष्पन्न झालेल्या स्वायंभूव मनूंनी संभोगाश्रयाने सृष्टीचक्राची निर्मिती केली. देव, दानव, मानव, ऋषी एवढेच काय यक्ष, किन्नर, गंधर्व, विद्याधर, नाग यांसह पशू, पक्षी आणि सर्व प्रकारच्या वनस्पती यांची सृष्टी संभोगसंयोगाने होऊ लागली. ब्रह्मदेवांचे कार्य सफल झाले आणि स्वायंभूव मनू या सृष्टीच्या चक्रनेमीक्रमामध्ये गढून गेले. या स्वायंभूव मनूच्या कल्पांतीदेखील मी, तू आणि सर्व

चराचर यांचे अस्तित्व होतेच. स्वायंभूव मनूंनी, ब्रह्मदेवांनी आपल्यावर सोपविलेले कार्य पूर्ण झाले आहे असे समजून, पुत्रांवर राज्यभार सोपवून, मलय पर्वतावर तपश्चर्येला प्रारंभ केला. हे व्यास मुने, सृष्टीचक्रात ब्रह्ममायेने व्याप्त असलेल्या स्वायंभूव सूर्यतेजस्वी मनूंना कल्पांताची कल्पनाही नव्हती आणि क्षितीही नव्हती. मनूंची ही अवस्था, निष्काम कर्मयोगाच्या बलाने व सात्विक अहंकाराने प्राप्त झाली होती. म्हणूनच ते तपश्चर्येसाठी मलयगिरीवर गेले होते. त्यांना ब्रह्मनिर्मित सृष्टीचक्रातून कृष्णस्वरूपात विलीन व्हायचे होते. त्यांनी तपश्चर्येला आरंभ केला आणि कोट्यवधी वर्षे तपश्चर्येत, समाधीवस्थेत, कृष्णध्यानात ते निमग्न झाले, हे व्यास मुने, तेव्हा मात्र कृष्णभगवंतांनी मला स्वायंभूव मनूंना परावृत्त करण्याची आज्ञा केली.”

“हे नारद मुने, कृष्णभगवंतांनी स्वायंभूव मनूंना स्वतःत सामावून घेण्याऐवजी त्यांना परावृत्त करण्यास का सांगितले?” व्यासांनी संभ्रमितपणाने प्रश्न केला. त्यांनी पुन्हा विचारले, “हे नारद मुने, श्रीकृष्ण स्वरूपात आत्ममग्न होऊन अद्वैत भोगण्याची इच्छा बाळगून जीवनमुक्त होण्यासाठी जे तपश्चर्येत बसतात त्यांना अद्वैत अनुभूती देऊन कृष्ण रूपात विलीन करता येत नाही का?”

“हे व्यास मुने, आपण मर्मभेदक प्रश्न विचारला आहे. महाराज मनूंच्या निमित्ताने या प्रश्नाचे उत्तर आपणास मी नक्कीच देईन; तथापि या उत्तराने परमहंस स्थितीला जाण्यापासून कोणी परावृत्त होऊ नये अशी भगवंतांची इच्छा आहे. हे व्यास मुने, परात्पर परब्रह्म, परमात्मन श्रीकृष्ण हे केवळ नित्य अविनाशी, निर्गुण आणि निराकार आहे. ती अवस्था त्यांच्या स्वभावानुसार दृश्य होते ती त्यांच्या स्फुरणाने. वारंवार होणारे स्फुरण हेच त्यांचे अस्तित्व आहे; मात्र स्फुरलेली गोष्ट त्यांच्यात विलय पावली तरी ती पुन्हा स्फुरण पावते. ज्ञानात्मक स्पर्श होतो इतकेच. हे महामुने, मी आणि तू हेही त्यांचे पुन्हा पुन्हा होणारे स्फुरणच आहोत. सृष्टीचक्रात सहभागी न होता अनेक कल्पे केवळ त्यांच्या स्मरणात

त्यांच्या भक्तीत निमग्न होऊन राहणाऱ्या माझ्यासारख्या प्रत्यक्ष नारायणस्वरूप अस्तित्वालाही त्यापासून सुटका नाही. मुक्त मनस्कतेने श्रीकृष्ण ज्ञानाचा भोग घेत असतानाच अर्थातच स्वस्वरूपात निमग्न असतानाही नारद स्वरूपाने मला सृष्टीचक्रातील, त्यांनी नियमित केलेले विहित कर्म क्रीडास्वरूपात करावेच लागते. हे कृष्णस्वरूपा व्यास मुने, आपण देखील त्या कृष्णभगवंताच्या अंशात्मक पार्शदस्वरूपाचे धनी आहात.” व्यास मुनींनी नारदांचे हे बोलणे ऐकून संभ्रमितपणे विचारले, “हे नारद मुने, कल्पकल्पांती श्रीकृष्णस्वरूप होण्याचे भाग्य कोणासही मिळविता येणार नाही का?”

“हे व्यास मुने, आपणासही याचे ज्ञान आहे. श्रीकृष्णरूपाचे स्वाभाविक स्फुरण हे त्या परमात्मतत्त्वाचे निष्काम कर्म आहे. त्याच्या पार्शद स्वरूपातील चराचराने विहित अवस्थेत निष्काम कर्मयोगाने काल व्यतीत करणे व स्वस्वरूपात म्हणजे कृष्णरूपात लीन असणे म्हणजे अद्वैत भोगणेच होय. आपण भौतिक अस्तित्वातून विचारलेल्या या प्रश्नाने उत्तर आपणास. अतिभौतिक अवस्थेत मनाच्या योगाने आत्म्यास स्पर्श करणारे असेल.”

“हे नारद मुने, स्वायंभूव मनुना त्या कृष्णतत्त्वात लीन होता आले नाही असेच मी समजायचे का?” व्यासांनी पुन्हा प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, परावृत्त होऊन पुन्हा निष्कामपणाने सृष्टीचक्रनेमिक्रमाची स्थापना करणे हेच तर त्यांचे श्रीकृष्णरूपात विलीन होणे आहे.”

व्यासमुनींचे समाधान झाले नाही; तरीसुद्धा त्यांनी नारदांना प्रश्न विचारला, “हे नारद मुने, आपण मनुना कसे परावृत्त केलेत?”

“नारायण, नारायण! हे व्यास मुने, नारायणांचा उद्घोष करीत मी मलयपर्वतावर मनुंच्या पुढे उपस्थित झालो. त्यांच्या श्रीकृष्ण ध्यानमग्न समाधीमध्ये सूक्ष्मरूपाने, त्यांच्या मनाला स्पर्श करीत प्रकट झालो. मी म्हणालो- हो राजन्, पृथ्वीपते, तात आपले स्मरण करीत आहेत.

सृष्टीविधाते ब्रह्मदेव आपल्या स्नेहाने आठवणींनी आणि विरहाने व्याकूळ झाले आहेत. ते सतत ध्यासपूर्वक आपणास आवाहित करीत आहेत- एवढे म्हणून मी पुन्हा त्यांच्यापुढे उपस्थित होऊन नारायणमंत्राचा जप करू लागलो. नारायणाच्या आज्ञेने मी तपोभंग केला असला तरी तपोभंगाच्या पातकातून मुक्त होण्यासाठी, मला नारायण मंत्राचा जप करणेच आवश्यक होते. मी नारायण मंत्राचा जप करत असतानाच, महाराज मनु ध्यानमग्नतेतून लौकिकात आले. ते म्हणाले-”

“हे नारायणस्वरूप नारदमुने, ज्येष्ठ भ्राताश्री, आपल्या दर्शनाने मी धन्य झालो. आपण माझ्याकडे येण्याचे कष्ट का बरे घेतलेत? सृष्टीचक्र आणि तात यांचे कुशल आहे ना?” महाराज मनुंनी नारदांना नम्रपणे विचारले.

“भगवान् मनुश्री, आपणास माझे वंदन असो. आपली ध्यानमग्न मुद्रा पाहून मला मलयगिरीवरही साक्षात् श्रीकृष्णांचे अलौकिक दर्शन आपल्या ठिकाणी घडले. महाराज मनुश्री, तात ब्रह्मदेवांच्या विनंतीनुसारच भगवान् श्रीकृष्णांनी मला आपणासमक्ष उपस्थित राहण्याची आज्ञा दिली आहे. हे ब्रह्मर्षी मनुदेवा, आपली कोट्यावधी वर्षांची तपश्चर्या फलद्रूप झाली आहे. आपण तातश्रींना शरण जाऊन सृष्टीचक्राची पुनर्स्थापना करावी अशी भगवंतांची आज्ञा आहे. आपण ब्रह्मदेवांचे चिंतन करावे.” नारदांनी मनुना सृष्टीचक्रासाठी प्रवृत्त केले.

“हे नारद मुने, आपल्या रूपाने कैवल्यस्वरूप श्रीकृष्ण भगवंत मला आज्ञा देत आहेत असा अनुभव माझ्या अंतःकरणाला येत आहे. आपण आपल्या नामस्मरण भक्तीने साक्षात् कृष्ण भगवंत स्वरूप झाला आहात. एवढेच नव्हे तर कृष्णभगवंतांचे त्रिविध कार्य करणारे ब्रह्मा, विष्णू, महेशही आपणात स्थित झाल्याचा अनुभव मला येत आहे. हे भगवन्, आपल्या दर्शनाने मी कृतार्थ झालो.”

“हे व्यास मुने, भगवान् मनुंचे भक्तियुक्त अंतःकरणाने प्रकटलेले शब्द ऐकून मी प्रसन्न झालो आणि श्रीकृष्ण भगवंतांनी सूचित केलेल्या

मस्यावताराचे वरदान मी त्यांना अनुगृहित केले. त्यावर भगवान मंजूनी माझा निरोप घेऊन ब्रह्मलोकी प्रयाण केले.”

“मनूमहाराजांना पाहून सनक, सनंदन, सनत्कुमार, सनातन यांच्यासह सर्व ब्रह्मर्षी व सर्व शक्ती प्रसन्न झाल्या. मंजूनी अतिशय नम्रपणाने व प्रेमभराने पिताश्रींनी वंदन केले. एवढा काळ चिंतामग्न असलेले सृष्टीनिर्माते ब्रह्मदेव मंजूना पाहून प्रसन्न झाले. मंजूना गाढ आलिंगन देऊन ते म्हणाले, “हे पृथ्वीपते राजन्, कल्पांतीचा समय जवळ आला आहे. नव्या कल्पाची आज्ञा परतत्त्व श्रीकृष्णांनी पिताश्री विष्णूभगवंतांच्या मनातून मला प्रेरित केली आहे. हे राजन्, कल्पकल्पांतरी तू नवे मन्वंतर घडवून या पृथ्वीवर देव, दानव, मानव यांसह ऋषी, किन्नर गंधर्व, विद्याधर यांसह सर्व भूतमात्रांना, चराचर सृष्टीला पुनर्निमित्त आणि व्यवस्थापित करावयाचे कार्य आपणास करावयाचे आहे म्हणून हे राजन्, आपणास पुढील कल्पाचे सूचन करण्यासाठी आम्ही आतुर झालो होतो.”

“नारायण, नारायण! सृष्टीनिर्माते, नियंते, सर्व चालक परब्रह्म तातश्रींना त्रिवार वंदन!” नारदांनी उपस्थित होऊन वंदन केले. ब्रह्मदेवांनी मंगल आशीर्वचनासह नारदांना पृच्छा केली - “हे वत्स नारदा, मनूमहाराजांच्या पाठोपाठ आपण येथे उपस्थित झालात हा केवळ योगायोग नाही ना?”

“हे भगवन्, विष्णू भगवंतांच्या अनुरोधाने आम्ही भगवान मंजूना सचेत करून आपणाकडे यावयास सांगितले. आपली आज्ञा नसतानाही आपण त्यांची आठवण करित आहात याबद्दल त्यांना सूचित केले. या औधत्याबद्दल क्षमा असावी.” नारदमुनींनी क्षमायाचना केली. “हे नारदा, विष्णू भगवंतांच्या अनुरोधाने जातांना आमच्या आज्ञेची आवश्यकताच नाही. ब्रह्मा, विष्णू, महेश ही नावे भिन्न असली, त्यांची निवासस्थाने आणि विहितकर्मे भिन्न असली तरी परात्पर परतत्त्वाची ही त्रिविध रूपे आहेत हे आपण जाणता. हे नारदा, आपण मनूमहाराजांना सूचित करून कल्पांतीच्या आणि नवकल्पाच्या अस्तित्वाला उपकृत

केले आहे. हे वत्स, आपल्या रूपाने प्रत्यक्ष परतत्त्व सर्वत्र संचार करते आहे हे सर्वांना विदित आहे. ब्रह्मलोकीचे आपणास वंदन असो.”

“भगवन्, आम्ही आपले आज्ञांकित आहोत. जगत् चालनासाठी आपल्या आज्ञेने कृष्णस्वरूप राहून आम्ही आणखी काय करावे अशी आपली इच्छा आहे. आज्ञा करावी.”

“हे श्री नारदा, आपणाकडून योग्य ते कल्याणप्रद मार्गदर्शन घडो, असा आमचा आशीर्वाद आहे.”

ब्रह्मदेव आणि नारदांचा संवाद ऐकून भगवान मनु मनोमनी कल्पांत आणि नवकल्प स्थापित करण्याचे ऋषीकार्य करण्यासाठी सिद्ध झाले. नारदांना आणि तातश्री ब्रह्मदेवांना त्रिवार वंदन करून ते ब्रह्मदेवांना म्हणाले, “भगवन्, मी आपणास केवळ एकच वर मागतो. प्रलयाचा काळ उपस्थित झाला की मी सर्व चराचर जीव समूहांच रक्षण करण्यास समर्थ व्हावं.” अत्यंत आत्मीयतेने मनु महाराजांनी वरदान मागितलेले पाहून त्रिदेव, देवलोक, ऋषी आणि चराचर आनंदित झाले आणि विश्वात्मा ब्रह्मदेवांनी त्यांना ‘तथास्तु!’ म्हणून आशीर्वाद देताच मनूमहाराजांवर पुष्पवृष्टी झाली. नारायणमंत्राचा उद्घोष करित, मनु महाराजांना आशीर्वचन देत, नारद मुनींनी विष्णूलोकाकडे प्रस्थान केले.

एवढा वेळ नारदमुनींच्या मुखाने आणि अंतर्ज्ञानाने कल्पांतीचा आणि कल्पारंभपूर्व तयारीचा संकल्प संवेदित करून घेणारे व्यासमुनी भानावर आले. त्यांनी देवर्षी नारदांना त्रिवार वंदन करून विचारले, “हे देवर्षी भगवान नारदा, आपण हे ज्ञान मला देऊन धन्य केले. कल्पांतसमयी मनूमहाराजांना कोणत्या प्रकारे सामर्थ्य व संरक्षण मिळाले; हे ऐकण्यास मी उत्सुक आहे.”

“हे व्यास मुने, ब्रह्मदेवांचा आशीर्वाद घेऊन मनु महाराज आपल्या आश्रमात प्रकट झाले. प्रलयकालापर्यंत त्यांनी कल्पांतापर्यंतच्या चराचरातील पितृगणांना तर्पण करून शांत करण्याचा संकल्प केला. मंजूच्या आश्रमात ते स्वतः तर्पणकार्यात मग्न झाले. एके दिवशी हे तर्पण

कार्य सुरू असतांना अकस्मात ब्रह्मर्षीं मनूंच्या हातातील जलात एक मत्स्य आला. हातातील जलातील अतिक्षूद्र मत्स्यास पाहून दयार्द्र मनू चराचराच्या पालक वृत्तीने त्या मत्स्याकडे करुणापूर्णतेने पाहू लागले. तर्पणाचे काम थांबवून त्यांनी त्याला कमंडलूत घालून पाण्यामध्ये त्याचे रक्षण केले. कमंडलूत त्याचे पालनपोषण करतांना तो मत्स्य मत्स्यरूपाने षोडश अंगुले वृद्ध झाला. तो मत्स्य 'रक्षण करा रक्षण करा' म्हणू लागला. तेव्हा मनूराजाने त्या जलचरी जीवास मातीच्या एका घड्यात ठेवले. एका रात्रीत तीन हात वाढलेला मत्स्य आर्त वाणीने सूर्यनंदन मनूमहाराजांना म्हणाला - 'हे राजन् मी आपणास शरण आलो आहे. माझं रक्षण करा.' तेव्हा मनूराजाने त्यास एका विहिरीत स्थान दिले, पण तेथेही तो मावेनासा झाला. राजाने विहिरीतून त्यास सरोवरात ठेवून दिले. काही काळातच तो मत्स्य एक योजनेएवढा मोठा होऊन, 'रक्षण करा', म्हणून ओरडू लागला. भगवान मनूंनी त्यास गंगेत सोडले. त्याने आणखी विशाल रूप धारण केले. मग मात्र मनूमहाराजांनी त्यास समुद्रात सोडून दिले; परंतु काही काळातच त्याने समुद्रही व्यापून टाकला. आता मात्र भगवान मनू भयभीत होऊन विचार करू लागले. हा केवळ मत्स्य नसून असुरराज किंवा भगवान वासुदेव असावा. त्याशिवाय असा चमत्कार कोणीही करू शकणार नाही. त्याच्या मनातला असा विचार ऐकून, तो मत्स्य मनू भगवानांना म्हणाला - 'हे मानवेंद्रा, ब्रह्मपुत्रा, कोटी सूर्य तेजाने अवघ्या सृष्टीस सृष्ट करणाऱ्या मन्वंतर योजका, असे शंकित होणे तुला शोभत नाही. वेळ येताच मी कोण आहे, हे तुझ्या लक्षात येईल.' मत्स्यराजांचे हे बोलणे संपते न संपते तोच तो मत्स्यराज समुद्ररूप होऊन गेला. तेवढ्यात अवकाशात शब्द स्फुरले - 'हे मनू राजा, आजपासून शंभर वर्षांनी महाप्रलय ओढवेल. तत्पूर्वी महाअवर्षणकाळास सुरुवात होते आहे. मनूमहाराजा, आपल्या योगबलाने जे स्वतःस स्थिर, अचंचल करतील आणि समाधीयोगाने स्वस्वरूपात लीन राहतील तेच या अवर्षणातून वाचू शकतील; कारण स्वस्वरूप कोटी सूर्यतेजापेक्षाही

अगणित पटींनी तेजस्वी आहे; परंतु हे मनूमहाराज, या महाअवर्षण काळात सूर्य सात भयंकर किरणांनी जीवसंहार करतील; वडवानलही अत्यंत भयंकर रूप धारण करील. संकर्षणाच्या मुखातील विषाग्री व भगवान रूद्रांच्या तिसऱ्या डोळ्यातील नेत्राग्री ह्या तीनही लोकांना भस्म करतील. त्या वेळी सर्व सृष्टी जळून भस्म होईल. म्हणूनच हे महामुने, तू आत्ताच स्वस्वरूपाच्या आधीन होण्याच्या मार्गास निघावे.'

“हे आकाशवाणे, या महाअवर्षणानंतर काय घडेल? कृपया मला सांगावे.”

“हे महामनु, गगनमंडल उष्णतेने संतप्त होईल आणि उसळणारे सागर गगन मंडलात संवर्त, भीमनाद, द्रोण, चंड, बलाहक, विद्युत्पातक आणि शोण अशा प्रलयकारी मेघांच्या स्वरूपात सामावतील आणि तेथून अग्नीस आपल्या उदरात घेत अतिवृष्टी होईल. सर्व पृथ्वी अल्पावित होऊन जाईल. सप्तमेघांचे सप्तसमुद्रात रूपांतर होऊन ते क्षुब्ध समुद्र एकमेकात मिसळतील. त्यांच्या गगनचुंबी लाटांनी तीनही लोक एकार्णवाच्या स्वरूपात परिणत होतील.” एवढे बोलून आकाशवाणी स्तब्ध झाली.

अंतर्धान पावलेला मत्स्य, आणि स्फुरलेले शब्दब्रह्म यांनी स्तंभित झालेले मनूमहाराज संभ्रमित नजरेने अवतीभवती पाहू लाहले. त्यांच्या नेत्रात कल्पांताचे भयाण भयनाट्य उद्रेकित झाले होते. त्यांच्या जटा ताठर झाल्या. बाहू स्फुरण पावू लागले. अंतःकरणातील ब्रह्म प्रकाशित झाले. नेत्रात दाटून आलेल्या भयनाट्याला सामोरे जाण्यासाठी मनूमहाराजांनी तांडव योगसाधना करण्याचा पवित्रा घेतला. ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांचे लक्ष मनूमहाराजांवर केंद्रित झाले होते. कल्पांतासमयीचे विश्व पेलण्याची शक्ती मनूमहाराजांमध्ये नक्कीच आहे याविषयी त्रिदेव निःशंक होते; तथापि त्यांचे हे वीर्य कसे प्रकट होणार याविषयी त्रिदेव संभ्रमित होते. कल्पांतसमयी त्रिदेवांनाही कृष्णहृदयात कोटी वर्षे निद्रित व्हावे लागते. तशीच योगनिद्रा मनूमहाराज स्वीकारू शकतील का?

आपल्याबरोबर चराचरातील अस्तित्वांना ते बरोबर घेऊन जाऊ शकतील का असा प्रश्न त्यांच्या मनात होता. म्हणूनच त्रिदेवांच्या नजरा मनुमहारांच्या मुद्रेवर खिळल्या होत्या.

“नारायण, नारायण!” वीणेच्या झणत्कारासह नारायणमंत्राचा उद्घोष ऐकून संभ्रमित भगवान मनु भानावर आले. नारदमुनींना पाहून त्यांना अतिशय आनंद झाला. नारायणस्वरूप नारदमुनींना सात्विक, साश्रू नयनांनी पदकमलावर अभिषेक करित, भगवान मनुंनी साष्टांग दंडवत घातले. त्यांच्या गाढ आर्लिंगनामध्ये मनुमहाराजांना परात्पर परतत्त्व स्पर्शाचा अनुभव मिळाला. दाटलेल्या गहिवराने आणि भारून आलेल्या वाणीने ते नारदांना म्हणाले, “हे देवर्षी नारदा, आपणासारखे भ्राता मिळण्याचे भाग्य मला लाभले आहे. या कल्पांत प्रलयातून मी सर्व जीवबीजांना बरोबर घेऊन योगसामर्थ्याने कल्पारंभाचा प्रवास करावा अशी आकाशवाणी झाली आहे. मी मात्र कल्पांतीच्या युद्धाला सिद्ध झालो असलो तरी संभ्रमित झालो आहे. आपला परामर्श मला तारून नेईल, असा विश्वास मला आहे. हे नारायणस्वरूपा, भगवान नारायणांच्या कृपेने मला बळ मिळावे अशी माझी प्रार्थना आहे.”

“नारायण, नारायण! हे ब्रह्मपुत्रा, तू साक्षात् सृष्टीकर्ता ब्रह्म आहेस. कल्पकल्पांतरात कल्पांतापासून कल्पारंभापर्यंत त्रिदेव कृष्ण स्वरूपात योग निद्रेत मग्न होतात हे आपण जाणता. आजवरच्या कल्पांमध्ये आपण ब्रह्मर्षींच्या सहाय्याने शब्दब्रह्म जागविलेत. ते शब्द ब्रह्म आपणात कवळून बीजमात्रांना आपणात सामावून आपणही योगसमाधीचा स्वीकार करावा असे मला वाटते. हे ब्रह्मन्, कल्पकल्पांचा कर्ताकरविता परतत्त्व श्रीकृष्ण भगवंत आहे. नारायणाच्या रूपाने ते तद्रूप असलेल्या नरास नेहमी सहाय्य करतात. तसे प्रलयकालातून तरून जाण्यासाठी ते नक्कीच सहाय्य करतील. म्हणून हे भगवान मनु देवा, अनंत भक्तियोग साधनेने, आकाशवाणी झाल्याप्रमाणे योगमार्गाचा अवलंब करावा.”

नारदमुनींच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे भगवान मनुंनी परात्पर भगवंतांच्या

कृपेने प्रत्यक्ष ब्रह्मद्वारा प्राप्त केलेल्या योगाचा अभ्यास सुरू केला. योगाभ्यासाने अनंत काल परतत्वामध्ये अंतःकरणपूर्वक निमग्न असलेल्या मनुंच्या भोवती कल्पांत प्रकटला. भस्मीभूत झालेल्या त्रैलोक्यावर अवकाशातील एकार्णवात विलीन झालेल्या सप्त प्रलयंकारी मेघांची वृष्टी होऊ लागली. पाहता पाहता भगवान मनुंच्या खालील पृथ्वीदेखील त्या एकार्णवात निमग्न होऊ लागली. योगबलाने, प्रलयंकारी पर्जन्य आणि पाण्यामध्ये भगवान मनु उपस्थित होते. ‘त्राहि माम्, त्राहि माम्’ अशा शरण्य वाक्याचा उद्घोष करित मनुंनी परतत्वासह त्रिदेवांची प्रार्थना सुरू केली. एकार्णवात विलीन होणारा अवघा सृष्टीव्याप मनु प्रत्यक्ष नेत्रांनी बघत होते. तेवढ्यात “हे भगवान मनवे, मी उपस्थित आहे!” महाकाय जगडव्याळ मत्स्यांनी भगवान मनुंना आवाहित केले. ते म्हणाले, “हे राजन्, पृथ्वीपते, पृथ्वी एकार्णवात लीन होत आहे; तथापि मी आपणास प्रलयकालानंतर पृथ्वीवर उतरविण्यासाठी सिद्ध झालो आहे. हे भगवन्, आपण माझ्या पंखावरील मेखलेचा स्वीकार करावा आणि योगबलाने आपल्या ठिकाणी स्थापित झालेले शब्दब्रह्म अर्थात् वेद नौकास्वरूपात आवाहित करून सर्व जीवमात्रांच्या बीजांना या नौकेत स्वतःसह प्रविष्ट करावे. मेखलेने माझ्या शिरोभागी असलेल्या शिंगास ही नौका बांधावी.” असे मत्स्य सांगत असतानाच एक सर्प रज्जूरूपाने वाहात येऊन मनुंच्या पार्श्वभागी स्थिरावला. मत्स्यांनी, त्या सर्पाच्या आधारे भगवान मनुंनी स्वतःलाही शिंगाशी बंदिस्त करावे असे सुचविले. मत्स्यांच्या मार्गदर्शनानुसार भगवान मनु आपल्या योगबलाने सर्व जीवमात्रांच्या बीजांना आकर्षित करून घेऊन भगवान मनु शब्दब्रह्मरूप नौकेत आरूढ झाले. त्या नौकेसह महाकाय मत्स्य कल्पांताच्या एकार्णवावर स्थिर झाले. तेवढ्यात नारायणमंत्राचा उद्घोष करित नारदमुनी प्रकट झाले. त्यांनी मत्स्यरूपातील प्रत्यक्ष विष्णू भगवंतांना वंदन केले आणि नारायणमंत्राचा उद्घोष करित पुनःपुन्हा मत्स्यावतारात असलेल्या भगवान विष्णूंना ते वंदन करू लागले. ते पाहून भगवान मनुंना परतत्वाचे,

मत्स्यरूपात असलेले अवतारित्व ध्यानी आले.

मनूमहाराज म्हणाले, “हे परात्पर परमेश्वरा, आपणास मत्स्यरूपात मी ओळखू शकलो नाही. मी आपला अत्यंत अपराधी आहे. मी, अहंकाराने आपले पालन पोषण करतो आहे असे समजून जणू आपणावर कृपा करित आहे अशा आविर्भावाने आपल्याशी वागलो, जी सृष्टी एकार्णवात विलीन होते, त्या सृष्टीचा अधिपती असल्याचा अहंकार मनात बाळगून तारणहार परमेश्वराचाच तारणहार असल्याचा पाखंडपणा मिरविला. आपले साक्षात् स्वरूप असलेले नारदमुनी, यांनी सूचित करूनही मला आपले ज्ञान झाले नाही. भगवन्, मी आपणास शरण आलो आहे. माझे व सृष्टीचे या शब्दब्रह्मस्वरूप नौकेचे आपणच रक्षण करा. हे भगवन्, आपल्याच आज्ञेने तातश्रींनी माझ्यावर पुनर्सृष्टीरचनेचे कार्य सोपविले आहे.” मनूमहाराजांनी परोपरीने श्रीमत्स्य भगवंतांची करुणा भाकली.

“नारायण, नारायण ! हे प्रभो, आपण भक्तवत्सल आहात. नव्या मन्वंतराची साधना करण्यासाठीच आपण प्रलयकारी मत्स्यरूपात प्रकट होऊन मनुंचे रक्षण करण्यास सिद्ध झाला आहात. खरोखरीच मनूमहाराज आपल्या स्वरूपात कृतार्थ झाले आहेत असे मला वाटते. हे प्रभो, आपल्या सूचनेप्रमाणे मी भगवान मनुंना वेळोवेळी परामर्श दिला आहे. आपणच कृपावंत होऊन आमचे रक्षण करावे.” नारदांनी प्रार्थना केली.

“हे मद्स्वरूप मनूभगवन्, आपण निर्भयपणाने प्रवास करावा. आपल्या सदृच्छेने आणि भक्तीने मी प्रसन्न झालो आहे. हे नारदमुने, या आंतरप्रलयात सोम, सूर्य, मी, चार लोकांसह ब्रह्मदेव पुण्यमयी नर्मदा नदीसह नद्या, महर्षी मार्कंडेय, यमनियमन करणारे भगवान शंकर, शब्दब्रह्मस्वरूप चारही वेद, विद्यांसह सर्व पुराणे आणि भगवान मनुंसह ही शब्दब्रह्म नौका वाचेल. हे पृथ्वीपते, महाराज मनू, तू चाक्षुस मन्वंतराच्या प्रलयकाली जेव्हा पृथ्वी एकार्णवात स्थिर होईल आणि तुझ्याकडून सृष्टीचा प्रारंभ होईल तेव्हा मी स्वतः शब्दब्रह्म स्वरूपात

वेदांचं प्रवर्तन पुन्हा करीन.” भगवान मनुंना परतत्त्व मत्स्य भगवंतांनी आश्वासित केले. त्यावर प्रवास करतांना भगवान मनुंनी विचारले, “हे भगवन्, सृष्टीची उत्पत्ती, तिचा संहार, मानववंश, मन्वंतर, मानववंशात उत्पन्न झालेल्या लोकांची चरित्र, भुवनांचा विस्तार, दान व धर्म यांचा विधी, सनातन श्राद्धकल्प, वर्ण व आश्रम यांचा विभाग, इष्टापूर्तांची अर्थात् जलाशयांची निर्मिती, देवदेवतांची प्रतिष्ठा, धार्मिक विषय या सर्वांचं आपण विस्तारानं वर्णन करावं.”

“हे भगवान मनु, आपण उत्सुकतेने ज्ञानसन्मुख होत आहात म्हणूनच आपण ज्ञानग्रहणाचे अधिकारी आहात. वास्तविक पाहता या सृष्टीचक्रात आपणच केंद्रवर्ती कर्ते आहात. हे महर्षे, महाप्रलयाच्या समयीस हे सर्व चराचर जगत् झोपल्याप्रमाणे अंधारात बुडून गेले होते. त्याची कल्पनाच करणे अवघड होते. ज्ञानव्य म्हणून कोणतीच गोष्ट उरली नव्हती. त्यानंतर पुण्यकर्मांचं उत्पत्तीस्थान असलेले स्वयंभू भगवान या समस्त जगतास प्रकट करण्यासाठी अंधार नाहीसा करण्यासाठी प्रादुर्भूत झाले. त्यावेळी अविनाशी व नारायण नावानं विख्यात असलेले भगवान स्वतः एकटेच अवतीर्ण झाले. त्यांनी आपल्या शरीरापासून अनेक प्रकारच्या जगताची सृष्टी निर्माण करण्याची इच्छा केली. ध्यानमग्न होऊन त्यांनी प्रथम जलाची निर्मिती केली. या जलात त्यांनी आपल्या वीर्यरूप जलाचा निक्षेप केला. हजारो वर्षे व्यतित झाल्यानंतर त्या बीजाचे एक सुवर्ण व रजत तेजयुक्त अंडरूप तयार झाले. या अंडस्वरूपाची तेजस्विता कोटी सूर्यप्रकाशाप्रमाणे होती. त्यानंतर अविनाशी श्रीमन् नारायणांनी स्वतः स्वयंभूपणाने त्या अंड्यात प्रवेश केला. स्वतःच्या प्रभावाने ते अविनाशी स्वयंभू तत्त्व त्या अंड्यात सर्वव्यापक होऊन पुन्हा विष्णुभावास प्राप्त झाले. अर्थात् स्वयंप्रकाशी स्वरूपात प्राप्त झाले. आदित्त्वापासून उत्पन्न झाल्यामुळे त्यास ‘आदित्य’ असे नाव विख्यात झाले. त्याचबरोबर त्या स्वयंभू अविनाशी नारायणांच्या सर्व शक्ती त्यास वेदांच्या स्वरूपात प्राप्त झाल्या. म्हणून या आदित्यासच ‘ब्रह्मदेव’ असेही म्हणू लागले. त्यानंतर

ब्रह्मदेवाने त्या अंड्यास दोन भागात विभक्त केले. त्यामुळे स्वर्गलोक व भूतल यांची निर्मिती झाली. त्या दोहोंमध्ये संपूर्ण दिशा व अविनाशी आकाश यांची निर्मिती झाली. अंड्याच्या जरायू भागापासून मेरू आदि सात पर्वत तयार झाले. गर्भाशयाचे रूपांतर मेघमंडळाच्या स्वरूपात झाले. याच अंड्यापासून नद्या, पितृगण, मनूसमुदाय नाना रत्नांनी उत्पन्न झालेले लवण, इक्षू, सुरा, इत्यादी सप्तसमुद्र तयार झाले. हे सर्व त्या अंड्याच्या अंतस्थित जलापासून तयार झाले. हे शत्रुदमना, जेव्हा त्या प्रजापती देवास सृष्टीच्या रचनेची इच्छा झाली तेव्हा त्याच्या तेजापासून मार्तंड म्हणजे सूर्य प्रादुर्भूत झाला. या महात्म्याचे जे रजोगुण रूप होते ते ब्रह्मदेवाच्या रूपाने प्रकट झाले. त्यांनीच देव, असुर, मनुज यांसहित सर्व जगताची रचना केली. म्हणून हे भगवन्, ते स्वयंभू तत्त्वज अनेक रूपात रजोगुण रूप चराचर हे अनित्य होय. या प्रवासात मत्स्य भगवानांनी मनूना वेगवेगळ्या शास्त्रांचे ज्ञान सांगितले. त्यामुळे या प्रवासात पृथ्वीपती मनू मन्वंतर करण्यास सर्व प्रकारे सिद्ध झाला.

* * *

१३

नारदांच्या सहवासात भगवान व्यास सृष्टीउत्पत्ती, शक्तीउत्पत्ती, आणि भगवंतांच्या सृष्टीउपकारक अवतारकार्यांच्या कथामृतपानाने अंतर्बाह्य पावन होत होते; तरीदेखील व्यास मुनींचे मन अशांतच होते. त्यांच्या मनाद्वारा त्यांच्यातील आत्मतत्त्वास होणाऱ्या परतत्त्वस्पर्शाची तहान शमत नव्हती. त्यांच्यापुढे परात्परतत्त्वाची कीर्तिध्वजा नारायणस्वरूप नारदांच्या रूपाने कोटीसूर्य प्रकाशांसारखी लकाकत होती. नारदांकडून होणाऱ्या ज्ञानामृत वर्षावात स्नान करण्याची अविष्ट गोडी व्यास अनुभवत होते. त्या वर्षावात विहार करण्यातच स्वतःचे अस्तित्व हरवून नारायणस्वरूप होत होते. नारदांच्या कथा निवेदनाने ते नारायणाच्या कीर्तितेजात सामावून गेल्याचा समाधीयोग अनुभवत. व्यासांची ही समाधी अवस्था नारदांच्या कथावर्षावात खंड पडला की, नारदांच्याच नारायणमंत्राच्या उद्घोषाने खंडित होई आणि ते अतृप्त अर्भकासारखे नारदस्वरूप कीर्तिमातेला पान्हावण्यासाठी प्राश्रिक बनून लुचत. भगवान मनूंबरोबर मत्स्य-भगवंतांच्या समवेत व्यासही जणू प्रलयकालाचा एकार्णव तरुन भगवान मनूंबरोबर पुनःप्रकट झाले होते. ध्यानभंगानंतर नेत्र विस्फारित करून त्यांनी समोर पाहिले. नारायणस्वरूप नारदमुनी नारायणाच्या कीर्तनरंगात रंगून गेले होते. वीणेच्या टणत्काराबरोबर नारायणाचा उद्घोष होत होता. त्या भावसमाधीची परिणती नारदांच्या नयनांतून सात्विक भावगंगेने

ओसंडत होती. नारदांचे हे आत्ममग्न नारायणस्वरूप व्यासांना स्वयंप्रकाशी श्रीकृष्णासारखे वाटले. वीणेच्या निनादणाच्या स्वरलहरीतून आणि चिपळ्यांच्या लयीतून पदन्यासाला चराचरसृष्टीच्या उत्पत्ती, स्थिती आणि लयतत्त्वाचा ताल लाभत होता. व्यास मुग्ध झाले होते. त्या मुग्ध अवस्थेत नकळत त्यांचाही पदन्यास होऊ लागला. भक्तीरसात सुस्नात होत असतांना जणू श्रीकृष्णाच्या हृदयावकाशात आपणास स्थान मिळाले आहे असा स्पर्श अंतर्मनाला होत होता. कदाचित हजारो वर्षे या भावसमाधीत नारायणस्वरूप नारद आणि विष्णूस्वरूप भगवान व्यास सृष्टीचे अस्तित्व विसरून रममाण झाले होते. व्यासांनी दोन्ही हात उंचावत नारायणमंत्राचा उद्घोष केला आणि त्यांच्या मुखातून शब्दब्रह्म प्रकटले, “हे भगवन् नारदा, आपल्या अमृतवचनांनी मी धन्य झालो. मी धन्य झालो.” व्यासांच्या या घोषणेने नारद भानावर आले. “हे भगवन् व्यास मुने, आपल्या औत्सुक्यपूर्ण जिज्ञासू वृत्तीने प्रकटलेल्या प्रश्नावलींनी मी उपकारित झालो. हे व्यास मुने, कीर्तनरंगाचा अतिअद्भुत अनुभव मी अनुभवला. प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण, राधेसह वर्तमान कीर्तनरंगात माझ्यासवे नृत्य करतांना अनुभवण्याचा हा योग केवळ आपल्यामुळेच मला लाभला. हे व्यास मुने, मी आपणास त्रिवार वंदन करतो.” नारद अतीव आनंदाने व्यासांचा गौरव करीत होते. या क्षणी मात्र व्यास पुन्हा अंतर्मुख झाले होते. त्यांच्या मनात पुन्हा प्रश्नांचा स्रोत उचंबळून येत होता.

“हे भगवन् नारद मुने, ब्रह्ममंडलातील सूर्यतेजाने या विश्वावर उपकार केले आहेत; असे मत्स्यनारायण का बोलले? सूर्यमंडलाशी या चराचराचा कोणता बरे संबंध आहे? कल्पांतातून कल्पारंभाकडे जाताना हा सूर्यविनाश का बरे घडत नाही? त्रैलोक्य विरून जातानाही सूर्य मात्र तळपतच राहतो हे कसे?” व्यासांनी प्रश्न केला. नारदमुनींनी आकाशात दृष्टी केंद्रीत करून प्रकाशमान सूर्यनारायणांना नारायणमंत्रासह वंदन केले. प्रसन्नमुद्रेने व्यासांकडे पाहून नारदांनी सूर्यदेवांचे महात्म्य सांगण्यास सुरुवात

केली. जणू नारदांच्या मुखाने सूर्यनारायण आपले व्यक्तिमत्त्व उलगडून दाखवत होते- “हे व्यास मुने, त्या सूर्यनारायणांचे स्वरूप अतिंद्रिय, सत्स्वरूपी आणि असत्स्वरूपी अशा नित्य विश्वाचे कारण आहे. हे मुनीवर, सूर्याला प्रकृति व प्रधान असे म्हणतात. ते सूर्यतत्त्व, गंध, वर्ण, शब्द, स्पर्श आदि गुणांनी शून्य आहे. सर्व जगताचे उत्पत्तीस्थान तेच आहे. महाभूत आणि अविनाशी अशा परब्रह्माचे ते रूप आहे, हे तत्त्व अव्यक्त, अतिंद्रिय आणि आदिअंतरहित शाश्वत स्वरूपाचे आहे. सूर्यनारायणांच्या या अस्तित्वातूनच सत्व, रज, तम या त्रिगुणयुक्त जगताची निर्मिती होते. सूर्यनारायणच त्रिविधतेने आपल्या आत्म्यास विभागून त्रिगुणात्मक कर्मे करण्यास प्रवृत्त होतो. तोच सर्व तत्त्वांचे आदिकारण असल्याने ‘आदित्य’ म्हणून प्रसिद्ध आहे. महत्तत्त्व भगवान सूर्यनारायण अज, महान, ईश्वर, भव, प्रजापती, पुरुष, स्वयंभू इत्यादी नावांनी प्रसिद्ध आहे. हा मंडलग्रहाधिपती सूर्य सुवर्णमय अंड्यात निवास करतो. म्हणूनच तो ‘हिरण्यगर्भ’ या नावाने प्रसिद्ध आहे. शब्दब्रह्म कवळणारे तत्त्वदर्शी मुनी पाण्यास ‘नार’ म्हणतात. हे नार म्हणजे सूर्यदेवांचे अयन आश्रयस्थान आहे. त्यामुळेच त्यास ‘नारायण’ असेही नाव आहे. नारायणांचे विभूतिमत्त्व अनंतशीर्षे अनंत अंतःकरणे, अनंत नेत्र, अनंत चरण, अनंत बाहू असे असून तेच जगत्पालक आहेत. म्हणूनच ब्रह्मवेत्ते तत्त्वदर्शी ऋषी सूर्यनारायणाची सूक्ते गातात, हे व्यास मुने, हाच नारायण सहस्रयुगांच्या रात्रीकालाचा उपभोग घेऊन अखेर ब्रह्मतत्त्वाचा स्वीकार करून सृष्टीनिर्माता होतो. जलमग्न पृथ्वीला वराहरूपाने त्यानेच उद्धरिले आहे. हाच सूर्य प्रजापती बनून त्याने भृगू, अत्री, अंगिरा, पुलस्य, पुलह, क्रतु, मरिची, दक्ष, वसिष्ठ व मी या दश ब्रह्मपुत्रांना निर्माण केले आहे. एवढेच नव्हे तर सनक, सनंदनादि ब्रह्मपुत्रही त्याच्याच कला आहेत. याच विधात्याने मरिचीपासून तेजस्वरूप दशम प्रजापती निष्पन्न करून कश्यपांना निर्माण केले व दक्षकन्या आदितींशी त्याचा विवाह करवून भूर, भूवर आणि स्वर या तीन लोकांनी युक्त असे अंडे निर्माण

करून त्यातून स्वतःला द्वादश स्वरूपात सहस्रकिरणांनी युक्त अशा तेजस्वी स्वरूपात मन्वंतरातील सूर्य म्हणून जन्म घेतला. हाच सूर्य या मनूमध्ये सर्व जलाशयातून जल आकर्षण करून पुनर्वर्षाव करतो. तसेच प्रकाश व उष्णता यांच्या सहाय्याने तो जगताचे निशिदिन पोषण करतो आहे. हेती, किरण, गो, रश्मी, गभस्ती, अभिषू, धन, उम्र, वसू, मरिची, नाडी, दीधिति, साध्य, मयुख, भानु, अंशू, सप्तार्चि, सुपर्ण, कर, आणि पाद वीस नावे सूर्याच्या प्रमुख किरणांना आहेत. सूर्याचे ठिकाणी चंद्रना, मंदा, कोतमान, अनुमा आदि वृष्टीस कारणीभूत होणारी किरणे अस्तित्वात आहेत. म्हणून या किरणांना 'अमृता' असे नाव आहे. हे व्यास मुने, वृष्टी, उष्मा, थंडी यांना निर्माण करणारे हजारो किरण सूर्य भगवंताजवळ आहेत. त्यातील हिमवाहक किरणांना 'चंद्रा' असे नाव असून उष्णता वाहक नाड्यांना 'शुक्ल' असे नाव आहे.

सूर्याच्या हजारो किरणांपैकी सात किरण श्रेष्ठ असून त्यांना 'ग्रह' असे म्हणतात. या सात किरणांना सप्तज, कंकज, तारेय, देवगुरू, उग्र, विष्णुपुत्र, ब्रह्मा आणि शेष अशी नावे आहेत एवढेच नव्हे तर सुषुम्न, हरिकेश, विश्वकर्मा, सूर्य या नावांची आणखीही किरणे आहेत. हा भगवान सूर्य ध्यानसंपन्न लोकांचे ध्येय व मोक्षमार्गी लोकांचा मोक्ष आहे. सूर्यदेवांच्या चलनामुळेच दिन, रजनी, पक्ष, महिना, वर्ष, ऋतु, युगे अशी कालगणना करता येते. आदित्य, सविता, सूर्य, मिहीर, अर्क, प्रतापन, मार्तंड, भास्कर, भानू, चित्रभानू, दिवाकर, रवी अशी सूर्यभगवंताची विविध नावे असून त्या विविध नावानुसार कर्तव्ये आहेत. या भगवंताचे स्मरण, पूजन, ध्यान, तप केल्यास सौरउर्जा प्राप्त होऊन प्रभावी व शक्तीमान अस्तित्त्व निर्माण होते. म्हणूनच हे व्यास मुने, तपस्वी ऋषीगण सूर्याची स्तुती करतात.”

“हे भगवान नारायणा, आपण प्रत्यक्ष सूर्यभगवंत मला ऐकविलात. हे महामुने, सूर्याचे हे ज्ञान आपणास कोणत्या प्रकारे झाले? कृपया मला याविषयी माहिती सांगा. ”

“हे व्यास मुने, हे ज्ञान ज्यानिमित्ताने सर्वगत झाले ती कृष्णपुत्र सांबांची कथा मी आपणास निवेदित करतो. हे व्यास मुने, सुमंतूनी ब्रह्मदेव आणि याज्ञवल्क्य मुनी यांचा संवाद राजा शतानीक यांना सांगून याज्ञवल्क्य मुनींनी सूर्योपासना कशी केली हे सांगितले. शतानीकांनी सूर्याच्या आद्य स्थानांविषयी विचारले असता सुमंतू मुनींनी त्यांना सांबांची कथा ऐकविली. हे व्यास मुने, जंबुद्विपात इंद्रवन, मुंडीर आणि कालप्रिय अशी तीन स्थाने आहेत; परंतु सांबांच्या प्रेमांमुळे चंद्रभागा नदीच्या तटावर सांब नावाचे नगर आहे. तेथे सूर्याचा नित्य वास असतो. या स्थानाचे वर्णन स्वतः पिताश्री ब्रह्मदेवांनी केले आहे. हे व्यास मुने, शक्तीमान आदित्यांपैकी विष्णूंनी भूलोकात कृष्णाच्या रूपाने अवतार धारण केला. त्यांना जांबवंतीच्या पोटी सांब नावाचा महाबलवान पुत्र झाला. मात्र त्या नगरीत शंकराच्या अंशापासून अवतरलेले दुर्वास नावाचे ऋषी हिंडत हिंडत आले. चंद्रभागरूप द्वारकेस ते प्रकट झाले तेव्हा पिंगट नेत्र, क्षुधायुक्त रूक्ष, विद्रुप व अत्यंत कृश अशा अवस्थेत ते होते. कृष्णपुत्र सांबांनी त्या दुर्वास मुनींना त्यांच्यासारखे अंगविक्षेप करून वेडावले. क्रुद्ध झालेल्या दुर्वासांनी कृष्णपुत्र सांबांना शाप दिला- तू स्वतःच्या सुस्वरूपाचा गर्व करतोस. विद्रुप म्हणून तू माझी थटा केलीस. तू लवकरच कुष्ठरोगी होऊन विद्रुप होशील.- हे व्यास मुने, श्रीकृष्णपुत्र सांब स्वभावानेच अतिशय उद्धट होता. निरंतर क्रीडेमध्ये रमून तो भोगाधीन असायचा. माझा तर त्याने अनेकदा अपमान केला होता. हे व्यास मुने, नारायणभक्त मानापमान मानत नाहीत; तर ते योग्य संधी येताच विविध मार्गांनी अशा अहंकारी उद्धट व्यक्तीलाही सन्मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न करतात. हे व्यास मुने, दुर्वासांची शापवाणी होत असतांना मी नेमका तेथे उपस्थित झालो. प्रसंग व संधी पाहून सांबांना विनयशील करण्याचे मी ठरविले. मी श्रीकृष्णांना म्हणालो- हे यादव श्रेष्ठा, आपणास सोळा हजार स्त्रिया आहेत. पण या सर्वांचं प्रेम सांबांच्या ठिकाणीच आहे. कारण रूपानं अद्वितीय असलेल्या सांबांच्या दर्शनसाठी

त्या उत्सुक असतात- हे व्यास मुने, खरे तर कृष्ण भगवंत मनोमनी काय समजायचे ते समजले, तथापि त्यांनी मला माझे म्हणणे खरे करून दाखविण्याचे आवाहन केले.”

“हे नारद मुने, भगवंत श्रीकृष्णांवर लुब्ध असलेल्या स्त्रिया सांबांकडे कशा आकर्षित होतील ?”

“हे व्यास मुने, नारायण नारायण! स्त्रीचरित्राविषयी आपण काय बोलावे? परंतु लज्जाशील स्त्रियाही मद्यपानाने भान हरवून बसतात. मांसयुक्त भोजन, सुरा, आसव इ. मध्ये सुगंध व वस्त्रे यामुळे सत्वगुणाचेही रजो आणि तामस गुणात परिवर्तन होते. रैवतक पर्वतावर श्रीकृष्णाचे रतिक्रीडेचे स्थान होते. तेथे एकदा रासक्रीडेत बेभान व धुंद झालेल्या स्त्रियांसमवेत श्रीकृष्ण रममाण होऊन खेळत होते. ही संधी साधून मी सांबांकडे गेलो व श्रीकृष्णमहाराज आपणास बोलावत आहेत असा निरोप सांगितला. ते तात्काळ श्रीकृष्णमहाली पोहोचले. सांब अंतःपुरात जाताच मीही मागोमाग गेलो. श्रीकृष्णाला प्रिय असलेला मी, येतो आहे असे पाहून आणि सांबांवर नजर पडताच मदनाने कासावीस झालेल्या स्त्रिया श्रीकृष्णांना पाठमोऱ्या होऊन सांबांच्या पुढे उभ्या राहिल्या. श्रीकृष्ण आपणाकडेच पाहात आहे हे अनुभवून कामविह्वल असलेल्या स्त्रियांची श्वेतवस्त्रे निसटून जमिनीवर पडली. श्रीकृष्णांना याचा अतिशय संताप आला. हे व्यास मुने, मी मनोमनी हसलो कारण कृष्णभगवंत आणि मी, आमचे उद्दिष्ट एकच होते.

श्रीकृष्णांनी स्त्रियांना शाप दिला- तुमची अंतःकरणं मला सोडून दुसरीकडे गेली आहेत म्हणून तुम्ही स्वमार्गावरून भ्रष्ट झाला आहात. तुम्ही अनाथ होऊन चोरांकडून लुटल्या जाल - तसाच त्यांनी सांबालाही शाप दिला - अत्यंत सुंदर असं तुझं रूप पाहून या स्त्रिया मोहित झाल्या आहेत म्हणून तुला कुष्ठरोग होईल- हे व्यास मुने, श्रीकृष्णांनी दिलेला शाप ऐकून दुर्वास मुनींच्या शापाची आठवण झाली आणि तो श्रीकृष्णांना म्हणाला- हे पूजनीय तातश्री, स्त्रीविषयक दोष माझ्याकडे नसतांनाही

आपण मला दुर्वास मुनींसारखाच शाप दिलात. हे तातश्री, आपण उच्चारलेल्या शापवाणीचा मी मनापासून स्वीकार करतो; परंतु मला शापमुक्तीचा मार्ग दाखवावा. - कृष्णभगवंतानी माझ्याकडे दृष्टिक्षेप टाकत सांबांना सांगितले- हे मुनीवर्य नारदच आपणास शापमुक्तीचा मार्ग सुचवितील. - त्यावर सांब मला शरण आले. मी त्यांना शापमुक्तीसाठी सूर्योपासनेचा मार्ग सांगितला व त्यांनी भगवान सूर्यास प्रसन्न करून आपले सुंदर रूप परत मिळविले व येथील सूर्यस्थानाची निर्मिती केली.”

“हे महर्षी नारदा, आपण सांबांच्या मुक्तीसाठी मार्ग सांगितला; तथापि स्त्रियांना शापसंकट कसे भोगावे लागले व पुढे त्यांचा कसा उद्धार झाला, ते आपण सांगावे.” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, श्रीकृष्णांच्या शापामुळे, श्रीकृष्णांच्या महानिर्वाणानंतर पंचनंद देशातील चोरांनी या सर्व स्त्रिया पळवून नेल्या, मात्र सत्वप्रिय रुख्मिणी, सत्यभामा आणि जांबवंती या मात्र शत्रूच्या हाती लागल्या नाहीत. पुढे कृष्णभक्तीच्या प्रकर्षाने त्या सर्व नारी शापमुक्त झाल्या.”

“हे नारद मुने, भगवान सूर्याचा हा पुण्यप्रभाव ऐकून मी दिपून गेलो आहे. आपण सर्वज्ञ आहात. हा सर्व पुण्यप्रभाव कसा ज्ञात झाला, ते कृपा करून मला सांगावे. सूर्यनारायणांचा देव, दानव आणि मानव या त्रिवर्गाशी कोणत्या प्रकारे संबंध आहे ते मला विदित करावे.”

“हे व्यास मुने, देवलोकीचे सरसेनापती, भगवान कार्तिकेय, यांनी हाच प्रश्न ब्रह्मदेवांना विचारला होता. तेव्हा ब्रह्मदेवांनी सूर्यस्तुती करून कार्तिकेयांना सूर्याचे महत्त्व समजावून सांगितले. ब्रह्मदेव सूर्यस्तवन करू लागले-

नमः सूर्याय नित्याय रवयेऽर्काय भावने ।

भास्कराय पतङ्गाय मार्तण्डाय विवस्वते ॥१॥

आदिव्यायादिदेवाय नमस्ते रश्मिमालिने ।

दिवाकराय दीप्ताय अग्रये मिहिराय च ॥२॥

प्रभाकराय मित्राय नमस्तेऽदितिसंभव ।
 नमो गोपतये नित्यं दिशां च पतये नमः ॥३॥
 नमो धात्रे विधात्रे च अर्यम्णे वरुणाय च ।
 पूषे भगाय मित्राय पर्जन्यायांशवे नमः ॥४॥
 नमो हितकृते नित्यं धर्माय तपनाय च ।
 हरये हरिताश्राय विश्वस्य पतये नमः ॥५॥
 विष्णवे ब्रह्मणे नित्यं त्र्यम्बकाय तथात्मने ।
 नमस्ते सप्तलोकेश नमस्ते सप्तसप्तये ॥६॥
 एकस्मै हि नमस्तुभ्यमेकचक्ररथाय च ।
 ज्योतिषां पतये नित्यं सर्वप्राणभूते नमः ॥७॥
 हिताय सर्वभूतानां शिवायार्तिहराय च ।
 नमः पद्मप्रबोधाय नमो वेदादिमूर्तये ॥८॥
 काधिजाय नमस्तुभ्यं नमस्तारासुताय च ।
 भीमजाय नमस्तुभ्यं पावकाय च वै नमः ॥९॥
 धिषणाय नमो नित्यं नमः कृष्णाय नित्यदा ।
 नमोऽस्त्वदितिपुत्राय नमो लक्ष्याय नित्यशः ॥१०॥

(ब्राह्मपर्व, ७२. २-११- भविष्यपुराण- प्र. न. जोशी)

कार्तिकेयांचे ब्रह्मदेवकृत सूर्यस्तवन ऐकून समाधान झाले नाही.
 तेव्हा ब्रह्मदेवांनी कार्तिकेयांना, कार्तिकेयांचे पिताश्री रुद्रदेव यांनी केलेल्या
 सूर्यस्तुतीचा भाव निवेदित केला. रुद्रदेव सूर्यदेवांनाच ओंकार, षट्कार,
 स्वाहाकार व स्वधाकार मानतात. एवढेच नव्हे तर अश्वमेध, अग्नी आणि
 अर्यमा हीही सूर्यनारायणाची रूपे आहेत असे मानतात. सूर्यनारायणच
 स्वर्गनायक व जगन्नाथ आहेत असे मानून त्या सत्तारूपी अजिंक्य
 दिवसोत्पादक, कल्याणकारक आकाशगामी, स्वर्गचारी व सर्वांना प्रत्यक्ष
 अनुभवता येणाऱ्या पृथ्वीपालक सूर्याला वारंवार वंदन करतात व
 सूर्यदेवांकडूनच सर्व शक्तींची अपेक्षा करतात असे सांगितले. तथापि
 कार्तिकेयाने ब्रह्मदेवांना मध्येच अडवून विचारले- ब्रह्मा, विष्णू आणि

महेश हे सर्व जगताचे व जीवांचे उत्पत्ती, स्थिती व लयाचे कारण
 असताना आपणास सूर्यदेवांना महत्त्व देण्याचे कारण काय? सूर्यदेवांची
 उत्पत्तीही आपणाकडूनच घडली आहे ना?- असे विचारले. कार्तिकेय
 आपणासारखेच सर्वज्ञ असूनही केवळ परतत्त्वाच्या कीर्तनाच्या मिषाने
 प्रश्न विचारत आहेत हे जाणून ब्रह्मदेवांना कौतुक वाटले.”

“हे नारद मुने, भगवान कार्तिकेयांचा प्रश्न निरुत्तर करणाराच
 आहे. ब्रह्मदेवांनी त्यांचे समाधान कसे केले?” व्यासांनी विचारले

“हे व्यास मुने, सर्वांना त्रिदेवांच्या मुखाने सर्वशक्तीमान चैतन्यमयी
 सूर्यदेवांचे ज्ञान व्हावे, या लोकहितैषी भावनेने आपण प्रश्न विचारत
 आहात. ब्रह्मदेवांनी प्रत्यक्ष भगवान विष्णूंनी केलेले सूर्यस्तवन कार्तिकेयांना
 ऐकविले-

तद्वाक्यं केशवः श्रुत्वा शिरसा च महीं गतः ।
 नमस्ते सर्वदेवेश नमस्ते गगनेचर ॥१॥
 जगत्पते नमस्तेतु ग्रहणां पतये नमः ।
 दारिद्र्यव्याधिदुःखघ्न नमस्ते भवनाशन ॥२॥
 आदित्यार्क रवे भानो भग पूषान्दिवाकर ।
 नमस्ते सर्वतत्त्वज्ञ सर्वपापविवर्जित ॥३॥
 प्रसीद मे जगन्नाथ हंसानघ दिवस्पते ।
 संसारार्णवमग्नानां त्राहि देव वृषध्वज ॥४॥
 षुत्रोऽहं तव देवेश द्वितीयो ब्राह्मणोऽनघ ।
 पितेव पुत्रस्य रवे देहि कामाञ्जगत्पते ॥५॥

(ब्राह्मपर्व- १५६.६-१० - भविष्यपुराण - प्र. न. जोशी)

हे व्यास मुने, परतत्त्वाचा विभूतियोग विष्णूतत्त्वाच्या रूपाने घडत
 असतो हे आपण जाणता. त्यानुसारच प्रत्यक्ष परतत्त्व कृष्णभगवंत
 विष्णूतत्त्वाच्या मार्गाने व ब्रह्मदेवांच्या उत्पत्तीकार्याच्या साधनाने मर्त्यलोकी
 व नभमंडलात तसेच अन्य लोकातही गुण आणि कर्माचा विचार करून
 ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेल्या आणि परतत्त्वाने इच्छिलेल्या व्यक्तीच्या ठिकाणी

शक्तीमान अंशाच्या रूपाने प्रकटतात. सूर्यनारायण हेही विष्णूतत्त्वस्वरूप व ब्रह्मदेवांच्या उत्पत्ती कार्य माध्यमातून प्रकट झालेले व प्रस्थापित झालेले विष्णूतत्त्वच आहेत. हे व्यास मुने, आपणास आणि या नारदास देखील हा भगवंतांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रसाद लाभला आहे. त्रिदेवांनी केलेल्या सूर्यस्तवनावरून भगवान सूर्यनारायण आणि त्यांच्या सौरमंडळातील सृष्टीनिर्मात्याने अर्थात् विधीने विधिलिखित स्वरूपाचा अन्योन्य संबंध जोडला आहे. मर्त्यलोकीच्या तर प्रत्येक मर्त्य व्यक्तिमत्त्वाशी भूत, वर्तमान व भविष्यविषयक असा सौरमंडलाचा अन्योन्य संबंध जोडला आहे. ब्रह्मदेवांनी कार्तिकेयांना त्या अन्योन्य संबंधासंबंधात भविष्यशास्त्राधारे अनेक कथा ऐकवून चकित केले.”

“हे नारद मुने, आपण त्रिकालज्ञ आहात. तरीसुद्धा भविष्यात घडणाऱ्या घटनांच्या भयशंकांनी आपण का व्यथित होता? घटनांची अपरिहार्यता असेल तर, आपल्या अशुभनिवारणार्थ केलेल्या धडपडीचा अर्थ तरी कोणता? प्रत्येक अस्तित्व कर्माने, ध्यासाने, तपाने आणि ज्ञानाने जर प्रत्यक्ष परतत्त्वस्वरूप होऊ शकत असेल तर मग भविष्य घडविणे त्या व्यक्तिमत्त्वाच्या हातात नव्हे काय? जर भविष्य आपणच घडवत असू तर सौरमंडलाशी असलेल्या अन्योन्य संबंधाचा अर्थ काय? किंवा भविष्यशास्त्र केवळ निष्क्रिय, अज्ञानी, अश्रद्ध आणि प्रवाहपतित व्यक्तींसाठीच विधिलिखित प्रकट करते काय या प्रश्नांनी मला भ्रमित केले आहे. एवढेच नव्हे तर भीष्मासारख्या धर्मपरायण, कर्तृत्वसंपन्न नीतिज्ञ अशा विभूतिमत्त्वाचे भूत, वर्तमान व भविष्य तरी कोणते होते? हे नारद मुने, या प्रश्नांनी मी नेहमीच खंतावतो आहे. महाभारताचा कर्ता, भोक्ता आणि सर्वाधिक शोषित मीच आहे. मग मी त्या महत्त्वाच्या विभूतिमत्त्वाचा अंश आहे असे कसे म्हणता येईल? आपण तर चराचराच्या आत्मचलनाचे साक्षी आहात. भविष्यशास्त्रांचे अमोघ ज्ञान आपणाजवळ आहे. आपणच भविष्यशास्त्रांचे ज्ञान देऊन माझे मन स्थिर करावे.”

“हे व्यास मुने, तातश्रींनी सनंदनांना शास्त्राचे पाचवे अंग म्हणून ज्योतिषशास्त्राचे पूर्ण ज्ञान दिले. सनंदनांनी ब्रह्मदेवांकडून मिळालेले हे ज्ञान मनुष्यांना, धर्माच्या सिद्धीसाठी आवश्यक असल्यामुळे मला सांगितले. तेच ज्ञान मी आपणास निवेदित करित आहे. हे व्यास मुने, तीन स्कंधांमध्ये चारशे श्लोकांत गणित, जातकत व संहिता असे सिद्धांत आहेत. गणितात परिकर्म, ग्रहांच्या स्पष्टीकरणाच्या रिती, अनुयोग किंवा देश, दिशा, कालज्ञान, चंद्रग्रहण, सूर्यग्रहण, ग्रहयुती आणि पात अर्थात क्रांतिसाम्य इत्यादी विषय येतात; तर जातक स्कंधात राशीभेद, ग्रहयोनी, वियोनीज अर्थात मानवेतर जन्मफल, गर्भाधान, जन्म, अरिष्ट, राजयोग, नाभसयोग, चंद्रयोग, प्रब्रज्जा योग, राशीशील, ग्रहदृष्टीफल, ग्रहांची भावफले, आश्रययोग, प्रकीर्ण, अनिष्ट योग, स्त्रीजातकफल, निर्याण आणि जन्मविधान इ. विषय येतात; तर संहिता स्कंधात स्वरूपाचाच विचार येतो. अर्थात त्यात तिथी, दिन, नक्षत्र, मुहूर्त व त्यानुसार शुभाशुभ फले इ. विषयांचे विवेचन येते. हे व्यास मुने, गणित हा सिद्धांत या सर्वांचा आधार असून त्यात संख्यांची माहिती व एक दिवसापासून युग व कल्पापर्यंत चार कालगणना दिल्या आहेत. हे व्यास मुने, ग्रह, तारे, नक्षत्र, त्यांचे स्वभाव, त्यांचे चलन व त्यांचा मर्त्य लोकाशी असलेला संबंध सविस्तर सांगितला आहे. त्यानुसार कालौघात घटनांविषयीची भाकिते आलेली असतात. मास, आयन व वर्ष यासह ग्रहकालादी सर्व विषय येतात व त्यानुसार मर्त्य जीवांचे आयुर्मान, युक्त निवासस्थान, कर्म, योग, जन्म पुनर्जन्मादि गोष्टी व ग्रहदशांची फले या गोष्टी येतात. माणसाच्या दृष्टीने वास्तुशास्त्रही यात समजावून सांगितले आहे.”

“हे नारद मुने, ब्रह्मदेवांनी जी षडांगे वर्णन केली त्यात भविष्यांगाचे निश्चित स्थान कोणते?”

“हे व्यास मुने, खरे तर तत्त्वज्ञानांतर्गत सर्व शास्त्रांचा विनियोग होतो; तथापि ज्योतिषशास्त्र हे मानवी जीवनाच्या दृष्टीने संपूर्ण जीवनाचे नियमन सूर्यमंडलातील अस्तित्वात कोणत्या प्रकारे करावे याविषयी

मार्गदर्शन करणारे आहे. त्यामुळे मानवी वर्तनाला व कर्ममार्गाला योग्य दिशा देण्यासाठीचे मार्गदर्शन घडते.”

“हे नारद मुने, ब्रह्मदेवांनी षट्शास्त्रांचा उपदेश सनक, सनंदन, सनातन यांना कोणत्या आधारे केला व त्यासाठी कोणते माध्यम वापरले याविषयी माझ्या मनात संभ्रम आहे. हे नारद मुने, आपला संवाद ज्या शब्दब्रह्माच्या आधारे होतो आहे त्या शब्दब्रह्माचे नियमन कसे झाले? त्याचे प्रचलन देव, दानव, मानव, यक्ष, गंधर्व, किन्नर, विद्याधर अधरात्मे ह्या सर्वांना समान अर्थ प्रतिपादनाने कसे होऊ शकते? मुळात अक्षरे आणि त्यांना अर्थ प्राप्त करणारे शब्द तरी कसे निर्माण झाले याचे गूढ मला उकलत नाही. सर्व लोकी संज्ञापनास योग्य असे हे शब्दब्रह्म केव्हा व कसे निर्माण झाले याविषयी आपणच मला सांगू शकाल. आपण कल्प-कल्पांताचे साक्षी आहात. त्यामुळे आपण हा भेद सर्वसामान्यांसाठी उलगडून दाखवावा.”

“हे व्यास मुने, या शब्दब्रह्माचे ज्ञान म्हणजे साक्षात परब्रह्माचे ज्ञान होय. मुमुक्षूना या ज्ञानाचे ज्ञान झालेले असते म्हणूनच ते नारायणस्वरूप होतात. हे व्यास मुने, क्षर आणि अक्षर अर्थात जड आणि चेतन अशा सर्व विश्वात भगवान श्रीकृष्ण अर्थात नारायण व्यापून राहिले आहेत. त्यांशी एकरूप होणे म्हणजेच मोक्षप्राप्ती होय. पर व अपर भेदाने आत्मा दोन प्रकारचा असतो असे म्हटले आहे. अथर्ववेदातील श्रुतीप्रमाणे दोन ब्रह्म जाणण्याजोगी आहेत. ब्रह्म म्हणजेच आत्मा. पर आत्मा परब्रह्म यास निर्गुण म्हटले आहे व अपर आत्मा म्हणजेच अपरब्रह्म. हे अहंकारयुक्त जीवात्मा समजले गेले आहेत; परंतु पर आत्म्यातूनच अपरआत्मा विग्रहित झालेला आहे. कृष्णतत्त्वातून विग्रहित राधातत्त्वाप्रमाणे. म्हणूनच अपर आत्म्यामध्ये परमात्मा आहेच आणि अपरआत्मा आत्म्यातच विलीन होऊ शकतो. जीवसृष्टीतील पंचभौतिक शरीरातील अपरआत्मा व परमात्मा यांचे ऐक्य जाणायला पाहिजे. हे व्यास मुने, परमात्म्याचा विग्रह होऊन अपरमात्मा प्रस्तृत होताना अखिल ब्रह्मांडामध्ये जो ध्वनी निनादला तोच

ॐकार होय. या ॐकारापासूनच नादब्रह्म आणि वर्ण किंवा अक्षरब्रह्म निष्पन्न झाले. पंचभौतिक शरीरांना नादब्रह्म आणि अक्षरब्रह्म यांची देणगी विग्रह समयीच्या परब्रह्माच्या ॐकार प्रकटीकरणातून मिळाली. म्हणूनच ॐकार हा परब्रह्मस्वरूपच आहे. जगतातील जीवांच्या ठिकाणी, एवढेच नव्हे तर अचेतनांच्या ठिकाणीही जो ध्वनी उमटतो त्याचे मूळ कारण ॐकार हे आहे. ॐकार हा अपरविश्वात प्रकट होत असतानाचा परब्रह्म्याचा स्फोट आहे. म्हणूनच हे व्यास मुने, ॐकार स्वरूप वाणी परब्रह्म्याने जगतास दिली असे म्हणणे योग्य होईल. परब्रह्म्याचा विकार समयीचा स्फोट जसा ॐकार स्वरूपात झाला तसाच अपरब्रह्माचे परब्रह्मात ऐक्य होत असतानाचा स्फोट ॐकार स्वरूपच आहे. म्हणूनच ‘तत्त्वमसी’, ‘सोहमस्मि’ अशी महावाक्ये यांचा निर्देश ॐ या शब्दानेच करतात. कोणतीही शक्ती अखेर ॐकारातून परब्रह्मस्वरूप होते. म्हणूनच हे व्यास मुने, सर्व मंत्रांच्या प्रारंभी ॐ या नारायणस्वरूपाचा उद्गार करावयाचा असतो. प्रत्यक्ष हरीला जाणणे ॐ मधूनच शक्य आहे. म्हणूनच या सृष्टीची सुरुवात हरी ॐ या मंत्राने होते. हे व्यास मुने, निर्गुणातून निराकारातून साकार झालेला गुणात्मक आविष्कार ॐकार स्वरूपात जाणवतो. या ॐकाराची संवेदना जगतातील सर्व जीवांना होते. पंचभौतिक सृष्टीतून सगुण साकार होणाऱ्या सर्व आविष्कारांचे मूळ ॐकार हे आहे. रंग, आकार अथवा रेखा, ध्वनी व या तिहीतून प्रकटणारी जाणीव, संवेदना, भावना, वासना सगुणरूपात आविष्कृत होऊ शकते; कारण जीव अर्थातच पंचभौतिक देहधारी कामनेने बद्ध असतो. ही कामना परमात्म्याच्या विग्रहित अपरमात्म्यातील मायास्वरूपिणी असते. म्हणूनच हे व्यास मुने, कामनाबद्ध जीव या पंचभौतिक सृष्टीला सगुण साकार स्वरूपात जाणतात व सृष्टीत निर्माण झालेल्या कामना सगुणसाकार स्वरूपात वाणी, विभ्रम, रंग, रेखा आणि आकार यातून आविष्कृत होतात व परस्परांचे आविष्कार समजूनही घेतात.”

“हे नारद मुने, आपण ॐकार प्रकटीकरणाचे रहस्य शब्दब्रह्मज्ञान

घडविण्याच्या मिषाने मला सांगितलेत हे खरे; तथापि या आपल्या कथनानेच मी भ्रमित झालो आहे. ब्रह्मांड मंडलातील आकाश, ग्रह, तारे, पर्वत, सागर, प्रवाह, जलाशये, वायू यांची निष्पत्ती प्रथम झाली ती उँकारातूनच झाली. या ब्रह्मांडमंडलात लोकस्वरूपात अनेक निवासस्थाने मंडित झालेली दिसतात. सृष्टीनिर्मात्या त्रिदेवांचेही स्थान प्रकट झालेले दिसते. शिव, विष्णू, ब्रह्म, शक्ती, लक्ष्मी, माया यांचा हा पुरुष आणि प्रकृति तत्त्वातून प्रकटलेला प्रपंच आहे असे म्हटले जाते. या सर्व प्रपंचात शब्दब्रह्माचे मूळ कारण उँकार यांचे अस्तित्व कोठे व कसे? आपणच मला सांगू शकाल. हे जाणून घेण्यासाठी हे सद्गुरो, मी आपणास शरण आलो आहे.” व्यासांनी पृच्छा केली.

“नारायण, नारायण ! हे भागवत शिरोमणी, विष्णुरूपा, ब्रह्मज्ञानी, चिरंजीवा व्यास मुने, आपणास हा प्रश्न पडावा याचे मला आश्चर्य वाटते; तथापि मर्त्य जगतातील चराचराला स्वतःच्या अमर्त्यतेचे, अविनाशित्वाचे ज्ञान व्हावे या हेतूने प्रत्यक्ष त्रिविध स्वरूपा भगवान श्रीकृष्ण यांनी त्रिदेवांना शक्तिस्वरूपिणींच्या समक्ष प्रदान केलेले ज्ञान ब्रह्मदेवांनी सनक, सनंदन, सनत्कुमार, सनातन यांच्या अंतःकरणात स्थापित केले. सनकांनी हाच प्रश्न ब्रह्मदेवांना विचारला होता आणि मी स्वतःही हाच प्रश्न सनकांना विचारला होता. त्याप्रसंगी सनकांच्या मुखाने प्रकटलेले ज्ञान मी आपल्या अंतःकरणात स्थापित करित आहे. हे सद्गुरो, या ज्ञानाला परिमाण नाही. केवळ अंतर्ज्योतिप्रकाशाने हे ज्ञान परमहंसांना अनुभवत आहे. एवढेच नव्हे तर शिव, विष्णू आणि ब्रह्म हे आपल्या विग्रहित शक्तिस्वरूपांसह परस्परांची भक्ती करित अखंडपणे याच ज्ञानाने चिंतन करित निर्लेपपणाने पुनर्कृष्णरूप प्राप्त होईपर्यंत कर्माधीन आहेत असे आपण निःशंकपणे समजावे.”

“हे व्यास मुने, सत्य केवल ज्ञान हे कृष्णस्वरूपात नित्य शाश्वत अविनाशी, स्वयंस्फूर्त, चैतन्यमयी असे असूनही ते निर्गुण, निराकार, अस्पर्श व जगतास ज्ञान असलेल्या गोष्टींच्या पर आहे. त्यामुळे ते

अपरज्ञानाला केवळ जाणवते. हे व्यास मुने, या कैवल्यतत्त्वाचा स्फोट शक्तिविग्रह समयी अर्थातच कृष्णकल्प प्रारंभ समयी जेव्हा घडला तेव्हा कृष्णावकाशात एकाच वेळी प्रकाश, वायू, जल, आकाश यांची सगुण निष्पत्ती उँकार स्वरूपात झाली. म्हणूनच श्रीकृष्णांच्या कृष्णस्वरूपात मर्त्य जगताला दिसणारे असंख्य तेजोगोल, आकाशगंगा निर्माण झाल्या. ह्या उँकारातून या दिव्य तेजोगोलांचे ज्ञान सर्व तेजोगोलांना कृष्णासक्तीने होत राहिले. या असंख्य तेजोगोलांत कृष्णतत्त्वाचा त्रिविध स्वरूपात पंचभौतिक आविष्कार झाला. प्रकाश, वायू आणि जल अवकाशातील आकाशरूप मंडलात निष्पन्न झाले. प्रत्येक निष्पत्तीत उँकाराचे पुरश्चरण होत राहिले. तेज, जल आणि वायू या स्वरूपात अवकाशातील त्या त्रिदेवांच्या अस्तित्वातून भूमी संघटित झाली. हे व्यास मुने, त्यामुळे कृष्णतत्त्वाच्या विग्रहात प्रकटलेले उँकार स्वरूप हा कृष्णस्वरूपाचा पूर्णांशाने आकार आहे. तो शिवतत्त्वात जल, अग्नी अथवा तेज आणि वायूस्वरूपात प्रकटला. शिवतत्त्वातून विग्रहित स्वरूपात पुरुष आणि प्रकृति निष्पन्न झाले. पुरुषाने प्रकृतीस विष्णूतत्त्वाने धारण केले. विश्वातील अर्थात आकाशमंडलातील ही तीनही तत्त्वे विष्णूतत्त्वामुळे भूमीत लक्षमंडित झाली. या विष्णूतत्त्वातून प्रकाश, जल, वायू आणि भूमी यांचे ठिकाणी आकाशमंडलात मर्त्य सृष्टीची निर्मिती होताना विग्रहित स्वरूपात ब्रह्म निष्पन्न झाले. ब्रह्मातून विग्रहीत स्वरूपात मायारूप कल्पित मर्त्य सृष्टी निर्माण झाली. या सृष्टीतच कल्पकल्पांतीचे कृष्णतत्त्वाचे आत्मचलन घडण्यासाठी त्रिदेव आणि विग्रहित शक्ती कर्मबद्ध झाल्या. हे व्यास मुने, उँकार हा कृष्णतत्त्वातून सृष्टीपर्यंत येण्याचा मार्ग आहे तसाच तो कृष्णतत्त्वात ज्ञानमय होऊन रमण्याचाही मार्ग आहे. ह्या कृष्णकल्पाला आदि, अंत नाही. त्याचे अस्तित्व केवळ उँकार स्वरूपात आहे. हे व्यास मुने, त्या कैवल्याचे लीलामय आत्मतत्त्व उँकारस्वरूप असून तेच सर्वांच्या ठिकाणी आहे. त्या आत्मतत्त्वाचे दृश्यस्वरूप उँकार स्वरूपाच्या रूपाने आत्म्याच्या विग्रहित शक्तीला अर्थात मनाला जाणवते.

त्यामुळे हे ॐकार तत्त्व कैवल्याप्रत अर्थात ज्ञानाप्रत जाण्याचे एकमेव माध्यम आहे. त्रिदेव आणि त्रिशक्ती यांच्यापासून निर्मित झालेले सर्व जगत् त्या त्रिविध पुरुषप्रकृतिरूप कृष्णाविष्काराला परमेश्वर, परतत्त्व, परब्रह्म सर्वशक्तिमान असे मानतात व त्यांच्या विविध रूपांला देवस्वरूपात अनुभवून भक्तिमार्गाने ब्रह्मस्वरूप, विष्णूस्वरूप, शिवस्वरूप होऊन ॐकार स्वरूपातून कृष्णतत्त्वाकडे झेपावण्याचा प्रयत्न करतात. हे व्यास मुने, ते कृष्णतत्त्व हेच या अगणित ब्रह्मांडाचे व त्यातील अस्तित्वांचे कारण आहे याचे ज्ञान ॐकार रूपातून मिळते. म्हणूनच ॐकार कैवल्याचे प्रत्यक्ष रूप आहे. या ॐकार रूपाचे शब्द, रूप, स्पर्श, गंध, रंग, नाद, रस रूपांचे जगताच्या मनाला परस्परांचे ज्ञान घडविले आहे. म्हणून ॐकार ही परावाणी आहे. तर ॐकारातून दृश्य होणाऱ्या रंग, रेखा, नाद, लय, गंध, स्पर्श या स्वरूपातील आकारीत अनुभूती या अपरावाणी होत. या अपरावाणीला आपण भाषा, वाणी, लय, स्वर, रंग, चित्र या स्वरूपात ओळखतो. हे व्यास मुने, अपरावाणीच्या स्वरूपात आपण परावाणीच्या स्पर्शांना जीवाच्या मनोव्यापारामध्ये आणून शरीर आणि आत्म्याला ज्ञान घडविण्याचा प्रयत्न करतो. अपरावाणीच्या स्वरूपात आपण परावाणीच्या स्पर्शांना जीवाच्या मनोव्यापारामध्ये आणून शरीर आणि आत्म्याला ज्ञान घडविण्याचा प्रयत्न करतो. अपरावाणीस्वरूप घडणाऱ्या या सर्व धडपडीला आपण विज्ञान असे म्हणतो तर परावाणीला आपण ज्ञान असे संबोधितो. हे व्यास मुने, येथे निःशंकपणाने हे लक्षात ठेवले पाहिजे की पर आणि अपर या दोन्ही अवस्था सत्यच होत, परंतु अपर अनित्य आहे; विनाशी आहे; तर पर नित्य आणि अविनाशी आहे. म्हणूनच परतत्त्वाच्या चिंतनात कर्मवान होण्यासाठी त्रिदेवांसह सर्व अस्तित्त्वे अखंड तप करीत असतात. म्हणून हे व्यास मुने, ही सर्व कृष्णलीला आहे असे आपण समजावे. 'लीलावत् तु कैवल्यं ।' हे महावाक्य होय."

“हे नारद मुने, ह्या गुह्य ज्ञानाने मी पावन झालो आहे. पर आणि

अपर यांचे अद्वैत हेच अंतिम सत्य होय. या दिव्य संवेदनेने अवकाशस्थ सर्व अस्तित्त्वांमध्ये मी स्वतःला पाहू लागलो आहे आणि सर्व अस्तित्त्वांचा माझ्या ठिकाणी अनुभव घेऊ लागलो आहे. तरी देखील हे सद्गुरो, सूर्यमंडलातील सर्व लोकीच्या देव, दानव, यक्ष, किंपुरुष, विद्याधर, भूत, पिशाच, नाग, पशुपक्षी, क्षुद्रातिक्षुद्र जीवाणू यांसह माणसांचे ठिकाणी भाषांचा विकास कसा झाला? त्यांचे वैविध्य कसे निष्पन्न झाले? त्या सर्व भाषांमध्ये संवेदनांचा, जाणिवांचा आणि परस्पर संपर्क भावनेचा अनुबंध कोणता ते आपण मला स्पष्ट करावे. हे नारायणस्वरूपा, वेदवाणीला परावाणी असे म्हटले जाते. परा, पश्चन्ति, मध्यमा आदि वाणी शास्त्रांच्या परिभाषा, नर्तन, वादन, गायनादि सर्व कलांतील संज्ञापक संवेदना सर्वांच्या ठिकाणी कशा निष्पन्न झाल्या, यातील गूढ आपणच उलगडू शकता.” व्यासांनी विचारलेला संज्ञापन ज्ञानविषयक प्रश्न ऐकून नारद प्रसन्न झाले. ते म्हणाले -

“हे व्यास मुने, जगत्रियंत्या परमात्मस्वरूप त्रिदेवांकडून ब्रह्मदेवाच्या कल्पनेने जीवसृष्टी व चराचर सृष्टी निष्पन्न झाली. त्याबरोबरच आत्मस्फुरण आणि संवेदन करणारे शब्दब्रह्मही निष्पन्न झाले. हे व्यास मुने, या लोकी अस्तित्त्वात असलेल्या सर्वांनाच जन्म, विकास आणि मृत्यू तसेच पुनर्जन्म हे चक्र अटळ आहे. तसेच त्यातील शारीर वासना आणि तन्निष्पन्न भावना अटळ आहेत. त्याचबरोबर सर्वात्मक असलेल्या पर आणि अपर यांच्या परस्पर अद्वैत संवेदनाही सर्वांच्या ठायी एकच आहे. त्यामुळे या सर्व गोष्टींचे आविष्कार घडविण्याचे मूळही ॐकार हेच आहे. या ॐकाराच्या संवेदनेने अपर अवस्थेत सगुण साकार अस्तित्त्वरूपांची जाणीव होते. ही सगुण साकार अस्तित्त्व रूपे केवळ वस्तुमात्रांना किंवा प्राणीमात्रांनाच प्राप्त आहेत असे नव्हे; तर त्यांच्यातील सर्व प्रकारच्या संवेदना, भावना, वासना यांनाही सगुण साकार रूपे आहेत. या केवळ मनाला जाणवणाऱ्या संवेदना, भावना, वासना आणि सृष्टीतील सर्व अस्तित्त्वांच्या परस्परसंबंध संवेदना देखील जड चेतन

अस्तित्वांच्या शारीर विभ्रमातून प्रकट होतात. या सर्वांच्या आविष्करणाचा स्फोट मात्र वाणीद्वारा होतो. हे व्यास मुने, हे वाणी विभ्रम क्षुद्रातिक्षुद्र जीवमात्रांसह सर्वांना प्राप्त आहेत. मात्र त्रिदेवांच्या ब्रह्मकल्पातून निष्पन्न झालेल्या देव, ऋषी, दानव, यक्ष, किंपुरुष, विद्याधर, नाग, उडूगण, जलचर, भूचर, खेचर या सर्वांना थोड्याफार फरकाने वाणी विकासाचे स्वाभाविक संपादनकौशल्य प्राप्त आहे. त्या आधारे सर्व प्रकारच्या अनुभूतींना चित्र, शिल्प, रंग, रेखा, आरोह, अवरोह, ध्वनी आदींचे आकार प्रकट करून वाणी सर्वगत करण्याचा प्रयत्न ही अस्तित्वे करतात. एक प्रकारे स्वायंभूव मनूच्या अर्थात ब्रह्मदेवांच्या सृष्टीकौशल्याचाच तो विकास आहे. म्हणूनच या वाणीला शब्दब्रह्म अशी संज्ञा आहे. या शब्दब्रह्माचा विकास लोकपरत्वे व सृष्टी, चलन आणि विभ्रम परत्वे अनुकरण, नादानुकरण, चित्रिकरण, शारीरविभ्रम इत्यादींच्या आविष्कार अनुभूतींना परस्पर सामंजस्याने वाणीआकार दिले जातात. हे सर्व आकार ॐ या मूलाकारातून निष्पन्न झालेले आहेत हे निःशंकपणे ध्यानात ठेवावे. ॐ हे कृष्णतत्त्वाचे स्फुरण आहे; तर वाणी ॐ ह्या एकाक्षर ब्रह्माचे स्फुरण आहे. वाणीचे आकार वायू, तेज, आप यांनी शारीर घटावकाशातून नियमित होऊन बाहेर पडतात. त्यावेळी पर आणि अपर अस्तित्व अनुबंधाची स्पंदने आविष्कृत वाणीत प्रकटतात. म्हणूनच वाणी ब्रह्मरूपिणी आहे. या वाणीला सर्वगत आणि अक्षर करण्यासाठी वर्णाक्षरांचे आणि तालस्वरांचे शारीर विभ्रमाच्या सहाय्याने आणि चर वर्तनाच्या सहाय्याने नियमन करून प्रतिके नियमित केली गेली आहेत. विविधलोकी विविध स्वरूपात ही प्रतिके नियमित केलेली असली तरी त्यांचे आदि मूळ ॐकारातील 'अ'कार स्वरूप ब्रह्म, 'ऊ'कार स्वरूप विष्णू आणि 'म'कार स्वरूप शिव यांशी निगडित आहे. 'एकम् सत्' विप्रा बहुधा वदन्ति' या सूत्राप्रमाणे सर्व वाणीमधून प्रकटणारे संवेदन एकच असते म्हणूनच सर्व जीवमात्रांना परस्परांच्या भाषा अवगत होतात. पशुपक्षी, नाग, जिवाणू यांची भाषासुद्धा मनुष्यमात्रांना अवगत होऊ शकते. या वाणीला मौखिक

परंपरा असेही म्हणतात. या मुखरणातून भूत, भविष्य, वर्तमान यांसह पर अपर ब्रह्म प्रकटविण्याची शक्ती असते. या वाणीव्यवहाराचे व्याकरणशास्त्र आणि संगीत त्याचबरोबर रंग, रेखा आणि चित्र यांच्या शास्त्रात संघटन आणि नियमन केलेले असते. या सर्व नियमनांना आनंद आणि अद्वैत हे एकमेव आधारलक्ष्य असते. या वाणीच्या नियमनाधारे प्रकट आविष्कारातून ब्रह्मतत्त्वातील सर्व शक्ती पुन्हापुन्हा प्रकट होऊ शकतात. एवढेच नव्हे तर त्यांचे निक्षेप प्रत्यक्ष परमात्मतत्त्वांच्या निक्षेपाप्रमाणेच कार्यान्वित होतात. म्हणूनच वाणी परब्रह्मस्वरूपिणी आहे. वाङ्मय आणि संगीत हे वाणीचे आनंद आविष्कार आहेत. हे व्यास मुने, केवळ आपण विचारलेल्या प्रश्नांमुळे मी हे ज्ञान आपणापुढे मुखरित केले नाही; तर प्रत्यक्ष पिताश्री ब्रह्म यांच्या आज्ञेने मी हे ज्ञान आपणाजवळ कथन केले आहे. हे व्यास मुने, ब्रह्मनिर्मित ज्ञान शब्दब्रह्मातून आपण पुन्हा प्रकट करावे ही त्रिदेवांची इच्छा आहे. हे व्यास मुने, म्हणूनच आपणात पूर्णांशाने विष्णूतत्त्व सामावले आहे. आपण सर्व लोकांसाठी हे ब्रह्मज्ञान अक्षरप्रतिकामधून मुखरित करावे हे विधिमान्य आहे.”

“हे नारद मुने, आपण हे गुह्यज्ञान देऊन माझ्यावर मोठीच जबाबदारी टाकली आहे. मी ही जबाबदारी कशा प्रकारे पेलू शकेन याविषयी मला मार्गदर्शन करावे.”

“हे व्यास मुने, वास्तविक पाहता आपले तपसामर्थ्य हे कार्य पेलण्यास पूर्णतः सक्षम आहे. आपल्या विनयशील वृत्तीने आपण मला जिंकून घेतले आहे. आपणाकडून वेद आणि पुराणांचे ग्रंथन होईल व त्रैलोक्यातील ज्ञान आपण प्रकट कराल अशी भविष्यवाणी मी प्रकट करित आहे. आपल्या वाणीने त्रैलोक्यातील ज्ञान प्रकट होईल असा आशीर्वाद मी आपणास देत आहे.”

* * *

“नारायण नारायण! हे व्यास मुने आपण पुन्हा पुन्हा माझे चिंतन का करीत आहात? वास्तविक पाहता आपण त्या भागवताचे चिंतन करावे.”

“हे नारद मुने, मी स्मरण, चिंतन करताच आपण प्रकट झालात. मी धन्य झालो. नारद मुने, भगवंतानी मस्त्य रूपाने मनूसहवर्तमान ब्रह्मांडास सावरले हे खरे; परंतु मानवाच्या उद्धारसाठी, रक्षणासाठी व पालनासाठी त्यांनी कोणत्या प्रकारे सहाय्य केले ते आपण मला सांगावे. हे नारद मुने, सृष्टी उत्पत्तीमध्ये त्रिदेव, देव, किंपुरुष, ऋषी, यक्ष, गंधर्व, अप्सरा, नाग, पशुपक्षी, वृक्षवेली यांबरोबरच या सर्वांना सदैव त्रास देणाऱ्या दानवांची उत्पत्ती का झाली? या दानवांपासून भगवंतांनी देव आणि मानवांना कसे अभय दिले हे ऐकण्यास मी आतुर आहे.”

“हे व्यास मुने, आपण भगवंत लीला माझ्या मुखाने ऐकण्याचा आग्रह करीत आहात व मोठ्या चातुर्याने भगवद्कीर्तनातून युगायुगांचा इतिहास जाणून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहात. म्हणूनच हे व्यास मुने, मी आपणास भगवंत लीला ऐकविण्यास उत्सुक झालो आहे.”

“हे व्यास मुने, देवेन्द्र, लोकपाल व ऋषी यांच्यासह एका सुधर्मा नावाच्या सभेत दंग होता. सिद्ध व चारण इंद्रसुक्ते गात होते. स्वस्तुती ऐकून इंद्र, देवराज असतानाही मदान्ध झाला होता. याच वेळी देवेन्द्र

गुरू बृहस्पती तेथे आले. सभेत दंग असलेल्या इंद्राची राजमदाने बुद्धी दूषित झाली होती. त्यांचे देवगुरूंकडे लक्षही गेले नाही. इंद्रदेव काहीसे अहंकारी बनले होते. त्यांना सावध करण्यासाठी भगवंतांनी मला प्रेरित केले होते.”

“हे देवर्षे, साक्षात बृहस्पतींकडे इंद्रदेवाचे लक्ष गेले नाही? हा तर मोठाच अनर्थ झाला.” व्यास मध्येच म्हणाले.

“महर्षे, देवेन्द्रांच्या या कृतीने बृहस्पती देवसभेत अपमानित झाल्याने क्रोधित होऊन अंतर्धान पावले. हे पाहून देवांना मोठा खेद वाटला. इंद्रसभेतील यक्ष, नाग, गंधर्व, ऋषी उदास झाले. संगीताच्या उन्मादातून सावध झाल्यावर इंद्रांना सारा प्रकार कळला. आपल्या शिष्यगणांसह आलेल्या देवेन्द्र गुरू बृहस्पतींना आपण अपमानित केले हे लक्षात येऊन त्यांना दुःख झाले. मी, नारायणमंत्राचा घोष करीत त्यांच्यापुढे उपस्थित होताच देवेन्द्रांनी मला अभिवादन करून विचारले- त्रिकालज्ञ देवर्षे, महातपस्वी देवेन्द्रगुरू बृहस्पती कोठे गेले? आता मी काय करावे? - देवेन्द्रांनी असे विचारताच मी त्यांना म्हणालो- देवेन्द्रा, आपणाकडून मोठेच पातक घडले आहे. गुरुंचा अनादर केल्याने राज्यही हातातून जाते. आता केवळ बृहस्पतीच आपणास क्षमा करू शकतील. आपण त्यांना शरण जावे.”

“हे व्यास मुने, माझा परामर्श घेऊन देवेन्द्र त्वरित बृहस्पतींच्या आश्रमी गेले. तेथे गुरुपत्नी, माता तारा त्यांना सन्मुख दिसली. मातेला वंदन करून त्यांनी विचारले- हे देवी, महातपस्वी गुरुदेव कोठे गेले आहेत? - मातेने पतीदेवांच्या आज्ञेनुसार ठरविल्याप्रमाणे आपणाला काहीही माहित नसल्याचे सांगितले. - हे व्यास मुने, देवेन्द्रगुरू बृहस्पतींचे दर्शन तर सोडाच तथापि मातेनेही पाठ फिरविली. चिंताक्रान्त व भयाकूल देवेन्द्रांना परत फिरण्यापलीकडे मार्गच राहिला नाही. तेव्हा त्यांनी पुन्हा माझे चिंतन केले. मी उपस्थित होताच देवेन्द्रांना म्हणालो- हे देवराज, आपण मला शरण आलात. तेव्हा मी आपणापासून काहीही लपविणार

नाही. गुरुंचा अनादर केल्याने राज्यही हातातून जाते हे मी आपणास सांगितले होते व तेच विधिलिखित आहे. भगवंत चिंतनाशिवाय येणाऱ्या आपर्तींना सामोरे जाण्याचे बळ अन्य कोठून मिळणार? भगवंतांची लीला अगाध आहे. त्या लीलेत त्यांचेच नामस्मरण करीत कृतकर्माची फळे भोगीत काळ व्यतित करणे क्रमप्राप्त आहे. योग्य वेळ येताच पिताश्री ब्रह्मदेव हे आपणास यथायोग्य मार्गदर्शन करतील. हे देवेन्द्रा, भविष्याला सामोरे जाणे हेच तुझ्या हाती आहे.”

“हे देवर्षे, इंद्रांना राज्य गमवावे लागले का? ही संकटे इंद्रांनी कशी झेलली?” व्यासांनी उत्सुकतेने विचारले.

“हे व्यास मुने, देवेन्द्रच काय, त्रिदेवांसह सर्वांनाच कर्मसंचिताची फळे भोगण्यासाठी भविष्याला सामोरे जावेच लागते. चिंताक्रांत झालेल्या देवेन्द्रांना, इंद्रदरबारातील, नर्तन, वादन, गायन आणि क्रीडन हे सुखोपभोग सुचेनासे झाले. स्वर्गात एकापाठोपाठ अपशकुनांची मालिका सुरू झाली. अनन्यशरण होऊन देवेन्द्र गुरु बृहस्पतींचे चिंतन करूनही गुरुदर्शन लाभेना. गुरुवक्रतेने इंद्र मनाने खचून गेले. देवगण उदास झाले. इंद्राच्या त्या भयाकूल अवस्थेचे वर्तमान पातालनिवासी दैत्यराजांना समजले. बलवान दैत्यराज आपल्या सेनादलासह अमरावतीवर चालून गेले. सर्वशक्तिमान देव मनाने खचले असल्यामुळे व गुरुंचे आशीर्वाद नसल्यामुळे निकराने युद्ध करूनही दैत्यांकडून पराभूत झाले. दैत्यांनी इंद्रलोक जिंकून घेतला व आपली सत्ता स्थापन करून विजयी दैत्य पातालात निघून गेले. पराभूत इंद्र स्वर्गलोक सोडून ब्रह्मलोकाच्या दिशेने निघाले. इंद्रपत्नी शचि अज्ञातवासात गेली. दैत्यांनी आपल्याबरोबर ऐरावत हस्ती, उच्चैश्रवा अश्व पाताळी नेला. मात्र ऐरावत आणि अश्व यांच्यासह देवलोकीची सर्व रत्ने पाताळनगरीतून अकस्मात समुद्रात निघून गेली हे पाहून विजयोन्मत्त दैत्यराजांना अचंबा वाटला. तेव्हा त्यांनी दैत्यगुरू शुक्राचार्यांना जिंकलेली सर्व संपत्ती समुद्रात का गेली याविषयी शंका विचारली. त्यावर दैत्यगुरू शुक्राचार्य म्हणाले- हे दैत्यराज, स्वर्गाचं राज्य व संपत्ती शंभर अश्वमेध

यज्ञ केल्यानंतरच प्राप्त होऊ शकते. तेव्हा आपण स्वर्गावर विजय मिळविला ही केवळ भ्रामक कल्पना आहे असे आपण समजावे.”

“हे नारद मुने, देवराज इंद्र संकटात असताना अन्य देवांनी व इंद्रसभेने त्यांना कसे साहाय्य केले? संकटातून ते कसे निभावले हे कृपा करून मला सांगा.”

“हे व्यास मुने, इंद्रांची मोठी शोचनीय अवस्था झाली होती. सृष्टी व्यवस्थापन करणाऱ्या ऋषींना त्यामुळे चिंता निर्माण झाली होती. ऋतुचक्र निर्माण करणारे महर्षी अगस्त्य यांच्यासह सर्व ऋषीगण इंद्रांकडे गेले. सर्व देवगणांसह देवराज इंद्र हताश होऊन ब्रह्मलोकाच्या दिशेने निघाले होते. हे व्यास मुने, महर्षी अगस्त्य इंद्रदेवांना म्हणाले- हे देवेन्द्रा, देवगुरु बृहस्पती हे नेहमीच त्रिदेवांच्या तपश्चर्येत मग्न असतात. त्यांची कृपा पुन्हा मिळवावयाची असेल तर त्रिदेवांना शरण जावे लागेल. हे देवेन्द्रा, स्वर्गलोकीची सर्व संपत्ती विष्णुभगवंतांच्या लक्ष्मीसह सागरात विसर्जित झाली आहे. पाताळ नरेश दैत्यराज यांनी स्वर्गावर विजय मिळविला असला तरी त्यांना ही संपत्ती प्राप्त झालेली नाही. वरुणालयांकडे आपली सर्व संपत्ती व रत्ने अबाधित आहेत; मात्र ती मिळविण्यासाठी सृष्टीमध्ये हस्तक्षेप करावा लागेल. त्यामुळे ब्रह्मदेवांच्या अनुमतीशिवाय आपण काहीही करता कामा नये. यासाठी देवर्षी नारदांनी पितामह ब्रह्मदेवांकडे आपणास जावयास सांगितले आहे. आम्ही सर्व देव आणि ऋषीगण स्वर्गाची पुनर्स्थापना करण्यासाठी बृहस्पतींसह त्रिदेवांना शरण जाण्यास तयार आहोत- हे व्यास मुने, महर्षी अगस्त्यांचे वचन ऐकून इंद्रदेवांना धीर आला- देवर्षी नारदांचे आणि आपले साहाय्य असेल तर सृष्टीनिर्माते पितामह ब्रह्म यांच्याकडे स्वर्गविनाशाचे वर्तमान सांगण्याचे धारिष्ट्य मी करण्यास तयार आहे-”

“ऋषीगण, देवगण यांच्यासह वर्तमान मी व अगस्त्य मुनी इंद्रदेवांना ब्रह्मलोकी, ध्यानमग्न असलेल्या ब्रह्मदेवांच्या सन्मुख घेऊन गेलो. आम्ही सर्वांनी ब्रह्मदेवांच्या कार्याची स्तोत्रे गायली. ब्रह्मदेव पिताश्री

विष्णुभगवंताच्या भक्तीत तल्लीन होते म्हणून देवेन्द्रांसह आम्ही सर्व नारायणमंत्राचा जप करू लागलो. परमप्रिय नारायणमंत्राचा उद्घोष ऐकून भगवान ब्रह्मदेव यांनी समाधीमग्नता सोडली आणि वत्सलभावाने आमच्याकडे दृष्टिक्षेप टाकला. स्वर्गाधीश इंद्रदेवांना समोर पाहून सृष्टीनिर्माते ब्रह्म यांनी अंतर्ज्ञानाने सारे काही ओळखले. इंद्रदेवांसह सर्व देव आणि ऋषीगण अनन्यभावाने ब्रह्मदेवांना शरण गेले. हे व्यास मुने, ब्रह्मदेवांना मी म्हणालो- हे जगत् पिता, आपण, स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ आदि विविध लोकांची निर्मिती केली आहे. सर्व लोकी आपापल्या प्रवृत्तीनुसार व विधिलिखितानुसार अधिपतींसह सर्व लोक कर्मबद्धतेने जीवनप्रवास करीत असतात. त्यांच्या ठिकाणी असलेले त्रिगुण आणि विकार हे आपल्याच ब्रह्मनिर्मितीचे फल आहे. या गुणांमुळे प्रकट झालेल्या विकारांच्या आधीन जाऊन प्रमाद घडतात व त्यातूनच स्वार्थबुद्धीने विविध लोकींचे अधिपती परस्परांवर आक्रमण करून राज्य व संपत्ती मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. पाताल नरेश दैत्यराज यांची तर देवेन्द्रांशी सततच स्पर्धा सुरू असते. आता तर त्यांनी स्वर्गावर स्वारी करून स्वर्ग आपल्या आधिपत्याखाली आणला आहे. असे होत राहिले तर आपण निर्माण केलेल्या सृष्टीतील सर्व लोकी असमतोल निर्माण होईल. तेव्हा आपणच यासाठी उपाय सांगावा.”

“हे नारद मुने, ब्रह्मदेवांनी देवेन्द्रांना कोणता मार्ग सुचविला?” व्यासांनी पृच्छा केली.

“हे व्यास मुने, ब्रह्मदेवांनी देवेन्द्रांना सर्व देवांसह भगवान विष्णूंची आराधना करण्यास सांगितले व ते स्वतःही देवेन्द्रांसह क्षीरसागराच्या तटावर भगवान विष्णूंची स्तोत्रे गाण्यास उपस्थित झाले.”

“हे नारद मुने, सृष्टीनिर्मात्या ब्रह्मदेवांना हे थोपविणे शक्य नव्हते का?” व्यासांनी मध्येच प्रश्न केला.

“हे व्यास मुने, शिवतत्त्वाने विष्णू आणि ब्रह्म तत्त्वांना अनुक्रमे धारणा आणि निर्मिती या कार्यासाठी प्रेरित केले आहे. ही दोन्ही तत्त्वे

शिवापासून प्रेरित होतात व शिवामध्येच विलीन होतात. विष्णूतत्त्व हे धारणा तत्त्व असल्याने समतोलाची धारणा संरक्षित करण्याचे काम विष्णूभगवंतांचे आहे. प्रसंगी त्यासाठीच ते अवतार कार्य स्वीकारतात.”

“हे नारद मुने, आपल्या म्हणण्याचा मतितार्थ अवतार निष्पत्तीची वेळ आली होती, असाच होतो ना?” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, जेव्हा जेव्हा विविध लोकींचे वा एकाच लोकातील लोक विपरित परिस्थिती निर्माण करतात तेव्हा समतोल राखणे त्यांच्याही हाती राहत नाही. त्यावेळी पुनर्व्यवस्थापन कार्यासाठी स्वतः भगवंत अंशात्मकतेने किंवा पूर्णांशाने अवतार धारण करतात. स्वर्गाची सारी संपत्ती, मौल्यवान रत्ने स्वर्गलोकी किंवा पाताळी न राहता सागरात विलीन झाली. तेथून बाहेर काढणे व पुनर्व्यवस्थापित करणे हे काम भगवंतांशिवाय कोण करणार? हे व्यास मुने, स्वतः ब्रह्मदेव देवगणांसह देवेन्द्र आणि ऋषीगण यांनी गायिलेली स्तुती स्तोत्रे ऐकून, त्यांच्या भक्तीने प्रसन्न झालेले नारायण त्यांच्यासमोर उपस्थित झाले. सर्वजण त्यांना शरण गेल्यावर भगवान ब्रह्मदेव म्हणाले- हे देवदेवा जगन्नाथा, देव आणि दैत्य दोघेही आपल्या चरणांवर मस्तक नमवितात. दैत्यराजांनी इंद्रदेवांना राज्यभ्रष्ट केले आहे. आपणच त्यांचा उद्धार करावा.”

“हे व्यास मुने, विष्णू भगवंतांनी इंद्रदेवांची कानउघाडणी केली आणि त्यांना, दैत्यांशी मिळून असावं, अशी आज्ञा केली. त्या आज्ञेचे पालन करण्यासाठी देवेन्द्र ब्रह्मदेवांचा आशीर्वाद घेऊन सूतलोकात गेले.”

“हे नारद मुने, इंद्रदेवांनी कोणत्या प्रकारे दैत्यांशी संधी केला? दैत्यराजांनी इंद्रांची तर अवहेलना केली असेल?”

“हे व्यास मुने, आपण म्हणता ते खरे आहे. इंद्र क्रमशः दैत्य लोकी येत आहेत हे समजताच दैत्यराज आपल्या सेनेसह इंद्रदेवांचा वध करण्यासाठी निघाले. असा अनर्थ होणार हे लक्षात घेऊन, मी त्वरित दैत्यराजांच्या पुढे उपस्थित झालो-

नारायण, नारायण ! हे दैत्यराज आपण एवढ्या प्रचंड सेनेसह

क्रोधमग्रतेने कोठे बरे स्वारी करण्यास निघालात? वास्तविक आता आपण त्रैलोक्याचे राजे आहात. स्वर्गलोक आणि मृत्यूलोकही आपल्याच आधिपत्याखाली असतांना ही मोहीम कशासाठी?”

“हे देवर्षी नारद मुने, दैत्यराज आपणास प्रणाम करीत आहेत. आपल्या दर्शनाने आमचे परम आराध्य दैवत, श्रीकृष्णांचे आम्हाला दर्शन झाले आहे. आपल्या दर्शनाने आता आमचे कार्यही सिद्धीस जाईल.”

“तथास्तु! आपले यश सदैव वाढत जावो; परंतु हे दैत्यराज, आपण असे कोणते कार्य हाती घेतले आहेत ते आपण सांगितले नाहीत!”

“हे नारद मुने, स्वर्गराज देवेन्द्र, यांचे राज्य आम्ही जिंकून घेतले असतानाही ते राज्य सोडून भूमिगत झाले. आमच्या स्वाधिन झाले नाही. आम्हीही, दुर्बलांवर आणखी अत्याचार कशाला, या उद्देशाने त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले; परंतु ते भगवान विष्णूंचा आशीर्वाद घेऊन सर्व देवांसह आमच्यावर चालून येत आहेत. अधर्माने शत्रू पुन्हा डोके वर काढीत असेल तर अशा शत्रूंना समूळ नाहीसे करणे क्रमप्राप्त असते. खरेतर, हे नारद मुने, इंद्रदेवांवर आपले विशेष प्रेम आहे. आपण त्यांना योग्य त्या तऱ्हेने समजावून सांगावयास हवे होते.”

“हे दैत्यराज, महाबली, आपण हे सारे अनभिज्ञतेने बोलत आहात. मी तर आपणाकडे वेगळाच समाचार घेऊन आलो होतो. परंतु.....नारायण, नारायण!”

“भिन्न समाचार? म्हणजे? मी उमजलो नाही!” दैत्यराज विस्मयाने म्हणाले.

“हे महाबली दैत्यराज, आपण विष्णूंचेच अंश अवतार आहात. विष्णू भगवंत इंद्रदेवांना चुकीचा परामर्श कसा देतील, हे आपण ध्यानी घ्यावयास हवे होते. विष्णूभगवंतांनी तर देवेन्द्र आणि सर्व देवांस दैत्यांशी संधी करून बंधुभाव आणि मैत्रभावाने असावे असा आशीर्वाद दिला आहे. हे महाबली, देवेन्द्र तर आपणास शरण आले आहेत आणि शरण

आलेल्या आश्रितांना शासन करणे आपणास शोभनीय नाही!”

“हे नारायण स्वरूप देवर्षी नारदा, क्षमा असावी. आपण योग्य वेळी आम्हास परामर्श देऊन घोर पापापासून वाचविले. आपण म्हणता त्याप्रमाणे आम्ही इंद्रदेवांना सामोरे जाऊ.” दैत्यराज महाबली नम्रतेने म्हणाला.

“हे देवर्षी नारदा, आपण महान आहात. खरोखरीच आपण परमात्मस्वरूप झाले आहात. आपल्या अपार करुणेने आपण सर्वांचे कल्याण करता आहात!” व्यास मुनी म्हणाले.

“नारायण, नारायण! हे व्यास मुने, दैत्यराज महाबली इंद्रदेवांना सामोरे गेले. त्यांना श्रीहीन पाहून दैत्यराजांच्या मनात मोठी दया उत्पन्न झाली. ते स्नेहभावाने इंद्रदेवांना म्हणाले- हे देवेन्द्रा, आपण सूतलोकी कोणत्या कारणवशात आलात? आपले स्वागत असो. - त्यावर इंद्रदेव म्हणाले- हे महाबली, आम्ही सर्व देव क्रोधाच्या आधीन झालो होतो. त्यामुळे आम्ही बंधुभाव विसरलो. देव आणि दैत्य यातील बंधुभाव हा तर अनादि अनंत आणि नित्य आहे. आपला कलह निरर्थक आहे; हे आम्हास उद्बोधित झाले आहे म्हणूनच भगवान विष्णूंच्या आशीर्वादाने आम्ही आपणाशी संधी करून बंधुभावास पुनर्उदित करण्यासाठी सूतलोकी आलो आहोत- त्यावर दैत्यराज देवेन्द्रांना आलिंगन देऊन प्रेमभराने म्हणाले- आपण सत्य बोलत आहात; कारण आपणास श्रीहीन करून आम्हासही काहीही मिळाले नाही. स्वर्गीचे सर्व वैभव सागरात विलीन झाले आहे. तेव्हा हे देवेन्द्रा, आपणही पाताललोकी सर्व देवांसह आमच्या समवेत सुखोपभोग घ्यावेत- महाबलींचे स्नेहभावयुक्त वचन ऐकून इंद्रदेवांना गहिवरून आले. त्यांचे हे मिलन पाहून विष्णूभगवंतांच्या चेहेऱ्यावर स्मितरेषा उमटली.

“नारायण नारायण ! हे दैत्यराज महाबली, हे देवराज इंद्र ब्रह्मांडातील महावैराचा विलोप होऊन प्रमोदभव झाल्याचे पाहून आम्ही प्रमुदित झालो आहोत. आपल्या ह्या सांमजस्यामुळे त्रैलोक्याचे स्वामी

त्रिदेव, आत्ममग्नतेने परमात्म्याच्या चिंतनात निमग्न होतील. ब्रह्मांड आनंदाने भारून टाकण्याचे श्रेय आपणा उभयतांना आहे. - हे व्यास मुने, शुभेच्छांचा वर्षाव करून नारायण मंत्राचा उद्घोष करीत मी वैकुण्ठलोकी निघालो.”

देवेन्द्रांसह दैत्यलोकी ऐश्वर्यात काल व्यतित होत असतांनाही देव आणि देवेन्द्र, देवलोकीचे वैभव आणि मुक्त जीवन विसरू शकत नव्हते. देव आणि दैत्यांवर मर्त्य लोकींच्या विविध जबाबदाऱ्याही टाकलेल्या होत्या. त्या निष्काम तत्परतेने पार पडणेही आवश्यक वाटत होते. पाताललोकीहून पुन्हा देवलोकी कसे जावे याचा विचार स्वस्थ बसू देत नव्हता. महाबली दैत्यराजांचे देवांप्रती असलेले औदार्य विलक्षण असले तरी आपण आश्रित असल्याची भावना संपत नव्हती. देवेन्द्रांनी देवांशी विचार विनिमय करून मार्ग काढावयाचे ठरविले. काही केल्या मार्ग सापडत नव्हता. इंद्रदेवांनी नारदांने स्मरण केले. नारदांनी पाताललोकी प्रत्यक्ष येणे आणि इंद्रदेवांना परामर्श देणे या दोन्ही गोष्टी राजकीय औपचारिकतेला बाधा आणणाऱ्या होत्या. म्हणूनच ध्यानमग्न अवस्थेत परस्पर संज्ञापन होणे इंद्रदेवांना आवश्यक वाटले. देवेन्द्रांनी नारदांना आत्मसंवेदनेने निमंत्रित केले.

“हे नारद मुने, इंद्रदेवांना देवलोकीचे साम्राज्य परत कसे मिळाले? त्यासाठी कोणता संघर्ष करावा लागला, हे ऐकण्यास मी उत्सुक झालो आहे.” व्यासांनी नारदांना काहीशा उताविळपणे विचारले.

“हे व्यास मुने, आपली उत्कंठा लक्षात घेऊन मी समुद्रमंथनाचे हरिकीर्तन आपणास कथन करतो. हे हरिकीर्तन हरिअवतारी भगवान कच्छांनी स्वमुखाने आपणासह सागरास कथन केले आहे.”

“हे नारद मुने, समुद्रमंथनासाठी भगवंतांनी कूर्मावतार धारण केला. एक प्रकारे देवेन्द्रांसह सर्व देवांवर त्या अनंताचे अनंत उपकार झाले असेच म्हणावे लागेल नाही काय?”

“हे व्यास मुने, त्रिदेव सृष्टीसंचलनासाठी विविध प्रकारे कार्यरत

असतात. मोठ्या वत्सल भावनेने ते सर्व लोकीची क्रीडा घडवितात. त्यात भगवत्भक्तांना सहाय्य हे भगवंतांचे अनन्य आत्माविष्करण आहे. वास्तविक पाहता त्रिदेवांच्या उत्पत्तीसह सर्व लोकीचे चलन हे त्या परतत्त्वाचे परउपकार्य आहे. त्यामुळे भगवंतांच्या क्रीडेला उपकार असे संबोधता येत नाही!”

“हे नारद मुने, आपल्या परमात्मतत्त्व क्रीडन तत्त्वनिवेदनाने मी धन्य झालो. माझे अंतःकरण प्रकाशमान झाले. या आत्मप्रकाश पर्वात हरिकीर्तन नौकेतून प्रवास करण्यासाठी मी उत्सुक झालो आहे.”

“हे व्यास मुने, महाबली दैत्यराजाच्या आश्रयी असलेले देवेन्द्र अस्वस्थपणे माझे चिंतन करीत होते. त्यांना परावलंबी अवस्थेत दैत्यराज्यात ऐश्वर्य भोगण्याचा वीट आला होता; परंतु विष्णुभगवंतांची आज्ञा भंग करणे शक्य नव्हते आणि महाबली दैत्यराजांना आव्हान देऊन पुनर्राज्य संपादन करणेही शक्य नव्हते. आत्मसंज्ञापनात, आत्मसंवेदनेद्वारा, मी इंद्रदेवांना विष्णुभगवंतांशी संज्ञापनाद्वारे राज्य परत मिळविण्याविषयीचा उपाय विचारावा असे सांगून त्यांना, भगवंतांच्या कूर्मअवताराची वेळ आली आहे. देवलोकीचा संपूर्ण उद्धार आणि पुनर्स्थापना करण्यासाठी विष्णुभगवंत उत्सुक आहेत, याविषयीचे भविष्य कथन केले. ते ऐकून इंद्रदेव आनंदित होऊन सर्व देवांसह ध्यानमग्न अवस्थेत विष्णुभगवंतांना शरण गेले.”

“हे नारद मुने, विष्णुभगवंतांनी देवेन्द्रांना कोणता मार्ग सुचविला?”

“हे व्यास मुने, विष्णुभगवंतांनी इंद्रदेवांना सांगितले- हे देवेन्द्रा, महाबली दैत्यराज अतिशय नीतिमान व उदार आहेत. देवलोकीची सर्व संपत्ती व वैभव विधिलिखितानुसार शंभर अश्वमेध केल्यानंतरच प्राप्त होऊ शकते हे त्यांना विदित आहे. महाबली दैत्यराज ही संपत्ती हस्तगत करू इच्छित नाहीत; परंतु त्याचबरोबर ते स्वतः ही स्वर्गलोकीची संपत्ती आपणासही देऊ शकत नाही हे ही त्यांना ज्ञात आहे. हे देवेन्द्रा, आपण मैत्रभावाने, त्यांना संपत्ती मिळविण्यासाठी सहाय्य करण्याचे सुचवावे.

आपल्या उभयतांच्या प्रयत्नांना मी स्वतः सहाय्य करीन. मात्र देव आणि दैत्य ही त्रिदेवांच्या सहाय्याने परतत्वाने केलेली निर्मिती असल्याने आपल्या स्पर्धेत मी कोणाच्याही बाजूने सहभागी होणार नाही; परंतु सहाय्यभूत अवश्य होऊ. हे देवेन्द्रा, महाबली दैत्यराज, आपण आश्रयाला असूनही बरोबरीच्या नात्याने वागतात. त्यामुळे ते आपणास स्वर्गलोकीचे राज्य दानही करणार नाहीत. त्यामुळे त्यांनाही आपणास देवलोकीचे साम्राज्य मिळविण्यासाठी आव्हानच द्यावे लागेल. त्याही महायुद्धात विधिलिखिताप्रमाणे आम्ही सहाय्यभूत होऊ; मात्र दैत्यराजांचे श्रेष्ठत्व आणि ज्येष्ठत्व मान्य करूनच आपणास लढावे लागेल. हे देवेन्द्रा, दैत्यराज राक्षसी अहंकाराने आपले ज्येष्ठत्व व श्रेष्ठत्व गमावतात. तेव्हाच दैत्यांवर विजय मिळविता येतो; कारण दैत्यही त्रिदेवांचे व परमात्मतत्त्वाचे अनन्यभक्त असले तरी ते तामस गुणांनी युक्त असल्यामुळे त्यांना निरहंकारी होता येत नाही, हा त्यांचा स्वभाव आहे. हे जाणून आपण उपकारित असूनही त्यांना आव्हान देणे योग्यच ठरेल; कारण आपण सर्वलोकी निष्काम कर्मतत्त्वाने कल्याणकार्य करण्यासाठी भक्तीरूप सेवा करणार आहात. ह्या सात्विक भावांचा नेहमीच गुणात्मक विजय होत असतो, हे ध्यानी असू द्यावे.”

“हे नारद मुने, प्रत्यक्ष विष्णुभगवंतांच्या मुखींचे हे गुणसंघर्षण तत्त्वज्ञान ऐकून आम्ही वास्तविक व्यवहार उपचाराच्या संदर्भात निःशंक झालो आहोत. या मधुर हरीकीर्तनात असेच रमून जावे असेच आम्हास वाटते; तथापि देवेन्द्रांनी बलींना कोणत्या प्रकारे समुद्रमंथनास प्रवृत्त केले, ते कृपा करून आम्हास सांगावे. हे नारद मुने, आपल्या ज्ञानदानाशिवाय हे घडणे कसे बरे शक्य आहे?” व्यासांनी नारदमुनींना वृत्तांत सांगणास आवाहीत केले.

“हे व्यास मुने, भगवान विष्णूंची आज्ञा आणि अभय मिळताच इंद्राने सूतलोकी बलींना आव्हान देण्याचे ठरविले. हे समजताच बलीराजे क्रोधित झाले. त्यांनी इंद्राला मारावयाचे ठरविले. येथे मला हस्तक्षेप

करणे भाग पडले. मी दैत्यराजास म्हणालो, हे राजा इंद्र श्रीहीन आहेत. आपल्या आक्रमणाने त्यांचे राज्यही आपल्या आधीन झाले आहे व रत्नांसह संपत्तीही समुद्रात विलीन झाली आहे. तेव्हा ते आव्हान देत नसून आपल्या आश्रयास आले आहेत हे आपण ध्यानी घ्यावे. हे दैत्यराज, आपण देवांचे बंधूवर आहात. देव आणि दैत्य यांचे सन्मानपूर्वक जगणे हे प्राक्तनाधीन आणि धर्माधीन आहे हे आपण लक्षात घ्यावे आणि उदारमनस्कतेने त्यांना सहाय्य करावे. आपल्या आश्रयाला अनेक वर्षे राहिलेले इंद्र, आपल्याला आव्हान देणे शक्य नाही. उलट देवेन्द्र आपणाकडे याचना करण्यासाठी येत आहेत हे आपण लक्षात घ्यावे- हे व्यास मुने, माझ्या निवेदनाने बलीराजे प्रसन्न झाले. समोर आलेल्या देवेन्द्रांचा सन्मान करून त्यांनी इंद्रांना सर्व देवांसह बलीराज दरबारात येण्याचे कारण विचारले. माझ्या मध्यस्थीने हे घडत आहे हे लक्षात येऊन देवेन्द्रांनी कृतज्ञतापूर्वक कटाक्ष माझ्याकडे टाकून हसत हसत बरोबरीच्या नात्याने आणि आत्मविश्वासाने बलीराजांना विनविले- इंद्रदेव म्हणाले- हे महाप्रतापी बलीराजा, अनेक वर्षे आम्हास आश्रय देऊन आपण उपकृत केले आहेत; तथापि देवांनी अशा तऱ्हेने काल व्यतित करणे हे कल्पधारणेस उचित नाही हे आपण जाणता. तसेच देवलोकीची रत्ने आणि संपत्ती सागरात विलीन झाल्याने त्याचा आपणासही उपयोग नाही. तेव्हा सागरातून स्वर्गीय रत्ने परत मिळविण्यासाठी आपण आम्हास सहाय्य करावे. समुद्रमंथन केल्याने ते शक्य होईल- हे व्यास मुने, इंद्राचे हे वक्तव्य ऐकून बलीराजे प्रसन्न झाले. तथापि राजनितीज्ञ आणि धर्मज्ञ बलीराजांनी आमच्याकडे पाहून पृच्छा केली. ते म्हणाले- हे महर्षी नारद मुने, आपण सर्वज्ञ व सर्वसाक्षी आहात. केवळ सहाय्य म्हणून समुद्रमंथनात सर्व दैत्यांनी सहभागी व्हावे व केवळ श्रमदान करावे हे दैत्यवृत्तीस कसे शोभनीय होईल? - हे व्यास मुने, बलीराजांचा हा निरुत्तर करणारा प्रश्न ऐकून देवेन्द्र भयभीत झाले. त्यांनी मनोमनी महाविष्णूंची करुणा भाकली. त्यांची ही अवस्था पाहून बलीराजे मिशिकलपणे स्मित करित होते.”

“हे नारद मुने, बलीराजांचे म्हणणे खरोखरीच निरुत्तर करणारे आहे. पण मग समुद्रमंथन प्रसंगासाठी बलीराजे कसे सिद्ध झाले? आपण कोणता उपाय योजला हे ऐकण्यास मी उत्सुक आहे.” व्यासमुनींचा प्रश्न ऐकून नारद वृत्तांत सांगण्यास उत्सुक झाले ते म्हणाले-

“हे व्यास मुने, मी बलीराजांना म्हणालो- हे उदारमूर्ते, धर्मवान दैत्यराज, आपण आपल्या बांधवांना सहाय्य करणे हे कल्पधर्मास संमत आहे. याचे ज्ञान आपणास आहे. त्याचबरोबर हे दैत्यराज महाबली, आपल्या सहाय्याने ब्रह्मांडनिर्मात्यास आपण सहाय्य करणार आहात. त्याचबरोबर आपले बलही वाढणार आहे आणि देवलोकास पुनर्राज्य प्रदान करून आपण पितृऋणातून मुक्तही होणार आहात.”

“हे नारद मुने, बलीराज पितृऋणातून कसे मुक्त होणार?” व्यासांनी मर्मभेदक प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, देव आणि दैत्य हे एकाच पितृकुलातून जन्मास आले आहेत. हे आपण जाणता. तथापि त्यातूनच कल्पांतापर्यंतचा भ्रातृभावातील वैरभाव अर्थात भाऊबंदकी निष्पन्न झाली आहे. ती नष्ट व्हावी असे विश्वनिर्मात्यास वाटते. हे आपण जाणता. हा द्वेषभाव नष्ट करण्याचे कार्य दैत्यच करू शकतील हे महाबलीराजांना ज्ञात होते.”

“हे नारद मुने, आपल्या प्रस्तावाचा बलीराजांनी स्वीकार केला का? तो कोणत्या स्वरूपात केला हे आम्हास सांगावे.”

“हे व्यास मुने, बलीराजा उत्सुक झालेला पाहून मी विधींकडे कटाक्ष टाकला. मी सांगण्यापेक्षा कालविधींनी बलीराजांना ऐकविणे आवश्यक वाटले आणि विधींनी आकाशवाणी स्वरूपात मार्गदर्शन केले- देव व दैत्य तुम्ही क्षीरसमुद्राचं मंथन करावं. त्यानं तुमच्या बलाची वृद्धी तर होईलच पण स्वर्गींचे ऐश्वर्य पुन्हा प्रस्थापित होईल. त्यासाठी मंदराचलाची रवी करावी. वासुकी नागाची दोरी करावी आणि देव व दैत्य यांनी मिळून समुद्राचं मंथन करावं - हे व्यास मुने, ही वाणी ऐकून देव व दैत्य समुद्रमंथनास तत्पर झाले. ते सूर्यकांतिमान मांदार पर्वताकडे

गेले. हा पर्वत रत्नांची खाण आणि सुगंधी फुलांच्या वनांनी वैभवसंपन्न होता. देव आणि दैत्य आपल्याकडे आलेले पाहून त्याने काहीसे दुर्लक्ष केले. दैत्यांनी पर्वत हलविण्यास प्रारंभ केला तेव्हा पर्वतराजांना काहीसा क्रोध आला. त्यांनी प्रत्यक्ष शिवांना मनोमनी प्रश्न केला. त्याचवेळी सर्व देवांनी पर्वतराजास प्रार्थना केली. त्यावेळी शिवसंकेताप्रमाणे पर्वतराजांनी सहाय्य करण्याचे मान्य केले. पर्वत हालू लागला. दैत्यांना तो आपला विजय वाटला. मेघगर्जनेसारखे हास्य करीत पर्वतराज म्हणाले- हे अहंकारवश दैत्यांनो, शिवसंकेतानुसार व देवांच्या प्रार्थनेनुसार मी सहाय्य करावयाचे ठरविले आहे. वास्तविक आपण मला पेलू शकणार नाही. शिवाय देवेन्द्रांनी तर माझे पंखच छाटून टाकले होते. मग मी आपणा उभय पक्षांना वश का व्हावे? दोन्ही पक्षांनाही पर्वतराजांचे वक्तव्य औधत्यपूर्ण वाटले. त्यांनी बलप्रयोगाने पर्वतास उचलून धरण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांना त्याचे वजन सहन झाले नाही. पर्वतराज त्यांच्यावरच कोसळून पडला. त्यामुळे दोन्ही पक्षांतील काही लोक चिरडले गेले. काही मारले गेले. काही मूर्च्छित झाले. हे व्यास मुने, तेव्हा कुठे देव आणि दैत्य यांना आपली चूक कळून आली. त्या दोन्ही पक्षांनी तरी सुद्धा मला विचारले - हे नारद मुने, आपल्या परामर्शानुसार आणि आकाशवाणीस अनुसरून आम्ही मांदार पर्वतास पेलण्याचा प्रयत्न करूनही असे का बरे घडावे? - हे व्यास मुने, तुमच्याप्रमाणेच मलाही त्यांच्या प्रश्नाचे हसू आले. मी त्यांना म्हणालो - आपल्या उभय पक्षांना बल अहंकाराने ग्रासले आहे. अहंकाराने आपण भू पेलण्याचा प्रयत्न करीत आहात. वास्तविक भूस्थित सर्व अस्तित्वे धारण करण्याची शक्ती केवळ विष्णूभगवंतातच आहे. हे आपण राज्यभोगांमुळे विसरलात. त्याची आठवण करून देण्यासाठी पर्वतराज मांदारांनी आपणास शासन केले आहे. प्रत्यक्ष शिवही विष्णूभगवंत श्रीकृष्णांच्या चिंतनात मग्न असतात - हे व्यास मुने, माझ्या निवेदनाने लज्जित झालेले देव आणि दैत्य शरणागत वत्सल विष्णूभगवंतांना शरण गेले आणि आपले रक्षण करावे

अशी वारंवार प्रार्थना करून चराचर जगतास व्यापून असलेल्या भगवंतांचे मनःपूर्वक चिंतन केले. परमदयानिधी विष्णूभगवंत शरण आलेल्या देव, दैत्यांवर प्रसन्न झाले. ते स्वतः गरुडावर बसून तेथे प्रकट झाले. त्यांनी अगदी लीलया पर्वतराजांना आलिंगनपूर्वक स्वतःजवळ गरुडाच्या पाठीवर बसविले आणि क्षीरसमुद्रापर्यंत त्यांना घेऊन गेले. देव आणि दैत्य तेथे पोहोचल्यानंतर त्यांच्या समक्ष विष्णूभगवंतांनी पर्वतराजास देव दैत्यांना सहाय्य करण्याची विनंती केली. मग मात्र विनम्र झालेल्या देव, दैत्यांनी वासुकी नागाजवळ जाऊन त्यासही प्रार्थनापूर्वक विनंती केली. वासुकीनाग दोर होण्यास तयार झाले. गरुडध्वज विष्णूभगवान स्मितहास्य करीत देव दैत्यांना आशीर्वाद देऊन अंतर्धान पावले. तेव्हा मी भगवान शिवांकडे पाहून हास्य केले. या हास्याने संभ्रमित होऊन देव आणि दैत्य यांनी मला विचारले – हे नारद मुने, आता आम्ही काय करावे हे आपणच आम्हास सांगावे. त्यावर मी नारायणमंत्राचा जप करीत, भगवंतांची लीला अगाध आहे असे सुचवून, समुद्रमंथनास सुरुवात करण्यास सुचविले. पर्वतराज मांदारांची रवी आणि वासुकींचा दोर करून देव आणि दैत्य समुद्रमंथनास सिद्ध झाले. मंथन सुरू होताच पर्वतराज समुद्रात बुडून जाऊ लागले आणि वासुकी हतबल झाल्याचे सांगू लागले. तेव्हा देव आणि दैत्य यांनी पुन्हा विष्णूभगवंतांची प्रार्थना केली. त्यांची प्रार्थना ऐकून आकाशवाणी झाली – हे देव- दैत्यांनो स्वर्ग, मृत्यू आणि पाताळ या त्रैलोक्याच्या स्थैर्यासाठी भगवंतांच्या अवतारकार्याची वेळ आली आहे. पर्वतराज विष्णू भगवंतांच्या अवतारकार्याची वेळ आली आहे. पर्वतराज विष्णूभगवंतांच्या अवतारकार्यासाठीच अधीर झाले आहेत. भगवंत प्रकट होताच ते स्थिर होतील – आकाशवाणी ऐकून सर्व चराचर भगवंतांच्या स्वागतास सिद्ध झाले. अकस्मात समुद्र उचंबळू लागला. अवकाश दोलायमान झाले आणि एक महाकाय पर्वतप्राय चतुष्पाद जीव अवकाशातून पृथ्वीवर सरसरला. आपल्या करुणापूर्ण नयनांनी त्या जीवाने स्नेहवर्षाव केला. पृच्छ लवलवत त्याने निमिषार्धात समुद्रात झेप घेतली. विष्णूभगवान

कच्छरूप धारण करून क्षीरसमुद्रात प्रकटले. ते कोठे गेले; कसे दिसले याविषयी संभ्रम होऊन “कच्छ कच्छ” असे उद्गार देव-दैत्यांच्या मुखातून बाहेर पडले. भगवान कच्छांनी पर्वतराज मांदारास आपल्या पृष्ठभागी सावरून धरले. चराचर आनंदाने भरून गेले. देव-दैत्यांनी विष्णूभगवंतांचा जयजयकार करीत समुद्रमंथनास प्रारंभ केला – हे व्यास मुने, भगवंतांच्या अलौकिक दर्शनाने मी नारायण चिंतनात मग्न झालो.”

“हे नारद मुने, भगवान विष्णूंच्या कच्छरूप अवतार दर्शनाने आम्ही धन्य झालो. हे नारद मुने, समुद्रमंथन कसे कसे होत गेले याचा वृत्तांत ऐकण्यास आम्ही उत्सुक आहोत. कारण केवळ भगवंतांच्या कृपाप्रसादाने आम्हास हे भाग्य प्राप्त होत आहे.” व्यासांनी विनविले.

“हे व्यास मुने, मंथनाच्या रूपाने होणाऱ्या संघर्षामुळे समुद्रातून वडनावल प्रकट झाला व त्यातून हालाहल नावाचे विष उत्पन्न झाले, हे माझ्या लक्षात आले. त्या विषामुळे ब्रह्मांड भस्मीभूत होईल हे लक्षात घेऊन मी देव- दैत्यांना म्हणालो- समुद्रमंथन तात्काळ थांबवा; अन्यथा वडवानलातून प्रकट झालेल्या हालाहलामुळे त्रैलोक्य भस्मसात होईल; परंतु हे व्यासमुने, समुद्रमंथनात दंग असलेल्या आणि वडवानलामुळे उत्साही झालेल्या देवदैत्यांनी माझ्या बोलण्याकडे लक्ष दिले नाही. मंथनातून जे हालाहल नावाचे विष प्रकटले होते, ते दशदिशांना पसरू लागले आणि त्यात त्रैलोक्य भस्म होऊ लागले. हे प्रत्यक्ष दिसू लागल्यावर मात्र देव आणि दैत्य भानावर आले. त्यांनी मंथन थांबवून दिगमूढतेने माझ्याकडे पाहिले.”

“हे व्यास मुने, मीही खट्याळपणाने नारायणमंत्रात दंग झालो. देव आणि दैत्य यांनी हताशपणाने मला आवाहित केल्यानंतर मी म्हणालो- नारायण, नारायण! हे देव आणि दैत्यांनो, मी तुम्हास वेळीच सावध केले होते; तथापि आपण मंथनात दंग होता. आपल्या अतिमंथनामुळे हे कालकूट निष्पन्न झाले आहे. विष्णूभगवंत तर कच्छरूप धारण करून आपणासच सहाय्य करीत आहेत. तेव्हा हे प्रलयकारी विष केवळ

प्रलयंकर त्रिनेत्रधारी महादेवच धारण करू शकतील. आपण त्यांना शरण जावे- देव आणि दैत्य हे अनन्यभावाने शिवांना शरण गेले. आपल्या प्रिय भक्तांसाठी शिव प्रकट झाले. त्यांनी आपले अवकाशव्यापी रूप प्रकट करून स्नेहाळ नजरेने कालकूटाकडे पाहिले. हालाहल कालकूट विष शिवांना शरण गेले. शिवकृपेने कालकूटातील सर्व दोष नाहीसे होऊन कालकूट शांत झाले. त्या प्रलयंकारी कालकूटाने शिवांना प्रार्थनापूर्वक, शिवांमध्ये सामावून घेण्यासाठी विनविले. शिवांनी त्रैलोक्याच्या संरक्षणासाठी आणि भक्तांना आश्रय देण्यासाठी हे कालकूट विष आपल्या कंठात धारण केले. कालकूट विषाचे दर्शन सतत सर्वांना व्हावे आणि अनावश्यक कर्मातिरेकाने प्रलय ओढवला जातो याचे भान रहावे यासाठी भगवान शिव निलकंठेश्वर झाले. देव, दैत्य, मानव यांना महादेवांनी कालकूटापासून मुक्त करून शांत केले. महादेवांच्या जयजयकाराने अवकाश भारून गेले. शिवांची आज्ञा घेऊन देव आणि दैत्यांनी समुद्रमंथनास अतिसावधानतेने सुरुवात केली.”

“हे महर्षी नारद मुने, हालाहल प्राशन प्रसंगातील शिवदर्शनाने विश्वातील शिवकारुण्याचा प्रत्यय आला. हे सर्वसाक्षी मुने, समुद्रमंथनातून अन्य कोणती रत्ने ऋषीगणांनी अनुभवली हे ऐकण्यास मी उत्सुक आहे.” व्यासांनी पुन्हा पृच्छा केली.

“हे व्यास मुने, देव आणि दैत्य यांनी मांडलेला समुद्रमंथन प्रसंग आम्ही सर्व ऋषीलोक ब्रह्मदेवांच्या सहाय्याने अनुभवत होतो. निष्पन्न झालेल्या समुद्रमंथनोद्भव मौल्यवान रत्ने, वनस्पती, धातू यांच्या व्यवस्थापनाची आणि देवेन्द्रांना सहाय्य करण्याची आज्ञा ब्रह्मदेवाने ऋषीलोकाला दिली होती. हालाहलांचा उद्धार झाल्यानंतर एकापाठोपाठ असंख्य मौल्यवान गोष्टी समुद्रमंथनातून वर येऊ लागल्या. स्वर्गसंपत्ती स्वर्गसिद्ध व्हावी अशी समजूत प्रत्येक वेळी घालण्यात ऋषींना अथक परिश्रम करावे लागत होते. प्रथम देव-कार्याच्या सिद्धीसाठी अमृतमय कलांनी परिपूर्ण असा चंद्र प्रकट झाला. पाठोपाठ साक्षात सुरभि अर्थात्

कामधेनू प्रकट झाली. ती विविध रंगांच्या गार्थींनी वेढलेली होती. ऋषींनी चंद्रदेवांना आकाशात स्थापित केले तर गार्थींना भूतलीचे गोधन म्हणून स्वीकारले. पाठोपाठ कल्पवृक्ष, पारिजात, चूत व संतान हे चार वृक्ष प्रकट झाले. पाठोपाठ सर्व रत्नांमध्ये श्रेष्ठ असे कौस्तुभ रत्न प्रकटले. ते आपल्या प्रकाशाने तीनही लोकांना प्रकाशित करत होते. देवांनी ते रत्न श्रीविष्णूंना अर्पण केले. स्वर्गीय संपत्ती असल्यामुळे दैत्यांना त्याचा उपयोग नव्हता. त्यामुळे त्यांनी देवांच्या या समर्पणास अनुमोदन दिले. त्यानंतर उच्चैश्रवा नावाचा अश्व, इंद्राचा मौल्यवान हत्ती ऐरावत व त्याच्याबरोबर चौसष्ट श्वेतवर्णाचे हत्ती प्रकट झाले. ऐरावताच्या गंडस्थलातून मधाची धार वाहात होती. यानंतर मात्र समुद्रातून उग्र व उन्मादक वस्तू बाहेर येऊ लागल्या. त्यात मदिरा, भांग, काकडाशिंंगी, लसूण, गाजर, धतुर आणि पुष्कर अशा अनेक वस्तू बाहेर आल्या. त्यांना समुद्रकिनाऱ्यावर स्थान मिळाले. दैत्यांनी या वस्तूंवर झडप घालण्याचा प्रयत्न केला; तथापि शिवस्वरूप अगस्त्यांनी देव आणि दैत्यांना आपल्या अमोघ वक्तृत्वाने शांत केले आणि सर्व वस्तूंना समुद्रकिनाऱ्यावरील विविध शिखरांवर स्थापित करण्याचा परामर्श दिला. यानंतर देव आणि दैत्य या दोहोंनाही वंदनीय आणि मातृस्वरूप असलेली, सर्व भुवनांनी गौरविलेली, अधिेश्वरी, महारूपा देवी महालक्ष्मी प्रकटली. ब्रह्मदेवांची वेदांत विद्या, मूलविद्या, ब्रह्मविद्या, वाणी, वृद्धी, सिद्धी, आज्ञा, आशा अशा अनेकविध कला असलेली व त्या नावांनी ओळखली जाणारी माया वैष्णवी देव आणि दैत्यांची मंथनक्रीडा पाहात होती. देव आणि दैत्यांनी या महादेवीला वंदन केले. त्याचवेळी विश्वधारक मुकुंदाकडे महालक्ष्मीने प्रेममय कटाक्ष टाकला. ही कमलजा हत्तीवर स्वार होऊन पुढे आली. क्षणभर मंथन थांबले. प्रत्यक्ष विष्णू प्रकट झाले. या महालक्ष्मीने भगवान विष्णूंच्या गळ्यात दिव्यमाला अर्पण केली. विष्णूंच्या वामांगी उभे राहून तिने स्वर्ग, मृत्यू आणि पाताळ या त्रैलोक्यातील संपत्ती सतत वृद्धीगत होईल असा आशीर्वाद दिला. त्रैलोक्याची धारणा करणाऱ्या लक्ष्मीनारायणांना

देव, दैत्य, सिद्ध, अप्सरा, किन्नर, चारणगण आदि सर्वांनी वंदन करून जयघोष केला. ऋषीलोकांनी देव आणि दैत्यांना पुन्हा समुद्रमंथन करण्याचे आवाहन केले. तेव्हा महाबलीराजांनी पृच्छा केली – सर्व संपत्ती पुनर्प्राप्त झाल्यानंतर समुद्रमंथन थांबविण्यास काय हरकत आहे? – हे व्यास मुने, या प्रश्नामुळे देव आणि दैत्य सारेच काहीसे संभ्रमित झाले.”

“हे नारद मुने, बलीराजांचा प्रश्न बरोबरच आहे. ज्या कार्यपूर्तीसाठी समुद्रमंथनास साहाय्य करण्यासाठी बलीराज तयार झाले होते, त्या कार्याची सिद्धी तर झाली होती.” व्यासांनी अज्ञानदर्शक प्रश्न केला.

“नारायण, नारायण! हे व्यास मुने, आपणही आमच्यासारखे त्रिकालज्ञ आहात. तरीदेखील आपण अज्ञानमूलक प्रश्न कसे करता? कथा ऐकण्यातील उत्सुकता हेच यामागील कारण आहे हे आम्ही जाणतो. हे व्यास मुने, आम्ही बलीराजांना आठवण करून दिली. – आकाशवाणीने बलवृद्धीचे भाकित केले होते. देव, दैत्य या सर्वांनाच उपयुक्त आणि प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूप करणाऱ्या गोष्टींची उत्पत्ती अद्याप होणार असल्याचे आम्ही त्यांच्या निदर्शनास आणून दिले. आमचे वक्तव्य त्रिदेव आणि समस्त ऋषीगण आनंदनिर्भरतेने ऐकत होते. मोठ्या जिज्ञासेने आणि उत्साहाने देव आणि दैत्य पुन्हा समुद्रमंथन करू लागले.”

“हे नारद मुने, समुद्रमंथनातून घडलेल्या दिव्य उपलब्धींची कथा आम्हास सांगावी. दिव्य शक्तींच्या जन्मकथा ऐकण्यासाठी आम्ही उत्सुक झालो आहोत.” व्यासमुनींनी नारदांना विनविले.

“हे व्यास मुने, समुद्रमंथनाच्या या उत्तरार्धात प्रथमतः महातेजस्वी, दैदिप्यमान तारुण्य असलेले धन्वंतरी प्रकट झाले. शिवशंकरांप्रमाणेच त्यांनी मृत्यूवर विजय मिळविला होता. आपल्या हातात अमृताने भरलेला कलश घेऊन ते प्रकट झाले होते. साक्षात विष्णूस्वरूप असलेल्या धन्वंतरीच्या दिव्य सौंदर्याने अवघे विश्व दिपून गेले; परंतु वृषपर्वा नावाच्या दैत्याने सर्वांचे लक्ष चुकवून अमृतकुंभ बलपूर्वक हिसकावून घेतला. बलीराजे आणि सर्व दैत्य आनंदाने भान विसरून समुद्रमंथन सोडून

वृषपर्वाच्या मागे धावत निघाले. बलीराजांच्या आज्ञेप्रमाणे वृषपर्वा थेट पाताललोकी गेले. मागोमाग दैत्य आणि देवही पाताळलोकी पोहोचले. तेव्हा बलीराजाने देवांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. बलीराज म्हणाले – हे देवेन्द्रा, तुमच्या विनंतीनुसार स्वर्गीय रत्नमय सामग्री आपणास मिळाली आहे. आम्ही तर केवळ अमृतकुंभच मिळविला आहे. तेव्हा तुम्ही प्रसन्न वृत्तीने स्वर्गास जाऊन स्वर्गाचे राज्य करावे. – हे व्यास मुने, बलीराजांचे हे तर्कशुद्ध वक्तव्य ऐकून देवांचा मनोरथ भंग झाला.”

“म्हणजे? हे नारद मुने, देवांना अमृत मिळालेच नाही का?” व्यासांनी अधिरतेने विचारले.

“हे व्यास मुने, आपण सर्वज्ञ असूनही कथा ऐकण्यास अधिर व्हावे हे आपल्या अनन्यभक्तीस शोभून दिसणारेच आहे. कृष्णभक्तीने कृष्णस्वरूप होऊ पाहणाऱ्या सद्भक्ताला ही अधिरता शोभून दिसणारी आहे. हे व्यास मुने, मी आणि ऋषीगण भगवंतांची लीला पाहण्यासाठी देव आणि दैत्यांच्या मागोमाग तेथे पोचलो होतो. देवांची ही वैफल्यग्रस्तता पाहून मला राहवले नाही. मी नारायणांचे ध्यान केले. गरुडध्वज भगवान ऋषीगणांसमक्ष आल्यावर मी भगवंतांना म्हणालो – हे भगवन्, आपली योगलीला पाहण्यासाठी आम्ही सर्व ऋषीगण अधिर झालो आहोत. आपल्या योगलीलेने देवगणाला अक्षयदान देऊन आम्हास लीलादर्शन घडवावे अशी आमची प्रार्थना आहे. – भगवंत ‘तथास्तु’ म्हणाले आणि तात्काळ विष्णू भगवंत मोहिनीच्या रूपाने प्रकट झाले. त्याचवेळी भगवंतांच्या योगमायेने दैत्यांमधील तामसवृत्तीला महापूर आला आणि ते आपसातच कलह करू लागले. मोहिनीस्वरूप भगवंतांचे अलौकिक दर्शन झाल्यामुळे देव अमृतकुंभही विसरून गेले आणि ऋषीगण भगवंत नामस्मरणात तल्लीन झाले. आपल्या दैत्यगणातील कलह पाहून मोहिनीच्या दिव्य लावण्याने संमोहित झालेले बलीराज देवी मोहिनीस म्हणाले – हे महाभागे, आपल्या लावण्याने मी संमोहित झालो आहे. विश्व स्तंभित झाले आहे. तुझ्या दिव्य तेजाला मी अभिवादनपूर्वक शरण येतो.

आमच्यातील कलह थांबवून, तूच आम्हास अमृतवाटप करावे अशी मी मनिषा व्यक्त करतो. - हे व्यास मुने, बलीना अधिक मोहित करण्यासाठी मोहिनीस्वरूप भगवंत म्हणाले- हे बलीराज, आपण सर्वज्ञ आहात. असत्यता, साहस, माया, मूर्खता, लोभ, अपवित्रता आणि निर्दयता हे स्त्रीमधील स्वाभाविक दोष आपणास ज्ञात आहेत. हे दोष तिच्या लावण्याची शस्त्रे आहेत. या शस्त्रांनी ती धूर्तपणे पुरुषांना भुलविते, हे आपण जाणता. तरीसुद्धा प्रथमदर्शनीच आपण माझ्याशी मित्रभाव स्वीकारून विश्वास कसा टाकता? - हे व्यास मुने, भगवंतांच्या या कौशल्यपूर्ण बोलण्याने बलीराज अगदीच संमोहित झाले. ते म्हणाले- हे प्रिय देवी, तूच तुझ्या शुभ हस्ते आम्हास अमृताचं वाटप करावस. तू देशील तेवढेच अमृत आम्ही घेऊ. - हे व्यास मुने, बलीराजांचे हे निर्वाणीचे बोलणे ऐकून माझ्या मनात भयशंका निर्माण झाली. मी, दैत्यांना प्रिय असलेल्या महर्षी अगस्त्यांकडे माझा संप्रमित कटाक्ष टाकला. सामंजस्याची मूर्ती असलेले कुशल मध्यस्थ, आपल्या गोत्रज प्रिय दैत्यांना म्हणाले- हे बलीराज, अमृतासारखे मंगलमय पेय कलहाने दूषित झालेल्या अशुभ पर्वात घेऊन अमृताची शक्ती व्यर्थ करणे आहे. तेव्हा आणखीही अनेक मौल्यवान गोष्टी समुद्रातून निष्पन्न होणार आहेत. तेव्हा त्या निष्पन्न करण्यासाठी पुन्हा समुद्रमंथन सुरू करावे. तोपर्यंत आपण या महादेवींच्या हाती कलश देऊन तो सुस्थळी सुरक्षित ठेवावा - अगस्त्य महादेवींना हात जोडून प्रार्थनापूर्वक म्हणाले- हे महादेवी, बलीराजांचा आपणावर विश्वास आहे. तेव्हा कलह संपेपर्यंत व अन्य महत्त्वाच्या गोष्टी निष्पन्न होईपर्यंत आपण अमृतकलशाचा सांभाळ करावा असे आम्हास वाटते. - अगस्त्य ऋषींचे समर्पक बोलणे ऐकून महादेवी बलीराजांना म्हणाली - हे बलीराज, ऋषीवर्य म्हणतात ते बरोबर आहे; तथापि आपण पाताललोकीचे राजे आहात. संरक्षण हे आपले काम आहे. तेव्हा कलह संपेपर्यंत दैत्यांनी व्रती राहून उर्वरित समुद्रमंथनोत्तर आपण म्हणत असाल तर आपल्या प्रीतिवश मी माझ्या हाताने त्याचे वाटप करीन. आपण माझ्यावर विश्वास

आणि प्रेमाचा वर्षाव केला आहात. त्यामुळे मी आपणास वश झाले आहे.” नारदांनी सांगितले.

“हे नारद मुने, दैत्यांची यावर काय प्रतिक्रिया झाली? देवासुरांचे क्षीरसागर मंथन पुढे सुरू राहिले काय?” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, अमृतकुंभ हाती आल्यानंतर आणि स्वर्गाची सर्व रत्ने व संपत्ती परत मिळाल्याचे पाहून बलीराजांनी यापुढे समुद्रमंथन थांबविण्याचा निर्णय घेतला. त्यांचा हा निर्णय ऐकून प्रत्यक्ष शिव, देव आणि ऋषी काहीसे निराश झाले. तथापि महामाया मोहिनीच्या साभिप्राय हास्याने सर्व मनोमनी स्वतःची समजूत करून घेऊन शांत झाले. योगमायेने बलीराजांसह सर्व दैत्यांना संबोधित केले. योगमाया म्हणाली - उद्या सूर्योदयी आपण सारे शुचिर्भूत होऊन अमृताचं वाटप करू. हे अमृत आपण हस्तगत केले आहे तरीसुद्धा आपल्या आश्रयाला असलेल्या देवांना अतिथी मानून वैदिक श्रुतीप्रमाणे यथाशक्ती दान करून अतिथींचा सत्कार करावा तसेच उपार्जित धनाचा दहावा भाग ईश्वराच्या प्रसन्नतेसाठी एखाद्या सत्कार्यासाठी खर्च करावा. दशदिशांना, लोकपालांना, गंधर्व, यक्ष, किंपुरुष, अप्सरा, ग्रहनक्षत्र यांनाही प्रसाद मिळावा. हे न्याय व धर्मविहित होईल. हे बलीराजा, आपण धर्मवेत्ते व न्यायपंडित आहात. तसेच आपण धर्मपरायण आहात, तेव्हा आपण याचा विचार करावा. महर्षी अगस्त्यांचा परामर्श घेतल्यास ते ही यास संमती देतील. - हे व्यास मुने, योगमायेच्या संबोधनानंतर पाठोपाठ अगस्त्य ऋषींनी, ‘साधु साधु’ अशी त्रिवार घोषणा करून योगमायेचे संबोधन धर्मशास्त्रसंमत असल्याचे जणू घोषित केले. त्यामुळे बलीराजांसह वृषपर्वा, नमुचि, शंख, बुद्बुद, सनल्हाद, कालनेमी, बिभीषण, वातापि, इल्वल, कुंभ, निकुंभ, प्रघस, सुंद, उपसुंद, शुंभ, निशुंभ आदि दैत्य प्रसन्न झाले. मुळातच योगमायेच्या संमोहनाने, सौंदर्याने मोहीत झालेल्या दैत्यांनी योगमायेचे बोलणे मान्य केले व सर्वजण आपापल्या शिबिरात यथावकाश निद्रावश झाले. बलीराजांचे आतिथ्य स्वीकारून योगमायाही शिबिरात

सुस्थळी निवासास गेली.” नारदमुनींनी घडलेला वृत्तान्त सांगितला.

“हे नारद मुने, दैत्यांनी खरोखरीच यथाधर्म व यथायोगमायाउक्त अमृतवाटप स्वीकारले काय, हे ऐकण्यास मी उत्सुक झालो आहे. योगमायेने सर्वांचे समाधान करून देवांना तृप्त कसे केले, ते आपण मला कथन करावे.”

“हे व्यास मुने, दुसऱ्या दिवशी प्रातःकाली योगमायेने अर्थात मोहिनीने सर्व दैत्यांना अमृतपानासाठी पाचारण केले. बलीराजांसह दैत्य आवर्लीमध्ये अमृतपानासाठी सिद्ध झाल्यानंतर योगमायेने महादेवांना वंदन करून अमृतवितरणाची सिद्धता केली. देवी मोहिनीने शिवांना वंदन करून वितरणाची सिद्धता केलेली पाहून बलीराजासह दैत्यांना अतीव आनंद झाला. प्रत्यक्ष बलीराज तर देवीस म्हणाले – हे सर्वांगसुंदर देवी मोहिनी, दैत्यांचे आराध्यदैवत महादेव शिवशंभो, यांना वंदन करण्याचे औचित्य दाखवून आपण आम्हास संतुष्ट केले आहे. जल, अमृत आणि विष या सर्व प्रवाहांना स्वतःमध्ये सिद्ध करून सर्वांसाठी प्रवाहित करणारे साक्षात शिव हेच या अमृताचे खरे दात्रे आहेत. हे देवी, आपण आता यथायोग्य क्रमाने अमृतवितरण करावे अशी मी आपणास प्रार्थना करतो – त्यावर योगमाया म्हणाली – हे असुरराज, आपल्या भक्तियुक्त अंतःकरणाने आणि उदार मनाने मी मोहित झाले आहे. देवांनाही आश्रय देऊन दैत्यांनी आपले दातृत्व सिद्ध केले आहे. म्हणूनच अतिथींना अमृतभाग वितरित करून मगच दैत्यगणास अमृत वितरित करावे असे मला सुचवावेसे वाटते; परंतु हे दैत्यराज, आपल्या आज्ञेस अनुसरूनच मी अमृताचे वितरण करीन. तेव्हा आपणच याविषयी सूचना करावी.”

“हे नारद मुने, भगवंतांची माया अपरंपार आहे. आपल्या विचक्षण व चातुर्यपूर्ण शैलीने त्यांनी देवांना प्रथम अमृत मिळविण्याचा केवढा सुलभ मार्ग शोधून काढला!” व्यास आनंदाने गहिवरून बोलले.

“हे व्यास मुने, खरी मेख तर इथेच आहे. देवी मोहिनीचे संमोहित करणारे चातुर्यपूर्ण बोलणे ऐकून शिवशंकरांचा आणि योगमायेचा त्रिवार

जयजयकार करून बलीराजाने एकवार दैत्यांकडे पाहून सांगितले. – हे देवी, तू आमच्या धर्मपरंपरेप्रमाणे आणि आमच्या हिताचा विचार करूनच अतिथींना प्रथम संतुष्ट करण्याचा परामर्श दिला आहे. शिवांना, ऋषींना आणि दैत्यगुरुंना प्रसन्न करण्याचा हा मार्ग आपण जरूर अवलंबावा. आम्ही देवांना निमंत्रित करतो. – बलीराजांनी सर्व देवांना वंदन करून निमंत्रित केले आणि अतिथीभाग घेऊन संतुष्ट होण्याची विनंती केली. बलीराजांच्या या कृतीने भगवान शिव, ब्रह्म, ऋषीगण सारेच संतुष्ट झाले. शिवांनी प्रकट होऊन बलीराजांना सांगितले – हे बलीराजा, तुझ्या या सत्कृतीने आम्ही संतुष्ट झालो आहोत. त्रैलोक्याधिपती लोकबंध विष्णूप्रमाणेच आपण त्रैलोक्यात वंदनीय व्हाल! – महादेवांचे हे उद्गार ऐकून बलीराजे व दैत्य अधिकच आनंदित झाले. देवीने योगमायेने प्रथम देवांना अमृत देण्यास प्रारंभ केला. देवांच्या पंक्तीमध्ये लोकपाल, गंधर्व, यक्ष, अप्सरा हेही समाविष्ट झाले; परंतु अमृतप्राशनाने देवादिगण तृप्त होत असतांनाच सूर्य आणि चंद्राने राहू नावाचा एक दैत्य देवांच्या पंक्तीस येऊन बसला असल्याचे सांगितले. देवी मोहिनीने सत्यता पडताळून बलीराजांच्या हे निदर्शनास आणून दिले. बलीराजांनी राहूला पंक्तीतून दूर जाण्याची आज्ञा दिली. तथापि देव आणि दैत्य दोघांबरोबर अमृत प्राशन करून आपण सर्वशक्तीमान व अमर होऊ या महत्वाकांक्षेने राहूने अक्राळविक्राळ रूप धारण करून, संपूर्ण अमृतकुंभ हस्तगत केला आहे व त्याचे रक्षणही केले आहे. दैत्यांशी शत्रुत्व करणाऱ्या देवांना अमृत मिळताच कामा नये असे आवेशयुक्त आव्हान राहूने दिल्याबरोबर, तामसी दैत्यांना त्याचे म्हणणे पटले. आणि बलीराजांची आज्ञा झुगारून दैत्यांनी देवांशी युद्ध सुरू केले. देवांबरोबर अमृतप्राशन केलेला राहू अमर झालेला आहे हे पाहून देव चिंतित झाले. देवांनी, चंद्रसूर्यासह भगवान विष्णूंना विनविले. महाकाय राहू चंद्रसूर्याच्या मागे लागला. तेव्हा विष्णू भगवंतांनी सुदर्शन चक्राचा वापर करून राहूचे मस्तक कापून

टाकले. देव आणि चंद्र सूर्य काहीसे निश्चिंत झाले. परंतु तेवढ्यात राहूचे कापलेले शिर आकाशात उडून गेले व ते चंद्राचा वेध घेत निघाले. ते पाहून चंद्र, भगवान शिवांना शरण गेले. शिवांनी चंद्राला अभय देऊन आपल्या जटांमध्ये चंद्रास सामावून घेतले. राहूने भगवान शिवांची स्तुती सुरू केली. व राहूही शिवांना शरण गेले. ते म्हणाले- महादेवा, आपणच या जगतास आनंदरूप आहात. चंद्र हे माझे भक्ष्य आहे. ते आपल्या जटांत सामावले आहे; पण मीही आपणास शरण आलो आहे, मलाही आपण आश्रय द्यावा.- भक्तवत्सल सर्वप्रिय सोमनाथ शिव, राहूलाही अभय देऊन बसले. राहूने शंकराच्या मस्तकावर प्रवेश केला. त्यावेळी चंद्राने अमृताचा स्त्राव करून स्वतःला वाचविण्याचा प्रयत्न केला. त्या अमृताच्या स्पर्शाने, शिवशंकरांच्या मस्तकी असल्याने, राहूचा उद्धार झाला. राहूस अनेक शिरे निर्माण होऊन, शिवांना प्रिय असलेली अनेक श्वेत पुष्पे निर्माण झाली. तसेच रुद्राक्ष फलांमध्येही राहूस स्थान मिळाले. शिवांनी राहूस आपलेसे करून एक प्रकारे हालाहलाप्रमाणे दैत्यांमधील विद्रोहासही स्वतःमध्ये पचविले. शिव आणि विष्णू यांनी राहूचे पारिपत्य करून देवांना मोठे बळ दिले. त्यामुळे इंद्रादि देवांना मोठाच उत्साह प्राप्त झाला. देवासुर संग्राम सुरू झालेला पाहून महर्षी अगस्त्यांनी शिवांना, मानवांसाठी अमृत वितरित करण्याची विनंती केली. विष्णूभगवंतांनीही महादेवांना, मानवांसाठी अमृतकुंभ प्रवाहित करावा अशी प्रार्थना केली. राहूचे पारिपत्य झालेले पाहून दैत्य, शिवांना शरण येण्याऐवजी उन्मत्त झाले होते. त्रिदेवांचा न्याय आणि शक्ती यांचा विचार न करता ते देवांवर तुटून पडले होते. त्यामुळे शिवांनी, आपले अनन्यभक्त असलेल्या मानवांसाठी अमृतवाहिनी सरिता उत्पन्न करून अगस्त्यांना तिचे सदैव रक्षण करण्यास सांगितले.”

“हे नारद मुने, देवासुर संग्रामाची फलश्रुती काय झाली, हे आपण मला सांगावे.” व्यासांनी उत्सुकतेने विचारले.

“हे महर्षे, देवासुर संग्रामात इंद्राने दैत्यांचा मोठाच संहार केलेला

पाहून, मी इंद्रदेवांना म्हणालो, - हे देवेन्द्रा, असुरांचे प्रमुख योद्धे मारले गेले आहेत. तेव्हा आता सैनिकांची हत्या कशासाठी? भयभीत होऊन शरण आलेल्यांची हत्या करणं महापातक आहे. - माझा हा उपदेश ऐकून इंद्र, देवसेनेसह स्वर्गात निघून गेला व स्वर्गात जयनिनादासह विजयोत्सव होऊन देवर्षी व ब्रह्मर्षी यांनी शचिसह इंद्रास अमरावतीच्या सिंहासनावर बसविले.”

“हे नारद मुने, वास्तविक पाहता दैत्यांचे समूळ पारिपत्य करण्याची संधी आलेली असतांना, आपण त्यांना संग्राम थांबविण्यास का सांगितले?” व्यासांनी मार्मिक प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, बलीराजांनी देवांना आश्रय देऊन सांभाळले होते हे विजयोन्मादित इंद्रदेव विसरले होते. वास्तविक पाहता विधात्याने प्रजापतीद्वारा देव आणि दैत्यांची निर्मिती केली. सर्व कोटीतील अस्तित्वे सांभाळण्याचे कार्यही विधिलिखित आहे. देवासुर संग्राम ही तर आपाततः महत्त्वाकांक्षेने होणारी घटना आहे. मात्र अस्तित्वे विधिलिखिताप्रमाणे चिरंतन असणे हेच नियतीस मान्य आहे.”

“हे नारद मुने, भगवान विष्णूंनी कच्छ आणि योगमाया असे दोन अवतार घेऊन कृतयुगातील पुनर्व्यवस्थापनाचे कार्य केले आहे. आपण म्हणता त्याप्रमाणे स्वर्ग आणि पाताळ यांची पुनर्स्थापना करतांना, देवांना अमृत दिले आणि दैत्यांचा मात्र विनाश घडविला. देवांना सर्व प्रकारची स्वर्गीय संपत्ती दिली. मात्र बलीराजांचे सर्व बल हिरावून घेतले. असे का घडावे? लोकबंध भगवान विष्णूंना आणि महादेवांना ब्रह्मालिखिताचे पालन यात कसे घडले, ते आम्हास समजावून सांगावावे.” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, आपणही ब्रह्मज्ञ आहात. तरीदेखील नीती आणि नियती याविषयींचे प्रश्न उपस्थित करून आपण माझ्या मुखे या प्रश्नांची उत्तरे अपेक्षित आहात. त्यामुळे आपसुकच सत्संग घडतो आहे. विधात्याचे कीर्तन ही आनंदाची परमावधी आहे. हे व्यास मुने, देवांजवळ अमर

होण्यासाठी देवर्षींनी कोणतीही विद्या ठेवली नव्हती. त्यामुळे देवासुर संग्रामात इंद्रादि देवांना नेहमीच पराभव पत्करावा लागे. हे विधात्याच्या नियतीस आणि लोकधारणा करणाऱ्या भगवान विष्णूंच्या नीतीस न्यायसंमत नव्हते. दैत्यगुरू शुक्राचार्यांनी तपःसामर्थ्याने महादेवांच्या अंतःकरणात असलेली संजीवनी विद्या प्राप्त करून घेतली होती. त्या विद्येचा विविध प्रकारे प्रयोग करून ते सततच दैत्यांना पुनर्जिवित करू शकत होते. माया आणि संजीवनी याबरोबरच सर्व प्रकारच्या विद्या दैत्यांना अवगत होत्या; परंतु या बलामुळेच ते महाबली असूनही मदान्धपणाने माया आणि बलाचा वापर करून, देव आणि मानव यांचे तामस वृत्तीने शोषण करीत होते. त्यांना आणखी अमृत प्राप्त झाले असते तर देव आणि मानव आदि कोटी शेष राहिल्या नसत्या. देवांना अमृत प्राप्त झाल्यामुळे सत्त्वगुणाने परिप्लुत असलेले देव, दैत्यांना तुल्यबल झाले. लोकबंधांना हा समतोल राखणे आवश्यकच होते. इंद्रांची, देवलोकी पुनर्स्थापना झाल्याबरोबर शुक्राचार्यांनी संजीवनी विद्येने मृत दैत्यांना पुनर्जिवित करून पातालीचे राज्य पुनर्स्थापित केले आणि गुरू शुक्राचार्य पुनर्तपस्येसाठी शिवलोकी निघून गेले.”

“हे नारद मुने, विष्णूभगवंतांना आणि ब्रह्म निर्मात्या ब्रह्मदेवांना, देव आणि दैत्यांमधील हा असमतोल स्वाभाविकपणे ज्ञात होता. तरीसुद्धा त्यांना इंद्रदेवांचा पराभव, समुद्रमंथन आणि असुरांचा पराभव एवढी घनघोर कालक्रीडा करावी?” व्यासांनी पुन्हा गूढ प्रश्न विचारला.

“नारायण, नारायण! हे व्यास मुने, आपण विधात्याच्या नियतीचे गूढ उकलण्यासाठी श्रेष्ठतम प्राश्निकाची भूमिका बजावत आहात. हे व्यास मुने, उत्पत्ती, स्थिती आणि लय या सृष्टी प्रचलनाचे निर्माते भगवान ब्रह्म, विष्णू आणि महेश हे ब्रह्मांडातील कालगतीचे नियंते आहेत. सत्त्व, रज, तम या त्रिगुणात्मक अस्तित्वांना त्यांच्या सृष्टीतील अस्तित्वाचे, कर्माचे आणि मर्यादांचे भान आणून देण्यासाठी त्रिदेवांना अशी कालक्रीडा करावी लागते. ही कालक्रीडा नियतीच्या स्वरूपात

सृष्टीप्रचलनाचे नियमन करीत असते हे आपण जाणता. याच नियतीनियत कालक्रीडेचे हे आवर्तन होते. या आवर्तनातील व्यवस्थापनात भगवान शिव आणि भगवान विष्णू यांना प्रत्यक्ष अवतारस्वरूपात कार्यान्वित व्हावे लागते हे आपण जाणता. याच कारणाने कूर्म आणि महादेवी महामाया मोहिनी असे अवतार घेतले; तर शिवांनी प्रत्यक्ष सहभागी होऊन हालाहल पचविले आणि चंद्र आणि राहूनाही सामावून घेतले.

* * *

इंद्रदरबार चिंताक्रांत झाला होता. देवसभेमध्ये दानवांवर मात कशी करावी, यावर मंथन सुरू होते. समुद्रमंथनानंतर अमृत प्राप्तीने समस्त देवगण श्री शिवशंकर आणि विष्णुस्वरूप मोहिनी यांच्या कृपेने अमरत्वास पोचले होते. वास्तविक देवांना मुळात अमरत्व असूनही प्राप्त झालेल्या अमृताने श्रीविष्णू आणि शिव यांच्याजवळ मुळात असलेल्या सर्व अमृतसिद्धी प्राप्त झाल्या होत्या. त्यामुळे सर्व लोकांवर इंद्रदेवांचे मानवादि सर्व चराचरांचे कल्याणप्रद राज्य सुरू झाले होते. मात्र देवांच्या या वैभवाने त्यांचेच सावत्र बंधू विकृतीप्रिय दानव बंधुद्वेषाने पेटले होते. तंत्रविद्या आणि शिवोपासना यामुळे देवांपेक्षाही बलाढ्य असलेले दानव या विकृतीवशतेनेच समुद्रमंथन प्रसंगात मोहिनीच्या मोहाने स्वतःची लज्जास्पद फसवणूक करून बसले होते. त्यामुळे क्रोधाने बेभान झालेल्या दानवांनी दानवगुरू शुक्राचार्यांवर देवांवर मात करण्यासाठी अभिनव विद्या संशोधित व संपादित करण्याचा आग्रह धरला होता. शुक्राचार्यांनी कुलगुरु पदाच्या प्रतिष्ठेचा हा प्रश्न आहे असा विचार करून घोर तपश्चर्येने शिवांकडून संजीवनी विद्या प्राप्त करून घेतली होती व त्यामुळे सर्व दानवांना मृत्यापासून अभय दिले होते. वास्तविक पाहता शिवांकडून ही संजीवनी विद्या प्राप्त करून घेताना दानव अधिर झाले होते; परंतु शुक्राचार्य मात्र गंभीर होते. कारण ज्ञानशिरोमणी शुक्राचार्यांवर श्रीमन् नारदांनी

भगवान शंकरांना दिलेला परामर्श अंतर्ज्ञानाने अवगत झाला होता. संजीवनी विद्येचे वरदान प्राप्त करताना भगवान शंकरांनी, मंत्र षट्कर्णी झाला तर निष्प्रभ होईल ही अट नारदांच्या परामर्शामुळेच घातली होती. त्यामुळे व्रतस्थता आणि संयम या साधनेसह शुक्राचार्यांना संजीवनी विद्येचा वापर करावा लागणार होता. मात्र शुक्राचार्यांनी दानवांना भगवान शंकरांनी घातलेल्या या अटीची पुसटशीही कल्पना येऊ दिली नाही. दानवांच्या क्रूर चेष्टांना केवळ भगवान शिव हेच उदार आश्रय देऊ शकतील म्हणून दानवांनी सतत भगवान शिवांच्या कृपाछत्राखाली असावे असे शुक्राचार्यांना वाटत होते. संजीवनी विद्या प्राप्त होताच दानव मात्र उन्मत्त झाले. ते सतत ऋषींना, मानवांना आणि पर्यायाने देवांना त्रास देऊ लागले. देवांनी त्यांचा कितीही संहार करण्याचा प्रयत्न केला तरी संजीवनी विद्येमुळे ते पुन्हा पुन्हा जिवंत होत. त्यामुळे देवांना अमृतप्राप्ती होऊनही देव निष्प्रभ ठरू लागले. इंद्राला आव्हान देऊन, इंद्रालाच बंदीवान करण्याचा कटही त्यांनी रचला. ऋषी, मानव आणि देव सारेच त्रस्त झाले.

इंद्रसभेमध्ये दानवांवर मात कशी करावी, या विषयीचाच खल सुरू होता. देवांनी भगवान बृहस्पतींना संजीवनी विद्या निष्प्रभ करण्यासाठीचा उपाय शोधावयास सांगितले. त्यावर बृहस्पती म्हणाले— भगवान शिवांनी स्वतः आत्मलिंग प्रभावी संजीवन मंत्र सिद्ध करून आचार्य शुक्राचार्यांना दिला आहे. तो निष्प्रभ करणे केवळ अशक्य होय. यासाठी काय करता येईल याविषयी भगवान शिव हेच आपणास सांगू शकतील— बृहस्पतींचे हे शब्द इंद्रसभेत विरतात न विरतात तोच “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय”, “श्रीमन् नारायण, नारायण, नारायण !” म्हणत नारदांची स्वारी तेथे आली.

असा वृत्तांत नारदमुनी व्यासांना कथन करित असतानाच, व्यास महर्षी म्हणाले, “हे ब्रह्मर्षे, आपण नेमके याच वेळी इंद्रसभेत का बरे गेलात ?”

“हे व्यास महर्षे, आपणास सर्व भगवत्लीला ज्ञात असूनही आपण हा प्रश्न का बरे विचारता ? समुद्रमंथनानंतर भगवंतांनी तपश्चर्येचा मार्ग अनुसरला होता. देवांच्या संबंधात ते निश्चित झाले होते आणि मानव व ऋषी यांच्या बाबतीत ते देवांकडून आश्वासित झाले होते. समुद्रमंथनात भगवान शिवशंकरांना झालेले क्लेश निरसित व्हावेत यासाठी त्यांनी भगवान शंकरांची तपश्चर्या आरंभिली होती. त्यामुळे त्यांची तपश्चर्या भंग होऊ नये म्हणून मला सावध असावे लागते हे आपणास माहीत आहे. नारायण, नारायण !” नारदांनी स्पष्टीकरण केले.

“हे नारायणस्वरूपा, महामुने, आपण देव सभेस कोणता उपाय सुचवला हे ऐकण्यास मी अतिउत्सुक झालो आहे,” व्यास म्हणाले.

“हे महर्षे, देवसभेकडून माझे स्वागत झाल्यानंतर मी देवेन्द्रांना म्हणालो, - हे देवेन्द्रा, भगवान बृहस्पती आणि आपण सर्व देव भगवान शंकरांचे सामर्थ्य जाणता. भगवान शंकरांनी सिद्ध केलेली विद्या कोणीही निष्प्रभ करू शकत नाही. केवळ भगवान विष्णू हेच त्या विद्येचा सर्व लोककल्याणासाठी विनियोग व्हावा अशी लीला करू शकतात; परंतु ते तर शिवतपस्येत मग्न आहेत. तेव्हा त्यांच्याकडे किंवा शिवांकडे जाणे शक्य होणार नाही. पिताश्री ब्रह्मदेव हे तर शिव आणि विष्णूंच्या आज्ञेशिवाय काही करू शकत नाही. तेव्हा - नारायण नारायण !”

नारदांचे हे बोलणे ऐकून व्यासमहर्षी एकदम म्हणाले म्हणजे, हे गुरुदेव आपण काहीच सांगितले नाही.

“व्यास महर्षे, देवेन्द्रांनी हट्ट धरल्यानंतर मी त्यांना शुक्राचार्यांकडून संजीवनी मंत्र मिळवावा असे सुचविले; परंतु तो कसा मिळविणार ? तो संजीवनी मंत्र, शुक्राचार्य, देवांना तो सहजासहजी कसा देतील ? त्यासाठी कोणता उपाय करावा ? असे अनेक प्रश्न इंद्रदेवांना पडले. भगवान बृहस्पतींनी, मलाच उपाय सुचविण्यास सांगितले. बृहस्पतींची आज्ञा लक्षात घेऊन, मी त्यांना म्हणालो - यावर एकच उपाय आहे. कोणातरी अतिनम्र, विचक्षण, चतुर, आज्ञाधारक अशा व्यक्तीने आचार्य शुक्राचार्य

यांचे शिष्यत्व पत्करून, त्यांच्याकडून संजीवनी मंत्राचा स्वीकार, शिष्य म्हणून करावा. हे देवेन्द्रा, शुक्राचार्य हे भगवान शिवांचे अनन्यभक्त आहेत. ते धर्मज्ञ आणि एकवचनी आहेत. त्यांनी शिष्य म्हणून स्वीकारल्यास शुक्राचार्य गुरुकुलातील सर्व विद्या ते आपल्या शिष्याला प्रदान करतात, अशी त्यांची ख्याती आहे. परंतु... हे व्यास महर्षे, मी प्रश्नचिन्ह उपस्थित करताच, देवेन्द्रांनी अधिरतेने शंकेविषयी विचारणा केली. तेव्हा मी त्यांना सांगितले - मंत्र षट्कर्णी करावयाचा नाही अशी अट भगवान शिवांनी शुक्राचार्यांना घातली आहे. तेव्हा या मर्यादित राहून हा मंत्र मिळविण्याची जबाबदारी देवसभेत कोणीतरी स्वीकारली पाहिजे.”

“ब्रह्मर्षे, मग ही जबाबदारी कोणी स्वीकारली ? मी कथा ऐकण्यास उत्सुक झालो आहे.” महर्षी व्यास मध्येच बोलले.

“हे ब्रह्मवेत्त्या, खरे तर आपण सर्व जाणता आहात. तरी देखील माझ्याकडून कथा ऐकण्याचा, एखाद्या बालकाप्रमाणे आपण हट्ट करीत आहात; परंतु त्यामुळे भगवंत लीला कीर्तन गायनाचा मला आपसूकच लाभ होतो. म्हणूनच मी आपणाला ही कथा कथन करतो. मी उपाय सुचविताच देवेन्द्रांनी देवसभेकडे पाहिले. देवसभेने मान खाली घातली होती. देवेन्द्रांनी व्याकूळपणे आव्हान केले, तथापि देवसभेच्या माना खालीच होत्या. भगवान बृहस्पतींबरोबर त्यांचे कीर्तिमान पुत्र कचदेव उपस्थित होते. त्यांनी एकवार सभेकडे नजर टाकली आणि माझ्याकडे पाहिले. माझ्या नजरेतून त्यांना उपयुक्त सूचन घडले. ते नम्रपणे उभे राहिले. पिताश्री बृहस्पतींकडे आज्ञा मागितली आणि त्यांनी शुक्राचार्यांकडे जाण्याचे आव्हान स्वीकारले. हे व्यास मुने, पुढील कथा आपणास माहित आहे; तरीदेखील आपण ऐकण्यास उत्सुक आहात म्हणून सांगतो. - प्रभातीच्या प्रसन्न वेळी, सूर्यसमुख ध्यानस्थ बसलेल्या शुक्राचार्यांपुढे कचदेव उपस्थित झाले. शुक्राचार्यांना साष्टांग दंडवत घालून ते नम्रपणे उभे राहिले. सुतनू, कोमलांगी, मृगनयना, तेजस्विनी, शुक्राचार्य पुत्री देवयानी यांनी कचदेवांना पाहिले आणि प्रसन्न मुद्रेने आणि सूचक कटाक्षाने

त्यांना आसनावर बसावयास सांगितले. विचक्षण कचदेवांनी समोरील आसनावर पद्मासनस्थ होऊन 'ॐ नमः शिवाय' मंत्राचा जप सुरू केला. अर्ध घटकेनंतर शुक्राचार्यांनी ध्यान विसर्जित केले. त्यांना समोर कचदेवांची प्रसन्न आणि एकाग्र ध्यानमग्न मुद्रा पहावयास मिळाली. कुमारी देवयानी काही निवेदन करणार तोच शुक्राचार्यांनी कचदेवांना हाक मारली. कचदेवांचे स्वागत करून त्यांना आशीर्वाद दिले आणि येण्याचे कारण विचारले. तेव्हा कचदेवांनी, आपण तातश्री भगवान बृहस्पती यांच्या आज्ञेने आणि आग्रहाने आपणाकडे ज्ञानार्जनासाठी आलो आहोत, हे सांगितले व अति नम्रतेने आणि कौशल्याने आपणाला शिष्य म्हणून स्वीकारण्याची प्रार्थना केली. आचार्यश्री शुक्राचार्यांनी आपल्या स्वभावानुसार आणि व्रताप्रमाणे कचदेवांचा विद्यार्थी म्हणून स्वीकार केला आणि कचदेवांचे ज्ञानार्जन सुरू झाले. अल्पावधीतच देवगुरू बृहस्पतींचा पुत्र शुक्राचार्यांकडे ज्ञानार्जनासाठी आल्याचे वृत्त सर्व दानवांपर्यंत पोचले. दानवकुलाला हे अजिबात रुचले नाही. सर्वांनी गुरू शुक्राचार्यांकडे याविषयी उघड तक्रार केली. शुक्राचार्यांपुढे दानवांचे हे निवेदन सुरू असतानाच मी उपस्थित झालो आणि मीही दानवांप्रमाणे शुक्राचार्यांना विचारले- हे प्रभो, आपण सर्वज्ञानी आहात. दानव कुलाचे आचार्य आहात. असे असताना, दानवकुलाशी वैर साधणाऱ्या, भगवान बृहस्पतीपुत्र कचदेवांना विद्यार्थी म्हणून कसे स्वीकारले? ही गोष्ट दानवकुलाला आणि परंपरेला क्षती पोचविणारी आहे. - त्यावर शुक्राचार्यांनी कर्तव्यकठोरतेने, आपण शिव परंपरेप्रमाणेच कार्य केले असून, कचदेवांना विद्यार्थी म्हणून स्वीकारले आहे. यात आता परिवर्तन होणे शक्य नाही; असे निक्षून सांगितले. त्यामुळे दानवांचा नाईलाज झाला आणि ते तिथून निघून गेले. दानवांनी जेव्हा माझा परामर्श घेतला तेव्हा देवांना आणि स्वतः शुक्राचार्यांना कळू न देता, कचदेवांना नाहीसे करणे एवढाच उपाय असल्याचे सांगितले.”

“हे ब्रह्मर्षे नारद मुने, अशा प्रकारे कपट निवेदन करणे हे

आपणासारख्या सत्याचरणी भगवद्भक्तांना कसे बरे शोभून दिसते? आपण तर चुकीचा परामर्श देणे शक्य नाही. कृपया मला हे उलगाडून सांगावे. मी अतिशय संभ्रमित झालो आहे.” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, आपली शंका रास्त आहे व मी अधर्म केला नाही, हेही सत्य आहे; कारण शुक्राचार्यांना वरदान देताना सावधानतेचा परामर्श मीच शिवांना दिला होता आणि कोणालाही क्षती न पोहोचविता सुप्रतिष्ठितपणे धर्मसंकट परतविण्याची जबाबदारीही मीच घेतली होती.” नारदांनी सांगितले.

“हे महामुने, आपण हे कार्य कसे घडविले, हे ऐकण्यास मी उत्सुक आहे.” व्यास कथा ऐकण्यास उत्सुक होते.

“हे व्यास मुने, निष्ठेने ज्ञानार्जनाचे कार्य करित असतानाच कचदेव नम्रतेने, सेवाभावी वृत्तीने आणि आज्ञांकितपणाने थोड्याशा अवधीतच शुक्राचार्यांचे अतिप्रिय शिष्य झाले. त्यांना दानवराजकुमारांना विलक्षण हेवा वाटू लागला. दुसरीकडे, आपल्या आकर्षक व्यक्तिमत्वामुळे ऋजुत्वामुळे आणि प्रेमळ भाषणामुळे ते देवयानींच्या अधिकाधिक समिप जात होते. या समिपतेचे रुपांतर प्रितीत झाले. कठोर मर्यादाशीलतेने आणि तरी अत्युत्कटतेने दोघांनी परस्परांवरील प्रिती उद्धाटित केली. एवढेच काय, परंतु शुक्राचार्यांनाही कचदेव आपले जामात व्हावेत असे वाटू लागले. त्यांना, कच आणि देवयानी यांना एकांतात बोलावून आपली अनुज्ञाही प्रदर्शित केली. या गोष्टी लक्षात आल्याने दानवकुल अधिकच संतापले. त्यांनी विविध प्रकारांनी कचदेवांना ठार करण्याचे प्रयत्न केले; परंतु देवयानींच्या हट्टामुळे शुक्राचार्यांनी प्रत्येक वेळी संजीवनी मंत्राचा उपयोग करून कचदेवांना जिवंत केले. यामुळे दानव अधिकच त्रस्त होऊन, माझा परामर्श घेण्याचे त्यांनी ठरविले. मी त्यांना, कचदेवांना ठार करून, त्यांना जिवंत करण्याचा प्रयत्न केल्यास शुक्राचार्यांचाच मृत्यू ओढवेल व त्यामुळे शुक्राचार्य संजीवनी मंत्राचा उपयोग करणार नाहीत, असा उपाय करावयास सांगितले.”

“हे देवर्षे, दानवांनी असा कोणता उपाय योजला ?” व्यासांनी उत्सुकतेने विचारले.

“हे व्यास महर्षे, दानवांनी कचदेवांना ठार करून, त्यांना जाळून टाकले व त्यातील काही रक्षा समुद्रात टाकली तर काही रक्षा शुक्राचार्यांना सुरईतून पाजली.” नारदांनी सांगितले.

“हे तर महाभयंकरच घडले. कचदेव शुक्राचार्यांच्या उदरात गेल्यामुळे त्यांना जिवंत करणे व उदरातून बाहेर बोलावणे म्हणजे शुक्राचार्यांचा खरोखरच आत्मघात होय.” व्यासांनी भीती व्यक्त केली.

“होय, आणि घडलेही तसेच. देवयानी कचदेवांना गोदावरीच्या काठाकाठाने शोधित फिरत होती. कचदेव गोदातीरावर तपोवनात तपश्चर्येसाठी जात असत. देवयानीने संपूर्ण तपोवन धुंडाळले. ती तीन दिवस समुद्रापासून गोदावरीच्या तीरापर्यंत तपोवनात भटकत होती. कचदेव एक तर दानवांच्या जाचाला कंटाळून देवलोकी गेले असतील अथवा दानवांनी पुन्हा त्यांचा घात केला असेल असे तिला वाटले. पिताश्री शुक्राचार्यांना विचारण्याशिवाय तिच्याजवळ उपाय राहिला नव्हता. देवयानीच्या हट्टासाठी दानवांचा क्रोध पत्करून शुक्राचार्यांनी आत्तापर्यंत सहा वेळा कचदेवांना संजीवनी मंत्राचा उपयोग करून जिवंत केले होते. असे असूनही देवयानी नाईलाजाने पिताश्री शुक्राचार्यांकडे निघाली. तिने अत्यंत काकुळतीने आचार्य शुक्राचार्यांना कचदेवांचा शोध घेण्यास सांगितले. शुक्राचार्यांनी अंतर्ज्ञानाने कचदेवांचा शोध घेतला. तेव्हा कचदेव त्यांच्या उदरात असल्याचे लक्षात आले. त्यांनी, देवयानीस दानवांनी घडविलेला प्रकार समजावून सांगितला आणि कचदेवांना जिवंत करणे म्हणजे आत्मघात करणे होय, हे स्पष्ट करून देवयानीचे सांत्वन करण्याचा प्रयत्न केला. देवयानी निरुपायाने हतबल होऊन विरहार्ततेने ओक्साबोकशी रडू लागली. यावेळी मी तेथे उपस्थित झालो. तेव्हा शुक्राचार्यांनी मला घडलेला वृत्तांत सांगितला.”

“हे देवर्षे, मग आपण त्यांना कोणता उपाय सुचविला ? दानव गुरू शुक्राचार्यांचे मरण टाळण्यासाठी आपण कोणता परामर्श केलात ते सांगावे,” व्यास म्हणाले.

“हे वेदोव्यासा, आपण तर सर्व वृत्तांत जाणता. तरीदेखील माझ्याकडून ही कृष्णलीला वदवून घेत आहात. त्यामुळे मला भगवंतांच्या कीर्तनाची आपसूकच संधी मिळते आहे. हे महर्षे, मी गुरुवर्य शुक्राचार्यांना म्हणालो, हे दानवगुरु, आपण धर्मात्मा आहात. आपली पुत्री आपणाकडे तिच्या प्रियकराची अर्थात वाग्दत्त वराची मागणी करते आहे. प्रत्यक्ष पुत्रीचे सौभाग्य संरक्षित करण्याइतके कोणतेही धर्मकार्य मोठे नाही. आपण केवळ साम्राज्यवादी दानवांना वाचविण्यासाठी संजीवनी मात्राचा उपयोग करता देव आणि मानव यांना त्रस्त करणाऱ्या दानवांना पुनर्जीवित करण्यासाठी संजीवनी मंत्राचा उपयोग करता; मग त्या मंत्राचा आपल्या कन्येसाठी उपयोग करणे श्रेयस्कर नव्हे काय ? शिवाय एक प्रकारे तीही दानव कन्याच आहे. कन्येच्या रक्षणासाठी पिता आपले प्राणही देण्याची तयारी दाखवितो. शिवाय आपण देवयानीस संजीवनी मंत्राचा शक्तिपात केल्यास, ती आपणासही जिवंत करू शकते. ही त्रिकालज्ञ सद्गुरो, आपण सर्व विद्या पारंगत आहात आणि शिवशंकरांच्या वरदानामुळे आपण देवगुरु बृहस्पतीपेक्षाही श्रेष्ठ झाला आहात. ऋषींची तपोभूमी आणि शिवशंकरांची जीवनदायिनी दक्षिणगंगा गोदावरी यांच्या सान्निध्यात आपण आपले गुरुकुल संपन्न करित आहात. तेव्हा आपण खरोखर शिवस्वरूपच झाला आहात. त्यामुळे आपणास अशक्य असे काही नाही; तथापि आपण आपला निर्णय घेण्यास समर्थ आहात. – हे व्यासमहर्षे, असा परामर्श देऊन मी तेथून निरोप घेतला; परंतु माझ्या या विवेचनाने देवयानी अधिकच हट्टाला पेटली आणि दानवगुरु शुक्राचार्यांना धर्मसंकटातून बाहेर पडण्याचा तेवढाच एक मार्ग असल्याचे लक्षात आले.” नारदांनी वृत्तांत निवेदन केले.

“म्हणजे, देवर्षे, दानवगुरु शुक्राचार्यांनी देवयानीला संजीवनी

मंत्राचा शक्तिपात घडविला ?” व्यासांनी आतुर होऊन विचारले.

“हे व्यास महर्षे, शुक्राचार्यांनी देवयानीला यज्ञशालेत एकांत ठिकाणी संजीवनी मंत्राचा शक्तिपात घडविला आणि कचदेवांना जिवंत करण्यासाठी संजीवनी मंत्राचे पुरश्चरण केले. त्याबरोबर कचदेव, श्री शुक्राचार्यांचे उदर विदारून बाहेर आले आणि अत्यंत व्याकुळ दुःखी अंतःकरणाने ते देवयानीला म्हणाले- हे देवयानी, गुरुवर्य तातश्रींनी मला जिवंत करण्यासाठी संजीवनी मंत्राचा प्रयोग करावयास नको होता. मी जिवंत झालो खरा, परंतु शुक्राचार्यांना मृत्यूस कवटाळावे लागले. तेव्हा आता मलाच संजीवनी मंत्राचा प्रयोग करून एक प्रकारे गर्भसंस्कारातून प्राप्त झालेल्या संजीवनी मंत्राच्या उपयोजनाने शुक्राचार्यांना प्रकट करावे लागेल असे म्हणून त्याने कमंडलातून गोदातीर्थ घेऊन संजीवनी मंत्राचा प्रयोग केला आणि शुक्राचार्यांना जिवंत केले. हे पाहून देवयानी चकित झाली. कचदेवांच्या या साधनेचे स्वागत करण्यासाठी सर्व देव आकाशातून पुष्पवृष्टी करीत होते. शुक्राचार्य मात्र व्यथित झाले. केविलवाण्या नजरेने, संतापाने थरथरत, त्यांनी शापवाणी उच्चारली- हे कचदेवा, तुला माझ्याकडून प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा विसर पडो - शुक्राचार्य देवयानीस म्हणाले- हे पुत्री, कचदेवांनी कपटाने माझ्याकडून संजीवनी विद्या प्राप्त करून घेतली आहे. - शुक्राचार्यांचे हे संत्रस्त स्वरूपाचे भाषण चालू असताना मी नारायणाचा जप करीत तेथे प्रकटलो. ही संधी पाहून कचदेवांनी शुक्राचार्यांचे पाय धरले आणि क्षमायाचना केली - हे सद्गुरो, गुरु ऋणातून बाहेर पडण्यासाठी ज्ञानाचे यथोचित उपयोजन ही नीती आपणच शिकविली आहे. त्यासाठीच, तसेच आपल्या उदरातून मी प्रकट झाल्यामुळे पुत्रकर्तव्य पालनासाठी मी संजीवनी मंत्राचा प्रयोग केला आहे. मला क्षमा करावी व शापमुक्त करावं - कचदेवांचे हे भाषण ऐकून मी म्हणालो- हे दानव सद्गुरो, आपण कचदेवास शापदग्ध करून घोर अन्याय केला आहे. कारण कचदेवांना जिवंत करून पितृधर्माचे अत्यंत मौलिक कार्य केले आहे. सद् पुत्रास शाप देऊन आपण अधर्म केला.”

“हे देवर्षे, हा प्रश्न तर जटील आणि गुंतागुंतीला झाला.” व्यासांनी प्रतिक्रिया व्यक्त केली.

“नारायण नारायण! हीच तर भगवंताने माझ्याकडून अद्भुत लीला घडविली. वरदानामुळे निर्माण झालेल्या संकटातून प्रत्यक्ष शिव मुक्त झाले. संजीवनी विद्या षट्कर्णी झाल्यामुळे समस्त देव दानवांच्या उन्मादपूर्ण संकटापासून मुक्त झाले. आणि कचदेव देवयानीशी विवाह बंधनात अडकण्यापासूनही मुक्त झाले.” नारदांनी सांगितले.

“परंतु, हे ब्रह्मपुत्र देवर्षे, हे आपण घडविलेले कुटील कारस्थान नव्हे काय? अनीतीने धर्माचे रक्षण कसे होईल?” व्यासांनी विचारले.

“हे वेदोव्यासा, आपण म्हणजे प्रत्यक्ष ज्ञान आहात. हा प्रश्न विचारून आपण समस्त लोकांस ज्ञानसन्मुख करत आहात. कोणतेही ज्ञान आणि विद्या ही सर्व लोकांसाठी कल्याण कार्यासाठी विनियोगित करणे म्हणजे खरा धर्म व अध्यात्मविचार होय. त्यामुळे दानवांकडे प्रस्तुत झालेली विद्या नष्ट करण्यासाठी भगवंतांना माझ्या माध्यमातून ही लीला घडवावी लागली हे लक्षात असू द्यावे.”

* * *

व्यासमहर्षी काहीसे अंतर्मुख झाले होते. त्यांच्या चेहऱ्यावर अनेक प्रश्नचिन्हे उमटली होती. त्रिकालज्ञ व्यासमुनी क्षितीजापलीकडे अवकाशाचा वेध घेत होते. महर्षी नारदांच्या नजरेतून हे सुटले नाही.

“नारायण, नारायण! व्यास मुने, कोणत्या शंकांनी तुम्हाला ग्रासले आहे? एवढा कोणता विचार आपण करीत आहात?” नारदांनी विचारले.

व्यासमुनी नारदांच्या प्रश्नांनी भानावर आले. विचारावे की विचारू नये या संभ्रमात असतानाच नारद मुनी म्हणाले, “हे महर्षे, आपण निःसंकोचपणे आपल्या शंका विचाराव्या. आपल्या प्रश्नांमुळेच आमच्या मुखाने हरिकीर्तन घडते आहे.”

“हे महर्षी नारदा, देव आणि दैत्य यांच्यातील संघर्ष सनातन आहे. हा सावत्र बंधूंमधील संघर्ष आहे असे आम्हास वाटते; परंतु देव आणि दैत्य या दोहोंत ज्ञानसाधना, तपश्चर्या आणि सामर्थ्य या सर्व दृष्टीने दैत्य आम्हास अधिक बलवान वाटतात. मग ते देवांची बरोबरी का करू शकत नाहीत? सर्व देवांना लोकबंधांकडून आणि सृष्टी रचयित्या ब्रह्माकडूनही अभय मिळत आहे. एवढेच नव्हे तर ज्ञानी व बलवान असलेल्या दैत्यांचा संहार करण्यासाठी त्यांनी स्वप्रयत्नाने आक्रमणे करून त्रैलोक्याचे राज्य संपादन केलेले असले तरी त्यांचे पारिपत्य करण्यासाठी त्रैलोक्याची धारणा करणारे भगवान विष्णू यांनी वेळोवेळी अवतार धारण

करून देवांनाच मदत केली आहे. हे दैत्यांच्या बाबतीत अन्यायकारक नाही का? वैवस्वत मनूपासून निर्माण झालेले ऋषी, मानव, यक्ष, गंधर्व, किन्नर हे सारे देवतांना शरण जातात. देवतांचे पूजन करतात. त्रिदेवांना शिरोधार्य मानतात. मात्र दैत्यांपासून दूर पळतात. दैत्यांच्या साम्राज्यात राहूनही भयभीत अवस्थेत दैत्यांपासून लांब राहून देवांना शरण जातात. असे का व्हावे? देव, दैत्य, ऋषी, गंधर्व, यक्ष, किन्नर आणि मानव ही सर्व त्रिदेवांशी साधर्म्य असलेली जीवसृष्टी शिवांच्या प्रेरणेने आणि विष्णूभगवंतांच्या आज्ञेने व आधाराने सृष्टीरचयित्या ब्रह्मानेच निष्पन्न केली आहे. ही सर्व जीवसृष्टी अखेर या त्रिदेवांनाच शरण जाते. असे असतांना दैत्यांच्या वाट्याला या सर्वांविषयी नकारात्मकता का यावी? त्यांची धर्मकर्ममिमांसा चुकीची व देव, मानव, यांची मात्र योग्य असे का असावे? ऋषी, गंधर्व, यक्ष, किन्नर, विद्याधर आदींना तर धर्मकर्ममिमांसेचे कोणते परिमाण आहे? याविषयींचे गूढ प्रश्न मला त्रस्त करीत आहेत. पुत्र भीष्माचार्यांनाही याच प्रश्नांनी त्रस्त केले होते. कौरव-पांडव युद्धाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊनही मी याच प्रश्नांच्या चक्रव्यूहात अद्याप अडकलो आहे. त्यामुळे हरिकीर्तनातही माझे मन रमत नाही. हर, हरी आणि ब्रह्म यांचे त्रिमिती एकत्व असूनही हे प्रश्न का निर्माण व्हावेत यातच मी गुंतलो आहे. हे नारद मुने, आपणच माझे मन शांत आणि एकाग्र करू शकाल. म्हणूनच मी आपणास शरण आलो आहे.”

“नारायण, नारायण! अहो, व्यास मुने, या सर्व प्रश्नांची उत्तरे आपण कुरुक्षेत्रावर स्वकर्णांनी ऐकली आहेत व महाभारतात श्रीकृष्णार्जुन संवादाच्या मिषाने आपण ती ग्रथितही केली आहेत. याचा विसर पितृवात्सल्यभावाच्या आधिक्याने आपणास पडलेला दिसतो. हे व्यास महर्षे, विष्णू भगवंतांनी प्रत्यक्ष भगवान श्रीकृष्णांच्या रूपाने श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये दैवी आणि आसुरी संपत्तीचा विचार मांडून ज्ञानविज्ञानयोग व विभूतीयोगाच्या सहाय्याने या प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत; तथापि मी संक्षेपाने, आपणास आठवण करून देण्यासाठी मला

अवगत असलेले ब्रह्मसूत्र सांगतो. त्रिदेवांच्या अस्तित्वरूपासारखी जीवसृष्टी माझ्या पित्यांनी देव, दानव किंवा दैत्य, मानव, ऋषी, यक्ष, गंधर्व, किन्नर, विद्याधर आदि स्वरूपात निष्पन्न केली असे आपणास वाटते; तथापि ब्रह्मदेवाच्या योगनिर्मिती योगातील निर्गुणाला सगुण करताना घडलेला हा गुणात्मक योगायोग आहे. एरवी तुमच्या माझ्यासह ही सर्व अस्तित्वे मानसातून निष्पन्न झालेली आहेत व ती ब्रह्म मनःपूत असून मानसयुक्त आहेत. देव सत्त्वगुणाच्या अत्याधिकतेमुळे दैवी संपत्तीयुक्त असतात व ते केवळ सदगुणांचेच कर्म करतात. दैत्य मात्र तमोगुणाच्या आधिक्याने सत्त्व आणि रज गुणावरही मात करून संबंध सृष्टीवर राज्य करण्याचा प्रयत्न करतात; तर ऋषी त्रिगुणात्मकतेच्या ज्ञानाने केवळ ज्ञानाची उपासना करून, सृष्टीविज्ञानाची संगत लावून सर्व अस्तित्वासाठी ज्ञानदानाचे काम करतात तरी ते मानसीच्या राजहंस स्वरूपातच राहण्यात स्वतःला धन्य मानतात. गंधर्व, यक्ष, किन्नर हे गूढ ज्ञानाच्या लोभाने ज्ञानमार्गी होऊन विज्ञानाच्या आधारे केवळ ज्ञानापर्यंत जाण्यासाठी ज्ञानमार्गी होतात. व अद्भुत शक्तिसामर्थ्यातच गुंग होऊन ज्ञानप्राप्ती करत असताना सर्वांना जमेल तसे साहाय्य करतात. मानव हे त्रिगुणांनी युक्त होऊन सामान्य जीवन व्यतित करण्याचा प्रयत्न करत असतात. त्यांच्यात तीनही गुणांचा समान वास असतो. मात्र जीवनप्रक्रियेत एका वेळी एकच गुण जागृत स्वरूपात किंवा दृश्य स्वरूपात कार्यमग्न असतो. मात्र त्याचवेळी अन्य दोन्ही गुण सुप्तपणाने त्यांच्याठायी असतातच. त्यामुळे तो दैवी, दानवी आणि मानवी तीनही प्रकारचे कार्य करू शकतो. त्रिदेवांचे प्रतिबिंब त्यात पूरेपूर उमटलेले असल्याने देव, ऋषी, यक्ष, गंधर्व आदि सर्व दानवेतर अस्तित्वे त्याला साहाय्यभूत होतात व त्रिदेवांपर्यंत जाण्याचा सन्मार्ग सुचवितात; मात्र दानव सर्वशक्तीमान होण्यासाठी मानवाचे सदैव शोषण करण्याचा प्रयत्न करतात. हे व्यास मुने, स्वाभाविकपणे दानवेतर सर्व जीवसृष्टीचे रक्षण आणि संतुलन अर्थात धारणा सांभाळण्यासाठी प्रत्यक्ष भगवंतांना ब्रह्ममानसातून अवतार घ्यावा

लागतो. कारण त्यांच्यावरचे हे कार्य शिवप्रेरित आहे. शिवांचे मात्र या सर्व अस्तित्वांकडे केवळ प्रेममय, वात्सल्यमय लक्ष असते; कारण ही सर्व सृष्टी एक प्रकारे त्यांची पार्श्व आहे व कृष्णविवराच्या विकारातून ती शिवरूप होऊनच विष्णू आणि ब्रह्माच्या मार्गाने प्रकट झाली आहे. त्यामुळे या त्रिमितीचे ज्ञान झालेले दानव, थेट शिवांचा उपयोग सर्व सत्ताधीश होण्यासाठी तमोभावेने करतात. हे व्यास मुने, हिरण्याक्षांची कथा आपण ऐकलीत. त्यांचे बंधू हिरण्यकश्यपू यांची कथा ऐका. म्हणजे आपसूकच तुमच्या शंकांचे निरसन होईल. हे व्यास मुने, हिरण्यकश्यपूने अजिंक्य, अजर आणि अमर होऊन विश्वाचा सम्राट होण्याचा विचार केला. मंदराचलाच्या एका दरीत, पायाच्या अंगठ्यावर उभे राहून, आकाशाकडे हात उंचावून त्याने घोर तपश्चर्या सुरू केली. बराच काळ लोटल्यानंतर त्याच्या जटा प्रलयंकारी सूर्यप्रकाशाप्रमाणे चमकू लागल्या. त्यातून अग्नीज्वाला धुरासह बाहेर पडू लागल्या. चारी दिशांना लोक होरपळून जाऊ लागले. एवढेच काय, स्वर्गातही देवांना आगीची आच सहन होईना.”

“म्हणजे, नारदमुने, विश्व भस्मसात करून हिरण्यकश्यपू काय मिळविणार होता?” व्यासांनी मध्येच उत्सुकतेने विचारले.

“हे व्यास मुने, त्याला प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाकडून विश्वाचे साम्राज्य आणि अमरत्व हवे होते. तपश्चर्येने आपले शरीर ज्वालोत्सर्गी करून त्याला ब्रह्मदेवाला प्रसन्न करायचे होते. घडलेही तसेच. सर्व देव विश्वनिर्मात्या ब्रह्मदेवाला शरण गेले व त्यांनी हिरण्यकश्यपूला शांत करण्याची विनंती केली. हिरण्यकश्यपूच्या मनातील स्वतंत्र व वेगळीच सृष्टी निर्माण करण्याचा मनोदयही स्पष्ट केला. ब्रह्मदेवांनी देवांना अभय देऊन सर्व मानसपुत्र व प्रजापतींसह हिरण्यकश्यपूच्या आश्रमाकडे प्रयाण केले. त्यावेळी वारूळ, गवत, बांबूच्या जाळ्या यांनी हिरण्यकश्यपूचे शरीर झाकले गेले होते. कीटकांनी त्याची चरबी, त्वचा, मांस आणि रक्त फस्त केले होते. त्याच्या ह्या घोर तपश्चर्येच्या अवस्थेने आणि परिणामाने ब्रह्मदेवही चकित

झाले. अतीव वत्सल भावाने हिरण्यकश्यपूजवळ जाऊन ते म्हणाले - वत्सा, उठ. तुझे कल्याण असो. कश्यप नंदना, तुला वर देण्यासाठी आम्ही येथे उपस्थित आहोत. निःसंकोचपणे तुला हवे ते माग. हे दीतिनंदना, देवांची शंभर वर्षे एवढा काल पाणीही न पिता, तू केलेली तपश्चर्या धीरपुरुषांनासुद्धा करणे अशक्य आहे. तू मला वश केले आहेस - असे म्हणून ब्रह्मदेवांनी आपल्या कमंडलूतील उदकाने त्याच्या अस्थिपंजरावर सिंचन करून त्याला दैदिव्यमान, नवयुवकाचा देह दिला. आकाशात हंसावर आरूढ झालेले ब्रह्मदेव आपल्याशी बोलत आहेत हे पाहून हिरण्यकश्यपूने पिताश्रींना साष्टांग दंडवत घातले आणि अमोघ वाणीने ब्रह्मदेवांची स्तुती केली. त्या स्तुतीने ब्रह्मदेव अधिकाधिक प्रसन्न होत गेले. ते पाहून हिरण्यकश्यपूने ब्रह्मदेवांच्या आज्ञेप्रमाणे वर मागितला. हे प्रभो, तुम्ही उत्पन्न केलेल्या किंवा त्याहूनही इतर प्राण्यांपासून मला मृत्यू येऊ नये. मग ते मनुष्य असोत की पशू, देव, दानव किंवा मोठे नाग असोत; प्राणयुक्त असोत की प्राणरहित असोत. तसेच मला आत किंवा बाहेर, दिवसा किंवा रात्री, जमिनीवर किंवा आकाशात, कोणत्याही शस्त्रांनी मृत्यू येऊ नये. युद्धात मी अजिंक्य असावा व सर्व प्राण्यांचा अधिपती असावा. हे प्रभो, इंद्रादि सर्व लोकपालांमध्ये जसा आपला महिमा आहे तसाच माझाही असावा व तपस्वी आणि योगी लोकांप्रमाणे मला अविनाशी ऐश्वर्य प्राप्त व्हावे.” -

“हे नारद मुने, ब्रह्मदेवांनी वर मागण्यास सांगून प्रमाद केला असे आम्हास वाटते. यात ब्रह्मदेवांचाच आत्मघात नाही काय?” व्यासांनी मार्मिक प्रतिक्रिया व्यक्त केली.

“नारायण, नारायण! व्यास मुने आपण ब्रह्मज्ञ असूनही अशी शंका आपणास का यावी? हिरण्यकश्यपू ब्रह्मदेवांच्या पत्नीकडे जाण्याचा प्रयत्न करित असले तरी ते ब्रह्मदेवनिर्मित असल्यामुळे ब्रह्मदेवांच्या कक्षेबाहेर जाणे शक्य नाही हे पिताश्रींना ज्ञात होते. त्रिदेवांची ब्रह्मांडनिर्मिती ही महान शक्तीलीला आहे. त्यातील अस्तित्वे त्या ब्रह्मांडगोलकातच

क्रीडा करू शकतात हे आपण विसरता. ब्रह्मांडाच्या पत्नीकडील परात्पराचे ज्ञान झाले तरी परात्पराची क्रीडा त्रिदेवांसह अन्य कोणासही करता येत नाही. म्हणूनच ब्रह्मदेवांनी ‘तथास्तु’ म्हणून हिरण्यकश्यपूला वरदान देऊन टाकले आणि ब्रह्मदेव अंतर्धान पावले. वरदान प्राप्त होताच, अतिशय कांतिमान शरीर असलेला तो दैत्य हिरण्याक्षांच्या हत्येची आठवण होऊन क्रोधविक्राळ झाला आणि प्रत्यक्ष भगवंताचाच द्वेष करू लागला. ब्रह्मनिर्मित धर्मकर्ममिमांसा त्याने तात्काळ पायी तुडवायला सुरुवात केली. त्या महादैत्याने त्रैलोक्यासह दशदिशा आक्रांत केल्या. देव, असुर, राजे, गंधर्व, गरुड, सर्प, सिद्ध, चारण, विद्याधर, ऋषी, पितरांचे अधिपती मनु, यक्ष, राक्षस, पिशाचराज, भूतपती, सर्व प्राण्यांचे राजे, एवढेच काय लोकपालांची शक्ती आणि ठिकाणेसुद्धा जिंकून घेतली. त्याने आपले वास्तव्य इंद्रभवनात केले. पोवळांच्या पायऱ्या, पाचूंच्या फरशा, स्फटिकांच्या भिंती, वैदूर्य मण्यांचे खांब, माणकांची आसने अशा सर्व श्रीमंत ऐश्वर्यात तो उपभोग घेऊ लागला. उग्र गंध असलेली मदिरा पिऊन तो उन्मत्तपणे राहत असे. ब्रह्मदेव, विष्णू आणि महादेव या त्रिदेवांखेरीज सर्व देवांना त्याने मांडलिक केले होते. गंधर्व, विद्याधर, अप्सरा त्याच्यावर स्तुतीसुमनांची उधळण करित होत्या. ब्रह्मदेव विरचित सृष्टीतील यज्ञमार्गी धर्मकर्ममार्ग तो उद्ध्वस्त करित होता. एवढेच काय, सागरादि जल त्याला रत्ने पुरवित होती. सर्व लोकपालांचे वेगवेगळे गुण तो एकटाच धारण करित होता. दिग्विजयी आणि एकछत्री सम्राट होऊन तो आपल्याला प्रिय असणाऱ्या विषयांचा स्वच्छंदपणे, कोणताही संकोच व संयम न ठेवता उपभोग घेत होता. सनकादिकांनी शापिलेला हा भगवंतांचा पार्शद ऐश्वर्याच्या मदने उन्मत्त होऊन गर्वोद्धत्यपणाने स्वतःस परमेश्वर समजून तामसी वृत्तीने सर्वांचे शोषण करित होता. त्याच्या या शोषणाने सर्व लोक आणि लोकपाल भयभीत व त्रस्त होऊन भगवंतांना शरण गेले. हे व्यास मुने, भगवंतांनी आकाशवाणीच्या स्वरूपात देवांना अभय देऊन सांगितले- हे श्रेष्ठ देवानो, योग्य वेळ येताच मी या नीच

दैत्याचा दुष्टपणा नाहीसा करीन. कोणताही प्राणी जेव्हा देवता, वेद, गाय, ब्राह्मण, साधू, धर्म आणि मी यांचा द्वेष करू लागतो तेव्हा लवकरच त्याचा नाश होतो. हिरण्यकश्यपू जेव्हा आपल्या वैरहीन, शांत, महात्मा पुत्र प्रल्हादाचा द्वेष करील तेव्हा वरामुळे शक्तिसंपन्न झालेला हिरण्यकश्यपूही नष्ट होईल. -”

“हे नारद मुने, त्या भक्त प्रल्हादाचे कीर्तन ऐकण्यास मी अत्यंत उत्सुक झालो आहे. आपल्या मुखाने कीर्तन ऐकणे हे प्रत्यक्ष परमात्मतत्त्वाशी एकरूप होण्यासारखे आहे.” व्यास भक्तिभावाने म्हणाले. उत्कंठित व्यासांना नारद म्हणाले-

“भगवंतांच्या आकाशवाणी स्वरूप आश्वासनाने सर्व देव निश्चित झाले. तेव्हा मी मनाशी विचार केला की, कश्यपनंदन हिरण्यकश्यपू हे भगवंतांचे पार्शद आहेत. आपण वेळीच त्यांना सावध केले तर ते सन्मार्गाला लागतील आणि पुढचा अनर्थ टळेल.”

“हे नारद मुने, प्रत्यक्ष भगवंताने हिरण्यकश्यपूचा नाश करण्यासाठी अवतार घेण्याचे ठरविलेले असताना आपण हिरण्यकश्यपूंना सावध करणे म्हणजे भगवंतांच्या कार्यात हस्तक्षेप करण्यासारखे नव्हे काय?” व्यासांनी मार्मिक प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, भगवंत कीर्तन करणे हे माझे परम कर्तव्य आहे. अनर्थ केवळ कीर्तनातील प्रबोधनाने नाहीसा होत असेल तर तो करण्याचा प्रयत्न, भगवंतांचे कार्य समजून कीर्तनातून करावा. भगवद्कीर्तन सत्संग हा एक प्रकारे तमोगुणाशी संघर्षच असतो. त्यासाठीच मी परमेश्वराचा कीर्तनकार म्हणून आज्ञांकित आहे. प्रत्यक्ष भगवंत कीर्तनाच्या रूपाने प्रकट होऊन हे घडवित असतात. तेव्हा मला कर्तव्यबुद्धीने हे केले पाहिजे.”

“हे नारद मुने, आपण म्हणता ते खरे आहे; परंतु वरप्राप्तीने उन्मत्त झालेल्या आणि हेतुपूर्वक भगवंतांचाही पराभव करावयास निघालेल्या हिरण्यकश्यपूवर याचा कोणता परिणाम झाला?”

“नारायण, नारायण! व्यास मुने, माझे कर्तव्य मी केले. हिरण्यकश्यपूंच्या उदरी संत भक्त प्रल्हाद जन्माला येणार असल्याचे भाकितही सांगितले. तसेच त्याच्या पूर्वजन्मी त्याने उपभोगलेले भगवंतांचे सेवकपदाचे मी त्यांना स्मरण करून दिले. त्यावर हिरण्यकश्यपू मला वंदन करून म्हणाले - हे श्री नारायण स्वरूप महर्षी नारदा, मला जर प्रत्यक्ष भगवंतांकडून मृत्यू येणार असेल; तरी मी परमपदाला जाईन आणि मी जिंकलो तरी मी परमपदी विराजमान होईन तेव्हा मला प्राप्त वराप्रमाणे माझ्या स्वीकृत मार्गाप्रमाणेच जाणे योग्य वाटते!’ असे सांगून मला त्यांनी निरोप दिला.”

“नारदमुने, भक्त प्रल्हाद संत शिरोमणी कोणत्या गुणांमुळे झाला? त्याच्या वर्तनाचा परिणाम हिरण्यकश्यपूंच्या नाशास कसा कारणीभूत ठरला, हे ऐकण्यास मी उत्सुक झालो आहे.”

“हे व्यास मुने, आकाशवाणीने सांगितल्याप्रमाणे हिरण्यकश्यपूंच्या उदरी संत शिरोमणी भक्त प्रल्हाद यांचा जन्म झाला. दैत्यराज हिरण्यकश्यपूला अत्यंत अद्भुत असे चार पुत्र होते. त्यापैकी प्रल्हाद हा सर्वात धाकटा; परंतु गुणांच्या बाबतीत सर्वात श्रेष्ठ होता. तो सदाचरणी, सत्यप्रतिज्ञ, जितेंद्रिय आणि समदर्शी होता. त्यामुळे तो सर्वांनाच प्रिय आणि हितैषी ठरला. हे व्यास मुने, प्रल्हाद बालवयातच श्रेष्ठांपुढे सेवकांप्रमाणे नतमस्तक होत असे. गरीबांच्यावर पित्याप्रमाणे स्नेह करी. समवयस्कांशी बंधुभावाने वागे; तर गुरुजनांबद्दल त्याच्या ठायी भगवद्भाव होता. अतिशय नम्र, निगर्वी आणि सर्वांविषयी प्रेम असलेला राजपुत्र यापूर्वी कोणी पाहिला नव्हता. जन्माने असुर असूनही आसुरी दोषांचा त्याच्यामध्ये लवलेशही नव्हता. भगवंतांच्या गुणांचा पुतळा असेच त्याच्याकडे पाहून वाटे. हे व्यास मुने, म्हणूनच भक्त असावा तर प्रल्हादासारखा असे त्याचे कीर्तन केले जाते. भगवान श्रीकृष्णांच्या ठायी त्याचे स्वाभाविक प्रेम होते. देहभान हरपून तन्मयतेने तो कृष्णध्यानमग्न होई. अष्टसात्विक भावाने ओतप्रोत, भगवंतांशी एकरूप झालेला प्रल्हाद,

कधी वियोगभावनेने व्याकूळ होऊन रडे; तर कधी भगवंतांशी क्रीडा करून आनंदोद्रेकाने खदखदा हसू लागे. कधी आनंदाने गाऊ-नाचू लागे. भगवंत लीळांचे अनुकरण करी. भगवंत स्पर्शाने त्याचे अष्टभाव दाटून येत. हे व्यास मुने, भगवान श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांची ही भक्ती केवळ भगवद्प्रेमी महात्म्यांच्या संगतीने व सेवेने प्राप्त होते; परंतु दैत्य कुलात जन्मास आलेल्या प्रल्हादांमुळे असुरांना भगवद्भक्तीची प्राप्ती झाली. सवंगडी व प्रल्हादावर प्रेम करणारे सर्व नागरिक, असुर, भक्त प्रल्हादाबरोबर हरीभजनात दंग होऊ लागले. हे व्यास मुने, शुक्राचार्यांच्या गुरुकुलात दिले जाणारे शिक्षण त्याला आवडत नसे; परंतु तो एकपाठी असल्याने त्याच्या नित्याच्या अभ्यासाबद्दल गुरुजींना आक्षेप घेता येत नसे. त्याच्या बालक्रीडांचा लळा हिरण्यकश्यपूंनाही लागला होता. एक दिवस हिरण्यकश्यपूंनी प्रल्हादाला मांडीवर घेऊन लडिवाळपणे विचारले - बाळा, तुला सर्वाधिक काय आवडते सांग पाहू. त्यावर प्रल्हादांनी चटकन उत्तर दिले - मला श्रीहरींचे भजन सर्वाधिक आवडते. - पुत्राच्या मुखाने शत्रूचे नाव ऐकून, पुत्रप्रेमी हिरण्यकश्यपूंना गुरुगृही काही हरीभक्त गुप्तपणे राहात असावेत व त्यांनी प्रल्हादाचा बुद्धीभेद केला असावा असे वाटले. हिरण्यकश्यपूंनी थेट गुरुजींनाच आपली शंका बोलून दाखविली. शुक्राचार्यांनी त्याला अतीव प्रेमाने जवळ घेऊन श्रीहरी भजन कोणी शिकविले, याविषयी पृच्छा केली. त्यावेळी भक्त प्रल्हादांनी मोठे गमतीचे उत्तर दिले. प्रल्हाद म्हणाले - ज्यांच्या मायेमुळे माणसांची बुद्धी मोहाने ग्रस्त झाली आहे त्यांच्यातच मी तू पणाचा खोटा दुराग्रह असतो. मायेत अडकलेल्या माणसांना पशुबुद्धी प्राप्त होते व व्यर्थ आपपर भाव व षड्रिपू निर्माण होतात; परंतु भगवंतांची कृपा झाली की हे सारे नाहीसे होते. भगवंत परमात्मा हाच आपल्यातील आत्मा आहे. ते आत्मतत्त्व जाणले की आपोआपच सारे अज्ञान नाहीसे होते व सर्वांच्या ठिकाणी आनंदमय श्रीकृष्ण दिसू लागतो. आपल्या म्हणण्याप्रमाणे माझी बुद्धी कोणी बिघडवित असेल तर प्रत्यक्ष परमात्मा श्रीकृष्णच बुद्धी

बिघडवित आहे; परंतु गुरुजी, लोखंड जसे लोहचुंबकाकडे आपण होऊन खेचले जाते; त्याचप्रमाणे चक्रपाणी भगवंतांच्या स्वच्छंद इच्छाशक्तीने माझे चित्तसुद्धा संसारापासून वेगळे होऊन त्यांच्याकडे ओढले जाते.”

“हे नारद मुने, प्रल्हादांचे हे उत्तर ऐकून दैत्यगुरू शुक्राचार्यांची काय प्रतिक्रिया झाली?” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, स्वाभाविकच दैत्यगुरू शुक्राचार्य अचंबित व क्रोधित झाले. त्यांनी बलपूर्वक धर्म, अर्थ, काम यांचे शिक्षण प्रल्हादाला दिले. काही दिवसांनंतर गुरुजींनी, प्रल्हादाचे साम, दाम, दंड, भेद याविषयीचे शिक्षण पूर्ण झालेले पाहून ते त्याला मातेकडे घेऊन गेले. मातेने त्याला सजवून हिरण्यकश्यपूंकडे नेले. प्रल्हाद आपल्या वडिलांच्या चरणावर नतमस्तक झाला. त्याला उराशी कवटाळताना हिरण्यकश्यपूंना गहिवरून आले. प्रेमाने त्याला पुन्हा पुन्हा उरी कवटाळून चुंबने घेऊनही हिरण्यकश्यपूंचे मन शांत होईना. थोडा भावनावेग आवरल्यावर हिरण्यकश्यपू प्रल्हादाशी बोलू लागले.”

“हे नारदा, हिरण्यकश्यपूंना शुक्राचार्यांनी प्रल्हादांच्या विष्णूभक्तीविषयी सांगितले नव्हते काय?” व्यासांनी पुन्हा विचारले.

हे व्यास मुने, हिरण्यकश्यपूंना शुक्राचार्यांनी ही कल्पना दिली होती. हिरण्यकश्यपूंनी एकदा त्याचा अनुभवही घेतला होता; परंतु वात्सल्याने आपला पुत्र आज ना उद्या सुधारेल असा विचार करून त्यांनी त्यास पुन्हा गुरुगृही पाठविले होते. आता तर गुरुजींनी सर्व शिक्षण पूर्ण करून त्याला हिरण्यकश्यपूंच्या स्वाधीन केले होते. हे करतांना शुक्राचार्य साशंक व भयभीत होते आणि घडलेही तसेच.”

“काय घडले व कसे घडले हे ऐकण्यास मी आतुर झालो आहे. मुनीवर प्रल्हादमिषाने आम्हाला सत्संग घडणार आहे. भगवंत कीर्तनाने प्रमुदित होण्यास मी उत्सुक आहे. आपण सत्वर तो कथाभाग सांगावा.”

“हे व्यास मुने, हिरण्यकश्यपूंनी मोठ्या लडिवाळपणे प्रल्हादास विचारले- बाळ प्रल्हादा, एवढा काळ गुरुजींकडून जे ज्ञान प्राप्त केलेस

त्यातील काही चांगल्या गोष्टी आम्ही ऐकू इच्छितो. सांग बरे- प्रल्हाद आपल्या मधुर वाणीने भक्तीची माहिती सांगू लागला- तात, भगवान विष्णूंच्या भक्तीचे नऊ प्रकार आहेत. गुणश्रवण, कीर्तन, स्मरण, चरणसेवा, पूजा, वंदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन जर या नऊ प्रकारची भक्ती समर्पण भावनेने केली तर त्यालाच मी उत्तम अध्ययन समजतो. - प्रल्हादाच्या मुखातून विष्णूभक्तीचे निवेदन ऐकताच हिरण्यकश्यपूंच्या तळपायाची आग मस्तकात गेली. त्यांचे ओठ क्रोधाने थरथर कापू लागले. नेत्र आग ओकू लागले. शुक्राचार्यांकडून आलेल्या गुरुपुत्रांना आणि शिष्यवर्गाला ते दूषणे देऊ लागले.”

“हे नारद मुने, हिरण्यकश्यपूंनी दिलेली दूषणे ऐकून शुक्राचार्यांच्या पुत्रांनी कोणती प्रतिक्रिया व्यक्त केली?” व्यासांनी विचारले.

“हे महर्षे, गुरुपुत्रांनी खेदपूर्वक उत्तर दिले- हे इंद्रशत्रो, महाबली हिरण्यकश्यपू महाराज तुमचा पुत्र जे काही बोलतो ते मी किंवा दुसऱ्या कोणी शिकविल्याने बोलत नाही. राजन्, ही त्याची जन्मजात बुद्धी आहे. आपण आपला क्रोध आवरा. विनाकारण आम्हास दोष देण्यापेक्षा पुत्र प्रल्हादाकडून सत्य जाणून घ्या. - त्यांचे हे उत्तर ऐकून हिरण्यकश्यपू अधिकच क्रोधायमान झाले. दुःखाने त्याचे हृदय शतगुणीत विव्हल झाले होते; तर क्रोधाने त्यांच्या देहात आगडोंब उसळला होता. ते पाहून स्वतः प्रल्हादाने बोलण्यास प्रारंभ केला. प्रल्हाद म्हणाला- तात, शांत व्हा, मला झालेले ज्ञान केवळ अलौकिक आहे. ते ज्ञान आपणा सर्वांच्या जन्ममृत्युरूप अनर्थाचा नाश करणारे आहे; परंतु त्यासाठी भगवद्प्रेमी होऊन सत्संग साधला पाहिजे. तात, आपणही भगवंताच्या गुणांचे श्रवण, कीर्तन, स्मरण यात रमून जा.”

“हे नारद मुने, चवताळलेल्या हिरण्यकश्यपूंना प्रल्हादाचे बोल जिव्हारी लागले असतील!” महर्षी व्यास अनाहूतपणे बोलले. त्यांच्या अंतःचक्षूसमोर विष्णूभगवंताच्या कल्याणकारी चरित्राचा पट उभा राहिला. महाभारतातील श्रीकृष्णांचे अभिवचन त्यांच्या हृदयावकाशात पुन्हा स्फुरले.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानं अधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधुनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ महर्षी व्यासांचे चित्त भगवद् भजनात दंग झालेले पाहून नारदमुनींच्या कीर्तनाला उधाण आले ते म्हणाले,

“हे व्यास मुने, संतापाने विवेक नाहीसा झालेल्या हिरण्यकश्यपूंनी प्रल्हादाला बाहेर नेऊन मारून टाकण्याची आज्ञा दिली. ते म्हणाले- स्वजनाचे रूप घेऊन आलेला हा माझा शत्रूच आहे. म्हणून कोणत्याही परिस्थितीत याला माझ्या समोरून दूर करून मारून टाक. - ही आज्ञा मिळताच विक्राळ आणि भेसूर दैत्य हातात त्रिशूल घेऊन “मारा, तोडा”, असे म्हणत पद्मासनात ध्यानस्थ बसलेल्या प्रल्हादावर मर्मस्थानी त्रिशूलांचे प्रहार करू लागले; परंतु भगवद्भक्तीत लीन झालेल्या प्रल्हादावर काहीच परिणाम होईना. प्रहार थांबल्यावर प्रल्हाद हात जोडून उभा राहिला व त्याने पुन्हा विनंती केली.- तात, आपण शांत होऊन भगवद्भजन करावे. आपल्या पुत्राचे हे आवाहन ऐकून हिरण्यकश्यपू विक्राळपणाने गरजला- याला ताबडतोब नष्ट करा. वाटेल ते उपाय करा-

मग मात्र दैत्य प्रल्हादाला ओढतच घेऊन गेले. त्यांनी प्रल्हादाला मदोन्मत्त हत्तीकडून तुडविले. विषारी साप डसविले पर्वताच्या कड्यावरून ढकलून दिले. बर्फाळ जागेत, तुफानात, धगधगत्या आगीत ठेवले. समुद्रात बुडविले. पर्वतांच्या खाली दाबून ठेवले; परंतु यापैकी कोणत्याही उपायाने ते प्रल्हादाला मारू शकले नाहीत. त्या सर्व प्रसंगातून माघारी येऊन प्रल्हादाने पुन्हा पुन्हा आपल्या पित्यास लडिवाळपणाने आणि नम्रपणाने भगवद्भजन करून भक्तीत लीन होण्याचे आवाहन केले. हे पाहून हिरण्यकश्यपू दिग्मूढ झाला. त्याचा चेहरा म्लान झालेला पाहून निरूपायाने थकून गेलेल्या हिरण्यकश्यपूला शुक्राचार्यांचे पुत्र शंड आणि अकर्म एकांतात घेऊन गेले. त्यांनी शुक्राचार्य येईपर्यंत शांत राहण्याचा परामर्श दिला व हताश परिस्थितीत ते शुक्राचार्यांची वाट पाहू लागले.”

“हे नारद मुने, परमभक्त प्रल्हादाने भगवद्भक्ती हिरण्यकश्यूपर्यंत कोणत्या प्रकारे पोहोचविली? भक्त प्रल्हादांची भक्तीप्रचार लीला ऐकण्यास मी उत्सुक आहे.”

“हे व्यास मुने, उत्तम अवसर पाहून प्रल्हादाने आपल्या सवंगड्यांना व राज्यातील बालगोपालांना एकत्र केले व त्यांच्यापुढे मधुर वाणीने हरिकीर्तन करून मोक्षमार्गाचे गायन केले आणि अवघा आसमंत भगवद्भक्तीत गुंग झाला. तेव्हा दैत्यांनी येऊन प्रल्हादास भगवद्भक्तीज्ञानाचे रहस्य विचारले. तेव्हा भक्त प्रल्हादाने, मातेच्या उदरात असतानाच त्यांना अस्मादिकांकडून भगवद्भक्तीचा उपदेश कसा झाला ते ऐकविले.”

“हे नारद मुने, भक्त प्रल्हादाच्या हरिकीर्तनाने संमोहीत झालेले दैत्य गुरुकुल पाहिल्यानंतर गुरुकुलाच्या आचार्यांनी प्रल्हादांना कसे समजावले? काही अनर्थ तर घडला नाही ना?”

“हे व्यास मुने, आपण एखाद्या अज्ञ बालकासारखे प्रश्न विचारता आहात. माझ्या मुखाने भगवंताचे यशोगान ऐकण्यासाठी आपण एवढे आतुर का बरे झालात?” नारदांनी तेवढ्याच प्रासंगिक अज्ञानात्मक उत्सुकतेने विचारले.

“हे नारद मुने, आपल्या हरिकीर्तनात प्रत्यक्ष भगवंत प्रकट होतात हे सर्वज्ञात आहे. त्या भगवंतांच्या दर्शनासाठी मी आतुर झालो आहे.”

“हे व्यास मुने, गुरुकुलाच्या आचार्यांनी गुरुकुलाचे भक्तीमय वातावरण पाहिले. ते भयभीत होऊन थरथर कापू लागले. शीघ्र गतीने ते दैत्यराज हिरण्यकश्यपूंकडे धावले. त्यांनी हिरण्यकश्यपूंना प्रल्हादाच्या विष्णुभक्तीचे वृत्त सांगितले. वृत्त ऐकून हिरण्यकश्यपू क्रोधाने थरथर कापू लागले. त्याने प्रल्हादाला मारावयाचे ठरविले. क्रोधाने मुखातून अग्निज्वाला बाहेर पडू लागल्या. त्यांनी डरकाळी फोडली- हे मूर्खा, माझ्या क्रोधाने तिन्ही लोक आणि त्यांचे लोकपाल भयभीत होतात. त्या अमर ब्रह्मांडस्वामी हिरण्यकश्यपूची तू अवज्ञा केली आहेस. आता तुझे रक्षण कोणीही करू शकत नाही. - हिरण्यकश्यपू प्रल्हादावर धावून गेले, तेव्हा बालक

प्रल्हाद नम्रपणे अभिवादन करीत म्हणाला- महाराज, ब्रह्मदेवापासून गवताच्या काडीपर्यंत सर्व चराचर ज्यांच्या बलामुळे चैतन्यमय असतात तेच माझे व आपलेही बळ आहे. महापराक्रमी सर्वशक्तीमान प्रभू हेच आपल्या शक्तीच्या द्वारा या ब्रह्मांडाची निर्मिती रक्षण आणि संहार करतात. महाराज, त्यांच्या प्रेरणेनेच हे विश्व संचलित होते आहे. आपणही आपला हा असुर स्वभाव सोडून द्या आणि आपले मन स्वच्छ करा. आपले अज्ञान हेच आपल्या या गर्वोद्धत अहंकारवश उद्दामपणाचे कारण आहे- हे व्यास मुने, प्रल्हादांचे हे भाषण ऐकून हिरण्यकश्यपूंनी ब्रह्मांडाला हादरे देणारे विकट हास्य केले. अतितुच्छतेने आपल्या बालकाकडे पाहत ते प्रल्हादाला म्हणाले- अरे अभाग्या, माझ्याशिवाय या जगाचा कोणी स्वामी नाही. तुझा तो जगदीश्वर माझ्या ब्रह्मांडात असणेच शक्य नाही. तुझ्या अज्ञानामुळे तो तुला सर्वत्र दिसत आहे. तुझे अज्ञान नष्ट करण्याची हीच वेळी आहे. तुझा तो जगदीश्वर जर या ब्रह्मांडाच्या चराचरात असेल तर माझ्या या महालाच्या खांबातही असेल. - हे व्यास मुने, भक्त प्रल्हाद निर्भयपणे म्हणाले- महाराज, आपण अगदी सत्य बोललात. आपणात आणि खांबात तोच जगदीश्वर बसलेला आहे.”

“हे नारद मुने, प्रल्हादांचे हे ब्रह्मज्ञान गर्वोद्धत हिरण्यकश्यपूंना कसे कळणार? अज्ञान अंधःकारात बुडालेला माणूस खऱ्या ज्ञानापासून अती दूर पोचलेला असतो. हिरण्यकश्यपूंना ज्ञान होणे शक्यच नव्हते. अशा परिस्थितीत काय घडले हे जाणण्यास आम्ही उत्सुक आहोत.”

“हे प्रतिभावंत व्यास मुने, उद्दाम झालेल्या हिरण्यकश्यपूंनी प्रल्हादाला पुन्हा प्रश्न केला- हे महामूर्ख बालका, माझ्यात आणि या खांबातही तुझा जगदीश्वर आहे असे म्हणून तू माझी तुलना या निर्जीव खांबाशी केली आहेस. या खांबात जर तुझा परमेश्वर असेल तर तो येऊन तुला जरूर वाचवेल. तुझा शिरच्छेद आता अटळ आहे. - असे म्हणून हिरण्यकश्यपूंनी पुन्हा एकदा विक्राळ हास्य केले आणि त्यांनी आपल्या सिंहासनावरून उडी मारली. खड्ग घेऊन ते गर्जना करीत पुढे सरसावले.

ते म्हणाले- या खांबात तुझा जगदीश्वर आहे ना! त्या खांबालाच मी लत्ताप्रहार करतो म्हणजे तुझे डोके ठिकाणावर येईल- एवढे म्हणून त्यांनी खरोखरीच जवळच्या खांबावर मोठ्या तावातावाने व त्वेषाने लत्ताप्रहार केला. त्याक्षणी ब्रह्मांड उद्ध्वस्त करणारा महाभयंकर ध्वनी खांबातून स्फोटित झाला. त्रैलोक्य दणाणून सोडणाऱ्या त्या आवाजाने ब्रह्मदेवांनाही ब्रह्मांडाचा प्रलय होतो आहे असे वाटले. महादैत्यांचा दरबार भीतीने गर्भगळीत झाला; परंतु खांबातून येणाऱ्या आवाजाने हिरण्यकश्यपूंना अधिकच त्वेष आला. आपल्या लत्ताप्रहाराचाच तो प्रतिध्वनी आहे असे त्यांना वाटले. हास्याचा गडगडाट करीत त्यांनी आपले खड्ग प्रल्हादावर उगारले त्यावेळी खांबातून पुन्हा विक्राळ सिंहगर्जना झाली. - उद्दाम दैत्या, थांब. तुझ्या अतिरेकी दैत्य कृतीने, तुझ्या दैत्य शक्तीचा समूळ नाश होण्याचा क्षण आला आहे. आपल्या तपश्चर्येने ब्रह्मांडातील सर्व शक्ती एकवटून स्वतःमध्ये घेऊन तू. तुझ्यातील चैतन्यालाच आव्हान दिले आहेस. तुझा अंत आता निश्चित आहे- महाभयंकर प्रलयकारी ब्रह्मांडभेदक आवाजाने हिरण्यकश्यपू संभ्रमित झाले. ब्रह्मांडाला कंपित करणारा हा ध्वनी येथे प्रकटतो तरी कोठून हेच त्यांना समजेना. भ्रमित नजरेने आणि भयशंकित कर्णानी ते आवाजाचा शोध घेऊ लागले. त्याचवेळी ब्रह्मांडाला गिळंकृत करू पाहणाऱ्या सहस्रपरिमित तडिताघात ध्वनींनी ब्रह्मांड कडाडले. लत्ताप्रहार झालेला खांब दुभंगला आणि चराचराला नारायणाचे अद्भुत दर्शन घडले. हे व्यास मुने, प्रत्यक्ष भगवंत प्रल्हादाचे रक्षण करण्यासाठी आणि दैत्यांना मुक्त करण्यासाठी अवतरले होते.”

“हे नारद मुने, आपल्याकडून गर्भात असतानाच ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ती झालेले आत्मसाक्षात्कारी परमात्मस्वरूप भक्त प्रल्हाद धन्य होत. हिरण्यकश्यपूंसारख्या पापवासनेने आणि शापदग्धतेने दैत्य म्हणून जन्मास आलेल्या पापकर्मी हिरण्यकश्यपूंचाही उद्धार, प्रत्यक्ष त्यांच्या उदरी जन्म घेऊन, प्रल्हादांनी केला. खरोखरीच पाप आणि पुण्य, धर्म आणि अधर्म

या दोन्हींचेही कर्ते, भोक्ते आणि शास्ते परमात्मनच आहेत. आपल्या मुखाने त्यांच्या अवतारग्रहणाची कथा ऐकून मी धन्य झालो. तरीसुद्धा हे नारद मुने, हिरण्यकश्यपूंचा अंत कसा झाला हे ऐकण्याचा माझा लडिवाळ हट्ट आपण पुरवावा.” व्यास गहिवरून बोलत होते. त्यांच्या ठिकाणी अष्टसात्विक भाव दाटून आले होते. नारदांच्याही नयनांतून नीरधारा ओघळत होत्या.

“नारायण, नारायण! व्यासमुने, आपणासारख्या भगवद्भक्तांची परमोत्कर्षास पोचलेली भक्ती हरिकीर्तन करावयास प्रमुदित करते. हे व्यास मुने, दुभंगलेल्या खांबातून, मनुष्यही नाही आणि पशुही नाही अशा अवस्थेतील नरसिंह पाहून हिरण्यकश्यपू भयचकित झाले. त्यांच्या पुढ्यात प्रत्यक्ष नृसिंह भगवान उभे राहिले. सुवर्णतप्त अंगार नेत्र हिरण्यकश्यपूंवर रोखले गेले होते. आयाळ फडफडत होते. दाढा अतिशय विक्राळ होत्या. लवलवत्या खड्गाप्रमाणे नृसिंहांची जिव्हा आपल्या भक्ष्याकडे पाहून त्वेषाने फिरत होती. भक्ष्यावर तुटून पडणाऱ्या सिंहाप्रमाणे नृसिंह भगवान क्षणाक्षणाला विशालकाय होत होते. त्या नृसिंहाने हिरण्यकश्यपूंचे डोळे उघडण्यासाठी, त्यांच्या ठिकाणी दिव्य ज्ञान प्रकटविण्यासाठी विराट रूप धारण केले. सहस्रबाहूंमध्ये सहस्रशस्त्र सहस्रमार्गांनी प्रहार करू लागले. अवघा दैत्य लोक प्रलयक्रांत झाला. तरीसुद्धा त्या गर्वोद्धत हिरण्यकश्यपूंच्या मनात आपल्या अमरत्वाच्या अहंकाराने अज्ञानध्वज उभारून फडकू लागला. - हे महामायावी विष्णू, मला मारण्यासाठी तूच हे सोंग घेतले आहेस. असे म्हणून आपले आवडते आयूध गदा, हिरण्यकश्यपूंनी धारण केली. आणि अतिशय क्रोधाने त्रैलोक्यात गदा फिरवून त्यांनी नृसिंहांवर प्रहार केला; परंतु हे व्यास मुने, गरुडाने सापावर झेप घ्यावी तसे प्रहार करतेवेळीच भगवंतांनी गदेसहित त्या दैत्याला पकडले आणि एखाद्या निरागस बालकाने खेळणे घेऊन खेळावे तसे ते हिरण्यकश्यपूंना खेळवू लागले. त्यांची ही अगाध लीला देव, लोकपाल आणि सर्व भक्तगण आणि भीतीने आकूल झालेले

दैत्यगण पाहत होते. तेवढ्यात हातातून खेळणे निसटून पडावे तसे हिरण्यकश्यपू नृसिंहाच्या पंज्यातून निसटले. भीतीने सर्वांनी श्वास रोखून धरले. हिरण्यकश्यपू भयभीत झालेल्या अवस्थेतही अहंकाराने पुन्हा पेटून उठले आणि गर्जना करित नृसिंहांवर चालून गेले. त्यावेळी त्यांची ही कपिक्रीडा पाहून नृसिंह भगवान महाविकट हास्य करून त्यांच्याकडे पाहू लागले. त्यांच्या त्या विकट हास्याने हिरण्यकश्यपूंचे डोळे दिपून गेले. त्याक्षणी प्रकाशवेगाने नृसिंहांनी त्यांच्यावर झडप घातली. भगवंत त्यांना दरवाज्यात घेऊन गेले. आपल्या मांडीवर सहजपणे घेऊन क्रोधित नजरेने त्या भयचकित हिरण्यकश्यपूंना भगवंतांकडून मिळालेल्या वरदानाचे स्मरण घडविले- हे दैत्यराज, ही वेळ दिनरजनीची नाही आणि हे स्थल आत किंवा बाहेरही नाही. हे दैत्यराज, मी, ना नर आहे ना पशू. त्यामुळे तू आता इच्छामरण भोगण्यास तयार हो- नृसिंह भगवानांनी आपल्या तीक्ष्ण नखांनी हिरण्यकश्यपूंचे उदर फाडले. रक्ताच्या चिळकांड्यांनी त्यांचे मुख आणि आयाळ माखले. आयाळांच्या फटकाऱ्यांनी अवघे ब्रह्मांड हलले. हिरण्यकश्यपूंना वाचविण्यासाठी चेष्टा करणाऱ्या हजारो दैत्य दानंवांना आयाळाच्या फटकाऱ्यांनीच बाजूला सारले. निष्प्राण झालेल्या गर्वोद्धित हिरण्यकश्यपूंना भगवंतांच्या हातून दिव्य मरण प्राप्त झाले. त्रैलोक्याचे स्वामी हिरण्यकश्यपूंच्या सिंहासनावर विराजमान झाले तेव्हा त्यांना शांत करण्याचे धाडसही कुणाला होत नव्हते. भक्त प्रल्हाद नम्र भावाने तेथे प्रत्यक्ष भगवंतांची लीला अनिमिष नेत्रांनी बघत होते. भगवंतांना शांत करण्यासाठी ब्रह्मदेवासह सर्व देवगण, रुद्र, इंद्र, ऋषी, पितर, सिद्ध, विद्याधर, नाग, मनु, प्रजापती, गंधर्व, चारण, यक्ष, किंपुरुष, वैतालिक, किन्नर आणि पार्षद यांसह सर्व दिव्यगण उपस्थित झाले. त्यांनी भगवंतांची परोपरीने स्तुती केली. साक्षात लक्ष्मींना, भगवंतांना शांत करण्याची विनंती केली. लक्ष्मीमातेनेही असे उग्र रूप कधीच पाहिले नव्हते. हे व्यास मुने, मी धारिष्ट करून पिताश्रींना म्हणालो- हे पिताश्री, देवगणांच्या प्रयत्नाने भगवंत शांत होणे अशक्यप्राय दिसते.

भगवंत फक्त भक्तीलाच वश होतात. परमभक्त प्रल्हादांच्या कारणास्तव भगवंतांनी हा अवतार धारण केला आहे. तेव्हा आपण प्रल्हादांनाच, त्यांना शांत करण्याची विनंती करावी.- हे व्यास मुने, माझा परामर्श पिताश्रींनी तात्काळ स्वीकारला आणि प्रल्हादांना ते म्हणाले- बाळा, तुझ्या असीम भक्तीने भगवंतांनी हा नृसिंह अवतार धारण केला आहे. तेव्हा तूच त्यांना शांत करणे इष्ट होईल.- तेव्हा भक्त प्रल्हादांनी भगवंतांच्या असीम लीलांचे यथाशक्ती गुणगान करून अखेर प्रार्थना केली-

त्वं वायुराग्निवनिर्वियदम्बुमात्राः

प्राणेन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ।

सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्

नान्यत् त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरूक्तम् ॥४८॥

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये

सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः ।

आद्यन्तवन्त उरूगाय विदान्ति हि त्वा-

मेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥४९॥

तत् तेऽर्हत्तम नमः स्तुति कर्मपूजाः

कर्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम् ।

संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं

भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥५०॥

(श्रीमद्भागवत- सप्तमस्कंध- अध्याय नववा)

हे अनंता, वायू, अग्नी, पृथ्वी, आकाश, पाणी पाच तन्मात्रा, प्राण, इंद्रिये, मन, चित्त, अहंकार, संपूर्ण विश्व तसेच सगुण व निर्गुण केवळ आपणच आहात. एवढेच काय पण मन आणि वाणीने ज्यांचे वर्णन करता येते ते सर्व आपणाहून वेगळे नाही. हे भगवन्, हे सत्त्वादि गुण त्यापासून उत्पन्न झालेली महत् आदि तत्त्वे, देव, मनुष्य, मन इत्यादी कोणीही आपले स्वरूप जाणण्यास समर्थ नाहीत. कारण या सर्वांना सुरुवात आणि शेवट आहे. असा विचार करून ज्ञानी जन आपले स्वरूप

सांगत नाहीत. म्हणून हे परमपूज्य, नमस्कार स्तुती, सर्वकर्मसंतर्पण, सेवा, चरणकमलांचे चिंतन आणि लीलाकथांचे श्रवण ही आपल्या सेवेची सहा अंगे आहेत. या सेवेशिवाय परमहंसांचे सर्वस्व असणाऱ्यास आपली भक्ती कशी प्राप्त होईल? - प्रल्हादांनी केलेल्या या प्रार्थनेने भगवान संतुष्ट झाले. ते म्हणाले- हे बाळ प्रल्हादा, तुझे कल्याण असो. मी तुझ्यावर प्रसन्न झालो आहे. तुला हवे ते माग. - तेव्हा भक्त प्रल्हादाने भगवंतांजवळ- मला भक्तीची प्राप्ती व्हावी- असे म्हणून- माझी मनिषा पूर्ण केली.”

“हे नारद मुने, आपण धन्य आहात. आपण सर्वांनाच भक्तीमार्गाने ज्ञानमय करित आहात. आपण सांगितलेल्या ब्रह्मज्ञानाने गर्भतच पावन झालेल्या प्रल्हादाने भगवद्भक्तीने परिपूर्ण असे जीवन प्राप्त करून दैत्यकुळालाही प्रत्यक्ष भगवंतांचे दर्शन घडवून दैत्यकुळाचा उद्धार केला. आपल्या मुखाने भगवंतांचे कीर्तन मला ऐकावयास मिळावे. माझी काया, कान आणि मन तृप्त झाले.”

* * *

१७

बद्रिकाश्रमातील आपल्या प्रेरणादायक गुंफेमध्ये व्यासमुनी ध्यानमग्न होते. त्यांच्या हृदयाकाशात श्रीकृष्ण भगवंतांची मूर्ती आनंदविभोरतेने वेणुनाद करित होती. श्री सरस्वती मातेचा प्रसादपूर्ण प्रभावी प्रवाह वेणुनादाला लयगंधित करित होता; की वेणुनादाने सरस्वती माता प्रभावीपणाने उचंबळून सतत प्रवाहित होत होती. याचा व्यासमुनींच्या कर्णरंध्रांना स्पर्शही होत नव्हता. शीत मंद समीरण लहरी गुंफेच्या प्रवेशद्वारातून व्यास मुनींना प्रदक्षिणा घालून गुंफाघटाकाशातून मुग्ध होऊन बाहेर पडत होत्या; तोच पुन्हा पुन्हा प्रतिलहरी आवेगाने गुंफेत प्रवेश करित होत्या. याविषयी गुंफेला आशंका निर्माण झाली होती. याचेही संवेदन व्यासमुनींना होत नव्हते. श्रीकृष्ण भगवंतांच्या ध्यानात त्यांचे अस्तित्व एकरूप झाले होते. त्यांच्या अंतःकरणात कृष्णभगवंतांची मूर्ती आत्मरूपाने प्रकाशमान झाली होती. भगवान श्रीकृष्ण आणि व्यासमहर्षी यांच्या अद्वैत सोहळ्याने प्रत्यक्ष लक्ष्मी माताही आनंदसागरातील भगवंतांच्या लीला दर्शनाने आनंदविस्मयचकित झाल्या होत्या. कळत नकळत व्यासांच्या या भावसमाधीचे दर्शन घेताना चराचराच्या मुखातून विष्णुभगवंतांचे स्मरण स्फुट होत होते.

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।

पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्

कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

बद्रिकाश्रमामध्ये नारायण मंत्राचा जप करीत प्रविष्ट होणाऱ्या नारदांना बद्रिकाश्रमाच्या या भक्तीने भारलेल्या आसमंताचा प्रेममय गहिवर दाटून आला. भगवंतांचे दर्शन आज व्यासगुंफेतच होणार या भावस्पर्शाने देवर्षी नारद व्यासगुंफेकडे अनाहूतपणे खेचले गेले. व्यासमुनींच्या पुढ्यात प्रकट होत व्यासमुनींकडे पाहून त्यांनी प्रत्यक्ष नारायणाचे दर्शन घेतले. त्यांच्या मुखातून स्रवले -

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

देवर्षी नारदांच्या मुखातून प्रकटलेल्या नारायणवंदना ध्वनींनी व त्याबरोबर स्वतःच केलेल्या आवाहनाने महर्षी व्यासांना आपल्या हृदयाकाशातून आपल्या पुढ्यात भगवंत प्रकट झाल्याची संवेदना झाली. अंतर्मग्न झालेले चक्षु बहिर्मुख झाले. प्रत्यक्ष नारायणस्वरूप ब्रह्मर्षी ब्रह्मपुत्र देवर्षी नारदांना पाहून व्यासांना 'याचि देही' भगवंतांचे सगुण दर्शन प्रत्यक्ष झाले. अष्टभाव दाटून येऊन आनंदामृतधारा त्यांच्या ज्ञानचक्षुतून स्रवू लागल्या. त्यांनी नारदांच्या चरणयुगलांना स्पर्श करीत चरणकमलांवर शिरकमल ठेवले. ब्रह्मर्षी नारदांचीही अवस्था यापेक्षा वेगळी नव्हती. भक्तवत्सल परात्पर भगवंतांचे आणि भक्ताचे हे अद्वैत अनुभवतांना महादेवी, महालक्ष्मी, महासरस्वती भावमुग्ध झाल्या होत्या. काल आणि अवकाश निमिषमात्र स्तब्ध होऊन ही अद्वैतानुभूती भोगित होत्या. चराचराच्या संवेदनविश्वात परमानंद मावत नव्हता. या अद्वैतातून लीलया विग्रहित होऊन महर्षी व्यास आणि देवर्षी नारद परस्पराना कृष्णभावाने न्याहाळू लागले. हळूहळू भानावर येत व्यासांनी गहिवरून नारदांना आलिंगन दिले. "देवर्षे, माझ्या गुंफेत आपल्या पदस्पर्शाने कृष्णचैतन्य स्फुरले आहे. देवर्षे, मी आपणास वंदन करतो."

"हे महर्षी व्यास मुने, भक्त आणि भगवंत यांच्या अद्वैताचा

प्रत्यक्ष अनुभव आपल्या दर्शनाने आज चराचराला घडला आहे. प्रत्यक्ष लक्ष्मीमाताही विचलित व्हाव्यात; परात्पराच्या हृदयस्थ राधेने क्षणभर विग्रहित होऊन विरहित व्हावे. या अमूल्य क्षणाचा अनुभव आपण घडविलात. आम्ही धन्य झालो."

"हे महर्षी नारद मुने, हे घटित केवळ आपल्या परमकृपेनेच घडले आहे. भगवंत कीर्तनात ज्ञानमय करून सोडण्याचे कौशल्य केवळ आपल्या कीर्तनातच आहे. हे देवर्षी, भगवंतांनी आपल्या भक्तांसाठी विविध रूपे धारण केली. विद्यमान कलीयुगातील कलीमलान्वित चराचराला कलीमुक्त करून सुखवैभवाने श्रीमंत करण्यासाठी भगवंत आणि भगवतींनी वर्तमानाला सम्यक केलेल्या लीलेचे कीर्तन श्रवण करण्यासाठी आमचे कर्ण आतुर झाले आहेत. आमची मनिषा पूर्ण करण्याची आपणास प्रार्थना आहे."

"हे व्यास मुने, आपली कीर्तनश्रवणाची आतुरताच मला नारायण कीर्तनास अधिक प्रवृत्त करते. हे व्यास मुने, उत्तरेकडे बद्रिकाश्रमाचे स्थान यासाठीच तर प्रसिद्ध आहे. असेच दक्षिणेकडेही कैवल्यधाम. हे धाम कलीमलदाहकपणाने मनुष्यमात्राला पावन करते. याची कथाही मला नेहमीच आनंदोन्मदित करते."

"हे नारद मुने, आपण ही कथा मला सत्वर सांगा. माझा अवघा देहच श्रवणासाठी उत्सुक झालाय"

"हे व्यास मुने, भगवान वराहांच्या पर्वातील कथा आहे. नाना प्रकारच्या रत्नांनी सुशोभित अशा मेरू पर्वताच्या शिखरावर आम्ही पोहोचलो आणि दृष्टीचे पारणे फेडणारे दर्शन आम्हाला घडले. या शिखराच्या मध्यभागी पिताश्री ब्रह्मदेवांचे अत्यंत प्रकाशमान भव्य भवन स्थापित होते. उत्तरेस हजार योजने उत्तुंग आणि हजारो योजने विस्तारित अश्वत्थाचा उत्तम वृक्ष होता. त्या वृक्षछायेत रत्नजडीत असा भव्य मंडप सजलेला होता. त्यास वैदुर्य, मोती, माणके यांची स्वस्तिके लावली होती. बाहेर रत्नांची तोरणे होती. मुख्य द्वार तर पुष्पपराग माणकांचे होते. सातमजल्यांच्या गोपुरांना चमचमत्या हिऱ्यांची दारे होती. मंडपात

वैदुर्य मण्यांची एक वेदी होती. मंडपाच्या मध्यभागी एक उंच सिंहासन होते. सिंहासनाच्या मध्यभागी सहस्र दलांनी सुशोभित असे कमल होते. या श्वेत कमलाची प्रभा सहस्रचंद्राप्रमाणे विलसत होती. या कमलात केंद्रस्थानी दशसहस्र चंद्रांप्रमाणे कांतिमान असा कैलास पर्वताच्या समान सुंदर पुरुष बसला होता. या चतुर्भुज पुरुषाच्या अंगप्रत्यंगातून उदारता प्रवाहित झाली होती. वराहांसारखे मुख, हातात शंख, चक्र, अभय व वर शोभत होते. कटिपीतांबर, कमलदलनेत्र आणि प्रसन्न करुणासिंधुरूप मुखकमल अशा चैतन्यस्वरूपास पाहून माझे नेत्र त्या रूपाचे आकंठपान करू लागले. त्यांच्या मुखारविंदापासून सुगंध दरवळत होता तर त्यांचा ध्वनी सामवेद प्रकट करीत होता. दैदियमान परब्रह्मस्वरूप, सच्चिदानंदघन असे यज्ञस्वरूप मी पाहात होतो. मुख आणि नासिका यांचे विलोभनीय सौंदर्य पाहून अमृतश्राव थबकले होते. त्यांच्या वक्षस्थलावर श्रीवत्स चिन्ह होते. श्वेत यज्ञोपवीत त्यांच्या अंगाची शोभा वाढवित होते. त्यांच्या वक्षस्थलाची शोभा कौस्तुभमणी वाढवित होता. पिताश्री ब्रह्म आणि माझे अन्य बांधव ब्रह्ममानसपुत्र त्यांची सेवा करण्यात दंग होते. हे व्यास मुने, क्षणभर या अपूर्व रूपाने मी संभ्रमित झालो; परंतु दुसऱ्याच क्षणी नारायणांचे हे अपूर्व वराहरूप पाहून मीही उपनिषद मंत्रांनी त्यांचे ध्यान करू लागलो. खरे तर भगवंतांची सर्व स्थाने मला परिचित आहेत; तथापि मेरू पर्वतातील या स्थानाने माझे गर्वहरण केले. मी भगवंतांना शरण गेलो. भगवंतांनी उदारपणाने मला आपल्या हृदयात स्थान दिले; परंतु माझे मस्तक त्यांच्या चरणकमलावर खिळून राहिले होते. तेवढ्यात दिव्य दुंदुभि निनादल्या. मी विस्मयचकित होऊन पाहत होतो. पृथ्वीमातेस धारण करणाऱ्या वराहदेवांसमोर पृथ्वीमातेचेच आगमन झाले होते. रत्नांकित समुद्रवसना महादेवी पृथ्वी आपल्या इला व पिंगळा या दोन सख्यांबरोबर तेथे उपस्थित होती. पृथ्वीने भगवंतांच्या चरणांवर सख्यांनी आणलेले हार समर्पित केले आणि विनम्र भावाने हात जोडून समोर उभा राहिली.”

“हे नारद मुने, पृथ्वीदेवींचे तेथे उपस्थित होण्याचे कारण?”

“व्यास मुने, तुमच्यासारखाच प्रश्न मलाही पडला होता. तेवढ्यात भगवान वराह तिला म्हणाले- पृथ्वीदेवी, मी तुला शेषनागाच्या मस्तकावर सुखपूर्वक बसविले आणि सर्व जगत तुझ्यावर स्थिर केले. मगच मी येथे आलो तरी पुन्हा तू येथे का आली आहेस? त्यावर पृथ्वीमाता म्हणाली- हे भगवन्, आपण पातालातून माझा उद्धार करून शेषनागाच्या मस्तकावर माझी स्थापना केली हे खरे; तथापि माझ्यावर स्थापित केलेल्या दिव्य पर्वतजगताचे ज्ञान मला झाले नाही. या पर्वतांवर आपले वास्तव्य कोठेकोठे आहे हे मला ज्ञात करून घ्यावयाचे आहे. आपल्या लीला आणि क्रीडा यांना आधारभूत असलेले पर्वत म्हणजे माझ्या जगतातील तीर्थस्थले होत. त्या तीर्थस्थलांचे ज्ञान करून घेऊन मला आपली सेवा करण्याचे भाग्य लाभावे. - हे व्यास मुने, भगवंतांनी करुणामय मंदास्मित केले. त्यांच्या मुखमंडलावर पृथ्वीवरील अवघ्या जगताविषयीचे वात्सल्य विलसू लागले. ते म्हणाले- हे देवी, तू स्वतःच अखंडपणाने सर्व देवतांचे तीर्थस्थल आहेस. प्रत्यक्ष त्रिदेवांसह सर्व देव परब्रह्मस्वरूप श्रीकृष्ण होण्यासाठी तुझ्यावर तपश्चर्येसह क्रीडा करण्यास उत्सुक असतात. जीवांसाठी मृत्युलोक असलेली पृथ्वी, देव, दैत्य, ऋषी आदि लोकांना तीर्थस्थल आहे. पृथ्वीवर यज्ञसाधना करून तसेच नवविधा भक्तीच्या योगाने त्रिदेवांसह सर्वांना परब्रह्मस्वरूपाची लीला प्रदर्शित करता येते. म्हणूनच मी तुला पावन पर्वतजगताचे ज्ञान कथन करतो.- हे देवी, सुमेरू, हिमवान, विंध्याचल, मंदराचल, गंधमादन, शालग्राम, चित्रकूट, माल्यवान, पारियात्रिक, महेंद्र, मलय, सह्य, सिंहाचल, रैवत, मेरुपुत्र अंजन हे सुवर्णपर्वत असून शालग्राम, सिंहाचल, गंधमादन हे उत्तम पर्वत हिमालयाच्या उत्तर दिशेस आहेत; तर हिमालयाच्या दक्षिणेस क्षिरनदीच्या निकट हस्ती पर्वत, अरुणाचल व गृध्राचल, घटिकाचल असे पर्वत आहेत. यातील हस्तीपर्वतापासून पाच योजने दूर सुवर्णमुखरी नावाची नदी आहे. तिच्या उत्तर तटावर कमला सरोवर आहे. त्याच्या

किनाच्यावर शुकदेवांना वरदान देणारे भक्तवत्सल भगवान श्रीकृष्ण बलभद्रासह निवास करतात. कमला सरोवराच्या उत्तरेस दोन कोसावर कल्पवृक्षांनी सुशोभित असा श्रीवेंकटाचल नावाचा प्रसिद्ध पर्वत आहे. तो शैलराज एक योजन उंच व सात योजन रुंद आहे. हा सर्व पर्वत सुवर्णमय आहे. त्याची शिखरे रत्ने धारण करतात. इंद्रादि देव, वशिष्ठादि मुनी, सिद्ध, साध्य मरुद्गण, दानव, दैत्य, राक्षस, रंभादि अप्सरा येथेच निवास करतात. नाग, गरुड, किन्नर येथेच तपस्या करतात. व्यंकटाचलाचे वर्णन करता करता भगवान वराह नारायण गिरी व्यंकटाचलावरील तीर्थस्थाने सांगू लागले. ते म्हणाले- हे देवी, चक्रतीर्थ, दैवतीर्थ, आकाशगंगा, कुमारधारिका तीर्थ, पापनाशन तीर्थ, पांडवतीर्थ, स्वामी पुष्करणी तीर्थ ही सात तीर्थे आहेत. यातील स्वामी पुष्करणी हे सर्वश्रेष्ठ पश्चिमटोवरील माझ्या वास्तव्याने; तर दक्षिण तटावरील स्वामी भगवान् विष्णूंच्या वास्तव्याने पुण्यमयी झाले आहे. कलीयुगात देव, ऋषी, सनकादि योगी श्री वेंकटाचलावर भगवान विष्णूंचे निवासस्थान मानतात. या स्थानापासून सहस्र योजने दूर असलेल्या व्यंकटाचलास प्रणाम करतात व विष्णूलोकात जातात- भगवंतांनी अशा प्रकारे अनेक पर्वतांची माहिती सांगितली. यामुळे या विविध स्थानांचे दर्शन घेण्यास माता पृथ्वी अधीर झाल्या. त्यांनी आनंदविग्रह, अनंत, कालकाल अशा सहस्र नामांनी भगवंतांची स्तुती करून भगवंताना आपणास वेंकटाचलावर घेऊन जाण्याची प्रार्थना केली. भगवान वराह प्रसन्न झाले. त्यांनी पृथ्वीमातेस बरोबर घेऊन गरुडावर स्वार होऊन वृषभाचल आणि व्यंकटाचलाकडे प्रस्थान केले. हे व्यास मुने, मी भगवान वराहांची आज्ञा घेऊन नारायण मंत्राचा जप करीत त्यांच्यासवे अवकाशमार्गाने निघालो. हे व्यास मुने, भगवान वराहांनी पृथ्वीमातेस-

ॐ नमः श्री वराहाय धरण्याद्धारणाय स्वाहा

या वराह मंत्राचे गूढ ज्ञान दिले व कृतयुगापासून अनंतनागापर्यंत या मंत्राच्या ध्यानाने सामर्थ्यसंपन्न झालेल्या धर्म, इंद्र आणि अनंत यांच्या

मधुर कथा सांगितल्या. यानंतर भगवान वराहांसह आम्ही सर्व व्यंकटाचलावर उपस्थित झालो. विष्णू भगवंतांचे प्रत्यक्ष दर्शन घडल्यावर देवी पृथ्वीने प्रसन्नचित्त होऊन प्रश्न विचारला-हे भगवन्, मनुष्यांच्या दृष्टीस न पडणारे भगवान विष्णू या मृत्युलोकी प्रत्यक्ष कसे प्रकट होतील?"

“हे नारद मुने, व्यंकटाचलावरील विष्णू भगवंतांच्या अवतार रूपाचे रहस्य जाणून घेण्यास मी उत्सुक झालो आहे.”

“हे व्यास मुने, भगवान वराहांनी स्वमुखाने पृथ्वीमातेस सांगितलेली भगवान विष्णूंच्या येथील प्रकटीकरणाची कथा मी निवेदित करतो. वराह पृथ्वीमातेला म्हणाले- महर्षी अगस्त्यांचे वास्तव्य या पर्वतावर होते. मनात विष्णूभगवंतांच्या दर्शनाचा पूर्वनियोजित हेतु ठेवूनच ते या पर्वतावर आले. त्यांनी बारा वर्षे भक्तियुक्त आराधना करून विष्णूभगवंतांना प्रसन्न केले आणि भगवंतांकडे याचना केली.- अगस्त्य म्हणाले- हे प्रभो, मनुष्यमात्रांच्या व्यवस्थापनासाठी आपण माझी योजना केली, परंतु आपणच या संबंध त्रैलोक्याचे कर्तेधर्ते आहात. म्हणूनच हे भगवन् भूलोकीच्या समस्त देहधारियांना अर्थात् मर्त्यसृष्टीला आपले प्रत्यक्ष दर्शन व्हा,वे. त्यामुळे त्यांना मोक्षप्राप्ती होऊ शकेल. याकरिता आपण येथेच निवास करावा व भक्तांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांना दर्शन द्यावे. आपल्या दर्शनाने इहलोकीची सुखदुःखे भोगण्याची देहधारींची क्षमता वाढेल आणि त्यांना आपली भक्ती करता येईल. अनायासे आपणास अपेक्षित कार्य केवळ आपल्या दर्शनानेही घडेल.- हे व्यास मुने, अगस्त्यांचे हे खुबीचे व कळीचे निवेदन ऐकून विष्णूभगवंत अधिकच प्रसन्न झाले. ते म्हणाले- हे देवर्षे, आपण खरोखरीच विष्णूकार्य करण्यासाठीच प्रवृत्त आहात व शिवप्रभूप्रमाणे आपल्या अंतःकरणात मनुष्यमात्रांविषयी अपार वात्सल्य आहे. हे अगस्त्य मुनीवर, मी तुमच्या संतोषासाठी समस्त देहधारियांना दर्शन देण्यासाठी इथंच निवास करीन; पण हे विमान मात्र कधी कुणाच्या दृष्टीस पडणार नाही.” विष्णूभगवंतांनी आश्वासन दिले. हे व्यासमुने, नारद पुढे कथा सांगू लागले. व्यास भगवंत मग्नपणे ऐकत होते, “भगवनांचे

हे आश्वासन ऐकून अगस्त्य मुनी प्रसन्न झाले आणि आपल्या आश्रमात निघून गेले तेव्हापासून भगवान विष्णू चतुर्भुज रूपाने वेंकटाचलावर निवास करत आहेत. स्कंद स्वामी, वायुदेव त्यांची नित्य आराधना करतात व पुढेही करीत राहतील.” “पुढे मित्रवर्माची धर्मपत्नी मनोरमा, हिचा पुत्र आकाश आणि शक वंशातील कन्या धरणी ह्यांचा विवाह झाला. राजकुमार आकाश महान चक्रवर्ती राजा झाला. तो एकपत्नीव्रती होता व त्याचे धरणीवर प्रेम होते. एकदा अरणी नदीच्या काठी यज्ञासाठी भूमीचे शोधन करण्यासाठी सोन्याच्या नांगराने पृथ्वी नांगरत असता राजाला पृथ्वीमधून एक कन्या प्रकटलेली दिसली. ती कमलाच्या शय्येवर झोपली होती. सुंदर व शुभ लक्षणांनी संपन्न अशा कन्येला त्याने मांडीवर घेऊन “ही माझी पुत्री आहे. मी हिचे पालन करीन” असा संकल्प केला. त्याचा संकल्प ऐकून आकाशवाणीनेही त्याला दुजोरा दिला. आकाशराजाने आपल्या पुत्रीला राणीच्या हाती सोपविले. तिचे घरात आगमन होताच काही दिवसातच राणी गर्भवती होऊन तिला पुत्र झाला. विविध प्रकारे आनंदोत्सव करून त्याने पुत्राचे नाव वसुदान असे ठेवले. तर प्राप्त झालेल्या कन्येचे पद्मिनी असे नाव ठेवले. तिला पद्मावती, पद्मालया म्हणूनही ओळखत असत. कमलात प्रकटलेली ही कन्या खरोखरीच कमलासारखीच होती. यथावकाश पुत्र व कन्या खरोखरीच सुसंस्कारित होऊन युवक युवती झाले. एकदा पद्मिनी मैत्रिणींसह वनात विहार करण्यासाठी गेली. मी ही त्या मार्गे जात होतो. त्यांनी पद्मावतीला विचारले- “हे निरागस सुंदर कन्ये, कमलिनी तू कोण आहेस? कोणाची कन्या आहेस? तू नक्कीच कोणीतरी महान शक्ती आहेस मला तुझ्या हात तरी दाखव.” विस्मयचकित होत विचारले. माझ्या वक्तव्याने प्रसन्न झालेली पद्मिनी नम्रपणे म्हणाली- “आपण बहुधा मुनीश्रेष्ठ नारद आहात असे वाटते. मी आपणास वंदन करते. हे ब्रह्मन्, मी आकाशराजाची कन्या आहे. आपण माझं भवितव्य सांगावं अशी माझी विनंती आहे” सख्यांच्या मेळाव्यासमक्ष पद्मिनीने आपला वामहस्त माझ्यापुढे धरला.

तिच्या हस्तरेषा पाहून मी प्रसन्न झालो. माझ्या अंतःचक्षूंना पद्मिनीचे स्वरूप स्पष्ट दिसले. तरी देखील भोवतालच्या मुलींना आपला भाव कळू न देता मी म्हणालो- “हे कमलिनी, तुझं मस्तक गोलाकार आहे. त्यावर लांब आणि सघन असा केशसंभार आहे. मंद स्मितानं तुझं मुख शोभिवंत झाले आहे. अरुणबिंबाप्रमाणे तुझे अधर रसरशीत आणि तेजस्वी दिसत आहेत. हे आकाशराजकन्ये, तुझे मुख भगवान विष्णूंना योग्य आहे. तू तर क्षीरसागरातून प्रकट झालेल्या लक्ष्मीसारखी दिसतेस. हे कमलिनी, कमलजा लक्ष्मी समजून मी तुला वंदन करतो.” माझे हे बोल ऐकून पद्मिनीच्या मैत्रिणी विस्मयचकित झाल्या. त्यांनी मला वंदन करून यथोचित सन्मानित केले. पद्मिनी प्रसन्न नेत्रांनी माझ्याकडे पाहात होती. मी आपल्या नजरेने त्रिवार वंदन करून पद्मिनीचा निरोप घेतला आणि मी अंतर्धान पावलो.”

हे व्यास मुने, पद्मिनीच्या मनात विष्णूभगवंताचे चैतन्यतत्त्व प्रकट झाले. ती त्यांचे चिंतन करू लागली. भगवंताच्या ध्यानात हरविलेल्या पद्मिनीला सख्या म्हणाल्या- सखे, चल वनातून आपण फुले आणू. सख्यांनी केलेला खट्याळपणा तिला मनोमनी आवडला. अवखळ वायूलहरीप्रमाणे वनविहार करीत त्या इकडेतिकडे फिरू लागल्या. मंद, मादक, प्रसन्न पुष्पांनी बहरलेल्या एका वनस्पतीपाशी जाऊन त्या क्रीडा करू लागल्या. तेवढ्यात त्यांचे लक्ष चंद्रश्वेत वर्णाच्या उंच अश्वाकडे गेले. त्यावर श्यामवर्ण पुरुष बसला होता. कामदेवालाही लाजविणारी त्याची कांती आकर्षणयन, हातात दिव्य शारंग धनुष्य व दुसऱ्या हातात सुवर्णमय बाण; कटिपीतांबर आणि आरक्त वर्णाचा शैला यासह रत्नकंकणे, बाजूबंद, करधनी, विविध मुद्र्या यांनी सुशोभित असा तो तरुण पाहून सर्व कन्या चकित झाल्या. पद्मिनी अनिमिष नेत्रांनी त्याच्याकडे पाहत होती. तेवढ्यात त्याने प्रश्न केला- एखादा मेंढा या बाजूला आलेला दिसला का? - त्याच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करीत पद्मिनीच्या एका सखीने काहीशा क्रोधयुक्त स्वरात विचारले- तुम्ही धनुष्य धारण करून या वनात

का आलात ? या वनातील मृग अवध्य आहेत. आकाशराजाने हे वन सुरक्षित केले आहे. तुम्ही येथून त्वरित निघून जावं. - सखी असे बोलत असताना तो पौरुषयुक्त तरुण पद्मिनीला आपल्या नेत्रात साठवित होता. त्याने पृच्छा केली- हे युवतींनो, ही कमलाप्रमाणे सुंदर दिसणारी कन्या कुणाची बरे सुकन्या आहे ? - त्या युवकाची आणि पद्मिनीची अवस्था पाहून अधिर झालेल्या एका सखीने तात्काळ सांगितले- शूर वीर, ही आमची स्वामिनी आहे. हिचं नाव पद्मिनी आहे. ही आकाश राजाची पुत्री आहे. हिचा जन्म पृथ्वीपासून झाला आहे. हे सुंदर पुरुषा, आपला परिचय काय ? - सखीचे हे अधिर भाषण ऐकून तो युवक मंद हसत म्हणाला- माझं नाव अनंत आहे. तपस्वी लोक माझा रंग आणि रूप पाहून मला कृष्ण म्हणतात तर माझे निवासस्थान वेंकटाचल असल्याने लोक मला वेंकटाचलनिवासी वीरपती म्हणतात. शिकारीसाठी मी वनात आलो. हे युवतींनो, आकाशराज पुत्री पद्मिनींना पाहून मी प्रसन्न झालो आहे. मला पद्मिनीची प्राप्ती कशी होईल ते कृपया सांगावे- अनंतांचे हे धीटपणाचे बोलणे ऐकून पद्मिनीच्या सख्या रागावल्या. त्या काही बोलणार तेवढ्यात श्रीकृष्ण घोड्यावर बसून त्वरित वेंकटाचलावर निघून गेले. पद्मिनी मात्र ध्यानमग्न होऊन अनंतात हरवून गेली. मग मात्र तिच्या सख्या खळखळून हसल्या- हे स्वामिनी, तो वीरपुरुष निघून गेलाय बरे आणि आपलीही सद्नी जाण्याची वेळ झाली आहे. आपले लक्ष कुठे आहे ? - सख्यांचा हा खट्याळपणा पाहून लटक्या रागाने पद्मिनी म्हणाली- मी बहरलेला वृक्ष पाहत होते. चला. - त्यावर सख्या खळखळून हसल्या. पद्मावती कमलिनीसारखी फुलून गेली.

श्रीकृष्ण व्यंकटाचली आपल्या दिव्य निवासस्थानी पोचले. त्यांनी आपल्या रत्नजडीत मंडपात प्रवेश केला. रत्नांच्या सिंहासनावर ते आरूढ झाले. मात्र त्यांच्या चित्तात कमलनेत्रा पद्मिनीचे स्मरण निरंतर होत होते. मध्यान्ह काळापर्यंत ते त्याच चिंतनात निमग्न होते. श्रीकृष्णांना भोग लावण्यासाठी बकुलमालिका दिव्य पक्वान्ने घेऊन त्यांच्या पुढ्यात

उपस्थित झाली तेव्हा भगवान कोणाच्या तरी स्मरणात दंग आहेत हे तिला जाणवले. ती कोमल मधुर स्वरात भगवंतांना म्हणाली- देवदेवेश्वरा पुरुषोत्तमा, आपणासाठी मी उत्तम स्वयंपाक करून दिव्य पक्वान्ने सादर केली आहेत. माधवा, आपण भोजन करावं.

बकुलमालेच्या मंजुळ स्वराने भगवंतांची मग्नता विचलित झाली आणि ते काहीसे खजिल झाले; परंतु लक्ष्मीस्मरणात रमलेल्या भगवंतांनी बकुलमालेला संस्मरणीय वृत्तांत सांगावयास सुरुवात केली. बकुलमाला भगवंतांच्या भाववृत्तीत श्रवणासक्त होऊन मग्न झाली. भगवंत म्हणाले- सखी बकुलमाले, प्राचीन काळाची गोष्ट आहे. त्रेतायुगात मी रावणाचा वध केला त्यावेळची गोष्ट. त्यावेळी वेदवती नावाच्या एका कन्येने लक्ष्मीला साहाय्य केलं होतं. लक्ष्मी राजा जनकाच्या घरी पृथ्वीतून उत्पन्न होऊन सीतेच्या रूपात निवास करीत होती. रामअवतारी तिचा माझ्याशी विवाह झाला. सीताहरण करण्यासाठी रावण जेव्हा पंचवटीत आला तेव्हा अग्निहोत्र गृहात असलेल्या अग्नीने रावणाचे पापकर्म ओळखून सीतेस पाताळात नेले व आपली पत्नी स्वाहाच्या स्वाधीन केली. अग्नीदेवाने सीतेसारखीच एक रूपवती स्त्री तयार करून पर्णशाळेत ठेवली. हीच ती वेदवती. रावणाने तिचेच अपहरण केलं. रावण मरण पावल्यावर अग्निदिव्य केले ते वेदवतीने. नंतर अग्नीने खऱ्या सीतेस माझ्या स्वाधीन करून म्हटले- देवा, ही वेदवती. सीतेचं परमप्रिय करणारी आहे. आपण हिला वर देऊन प्रसन्न करावं. त्यावर सीतेने आग्रह धरला- हे प्रभो, ही वेदवती, नेहमी माझं प्रिय करण्यासाठी मद्स्वरूप, परमभक्त आहे. आपण स्वतःच तिचा अंगिकार करावा. तेव्हा हे सखी, मी अग्नी आणि सीतेला वचन दिले की मी कलीयुगात तिचा अंगिकार करीन. हे बकुलमाले, ती वेदवती पृथ्वीमधून उत्पन्न होऊन आकाशराजाची पुत्री झाली आहे. मला आज तिचे दर्शन घडले. हे बकुलमालीके, तू स्वतः जाऊन त्या कन्येस पाहा. तिचं अनुपम लावण्य न्याहाळ आणि हा वृत्तान्त तिला कथन कर.

बकुलमालिका भगवंतांना प्रणाम करून आकाशराजाच्या वनाकडे

निघाली. रस्त्यात तिला विविध प्रकारे वनश्री व पशुपक्षी दिसले. ती आरणी नदीच्या पश्चिम तटावर आली. तेथे ती अगस्त्येश्वरांच्या समिप उतरली. स्नान व जलपान करून बकुलमालिका तटावर विश्रांत झाली. एवढ्यात राजभवनातून पद्मावतीच्या अनेक सख्या अगस्त्येश्वरांच्या समीप आल्या. त्यांना पाहून बकुलमालिका चौकस परंतु मंजुळ वाणीने म्हणाली- सुंदरींनो, तुम्ही कोण आहात? कोठून आलात? या स्थानी का आलात? -

बकुलमालिकेला पाहून पद्मावतीच्या सख्यांना कोणी स्वर्गीय देवता अगस्त्येश्वरांच्या सान्निध्यात उपस्थित झाल्याचा भास झाला. त्या सर्वांनी बकुलमालिकेला विनम्र भावाने वंदन केले. त्यातील एक सखी म्हणाली - हे देवी, आम्ही आकाशराजाच्या राणीवशात राहणाऱ्या स्त्रिया आहोत. महाराजांची पुत्री पद्मावती हिच्या सख्या आहोत. तिच्या कल्पित वराचा शोध घेण्यासाठी आम्ही रोजच इथे येतो -

हे ऐकून बकुलमालिका चकित झाली. ती म्हणाली- पद्मावतीचा कल्पित पती म्हणजे? मी नाही समजले. मला कळेल असा वृत्तांत सांगा. कदाचित मी तुमची मदत करू शकेन - त्यावर ती सखी म्हणाली - हे देवी, एकदा राजकुमारीबरोबर आम्ही वनात आलो होतो. त्यावेळी येथे एक सुंदर पुरुष उपस्थित झाला. त्याची अंगकांती इंद्रनीलाप्रमाणे श्याम होती. त्याने आपले नाव अनंत व कृष्ण असे सांगितले. त्याच्या मुखावर मंद हास्य होते. तो अनिमिष नेत्रांनी राजकन्येस पाहात होता. त्याचवेळी राजकन्या पद्मावतीही देहभान विसरून त्याच्याकडे पाहात होती. त्याने, राजकन्येची आपल्याला प्राप्ती होईल का असा प्रश्नही केला. आम्ही काही बोलणार तेवढ्यात तो पुरुष अंतर्धान पावला. तेव्हा आमची सखी मूर्च्छित झाली. त्याच अवस्थेत आम्ही तिला राजभवनात नेले. आकाशराजांनी वैद्य व ज्योतिषांना बोलाविले. तिची ग्रहदशा पाहून ज्योतिषाने सांगितले - हे नृपश्रेष्ठा, एखादा उत्तम पुरुष या कन्येच्या समिप आला असावा, त्याला पाहून ही मूर्च्छित झाली. महाराज,

पद्मावतीचा विवाह त्याच पुरुषाशी होईल- ते ऐकून अगस्त्येश्वरांना महाभिषेक करून वनात भेटलेल्या त्या उत्तम पुरुषाची पुन्हा प्राप्ती होईल असा विचार करून महाराजांनी आम्हास पाठविले आहे. आम्ही अभिषेकाची सामग्री जमा करण्यासाठी आणि त्या उत्तम पुरुषाचे पुन्हा दर्शन घेण्यासाठी येथे आलो आहोत; परंतु सुभगे, हे देवी, आपण का आला आहात? येथून कोठे जाणार आहात? आपण आम्हास कोणती मदत करू शकाल? - त्यावर बकुलमालिका प्रसन्न हसून म्हणाली - हे सख्यांनो, तुमच्या कार्यात मी नक्कीच सहाय्यभूत होईन. त्यासाठीच माझी प्रेरणा झाली असावी. मी व्यंकटाचलाहून आले असून महाराणी धरणीदेवीची भेट मला घ्यावयाची आहे. राजभवनात महाराणींचे दर्शन होईल ना? -

बकुलमालिकेचे आश्वासित करणारे वचन ऐकून पद्मावतीच्या सख्या प्रमुदित झाल्या. त्या म्हणाल्या - हे सुभगे, आपण आमच्याबरोबरच राजभवनात यावं. आपणास धरणीमातांचे अवश्य दर्शन होईल -

बकुलमालिका सर्व कन्यांसह राजभवनात पोहोचली. राजभवनात धरणीमाता आणि पद्मावतीचा संवाद बकुलमालिकेच्या कानी पडला. धरणीदेवी आपल्या कन्येस विचारत होती - पुत्री, मी तुझ्यासाठी काय करू? तुला कोणती वस्तू प्रिय वाटते? - त्यावर पद्मावती म्हणाली - माते, या जगात जे नयनाभिराम आहे; साधुसंतांना जे प्रिय वाटते; ब्रह्मादिदेव ज्याच्या दर्शनाची इच्छा करतात; जे व्यापक तेजस्वी आहे; अशा तत्त्वात माझे मन रमते आहे. ते शोधून मला दे. - त्यावर धरणीमाता म्हणाली- हे पुत्री, तू चिंता करू नकोस. दैवशात तुला त्या विश्वव्यापक तेजस्वी तत्त्वाची नक्कीच प्राप्ती होईल - त्याच क्षणी सख्यांबरोबर बकुलमालिका तेथे पोहोचली. महाराणी धरणीने बकुलमालिकेचे स्वागत करून सख्यांना विचारले - ही पूजनीय, प्रसन्न सुंदर देवता येथे कोणत्या कारणाने अवतीर्ण झाली आहे? - त्यावर सखी म्हणाली - महाराणी, भगवान अगस्त्येश्वरांच्या मंदिरासमीप देवी बकुलमालिकांचं आम्हास दर्शन झालं. आपले दर्शन घेऊन पद्मावतीचे मनेप्सित पूर्ण करण्यासाठी

सहाय्यभूत होण्याकरिता देवींचे येथे आगमन झाले आहे-

बकुलमालिका धरणीमातांना वंदन करून म्हणाली - महाराणी, आपणच मला वंदनीय आहात. मी वेंकटाचलाहून आले असून माझे नाव बकुलमालिका आहे. आमचे स्वामी भगवान नारायण भगवान अगस्त्यांच्या इच्छेनुसार तेथे निवास करतात. एकदा शिकार खेळतांना आरणी नदीच्या तटावर अगस्त्येश्वरांसमिप ते आले असतांना, त्यांना आपल्या सुकन्येचे दर्शन घडले. लक्ष्मीस्वरूप असलेल्या आपल्या कन्येवर भगवानांचं मन जडलं आहे. त्यांचे मन्तव्य आपणास कळविण्यासाठीच मला त्यांनी आपणाकडे प्रेरित केले आहे. अगस्त्येश्वरांच्या कृपेनेच हे सारे घडते आहे. तेव्हा आपणच उचित असेल ते करावे-

बकुलमालिकेचे निवेदन ऐकून महाराणीस आनंद झाला. महाराणींनी आकाशराजांना सर्व वृत्तांत कळविला. पद्मावतीच्या मनातील वर तिला प्राप्त होतो आहे हे ऐकून आकाशराज संतुष्ट झाले. आकाशराजांनी सर्व दरबारी मानकन्यांना व पुरोहितांना बोलाविले. त्यांच्या सभेत राजांनी निवेदन केले- ही माझी कन्या पद्मावती दिव्य स्वरूपाची अयोनिजा आहे. हिच्यासाठी देवाधिदेवांनी अर्थात् वेंकटाचलनिवासी भगवानांनी याचना केली आहे. आज माझा मनोरथ पूर्ण झाला आहे. आपणही आपले मतप्रदर्शन मोकळेपणाने करावे.- तेव्हा सभा प्रसन्नचित्ताने प्रधानमंत्र्यांच्या मुखाने बोलली- राजेंद्र, असं असेल तर आम्हास आनंद वाटेल. आपली कन्या लक्ष्मीसह मोठ्या आनंदाने राहिल. आपण पद्मावतीस भगवान विष्णूंना समर्पित करावे. बृहस्पतींना बोलावून विवाहाची तयारी करावी.- सभेचा परामर्श ऐकून आकाशराजांनी बृहस्पतींना बोलावून वृत्तांत निवेदित केला आणि वैशाख मासात उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रावर विवाह मुहूर्त निश्चित करून बकुलमालिकेबरोबर शुकदूताकरवी श्रीकृष्णांना संदेश पाठविला.

बकुलमालिका वेंकटाचली पोहोचली. रत्नजडित सिंहासनावर श्रीलक्ष्मीसह विराजित झालेल्या अनंत श्रीकृष्णांना तिने वृत्तांत कथन

केला. भगवान विष्णूंनीही श्रीलक्ष्मींना दिलेल्या वचनाप्रमाणे विवाहास संमती देऊन निघण्याची तयारी केली. पद्मावतीस भेट म्हणून शुकदूताबरोबर संदेश व वरमाला पाठविली. पद्मावतीने ती तुलसीमाला शुकदूताकडून स्वीकारली आणि मस्तकी धारण केली.

मोठ्या तयारीनिशी ठरलेल्या वेळी भगवानांची वरात स्वतः लक्ष्मीने तयारी केल्याप्रमाणे उत्तमोत्तम जलांनी स्नानविधी करून सुगंधी लेपन करून भगवानांना सजविले. भगवंतांच्या या वरातीत ब्रह्मा, महादेव, इंद्र, वरुण, यम, कुबेर, वशिष्ठादी मुनीवर, सनकादी योगी, भगवद्भक्त यांच्यासह आकाशराजांच्या नारायणपुरास निघाले होते. बकुलमालिकादी सख्याही स्थात बसून निघाल्या होत्या. मुनीलोक स्वस्त्ययनाची सुक्ते म्हणत होते. भगवानांची वरात आकाशराजांच्या नगरीत आली. आकाश- धरणींची पुत्री पद्मावती ऐरावतावर बसून समस्त नगराची प्रदक्षिणा करून गोपुरद्वारापाशी आली. भगवानांनी आपल्या कंठातील माळ पद्मावतीच्या गळ्यात घातली. पद्मावतीनेही अगस्त्येश्वर बनातील फुलांचा हार भगवानांच्या कंठात घातला. ब्रह्मदेवांनी अंकुरारोपण पूर्वक मांगल्यसूत्र बंधन करून लाजाहोमाची व वैवाहिक विधीची सिद्धता केली. व्रतपालनाची आज्ञा घेऊन पद्मावती व श्रीहरी यांना पृथक पृथक शयन करविले. चौथ्या दिवशी ब्रह्मदेवांनी आकाशराजाची संमती घेऊन दोनही देवींसह भगवानांना गरुडावर बसविले. आकाशराजांनी त्यांची वैभवान्वित बोळवण केली. श्रीहरींनीही सर्व देवांचा यथायोग्य सत्कार केला. सर्व देव स्वर्गास निघून गेल्यावर भगवान नारायण स्वामी पुष्करणीच्या तीरावर लक्ष्मीदेवी व पद्मावती यांच्यासह दिव्य धामात राहू लागले-

“हे व्यास मुने, अगस्त्यांच्या प्रेरणेने भगवंतांनी त्यांच्या कार्यात सहाय्यभूत झालेल्या व सत्यत्वाचे रक्षण करणाऱ्या भगवद्भक्त वेदवतीचा अर्थात प्रत्यक्ष अग्नीपुत्रीचा लक्ष्मीस्वरूपात सन्मान केला.”

* * *

“हे नारदमुने, आपण वेंकटाचलावरील भगवान विष्णूंच्या निवासाची कथा सांगून माझे कान तृप्त केलेत. असाच प्रकारचे भगवंतांचे विशेष तीर्थक्षेत्र या भरतभूमीत आणखी कोठे आहे त्याची कथा आम्हास ऐकवावी.”

“हे व्यास मुने, भगवंत कीर्तनाचा आपणास छंद लागला आहे. म्हणूनच आपल्या निमित्ताने भगवंत कीर्तनाची समाधीयुक्त संधी मी घेत आहे. आपले माझ्यावर विशेषच उपकार आहेत. म्हणूनच मी आपल्याला भागवत दर्शनाचा लाभ घडविण्यास उत्सुक आहे. अशाच प्रकारची इच्छा इंद्रद्युम्नांनी व्यक्त केल्यामुळे मी त्यांना विष्णूभक्ती महात्म्य कथन केले होते.

अश्वमेध ऋतुवरो दानामि सुमहान्ति य ।

व्रतोपवास नियमः सहस्राण्यज्जिता अपि ।

समूह एषामेकत्र गणितः कोटिकोटिभिः ॥

विष्णूभक्तेः सहस्रांशसमोऽसौ नहि कीर्तितः ॥

(स्कंदपुराण-१ - वैष्ण. उत्क. १०. ७३-७४)

हे व्यास मुने, यामुळे इंद्रद्युम्नाची विष्णूभक्तीचे स्वरूप जाणण्याची इच्छा बळावली. मी त्यांना भक्तीचे सामान्य व विशेष रूप समजावून सांगितले आणि विष्णूभक्तीची लक्षणेही सांगितली. इंद्रद्युम्नाने माझ्यासमवेत

पुरुषोत्तम क्षेत्राची यात्रा केली. अनेक देश, अनेक वने व पर्वतीय गुंफा पाहात पाहात आम्ही महानदीवर पोहोचलो. या प्रवासात मी इंद्रद्युम्नाला अनेक विष्णूकथा सांगितल्या. या प्रवासात ओढ देशाच्या राजानेही इंद्रद्युम्नाचे दर्शन घेतले. या वेळी उत्कलनरेश नम्रतापूर्वक म्हणाले- दक्षिण समुद्रतीरावर नीलाचल आहे; पण तिथे लोकांचे जाणे-येणे तूर्त नाही. नीलमाधव तिथेच आहेत पण प्रचंड वादळानं ते वालुकाराशीत लपले आहेत. यामुळे माझ्या राज्यातही दुष्काळ सुरू आहे. मृत्यूचं भयही वाढलं आहे, पण आता प्रत्यक्ष भगवद्स्वरूप नारदांसह आपण आलात. आता सर्व ठीक होईल.”

“हे नारद मुने, याविषयीची कथा ऐकण्यास मी उत्सुक झालो आहे. कृपया मला ही कथा सांगा.”

“हे व्यास मुने, दुसऱ्या दिवशी राजा इंद्रद्युम्न ओढ देशाच्या राजाने सांगितलेल्या मार्गाने सेनेसह एकाम्र वनाकडे अर्थात भुवनेश्वराकडे निघाला. वाटेत गंधवहा नदी मोठ्या वेगाने वहात होती. नदीपार करताना शंख व वाद्यांचे आवाज निनादले. ते ऐकून इंद्रद्युम्न चकित झाले. त्यांनी मला आवाजांचे रहस्य विचारले. त्यावर मी त्यांना सांगितले- हे राजन्, येथे अत्यंत दुर्लभ असे भगवान विष्णूंनी गुप्त स्वरूपात राखलेले तीर्थक्षेत्र आहे. तेथून तीन योजने दूर नीलगिरी विद्यमान आहे. हेच भगवान शिवांचे एकाम्र वन होय. शिवांनी येथे पुरुषोत्तमांची तपस्या केली. त्यांच्या स्तवनाने विष्णूभगवंत प्रकट झाले. त्यांनी शिवांना सांगितले- दक्षिणसमुद्राच्या किनाऱ्यावर नीलाचलाने विभूषित, दहा योजनेएवढे विस्तृत क्षेत्र आहे. ते क्षेत्र चित्रोत्पला नदीपासून समुद्रापर्यंत पसरले आहे. त्याच्या उत्तरेस एकाम्र वन आहे. तिथं पार्वतासह आपण नित्य निवास करावा. विष्णूभगवंतांची आज्ञा घेऊन गौरीशंकर त्या कल्याणमय क्षेत्रास आले व तेथे महादेवाच्या अनेक रूपांची स्थापना ब्रह्मदेवांनी केली. विष्णूभगवंतांच्या आज्ञेने हे क्षेत्र निर्माण झाल्याने याला पुरुषोत्तम क्षेत्र असे नाव मिळाले. हे राजन् या क्षेत्री ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश

एकरूप होऊन निवास करीत आहेत. त्यांच्या विग्रहीत शक्तीही येथे त्यांशी एकरूप झाल्या आहेत म्हणूनच याला पुरुषोत्तम क्षेत्र असे नाव मिळाले आहे - हे व्यास मुने, हा वृत्तांत ऐकून इंद्रद्युम्न, सायुज्य मुक्ती देणाऱ्या या एकाम्र वन क्षेत्रात अर्थात पुरुषोत्तम क्षेत्रात अर्थात भुवनेश्वर क्षेत्रात भगवंतांना शरण गेला. तेव्हा मी त्यांना म्हणालो - हे इंद्रद्युम्ना, पुरुषोत्तम क्षेत्र साक्षात विष्णूचं रूप आहे. आपण एकसहस्र अश्वमेध यज्ञ करावे. यज्ञ समाप्त होताच आपणास अद्भुत असा ब्रह्मरूप वृक्ष दिसेल. त्याच्या चार प्रतिमा विश्वकर्माकडून करून घ्याव्या. त्या प्रतिमांच्या स्थापनेवेळी प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव उपस्थित राहून, काष्ठमय शरीर धारण करून आपणास मुक्ती देतील. राजन्, ही शिवांनी प्रेरित केलेली आज्ञा मी तुम्हास देत आहे. शिव, ब्रह्म आणि विष्णू हे एकरूपच आहेत. - हे व्यासमुने, इंद्रद्युम्नांनी आज्ञा शिरसावंध मानून सायुज्यमुक्ती प्राप्त करून घेतली. या वेळी इंद्रद्युम्नांना नृसिंह, कल्पवृक्ष, नीलमाधव अशा अनेक प्रभुस्वरूपाची दर्शने झाली -

“हे नारद मुने, इंद्रद्युम्नांना भगवद्भक्तीची प्रेरणा कशी मिळाली? आपण स्वतः त्यांच्याकडे का गेलात याचे मला कथन करावे.”

“हे व्यास मुने, विद्यापतींनी शबराबरोबर पुरुषोत्तम तीर्थाची यात्रा केली होती. या यात्रेचा वृत्तांत विद्यापतीने इंद्रद्युम्नाच्या राजसभेमध्ये करावा असा आग्रह इंद्रद्युम्नांने विद्यापतीकडे धरला. विद्यापतीने भक्तीभावाने हा वृत्तांत सांगितला. ते म्हणाले - राजन्, मी संध्याकाळी पुरुषोत्तम तीर्थास पोहोचलो त्यावेळी दिव्य सुगंधी वायू वाहात होता. आकाशमार्गाने देवांचा आवाजही ऐकू येत होता. विश्वावसू नावाच्या एका शबराने अनेक दिव्य उपहार मला दिले. ही माला प्रदान केली. भगवनांच्या या उत्तम क्षेत्राच्या भोवती घनदाट जंगल आहे. नीलाचल या वनाची नाभी आहे. तीर्थराज समुद्राच्या तटावर हे स्थान आहे. सर्व बाजूंनी सुवर्णमयी वाळू आहे. पर्वताच्या शिखरावर उंच वटवृक्ष आहे. सूर्य कलला तरी त्या वृक्षाच्या छायेत बदल होत नाही. पश्चिमेस रोहिणी नामक कुंड आहे.

त्यात उतरण्यासाठी निळ्या पाषाणाच्या पायऱ्या आहेत. कुंडाबाहेर चारही दिशांना स्फटिक मण्यांच्या वेदी आहेत. कुंडाच्या पूर्वभागी जी वेदी आहे तिच्या मध्यभागी शंख, चक्र, गदाधारी इंद्रनीलमणीमय भगवान विष्णू विराजमान आहेत. त्यांच्या या दर्शनाने तीन प्रकारचे ताप दूर होतात. येथे भगवंतांची अतीव सुंदर मूर्ती वृक्षस्थलावरील दिव्य कौस्तुभ मण्यासह शोभायमान दिसते. भगवनांच्या वाम पार्श्वभागी श्री लक्ष्मी वीणा वाजवत आहेत. त्यांची दृष्टी भगवनांच्या मुखाकडे असते. हे राजन्, मी नित्य दोघांचं दर्शन घेई. - हे व्यास मुने, विद्यापतींच्या या पुरुषोत्तम तीर्थाच्या वर्णनाने इंद्रद्युम्न प्रभावित झाले. ते म्हणाले - हे भगवन् विद्यापती, आपलं बोलणं सर्वथा विश्वसनीय आहे. ते ऐकून मीही कृतकृत्य झालो. अनेक जन्मांचं पाप नाहीसं झालं. आता मी लक्ष्मीपतींच्या दर्शनाचा अधिकारी बनलो. मी पुरुषोत्तमांसाठी मंदिर, नगर, दुर्ग बनविन. - हे व्यास मुने, इंद्रद्युम्नांचे हे निवेदन सुरू असताना मी तेथे उपस्थित झालो. मला पाहून इंद्रद्युम्न अधिकच प्रसन्न झाले. वास्तविक पाहता मी इंद्रद्युम्नामधील दैवी गुणसंपत्ती पारखूनच भागवत भक्ती प्रचारार्थ त्यांचे उपयोजन करण्याचा संकल्प करून तेथे उपस्थित झालो होतो. विद्यापतींनी मला अपेक्षित कार्य केलेले पाहून मी त्यांच्यावरही अतिप्रसन्न झालो.”

“हे नारद मुने, पुरुषोत्तम तीर्थाचे महात्म्य ऐकून मलाही पुरुषोत्तम तीर्थां जाण्याची उपरती झाली आहे. हे महर्षे, बद्रिनाथरूपी वैकुंठातील निवासस्थानाचा त्याग करून पूर्णस्वरूप परमात्मन अशा एकरूप त्रिदेवांचे पुरुषोत्तम स्वरूपातील वास्तव्य जेथे आहे तेथे जाण्याची आपण मला आज्ञा द्यावी.”

“हे व्यास मुने, जेथे जेथे भगवंत स्वतः प्रकटले आहेत ते ते प्रत्येक स्थान तेवढेच महनीय आहे; परंतु प्रत्यक्ष भगवंतांचे निजस्थान बद्दीआश्रम हेच आहे. विष्णूभगवंतांचे अर्थात् प्रत्यक्ष भागवतांचे निजस्थान जेथे आहे तेथूनच भागवत प्रेरणेने भक्तांच्या उद्धारासाठी भगवंतांची विविध स्थाने निर्माण झाली आहेत. बद्रिनाथ हे साक्षात वैकुंठ आहे.

त्यामुळे विश्वनिर्मितीच्या प्रारंभी विश्वनिर्मितीचे कारण, विश्वधारणेचे कारण आणि महाप्रलयानंतर सर्व समावेशकतेचे स्थान बद्रिनाथच आहे. यास विष्णूलोक, वैकुंठ, परमधाम असे संबोधिले जाते. हे व्यास मुने, आपणाकडून मायेत गुंतलेल्या चराचर सृष्टीला भगवंत चरणी एकरूप करण्याचे महत्कार्य घडणार आहे. म्हणून आपले नित्य वास्तव्य येथे असणे आवश्यक आहे. केवळ अंतर्ज्ञानानेही सर्व भागवत स्थानांचे दर्शन घेण्याचे सामर्थ्य आपणात आहे हे ओळखूनच मी आपणासवे हरिकीर्तनात दंग होऊन जातो.”

“हे व्यास मुने, प्रत्यक्ष भगवंतांनी ब्रह्मदेवाला भागवतधर्म दर्शन घडविले. त्याचे सदैव स्मरण, चिंतन, मनन येथे नवनारायणांच्या मनात सुरू असते. नवनारायणांनी या बद्रिकाश्रमात भागवतधर्मदर्शनाचे ज्ञान प्राप्त करून सर्व शास्त्रे, कला व एकूण ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेऊन सर्व देवदेवतांना अंकित ठेवण्याचे सामर्थ्य भगवद्दशक्तीने येथेच प्राप्त करून घेतले. म्हणून हे व्यास मुने, आपण या भागवद्दर्मदर्शनाचे सतत स्मरण करीत श्रीकृष्णास शरण जावे असे मला वाटते. यामुळेच तुमच्यातील असंतोष तात्काळ निघून जाईल व आपणास महत्काव्यलेखनाची प्रेरणाही मिळेल.”

“हे नारद मुने, आपण ब्रह्मपुत्र आहात. तसेच नारायणस्वरूप आहात. आपण मला या परमकल्याणप्रद भागवद्दर्माचा लाभ घडवावा.”

“हे व्यास मुने, आपण मला ही विनंती करून मोठ्याच धर्मसंकटात टाकले आहे. हे भागवद्दर्मज्ञान जेव्हा प्रत्यक्ष भगवंत ब्रह्मदेवांना सांगू लागले तेव्हा ते ज्ञान मिळविण्याच्या आत्मलोभाने मी लडिवाळपणे व मायापती भगवंतांच्या मायेचे तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेने संयम, विनय आणि सौम्यता धारण करून पिताश्रींची लडिवाळपणे सेवा करत होतो. हे भागवद्दर्मज्ञान ऐकल्यानंतरही मी पुनश्च लोकपितामहांना प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून पुन्हा त्या ज्ञानाची प्राप्ती करून घेतली. हे व्यास मुने, त्यामुळेच भगवंतस्वरूप होण्याचा मला ध्यास लागला. आनंदापलीकडील

आनंद त्यातून माझ्या मनात प्रकट झाला. त्या आनंदमय अवस्थेत जगत्चालकाच्या जगतचालन क्रीडेचे आस्वादपूर्वक अवलोकन करीत भगवद्कीर्तनातून भागवताच्या सर्व लक्षणांचा प्रचार व प्रसार करीत सर्वांना आनंदाच्या मार्गावर घेऊन जाण्यातच मी स्वतःला धन्य मानतो.

“हे महर्षी नारद मुने, मी भागवद्दर्मज्ञान ऐकण्यास अतीव उत्सुक झालो आहे. माझी उत्कंठा शिगेला पोहोचली आहे. हे सद्गुरो, आपण मला त्या ज्ञानाने सुस्नात करावे.”

“हे व्यास मुने, आपण श्रुतिज्ञ आहात. लोकव्यवहारांचे साक्षी आहात. प्रत्यक्ष श्रीकृष्णमुखीच्या योगज्ञानाने आपण पावन झालेले आहात. म्हणून मी आपणास प्रत्यक्ष भगवंतांच्या मुखाने स्रवलेले भागवद्दर्मज्ञान आपणास निवेदित करतो. अवघ्या चार श्लोकांमध्ये अनुभव, भक्ती आणि साधनांनी युक्त असे अत्यंत गोपनीय ज्ञान यात प्रकट झाले आहे. त्यातूनच मूलकारणाचा विस्तार, स्थिती लय आणि अनुशेष यांचे ज्ञान होऊन प्रत्यक्ष भगवंताचा अनुभव घडून श्रोता ज्ञानी होतो. हे चार श्लोक चतुःश्लोकी भागवत म्हणून सुप्रसिद्ध आहेत. प्रत्यक्ष परमात्मतत्त्व श्रीभगवान ब्रह्मदेवांना म्हणाले-

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सद्सत् परम् ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥३२॥

ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥३३॥

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।

प्रविष्टान्य प्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥३४॥

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥३५॥

(श्रीमद्भागवत महापुराण- द्वितीयस्कंधे नवमोऽध्याय ३२-३५ श्लोक)

अर्थात -सृष्टीच्या अगोदर केवळ नीच होतो. माझ्याव्यतिरिक्त स्थूल, सूक्ष्म किंवा या दोन्हीचे कारण अज्ञान तेही नव्हते. या सृष्टीच्या

उत्पत्तीनंतर जे काही प्रतीत होत आहे, तेही मीच आहे. तसेच प्रलयानंतर जे काही शिल्लक राहिल ते ही मीच असेन. ज्याप्रमाणे चंद्र एक असूनही दृष्टिदोषाने दोन चंद्राचा भास होतो, त्याप्रमाणे कोणतीही वस्तू नसून परमात्म्याच्या ठिकाणी तिचा भास होतो किंवा ज्याप्रमाणे नक्षत्रांत राहू असून तो दिसत नाही त्याप्रमाणे आत्मा असून त्याची प्रतीती येत नाही, ती माझी माया समज प्राण्यांच्या पंचमहाभूतरचित लहानमोठ्या शरीरात आकाशाची पंचमहाभूते ती शरीर कार्यरूपाने दिसण्यासाठी म्हणून त्यांच्यात प्रवेश करतात असे वाटते; पण सुरुवातीपासूनच त्या ठिकाणी कारणरूपाने ती असल्याकारणाने प्रवेश करीतही नाहीत. हे जसे, तसेच त्या प्राण्यांच्या शरीराच्या दृष्टीने मी त्यांच्यामध्ये आत्म्याच्या रूपाने प्रवेश केला आहे असे वाटते; पण आत्मदृष्टीने पाहता माझ्याव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीच वस्तू नसल्याने त्यांच्यामध्ये माझा प्रवेश झालेलाही नाही. जे सर्व ठिकाणी सदोदित असते तेच आत्मतत्त्व होय. हेच तत्त्वजिज्ञासू माणसाने अन्वयव्यतिरेकाने जाणावे. – हे व्यास मुने, या चतुःश्लोकी भागवताची सांगोपांग उकल करण्याचे सामर्थ्य तुमच्यात आहे. म्हणूनच मी आपणास चतुःश्लोकी भागवताचे निवेदन केले आहे.”

“हे नारद मुने, आपण मला भागवतधर्मज्ञान सांगून कृतार्थ केले; परंतु हे महर्षे, यापूर्वी आपण श्रीकृष्णजनक वसुदेव यांना भागवतधर्म सांगितला होता. त्याचा वृत्तांत आपण मला सांगावा. जो प्रत्यक्ष भागवताचा जनक आहे. त्याला भागवताचे निरूपण का करावे लागले? भगवान श्रीकृष्ण अर्थात भागवत यांनी ज्यांच्या उदरी जन्म घेतला त्यांचा तर मुळातच उद्धार झाला आहे. तरीदेखील भागवत धर्मज्ञान करून घेण्याची उत्कंठा वसुदेवाच्या मनात का आली?”

व्यासमुनींचा प्रश्न ऐकून नारदमुनींना अतीव आनंद झाला. व्यासांच्या निमित्ताने श्रीकृष्णजनक वसुदेवाशी घडलेले भागवतधर्म संवादकीर्तन पुन्हा करता येणार याचा आनंद होऊन नारद व्यासांना म्हणाले- “हे व्यासमुने, जन्मास आलेल्या प्रत्येक प्राणीमात्राला भगवद्भक्तीनेच मुक्ती

प्राप्त होते. प्रत्येकजण या धर्मसंकीर्तनानेच पावन होतो. हे व्यासमुने, आपणही नारायणाचे स्मरण करविलेत हे माझे महत्भाग्य होय. पूर्वी वसुदेवमहाराजांनी मला नारायणाचे पुनस्मरण करून दिले होते. त्यानिमित्तानेच भागवद्धर्म कीर्तन घडले. हे व्यास मुने, वसुदेव म्हणजे प्रत्यक्ष परमेश्वराचा प्रेरक असल्याने त्याने स्मरण करून दिल्यामुळे मी भरत आणि जडभरताची कथा वसुदेवांना कथन केली. हे व्यास मुने, प्रियव्रत या स्वायंभूव मनूंच्या पुत्राला अग्नीध्र नावाचा पुत्र झाला व तेथून सूर्यवंश सुरू झाला. सूर्यवंशातील पुत्र नाभी हा होय. त्या नाभीपासूनच प्रत्यक्ष ज्ञानस्वरूप वृषभ नावाचा पुत्र जन्माला आला. तो वसुदेवांचा म्हणजे श्रीकृष्ण भगवंतांचा अंशावतार होता. या वृषभाने भूलोकी मोक्षधर्माचा प्रकाश केला. या वृषभाला शंभर पुत्र झाले. त्यातील वडील पुत्राचे नाव भरत असे होते. तो नारायणाचा परम भक्त होता. त्याच्याच नावामुळे या पावन भूखंडास भरतवर्ष असे नाव प्राप्त झाले. तो अखंडस्थिती होता. अर्थात त्याचे भगवंत ध्यान कधीच ढळत नसे. तो नारायणपरायण होता. हे व्यास मुने, नरांच्या मोठ्या समुदायाला ‘नार’ असे म्हणतात. त्या नारांचे आयन म्हणजे स्थान अथवा अधिष्ठान तो आत्मा आहे. त्याला नारायण असे म्हणतात. या भरताची किर्ती जगात दुमदुमून राहिली आहे. त्याने सर्व दिशा पादाक्रांत करून समुद्रवलयांकित पृथ्वीचे राज्य केले; परंतु त्यालासुद्धा क्षणभराच्या ध्यानविचलनाने जड सृष्टीचे भोग चुकले नाहीत. हे व्यास मुने, या कारणास्तव मला व तुम्हालाही पुन्हा पुन्हा त्या भगवंतांचे भागवद्धर्मकीर्तन करणे आवश्यक आहे. तेच आपले परमधाम आहे.”

“हे नारद मुने, आपण मला, भरताला कसे भोग भोगावे लागले ते सांगावे व तो कसा भागवद्प्रेमी झाला याचा वृत्तांत सांगावा.” व्यासांनी आतुरता स्पष्ट केली.

“हे व्यास मुने, ही तर मोठी नवलाचीच गोष्ट आहे. खरे तर संपूर्ण भरतखंडाचे राजपाट भोगणाऱ्या भरताचे भगवंतस्वरूप होण्यासाठी सर्व

भोगांचा त्याग करून भरत लक्ष्मीपतीची सेवा करू लागला. तो एकदा गंडकीमध्ये स्नान करीत असता एक हरिणी, प्रसूतीकाळ अगदी जवळ आला असता नदीच्या पाण्यात उभी राहून पाणी पित होती. इतक्यात तिने एकदम सिंहाची गर्जना ऐकली. अजून तहानही भागली नव्हती तोच प्राणसंकट कोसळलेले जाणवून तिचे काळीज धडधडले. भयभीत होऊन नदीपार होण्यासाठी तिने उडी मारली. भीतीने उडी मारतेवेळी ती अक्षरशः गर्भगळीत होऊन तिचा गर्भ नदीच्या प्रवाहात पडला. भय आणि दुःख यातच कळपापासून ताटातूट झाल्याची वियोगाची जाणीव यामुळे काठावर उडी पडण्याऐवजी ती दरीत कोसळून मरण पावली. राजर्षी भरत हे सारे पाहत होता. भूतदयेने विव्हल झालेल्या भरताने मातृहीन पाडसाला वाचविले. तो त्याला आपल्या आश्रमात घेऊन आला.

पाडसाचा त्याला लळा लागला. त्याची ममता वाढतच गेली. त्या मातृहीन पाडसाची माता होऊन कसे संगोपन करावे याविषयीच तो सतत चिंता करी. त्याच्या अंतःकरणातील भूतदयेची जागा वात्सल्याने घेतली. त्याचा प्रत्येक क्षण वात्सल्यपूर्णतेने त्या पाडसाची चिंता करण्यातच जाऊ लागला. त्यामुळे त्याच्या नित्याच्या तपश्चर्येतील यम, नियम आणि भगवद्पूजा आदि गोष्टी कमी कमी होत नाहीशा झाल्या. तो त्या पाडसाच्या जीवनचिंतनातच गढून जाऊ लागला. त्याला त्या पाडसाच्या वंशबंधूंपासून, कळपांपासून, मातापित्यापासून दूर मनुष्यप्राण्याजवळ राहावे लागत आहे या विषयीही त्याच्या मनात सहानुभूती पूर्ण दुःख दाटू लागले. त्याचे रक्षण आणि संगोपन हेच आपले जीवनकर्तव्य आहे असे त्यास वाटू लागले. हरणाच्या पाडसातील त्याची आसक्ती जीवन व्यापून गेली. पाडस दृष्टीआड झाले तरी तो कासावीस होऊ लागला. त्याच्या मनात त्या पाडसाला अन्य श्वापदे खाऊन तर टाकणार नाहीत ना असे वाटे. एकदा ते पाडस बराच काळ त्याच्यापासून दूर गेले आणि तो भययुक्त चिंताक्रांत झाला. ते पाडस नक्कीच काळाने हिरावून नेले असावे असे वार्डट विचार त्याच्या मनात येऊ लागले. भरताच्या आश्रमवासी

आयुष्यात त्या पाडसाने भरताच्या मनात पुन्हा लोकजीवनात्मक आसक्ती निर्माण केली होती. त्या पाडसाच्या चिरवियोग दुःखाने पछाडलेल्या भरताचे अंतःकरण चिरवियोग दुःखाने कालवश झाले. एक प्रकारे अटळ असा प्रबळ वेगवान भयंकर काळ त्याच्या शरीरात घुसला आणि भरताने आपल्या शरीराचा त्याग केला. अंतःकालीन भावनेप्रमाणेच इतर सामान्य मनुष्याप्रमाणे त्याला मृगयोनी प्राप्त झाली, परंतु मृगयोनीतही पूर्वजन्मस्मृती जागृत होऊन आपण अज्ञानवश होऊन हरीण शिशुच्या मागे लागून आपल्या ध्येयापासून ढळलो या विचाराने भरत पश्चात्तापदग्ध झाला. अशा प्रकारे हरीण बनलेल्या राजर्षी भरताच्या मनामध्ये पश्चात्तापदग्धतेने वैराग्य भावना जागृत झाली व त्याने हरीणीमातेचा त्याग केला व पुन्हा पुलस्त्य आणि पुलह ऋषींच्या आश्रमात भगवंतांच्या शालग्राम तीर्थामध्ये आला आणि प्रारब्ध समाप्तीची वाट पहात अखेर त्याने गंडकी नदीत शरीरत्याग केला. पुढच्या जन्मात तो ब्राह्मण कुलात जन्माला आला. त्याही जन्मात प्रचंड साधना करूनही त्याला केवळ ज्ञान प्राप्त करता आले नाही. अज्ञानी लोक तर त्याला नावाचा ब्राह्मण आहे असे समजून तिरस्कार करीत. त्याचे बंधू त्याच्याकडून काबाडकष्ट करून घेत. एकूण भरताचे भोग सरले नव्हते. त्यात एक अघटीत घटना घडली.

एकदा एका चोरांच्या टोळीच्या सरदाराने पुत्रकामनेने भद्रकालीला मनुष्यबळी देण्याचा संकल्प केला. त्यासाठी एक पुरुष पकडून ठेवला होता; परंतु तो पुरुष, त्याच्या नशिबाने निसटून पळून गेला. त्याला शोधण्यासाठी शोधाशोध करणाऱ्या सेवकांना अकस्मात या अंगीरस गोत्राचा ब्राह्मणकुमार दृष्टीस पडला. तो वीरासन घालून शेताचे रक्षण करीत होता. बली देण्यास हा पुरुष उत्तम आहे असे पाहून ते सेवक, त्याला भद्रकालीच्या मंदिरात जेरबंद करून घेऊन आले. दस्यू राजाचा पुरोहित असलेल्या लुटारूने त्या नरपशूच्या रक्ताने देवीला तृप्त करण्यासाठी देवीमंत्रांनी अभिमंत्रित केलेली एक तीक्ष्ण तलवार घेतली आणि तो वध करणार तेवढ्यात हे भयंकर कुकर्म पाहून देवी भद्रकालीच्या मूर्तीत

अत्यंत दुःसह ब्रह्मतेजामुळे दाह होऊ लागला आणि ती मूर्तीतून प्रकट झाली. विश्वसंहारक अक्राळविक्राळ अशा त्या क्रोधित भद्रकालीने भीषण हास्य केले आणि ब्रह्मकुलीन भरताचे रक्षण केले. प्रत्यक्ष भद्रकालीलाच भरताचे भोग नाहीसे करण्यासाठी प्रकट व्हावे लागले. एवढे सांगून नारदमुनी व्यासांना पुढे म्हणाले - “हे व्यासमुने, प्रारब्ध आणि भोग हे जीवमात्रांना चुकत नाहीत. याकरिता देहवासना सांडण्याचा प्रयत्न करून प्राप्तकर्म केवळ निष्काम भूमिकेने करून भगवद्भक्ती करत आत्मरूपाशी लीन होणे हेच साध्य ठेवले पाहिजे.”

नारदमुनींचे भरताख्यान ऐकताना कुरुकुलाच्या भोगविधीची चित्रे व्यासांच्या डोळ्यांपुढून एकेक करून सरकत होती. आपणही कुरुकुलाच्या भोगविधीमध्ये अकारण मोहित होत गुंतून गेलो आणि भगवद्प्राप्तीला पारखे झालो याची विषण्णता त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसत होती. त्यांचे विषण्ण मन पाहून नारदांच्या मनातील भगवद्भक्तीने कृपादृष्टी टाकली.

* * *

१९

“हे व्यास मुने, आपण कोणता विचार करित आहात? अद्यापही आपला उद्विग्नपणा का कमी होत नाही? हे व्यास मुने, परब्रह्मालाही ‘एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय’ हा भोग त्याच्या स्वाभाविक प्रारब्धानुसार भोगावाच लागतो मग आपण तर त्याचीच रूपे. आपल्यालाही स्थितीगतीचा मार्ग भोगावाच लागतो.” नारदांनी व्यासांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला.

“हे नारद मुने, भोग भोगतानाही आपण सारे तद्रूप आहोत याचे भान आले आणि निष्काम कर्मयोग साधित कालव्यय करू लागलो तर ज्ञानमार्गाने आपण आनंदस्वरूप होऊ शकतो असे ज्ञान मी स्वतःच कृष्णमुखाने ऐकले होते. तरीसुद्धा माझ्या चित्तास विषण्णता, खंत, दुःख यांचा झालेला स्पर्श क्लेश देत आहे. असे का बरे व्हावे? आपण ब्रह्ममानसपुत्र प्रत्यक्ष नारायणस्वरूप आणि त्रैलोक्याचे मार्गविधाते आहात. मी आपणास शरण आलो आहे. आपण मला या भवदुःखातून सुटण्याचा मार्ग सांगावा.” व्यासमुनी गहिवरून बोलत होते. त्यांच्या अंतःकरणात निर्माण झालेली अद्वैत वृत्तीची आस नारदांच्या अंतःकरणात स्पर्श झाली. नारद आनंदगंभीर होऊन म्हणाले - “हे व्यास मुने, आपण त्रिकालज्ञ, ब्रह्मज्ञानी व इतिहासाला प्रत्यक्षकर्ते आहात. वेदांचे मंडन करून समस्त लोकांपर्यंत वेदांत पोचविणारे आहात. या ज्ञानयज्ञाची पूर्णाहूती होण्याची

वेळ समिप आली आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष सद्गुरूने मला परब्रह्म आकलित करून घेऊन परब्रह्मरूप होण्याच्या मार्गाचे आपणास पुनस्मरण करून देण्याची आज्ञा केली आहे. म्हणूनच विश्वसद्गुरू भगवान शिव यांनी निरुपिलेले भक्तिमहात्म्य अथवा शिवानुशासन किंवा चराचर सृष्टीच्या कल्याणाचा उपदेश त्यांच्याच आज्ञेने नम्रपणे मी आपणास करित आहे. वास्तविक श्रीमुखींचा भक्तीज्ञान योग आपणास ज्ञात आहे. एवढेच काय अरुणी, बली, हनुमान बिभिषण आदि महान भक्त्याचार्यांनी भक्तीमार्ग जगात रूढ केला आहे. ब्रह्मकृपेने व सद्गुरू शिवांच्या आशीर्वादाने मला तो मार्ग प्रेरित झाला तो आपणास सांगतो.”

“हे भगवान नारदा, आपणच मला शिवस्वरूप व ब्रह्मस्वरूप आहात. मी हा कल्याणाचा मार्ग ऐकण्यास अतिशय उत्सुक झालो आहे.”

“हे महर्षी व्यासा, आपण महान भगवद्भक्त आहात व आपला वास प्रत्यक्ष परब्रह्म बद्दीनारायण यांच्या निवासीच आहे. त्यामुळे आपणास हा भक्तीमार्ग सहजसुलभ आहे. म्हणून हे महर्षी व्यासा, आपण भक्तीशास्त्राचे मनन करावे. मन भक्तीने भारून जाईल अशी कर्मे करावी. सुख, दुःख, इच्छा, लाभ इत्यादिकांची पर्वा न करणारा काल भक्ष्यण करण्यास उद्युक्त असतानाही भगवद्भक्तीवाचून एक क्षणही व्यर्थ घालवू नये. आस्तिक्यभावाने अहिंसा, सत्य, शौच, दया आदि उत्तम गुण आचरणात आणून सतत भगवंताचे चिंतन करावे. त्याच्या गुणानुवादात आपणास सर्व भोगांचा विसर पडून पुन्हा ब्रह्मज्ञानाचे स्मरण होईल याकरिता भगवद्प्राप्तीच्या सर्व साधनात भक्तीच सत्य आहे हे मी आपणास प्रतिज्ञेवर सत्य सांगतो.” असे म्हणून नारदांनी व्यासांकडे निर्धाराने आत्मविश्वासपूर्वक पाहिले. व्यासांचा चेहरा परब्रह्मस्मरणाने फुलून आला होता. त्यांची दृष्टी त्या ज्ञानाने प्रखर तेजस्वी झाली होती. त्यांच्या आत्मकेंद्रातून ज्ञानसूर्य प्रकट होत होता. खरे तर त्यांना भक्तीयोग, भक्तीशास्त्र याविषयीचे श्रीमुखाने ऐकलेले ज्ञान स्मरित झाले होते. तरीसुद्धा

सत्संगाच्या साहाय्याने तात्काळ परब्रह्मस्वरूप होण्याच्या केवळ अभिलाषेने त्यांची दृष्टी, कर्णरंध्रे आणि आत्मसंवेदन नारदांच्या ठायी एकवटले. नारद म्हणाले, “शिवानुशासनाप्रमाणे गुणमहात्म्यासक्ती, रूपासक्ति, पूजासक्ति, स्मरणासक्ति, दासासक्ति, सख्यासक्ति, कांतासक्ति, वात्सल्यासक्ति, आत्मनिवेदनासक्ति, तन्मयतासक्ति, परमविरहासक्तिरूपा एकधायेकादशधा अशा एकादश प्रकारच्या भक्ती सांगितल्या आहेत.” नारदांचे हे बोलणे तेवढ्याच भक्तीभावाने महर्षी व्यास ऐकत होते.

“हे देवर्षी नारदा, आपण परम धन्य आहात. प्रत्यक्ष शारंगपाणी भगवान विष्णूंचे साक्षात परब्रह्माचे यश गाऊन जगाला दुःखमुक्त करण्याचा मार्ग आपल्या आनंदवाणीने वीणेच्या स्वरताल लयीतून अभिमंत्रून सांगत आहात. हे नारदा, आपण मला भक्तीची व्याख्या, स्वरूप आणि लक्षण कथन करावी.” व्यासांनी नारदांना विनंती केली.

नारद म्हणाले, “हे व्यास महर्षे, तुमची आतुरता पाहून मी प्रसन्न झालो आहे. म्हणून मी आपणास प्रथम भक्तीची व्याख्या स्पष्ट करतो. भक्ती ही ह्या परमात्म्याविषयी परमप्रेमरूपा आहे. ती साक्षात् अमृतरूप आहे असे समजावे. भक्तीने पुरुष, सिद्ध अर्थात कृतकृत्य, अमर व तृप्त होऊन इच्छा व शोक यापासून मुक्त होतो. द्वेष, विषय, लोभ त्याच्यापासून नाहीसे होतात. म्हणजेच भक्तीचा उत्कट आनंद भोगून तो आत्मरंगात रंगून जातो.”

“हे नारदमुने, भक्तीची ही व्याख्या ऐकून आपल्या व्याख्याने साक्षात आत्मरंग उदित झाला आहे. तेव्हा आपण आत्मरंगात रंगविणाऱ्या भक्तीचे स्वरूप मला विशद करावे.” व्यास उत्कंठेने म्हणाले.

“हे महर्षी व्यासा, आपण मुळातच परम भगवद्भक्त आहात. आपल्या ठिकाणी साक्षात भक्ती वास करते आहे. तरीदेखील भगवद्भक्त हा प्रत्यक्ष भगवंतच आहे व तोच आम्हास भक्तीस्वरूप निवेदण्याची आज्ञा करित आहे. हे व्यास मुने, सर्व कामनांचा निरोध हेच भक्तीचे रूप आहे. व्यास मुने, निरोध म्हणजेच लौकिक व वैदिक कर्मांचा न्यास.

न्यास ह्या पदाने देवाच्या ठिकाणी अनन्यता प्राप्त होते. म्हणजेच अन्य सर्व भाव चळविणाऱ्या गोष्टींविषयी उदासिनता निर्माण होते. लौकिक आणि वैदिक कर्मांपैकी परमेश्वर प्राप्तीला अनुकूल असतील त्यांचेच आचरण करणे व प्रतिकूल गोष्टींना विरोध करणे म्हणजेच उदासिन वृत्ती होय. परमात्मप्राप्ती हेच नरदेहाचे ध्येय व सार्थक असा निश्चय दृढ करून म्हणजे मुख्य समजून तदनुरोधाने शास्त्ररक्षण करावे. कोणत्याही परिस्थितीत भक्तीभावापासून दूर जाणार नाही याची दक्षता शास्त्राचरणाने घ्यावी म्हणजेच केवळ शरीर चालविण्यापुरतेच भोजनादी कर्मे करावी व अन्य सर्व वासनांचा त्याग करावा. केवळ परमात्मप्राप्ती एवढेच लक्ष्य असावे. असे स्थिर अचंचल मन करावे. हे व्यास मुने, अशा स्वरूपाच्या भक्तीची लक्षणे म्हणजे पूजादिकांच्या ठिकाणी प्रेम असणे; गुरूकीर्तनात रंगणे; आत्मलीन राहून पूजा व कथा करणे; सर्व कर्म भगवंताला अर्पण करणे; तसेच त्याचे विस्मरण क्षणभर झाले तरी परमव्याकूळ होणे ही भक्ती होय. याचे उदाहरण म्हणजे ब्रजगोपिकांचे निस्सिम प्रेम. असे निस्सिम प्रेम हे भक्तीचे लक्षण होय.”

“हे नारद मुने, खरोखर माझ्या दुःखाचे कारण आता मला उमगले. मी आत्मानुसंधान विसरून माझे लक्ष कुरुकुलाच्या भोगविहलतेत व्यग्र केले. आपण व्याख्यानपूर्वक भक्तीचे स्वरूप व लक्षण सांगून आमच्या मलिन नेत्रांत अंजन घालून नेत्र स्वच्छ केले. हे कृपानिधे, अशी निस्सिम भक्ती कोणत्या प्रकारे करावी व ती कशी फलद्रूप होते या विषयीची भक्तीसूत्रे आपण आम्हास सांगावी.”

“सा तु कर्मज्ञानयोगे भ्योऽप्यधिक तरा ॥

फलरूपत्वात् ॥

ईश्वर स्याप्यभिमानद्वेषित्वाद्यैनप्रियत्वाच्च ॥

तस्या ज्ञानमेव साधनमित्येके ॥

अन्योन्याश्रयत्वामित्यन्ये ॥

स्वयंपलरूपतेति ब्रह्मकुमारः ॥

राजगृहभोजनादिषु तथैव दृष्टत्वात् ॥

न तेन राजपरितोषः क्षुच्छांतिर्वा ॥

तस्मात्सैव ग्राह्या मुमुक्षुभिः ॥”

(नारद भक्तिसूत्रे)

महर्षी नारदांनी सूत्रगीतात भक्तीसाधन विचार प्रकट करून ते म्हणाले- “हे व्यास मुने, कर्म, ज्ञान व योग यापेक्षा भक्तीच श्रेष्ठ आहे. कारण भक्ती ही फलरूप आहे. ईश्वरालाही अभिमान नव्हे तर लीनताच प्रिय आहे. ज्ञान हेच भक्तीचे साधन आहे किंवा ज्ञान आणि भक्ती ही परस्परावलंबी आहे असे मत असले तरी भक्ती ही स्वयंपलरूपिणी आहे. राजगृह व भोजन यांची उदाहरणे घेतली तर त्या दोहोंचाही भोग घेतल्याने सुख कळते. तसेच भक्ती केल्यानेच भक्तीचा आनंद लुटता येतो. हा आनंद लुटताना विषयत्याग, संगत्याग, अखंड नामस्मरण लोकातही भगवंतांच्या गुणकर्मांचे श्रवण व कीर्तन करणे ही भक्तिप्रेमाची साधने आहेत, पण मुख्यतः संतसज्जनांची कृपा म्हणजे भगवंतांची कृपा असे समजले पाहिजे. संत संग दुर्लभ आहे तसाच तो अगम्य आहे; परंतु तो प्राप्त झाला तर सर्व कार्य करण्यास समर्थ आहे अर्थात अमोघ आहे. कारण परमेश्वराच्या कृपेशिवाय मुळात तो मिळतच नाही. संत आणि भगवंत हे एकच आहेत. त्यात भेद नाही. म्हणून भगवद्कृपाच जोडावी.” नारदांचे हे व्याख्यान ऐकून व्यासांना अष्टभाव दाटून आले.

व्यासांची सात्विक वृत्ती पाहून नारदही गहिवरून गेले. व्यास म्हणाले- “भगवान नारदा, मी आपणास शरण आलो आहे. भक्तीने आत्मरंगात रंगून जाण्यासाठी वासनादेहाने काय करावे याचे विवरण मला करून सांगा.”

“हे व्यास मुने, आपण ब्रह्मज्ञ तर आहातच; तथापि विश्वबंध सद्गुरू आहात. आपण सारेच जाणता. असे असूनही केवळ आपण माझ्या मुखाने सांगण्याचा आग्रह धरीत आहात. म्हणून सद्भक्ताला जे अवगुण वर्ज्य आहेत त्याचे कथन करतो. हे व्यास मुने, काम, क्रोध,

मद, मोह, स्मृतिभ्रंश, बुद्धीनाश व अखेर सर्वनाश असे क्रमाने घडविण्यास कारणीभूत असलेली दुष्ट संगती सर्वथा वर्ज्य करावी. काम क्रोधादी दुर्विकार हे वरवर पाहता तात्कालिक व पाण्यावरील तरंगांसारखे लहान वाटले तरी दुष्टांच्या संगतीने ते समुद्रप्राय होऊन सर्वनाशास कारणीभूत होतात हे नेहमीच लक्षात ठेवले पाहिजे.” नारदांनी विकारांविषयी सूचना केल्याबरोबर व्यासांनी प्रश्न विचारला, - “हे भगवद् नारदा, मायासागरात सारेच जीव अनिवार्यपणे भोग भोगीत असतात व त्यांना विकारही अटळ आहेत हे आपणच सांगता. अशा स्थितीत या मायासागरातून कोण बरे तरू शकेल? माझी झालेली किंकर्तव्यविमूढ अवस्था हा या मायासागराचाच परिणाम नव्हे काय?” व्यासांनी संभ्रमित मुद्रा करून प्रश्न विचारला.

“हे सर्वज्ञ महामुने, आपण लोककल्याणाच्या उद्देशाने प्राश्रिक होऊन चर्चस प्रवृत्त आहात. त्याच उद्देशाने मी आपणास सांगतो. हे पहा, जो सर्वसंगाचा परित्याग करतो, संतसद्गुरूचा समागम करतो; ममत्व सोडतो, एकांताचे सेवन करतो, लौकिक बंध तोडून गुणातीत होतो, एवढेच काय योगक्षेमाची चिंता वाहात नाही आणि कर्मफलाची आकांक्षाही बाळगत नाही असा संयमी पुरुष माया तरुन जाण्यास सक्षम होऊ लागतो. तो हळूहळू कर्मसंन्यास करतो. द्वंद्वातीत होतो. त्याहीपुढे जाऊन वेदांचाही संन्यास करून केवळ अखंड परिपूर्ण परब्रह्म अशा भगवद्प्रेमाचा लाभ करून घेतो. एवढेच काय, तो स्वतः तर मायासागर तरतोच, परंतु त्याच्या सत्संगाने लोकांचाही उद्धार होतो.” नारदांनी एक प्रकारे अनन्य तद्रूप पावणाऱ्या भगवद्भक्ताचे लक्षण सांगितले. ते ऐकून व्यास आनंदित झाले. त्यांनी अष्टसात्विक भावयुक्त अंतःकरणाने नारदांना आलिगन दिले. ते म्हणाले, “हे ब्रह्मर्षे, प्रत्यक्ष भगवंतस्वरूप भगवद्भक्ताचे आपले रूप, आपल्या या व्याख्यानातून मला संवेदित झाले आहे. माझे जीवन या परतत्त्व तद्रूपतेने प्रमुदित झाले आहे. हे भगवंतस्वरूपा, मला भक्तीचे अधिकाधिक व्याख्यान ऐकण्याची परम इच्छा झाली आहे. कृपावंत होऊन आपण ती पूर्ण करावी.”

व्यासांचे उत्कट उद्गार ऐकून गहिवरलेले नारद म्हणाले- “हे व्यास मुनी, मी आपणास मुख्य भक्ती अर्थात पराभक्ती व गौणी भक्ती यांचे स्वरूप सांगतो-

अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम् ॥

मूकास्वादनवत् ॥

प्रकाशते कापि पात्रे ॥

गुणरहितं कामनारहितं प्रतिक्षणवर्धमानम् -

विच्छिन्नं सूक्ष्मतरमनुभवरूपम् ॥

तत्प्राप्य तदेवावलोकयति तदेव शृणोति

तदेव चिन्तयाति ॥

गौणि त्रिधा गुणभेदादार्तादि भेदाद्वा ॥

उत्तरस्मादुत्तरस्मात्पूर्वपूर्वा श्रेयाय भवति ॥

(नारदभक्ति सूत्रे)

हे महर्षे, प्रेमाचे स्वरूप अनिर्वचनीय आहे. मुक्याने गोड पदार्थाचा आस्वाद घेतला असता त्याला जसे बोलून दाखविता येत नाही; परंतु आस्वादाचा आनंद तो भोगतो त्याप्रमाणेच हे आहे. सुकृताची उदंड जोड असलेल्या प्रेमळ भक्ताच्या ठिकाणी असे शुद्ध अनिर्वचनीय प्रेम प्रकट दिसते. असे प्रेम त्रिगुणरहित कामनारहित वर्धिष्णु व सतत प्रवाही असते. अत्यंत सूक्ष्म केवळ अनुभवस्वरूप व अनुभवगम्य असे ते आहे. ज्याला ते लाभले तो प्रेमस्वरूपच होतो. अन्य सर्व गोष्टी त्याच्यापासून गळून पडतात इतका तो अंतर्बाह्य प्रेममय झालेला असतो. हे व्यास मुने, गौणि भक्ती मात्र गुणभेदावरून तीन प्रकारची असते. व त्यात सत्वगुणी भक्ती ही सर्वश्रेष्ठ मानावी.” नारदांचे हे भक्तिस्वरूपाविषयीचे व्याख्यान ऐकून व्यास तृप्त झाले. तरी देखील त्यांना आणखी काही विचारायचे आहे अशी त्यांची भावमुद्रा नारदांना स्पष्ट जाणवत होती.

“हे व्यास मुने, आपणास आलेल्या शंका मी जाणतो, पण

आपण हे लक्षात घ्यावे की दुसऱ्या कोणत्याही मार्गापेक्षा भक्तीमार्ग हाच सुलभ आहे; कारण हा स्वयंप्रमाण आहे. तसेच तो चित्ताला शांती देऊन अंतःकरणाला परमानंद देणारा आहे. म्हणूनच हे व्यास मुने, साधकाने अर्थात् सद्भक्ताने सर्व चिंता दूर सारून व आपली सर्व कर्मे भगवंताला समर्पित करून असावे. भक्ती सिद्ध होण्यासाठी लोकव्यवहारात निष्काम वर्तन करावे. स्त्रीमोहात केलेले कांता उपदेश तसेच धनलोभात सांगितलेली कामे आणि अश्रद्धावान अर्थात् नास्तिक लोकांनी सांगितलेल्या गोष्टी न ऐकता अभिमान व देशरहीत स्वरूपात भक्तीभावाने परमेश्वराला समर्पित व्हावे. एवढेच काय परंतु काम क्रोधादी विकारवश वृत्ती निर्माण झाल्याच तर त्याही परमेश्वरालाच अर्पण कराव्यात. आणि अनन्यपणाने भक्तीरस रंगात एकरूप होऊन जावे.” नारदांनी सद्भक्ताकडून अपेक्षित वर्तनाची अपेक्षा केली. त्यावर व्यास मुनींनी पुन्हा प्रश्न केला- “हे भगवद्भक्त महर्षी नारदा, भक्त केव्हा व कसा परब्रह्माकडून गौरवित होतो व असे घडण्यासाठी सद्भक्ताने काय करावे हे आम्हास विवरणपूर्वक सांगावे.”

व्यासांचा प्रश्न ऐकून महर्षी नारद व्याख्यानास प्रवृत्त झाले. ते म्हणाले- “भज्य (देव) भक्त व भक्ती ह्या त्रिपुटीचा लय करून नित्य दास भक्तीने म्हणजे मारुतीसारखे किंवा नित्य कांता भक्तीने अर्थात लक्ष्मी किंवा गोपींसारखे प्रेम करावे. निस्सिम प्रेम व प्रेमाची तद्रूपता यामुळेच नारायण प्रसन्न होतो. एकनिष्ठ व एकविध भक्तच नारायणाचे परम भक्त होतात. असे भक्त अष्ट सात्विक भावाने युक्त होऊन नारायणाच्या दिव्य कथा परस्परात सांगत व ऐकत असतात. त्यामुळे त्यांच्या भोवतीचे अवघे विश्वच पावन होते. अशा परमेश्वर स्वरूप भक्ताच्या योगाने तीर्थाना तीर्थपण येते; कर्मांला सत्कर्मत्व प्राप्त होते; शास्त्राला शास्त्रत्व प्राप्त होते. त्यांच्या या वर्तनामुळे, सद्भक्तांचे ठिकाणी विद्या, रूप, कुल, धन, क्रिया यातही अभेद निर्माण होतो. कारण या साऱ्याच गोष्टी ज्या परमेश्वराच्या ठिकाणी आहेत तो परमेश्वरच सद्भक्तस्वरूपात प्रकटतो. हे व्यास मुने, परमेश्वरस्वरूप होण्यासाठी सद्भक्ताने वितंड, शब्दच्छल

बाजूला ठेवून परमेश्वराला अनन्यभावे शरण जावे. हे व्यास मुने, सद्भक्ताने भक्तिशास्त्राचे मनन करीत भक्ती वृद्धिंगत होईल अशीच कर्मे आचरावी. सुख, दुःख, इच्छा, लाभ इतकेच काय मृत्यूही समोर येऊन उभा राहिला तरी भगवद्भक्तीपासून त्याने चळू नये. अहिंसा, सत्य, शौच, दया, आस्तिक्य अशा उत्तम व अनुकरणीय गुणांचे परिपालन करावे. सतत भगवंताचे चिंतन आणि गुणानुवाद यात रंगून जावे. हे व्यास मुने, मी हे खात्रीपूर्वक सांगतो की अशा सद्भक्ताला भक्तवत्सल श्रीभगवान तात्काळ प्रत्यक्ष प्रकट होऊन त्या भक्तावर पूर्ण कृपा करतात. हे व्यास मुने, मी सुरुवातीलाच आपणास भक्तीचे जे अकरा प्रकार सांगितले त्यातील कोणत्याही वा सर्व प्रकारांनी सत्याचरण करणाऱ्या सद्भक्ताला परमेश्वर प्रसन्न होतोच.”

“हे भगवंतस्वरूप नारदा, सूत्ररूप काव्यातून आपण जे भक्तीवरील व्याख्यान दिले त्या भक्तीचे अनुकरण, चिंतन, विकसन आणि युक्त उपयोजन आपल्यानंतरच्या वा आपल्या बरोबरीच्या कोण्या महामानवांनी केले त्याचे स्मरण आपल्या मुखाने मला ऐकण्याची इच्छा आहे. तेव्हा त्याचे गायनही आपण करावे अशी माझी प्रार्थना आहे.” व्यासांनी विनविले.

“हे महर्षी सद्भक्त व्यास मुने, आपण खरोखरीच भगवंत स्वरूपच आहात. प्रत्यक्ष भगवंताने सद्भक्तांचा सत्संग जाणून घेण्याची इच्छा करावी तसेच आपण विनवित आहात. या सद्भक्त महामानवांच्या मालिकेत आपण आणि आपले वंशज आहेत हे आपण जाणता. भक्तिमार्ग हे प्रतयक्ष शिवानुशासन आहे म्हणूनच ते विश्वातील सर्व जीवमात्रांना कल्याणकारक आहे. श्रद्धेने जो या मार्गाने जातो तो भगवंतस्वरूपच होतो. मला वाटते-

इत्येव वदन्ति जनजल्पनिर्भयाः एकमताः

**कुमारव्यासशुकशांडिल्यगर्ग विष्णुकोंडिन्यशेषोद्धवारुणि-
बलिहनुमद्विभीषणा दयो भक्त्याचार्याः ॥**

य इदं नारदप्रोक्तं शिवानुशासनं विश्वसिति श्रद्धते
स भक्तिमान् भवति स प्रेष्टं लभते इति ॥”

(नारद भक्तिसूत्रे)

भक्तिसूत्र गायनरंगात रंगलेले व्यास नारदांबरोबर नारायणभजनात दंग होऊन नृत्य करू लागले. वीणा आणि चिपळ्या यांच्या ताललयीवर भक्तिकीर्तनरंगात दोघेही रंगून गेले. शंख, चक्र, गदा, पद्म धारण केलेले आनंदमय सावळे घननीळ भगवान विष्णू प्रत्यक्ष प्रकट झाले. बद्रिकाश्रमामध्ये देवदेवतांची दाटी झाली. भगवंतांच्या भक्तीमध्ये स्वतःला हरवून घेणारे अवघे भक्तगण या रम्य कीर्तनरंगात रंगून गेले. विघ्नहर्त्या गणेशाचे गणाधिपती रूप कृष्णरूपात विलीन झाले. चराचराचे भान एकवटले. लोकबंध विष्णूतत्त्व मनमोहन मुरलीधराच्या रूपात वंशीवादन करू लागले. प्रलाह स्तंभित झाले; वायुगण मंत्रमुग्ध झाले. कालदूत संमोहित झाले. अवघे विश्व त्या मुरलीधराच्या कीर्तनात गोपीभावाने तद्रुप झाले. अवघ्यांच्या नयनांत, कर्णांत आणि हृदयात प्रत्यक्ष भगवंत आकारले. -

वंशीविभूषितकरान्नवनरीरदाभात्
पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

* * *

भक्तीच्या या अद्वैत सोहळ्यामध्ये रमलेले विश्व अनुभवतांना शेषशायी भगवंतांची सस्मित मुद्रा अधिकाधिक प्रसन्न होत गेली. आदिशक्ती महामाया, महालक्ष्मी, महासरस्वती लक्ष्मीमातेने हे जाणले. विश्वाचा प्रपंच मांडणाऱ्या प्रपंचस्वरूप भगवंतांच्या प्रपंचाचे उत्तरदायित्व भागवताने भगवतीवर सोपविले होते याचे भान मातेला होते. भगवंतांच्या

हृदयात प्रकट होऊन मातेने लडिवाळपणाने संवाद साधला. “हे भगवन्, चराचराच्या उत्पत्तीपासून आपल्या ठिकाणी विलय होईपर्यंत चराचराने प्राप्त कर्म भक्तिरंगात रमतानाही विसरता कामा नये हे आपण वेळेवेळी आपल्या सद्भक्तांना सांगत आले आहात. भक्तीरूप झालेल्या नारदांना देखील आपण शिवमुखाने भक्तिमार्ग निवेदित करताना निष्काम कर्मभक्ती योगाचे जगत्कल्याण स्वरूप मार्गदर्शन करण्यास निरूपिले होते. मग बद्रिकाश्रमातला हा अद्वैत सोहळा का बरे निष्पन्न केला?” विष्णूभगवंतांच्या सस्मित वदनातून आनंदप्रद शब्दब्रह्म प्रकटले, “हे भगवती, अहम् ब्रह्मः अस्मि, तत्त्वमसि ब्रह्मसत्यम्, एकोऽहम् या तत्त्वांची प्रत्यक्ष अनुभूती सद्भक्तांना घडली तरच ते सद्भक्त चराचराला निष्कामकर्मभक्तियोग निरूपित करू शकतील. भगवद्भक्त नारद आणि भगवंतस्वरूप व्यास या दोन्ही मद्रूपांकडून मला हे घडविण्याची इच्छा आहे. तो त्यांचा धर्म मला अभिप्रेत आहे.”

“हे महर्षी व्यासा आपण धन्य आहात. कीर्तनरंगात रंगून जाऊन आपण मला याचि देही याचि डोळा भगवंतरूप सोहळा अनुभूत केलात.” नारदांचे हे सद्गदित कंठाने श्रवलेले पुण्यपावन शब्द ऐकून व्यासांच्या नयनी अष्टभावांचा ओघ ओसंडला. त्यांनी नारदांना त्रिवार वंदन केले आणि ते म्हणाले- “हे नारायणस्वरूप नारदा, बद्रिकाश्रमातील आपल्या या सहवासाने माझ्या सर्व दुःखांचा विलय झाला. प्रत्यक्ष भगवंतरूपाचा अनुभव आपल्या रूपाने मला याचि देही याचि डोळा झाला. हे नारदा, निष्कामकर्मभक्तियोगाने माझे शरीर आणि श्वास आणखी कसे कृतार्थ होणार?” भगवान व्यासांच्या नयनातून सात्विक भावाचे अखंड ओघ पाहत नारद म्हणाले- “हे व्यास मुने, भक्तिमार्गाने जाताना अकरा प्रकारांनी भगवद्प्राप्ती करता येते. हे प्रकार आणि मार्ग चराचराला ज्ञात करून देण्याचे कार्य व्यासपीठाला करावयाचे आहे. हे कार्य आपणाकडून साधावे यासाठीच श्रीहरींनी आपणास या स्थितीचा अनुभव घडविला.”

* * *

बद्रिकाश्रमाच्या उष्ण प्रवाहस्थली ब्रह्मपुत्र नारदमुनी सुस्नात होऊन प्रातःसमयीच्या चिंतनात मग्न होते. त्यांच्या पलीकडील शिलाखंडावर भगवान व्यासमुनी प्रातःसमयीचे योगसमाधी आदि उपचार संपवून नारदमुनींची चिंतनमग्नता संपुष्टात येण्याची वाट पहात होते. क्षणाक्षणाला त्यांची उत्कंठा वाढत होती. त्यांच्या मनात कुरुकुलात घडलेल्या धर्म कर्म-आचारांच्या घटनाक्रमांची चित्रमालिका सतत सरकत होती. पापपुण्य, कृती, संस्कृती, विकृती, विधीनिषेध, व्यवहारनिती, संस्थात्मकनिती, न्याय याविषयी अनेक विचार येत होते. अनादिकालापासून क्रमित आणि संक्रमित, परिवर्तित आणि प्रवर्तित होत आलेला मनुष्यव्यवहार कोणत्या तर्काने योग्य अयोग्य ठरवायचा; या सर्व व्यवहारज्ञानामध्ये स्मृतिग्रंथाचे स्थान कोणते; असे असंख्य प्रश्न त्यांच्या मनात विचारांचे काहूर करीत होते. वेदांमधील नीतितत्त्वे भगवान मनुऋषी, याज्ञवल्क्य ऋषी आणि नारद स्मृति, विविध धर्मसूत्रे, गुह्यसूत्रे, सिंधूग्रंथ अशा विविध ग्रंथांनी मानवी व्यवहार धर्मात आणलेले धर्मकर्मात्मक विधिनिषेध योग्य की अयोग्य, याविषयी ते संभ्रमित होते. राजधर्म, समाजधर्म, न्यायधर्म, वेदांत, योगमार्ग, विनिमयमार्ग, स्त्रीपुरुष संबंधातील विवाह विधिनिषेध व संभोग विधिनिषेध अशा सर्व गोष्टींचे असंख्य पर्याय, तत्त्वांविषयी आणि आचारधर्माविषयी असलेले असंख्य अपवाद या

सर्वांच्या जाळ्यात मानवी धर्मकर्ममिमांसा माणसाला गुरफटून तर टाकत नाही ना, याविषयी विलक्षण संभ्रम त्यांच्या मनामध्ये वितंड माजवित होता. त्यामुळेच नारदांशी संवाद करण्यास ते अतिशय उत्सुक झाले होते. नारदमुनी हे ब्रह्मनिष्पन्न ब्रह्मांडातील चराचराविषयीच्या जीव, जगत आणि ब्रह्म यातील संबंध व्यवहाराच्या बाबतीत ब्रह्मज्ञानी, न्यायचिकित्सक आहेत ते त्यांना माहित होते. भगवान मनु आणि नारद यांच्यातील संवादावर नारदांनी केलेले चिंतन त्यांना साक्षात नारदांकडूनच समजून घ्यायचे होते. प्रत्यक्ष श्रुतींचे अर्थात वेदांचे संपादन करणाऱ्या व्यासांना वेदांतानुशासित निसर्गावलंबी चराचरांना ब्रह्मविध प्राप्त कर्मानुसारी वर्तन करण्याचे स्वभावतः प्राप्त असूनही केवळ मनुष्यमात्रांच्या बाबतीत स्मृतिग्रंथांचे मंडन का व्हावे; हा प्रश्न विलक्षण त्रस्त करीत होता. खरे तर भगवान व्यास यांनी सृष्टीउत्पत्तीपासून ते कुरुकुलाच्या विलयापर्यंत आणि त्याही पलीकडे जाऊन भविष्यवेध घेत इतिहास पुराणांचा संचय त्यांच्या स्मरणमंडलात साठविला होता. त्याला ग्रंथरूप देताना मनुष्यमात्रांना सुखदायक हेतू मनात ठेवून लेखन घडावे असा त्यांचा हेतू होता. नारदांच्या मार्गदर्शानुसार भगवद्भक्तीयुक्त अंतःकरणाने इतिहास पुराणांच्या मार्गाने अवघा लोक भगवतोपासक व्हावा व त्यासाठी ग्रंथलेखन व्हावे असा संकल्प झाला होता. या संकल्पाचा सानंद स्वीकार करून शिवानुशासनाने गणाधीशपदी विराजमान झालेल्या प्रत्यक्ष तत्त्वस्वरूप भगवान गणेशांनी व्यासांचे लेखनिकत्व स्वीकारले होते. असे असूनही व्यास पुन्हापुन्हा विश्वभ्रमण करून महत्तत्त्व आत्मसात करणाऱ्या नारदमुनींकडून श्रुतीपुराणांशी स्मृतीचा अनुबंध समजून घेण्याचा प्रयास करीत होते.

त्यांच्या मनातील या सर्व विचारांचे वादळ त्रिकालज्ञ अंतर्ज्ञानी ब्रह्मर्षी नारदांना चिंतनमग्नतेत संवेदित होत होते. त्यांनी आपले ज्ञाननयन उघडले. मातृस्नेहाळ नजरेने व्यासांकडे पाहिले. नेत्रमिलनाने व्यास अत्यानंदाने गहिवरून गेले. नारदांच्या पायावर डोके ठेवून अनन्यभावाने सच्चिदानंदस्वरूप नारदांना शरण जाऊन ते काही पृच्छा करणार तोच

त्यांच्या मस्तकावर वरदहस्त ठेवून नारद म्हणाले- “हे व्यास मुने, विश्वोपत्तीच्या आरंभबिंदूपासून चराचराच्या कल्याणप्रद व्यवहारासाठी आपली योजना केली आहे. म्हणूनच हे महामुने, तुमच्या अंतर्मनात निर्माण झालेल्या शंकासागरांना नयनपूर्वक अमृतोद्भव व्हावा यासाठी बद्रिनारायणांनी मला आज प्रातःसमयी प्रेरित केले आहे. आपण क्षणाचाही विलंब न करता शंकामुक्ततेने संवाद करावा.”

“हे ब्रह्मर्षी नारदा, आपण जगद्गुरू आहात. आपल्या केवळ या आश्वासनाने मला अमृतप्रवाहाचे संवेदन झाले आहे. हे नारदमुने, आपल्या भक्तिसूत्र गायनातून सर्व निष्काम कर्मसारणीने ब्रह्मार्पण करावे हाच निश्चित मार्ग असेल तर मग धर्मकर्ममिमांसेचे जंजाळ मनुष्यमात्राच्या व्यवहाराच्या पूर्णतः हट्टपार करणे हेच श्रेयस्कर नव्हे? मग स्मृतीग्रंथांचा विचार का बरे आपण केलात?”

“हे व्यास मुने, अर्जुनाने भगवंतांना प्रश्न विचारून प्रत्यक्ष ब्रह्मज्ञान लोकसन्मुख करविले, आपण त्याच प्रकाराने भक्ती, कर्म, इतिहासपुराणे आदि सर्व लोकसन्मुख करीत आहात. खरोखरीच परब्रह्म्याची लीला अगाध आहे. त्याच्याच योजनेमुळे आपणाकडून हे कार्य घडत आहे. याकरिता मी आपणास स्मृतीग्रंथांचे महत्त्व आणि लोकव्यवहारातील त्यांचे स्थान प्रत्यक्ष मनुंनी मला विशद केले ते मी पुढीलाना सुपूर्द केले. त्याचेच व्याख्यान आपणाजवळ करतो. आपल्या बलाने त्याचा सदुपयोग सर्व मनुष्यमात्रांना होईल यात शंकाच नाही.”

“हे व्यास मुने, लोकधारणा करणाऱ्या नियमित सारणीस धर्म असे म्हणतात. ही नियमित सारणी मनुष्यमात्रेतर सर्व मात्रांच्या अनुसंधाने व त्यांच्याच पार्श्वभूमीवर तसेच पंचमहाभूतांचा नियमित प्रचलनाच्या विचार करून सर्वांच्या कल्याणाचा विचार करीत नियमित झाली असा भगवान पिताश्री ब्रह्मदेव यांचा दंडक आहे. पिताश्री ब्रह्मदेव निर्मित समस्त सृष्टीच्या कल्याणासह मानवी कल्याणासह मानवी कल्याण असा स्पष्ट हेतू मानवी कर्मसारणीचा धर्मधारणेच्या दृष्टीने असावा, म्हणूनच

या सृष्टीधारणेची जबाबदारी लोकबंध श्रीविष्णू अर्थात नारायण, भागवत यांच्यावर सोपविली आहे. त्यांचे स्मरण मी नित्य करीत असतो. त्यांच्या स्मरणाने आनंदप्राप्तीसाठी केलेले धर्मसारणीयुक्त कर्म सर्व सृष्टीचा सांभाळ करणारे असते. हे व्यास मुने, स्मृतीग्रंथांचे महत्त्व जगत्कल्याणासाठी मानवी वर्तनसारणीचे निश्चित मार्गदर्शन व्हावे यासाठीच आहे.”

“हे ब्रह्मर्षी नारद मुने, स्मृतीग्रंथ हे चराचराच्या संबधाने मानवी कल्याण साधणारे धर्मशास्त्र असेल तर त्यात एकवाक्यता का नाही? सर्व प्रकारच्या मनुष्यमात्रांसाठी व सर्व प्रकारच्या मानवी व्यवहारांसाठी भिन्न भिन्न सारणी सूत्रे का बरे निष्पन्न झाली आहेत? तसेच वेगवेगळ्या महामानवांनी भगवंत स्वरूपात ब्रह्मविदित स्मृती सांगितल्याचे प्रतिज्ञोत्तर का बरे केले आहे?” व्यासांनी स्पष्ट प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, षडैश्वर्यशाली भगवान मनुंनी सर्व प्राण्यांच्या हितासाठी पहिल्या सारणीत परंपराप्राप्त आचार धर्माचे नेटके बंधित संरक्षण व्हावे यासाठी स्मृती या धर्मशास्त्राची रचना केली. एक हजार आठ अध्यायात एक लाख श्लोकांमध्ये सृष्टीची उत्पत्ती, प्राण्यांचे विभाग व प्रजाती, न्याय्य स्थलांचे प्रमाणीकरण, समूहजीवनाचे रक्षण, वेद आणि वेदांगे यानुसार यज्ञाचे विधान, आचार, व्यवहार कंटकशोधन, राजधर्म, वर्णाश्रमाचे दोन विभाग, विवाह, न्याय, स्त्री आणि पुरुष यांचा वैकल्पिक धर्म, दायभाग (दानभाग) श्राद्धविधान, शौचाचाराची विकल्प अवस्था, भक्ष्याभक्ष्य लक्षण, विक्रय आणि अविक्रय यांची मिमांसा पातकभेद, स्वर्गनरक वर्णन, प्रायश्चित्त आणि या सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे उपनिषदांचे गूढ तत्त्व स्पष्ट करून सांगणारे रहस्य स्थान अशा सर्व विषयांना उपनिबद्ध करून माझ्याकडे हे शास्त्र योग्य भाष्यासह संशोधनासाठी प्रदान केले. हे व्यास मुने, मी त्यांचे हे लक्षावधी वर्षांच्या सारणीविषयक स्मृतीविवरणाचा सखोल अभ्यास केला तेव्हा माझ्या असे लक्षात आले की, एवढ्या सूक्ष्म आणि व्यापक सूत्रबद्ध सारणी ग्रंथाचा नेमका आशय आणि तत्त्व मनुष्यमात्राला ग्रहण करता येणार नाही म्हणून मी या

स्मृतीग्रंथाचे संक्षेपात केवळ बारा हजार श्लोकात वर्णन केले व महर्षी मार्कडेयांना त्यांचे आयुर्मान आणि शक्ती पाहून त्यांचा संक्षेप करावयास सांगितले. मार्कडेयांनी आठ हजार श्लोकांपर्यंत त्यांचा संक्षेप करून परमबुद्धीशाली भार्गवांकडे अधिक संक्षेपासाठी तो ग्रंथ सोपविला. भार्गवांनी केवळ चार हजार श्लोकात त्यांचा संक्षेप केला. त्याचा अधिक संक्षेप, विवरण अनेक ऋषींनी करण्याचा प्रयत्न केला. एवढेच काय, भगवान मनूपासून आलेल्या स्मृतीतील आचारधर्माचा अर्थ सांगण्याच्या अनेक परंपरा निर्माण झाल्या.” नारदांनी मनुस्मृतीच्या प्रवासाचा इतिहास सांगितला.

“हे महर्षी नारदा, उपासना मार्ग आणि ज्ञानमार्ग अंततः एकाच परमज्ञानाकडे पोचवितात. तसेच परब्रह्मच ‘एकोऽहम् बहुस्यां प्रजायेय’ या स्वरूपात सृष्टीरूपाने ते अध्यात्म दृश्य झाले आहे. असा जर ज्ञानी लोकांचा अनुभव आहे तर कर्मसारणीचे सर्वांसाठी एकच ध्येय आणि न्याय स्पष्टपणे प्राप्त होतो तो म्हणजे ‘तत् सत् ब्रह्मार्पण’ भावाने निष्काम कर्म करित राहणे. असे जर असेल तर विविधतेने सारणी सांगणाऱ्या असा स्मृतीग्रंथाची आवश्यकताच रहात नाही. मग धर्मकर्ममिमांसेचा खटाटोप मांडणाऱ्या या स्मृतीग्रंथांचे धर्मशास्त्र म्हणून पुन्हा पुन्हा मंडन करण्याचे कारणच शिल्लक राहत नाही असे असूनही वितंड माजविणारा हा दीर्घोद्योग का बरे करावा ?” व्यासांनी ब्रह्मवेत्त्या नारदांना आपल्या व्याख्यानासाठी प्रवृत्त केले.

“हे महर्षी व्यासा, स्मृतिग्रंथ मानवी व्यवहारावर परंपरांची चर्चा करतात. मानवाचा धर्म सत्य, प्रिय आणि हितकारक अशा सर्वांना कल्याणकारक होणाऱ्या गोष्टींचे पालन करणे होय. परंतु असा धर्म जेव्हा नष्टप्राय होतो तेव्हा विवाद निर्माण होतात. हे विवाद मानवी व्यवहारांमध्ये शास्त्रे आणि शासक, शोषक आणि शोषित, उच्च नीच, श्रेष्ठ कनिष्ठ असे भेद निर्माण करून स्वामित्व, अहंकार, तंटे बखेडे अन्याय अशा गोष्टी निर्माण करतात. हे व्यास मुने, खरेतर जेव्हा लोक सत्यवादी होते तेव्हा

भेदही नव्हते आणि त्यामुळे न्यायासनाचीही आवश्यकता नव्हती. सत्य हेच माणसाचे खरे व अंतिम प्राप्तकर्म ध्येय आहे.” नारदांनी भेदमूलकता का निर्माण होते हे स्पष्ट करताच व्यास म्हणाले, “ हे ब्रह्मर्षी नारदा, म्हणजेच सत्य लोकात व्यवहार मार्गदर्शक स्मृतीग्रंथांची आवश्यकता नव्हती हेच खरे.”

“हे व्यास मुने, आपण अगदी बरोबर सांगितलेत. ब्रह्मस्वरूपाला चराचरातील भेदरहितता असे सत्य ज्ञान अभिप्रेत आहे; परंतु व्यास मुने, त्या ब्रह्मातूनच मायेचा म्हणजे भ्रामक अस्तित्वाचा उद्भव झाला आहे ना! या मायावश व्यवहारात प्रकृतीला श्रेष्ठतम् ध्येय मायानिवृत्ती हेच असते; तथापि माया हेच सत्य असे संवेदन प्रकृतीला होताना प्रकृतीचा सत्य अहंकार गळून पडून भ्रामक आणि तात्कालिक वासना अहंकार निर्माण होतो व वासना अहंकारातूनच सर्व शोषणमूलक वासनाधीन अशी प्रकृतीला स्वधर्म वाटू लागतो. त्यामुळेच वर्ण, देश, काल, कर्म याविषयी बुद्धिभ्रामक भेद निर्माण होतात व या विकृतीवश बुभूक्षित स्वरूपाची मानवी आवृत्ती, दानव, राक्षस, पिशाच, बुभूक्षित अशी पाशवी विकृतीग्रस्ततेसह आवतरते. मानवी जीवनाच्या या विकृतीगामी प्रकृतीला आवर घालण्याचे कार्य सत्यनिष्ठा आणि निवृत्तीपरता असे ब्रह्मज्ञान झालेले लोकधुरीण करतात. स्थल काल परिस्थिती सापेक्षतेने माणसाला विकृतीपासून परावृत्त करून सत्यधर्मनिष्ठेने वागण्याचे मार्गदर्शन करणारी शास्त्र, व्यवहार, कला, माणसा-माणसातील संबंध, मनुष्यमात्र आणि जीवनमात्रातील संबंध, माणसाचा समूहजीवन जगण्यासाठीचा संस्थात्मक प्रवास या मानवी वर्तन प्रक्रियेसाठीच्या मार्गदर्शक तत्वांचे प्रसारण व प्रवर्तन करण्याचा प्रयत्न हे लोकधुरीण करतात. या तत्वांनुसारच प्रकृतीला विकृतीपासून परावृत्त करणाऱ्या सांस्कृतिक परंपरा सिद्ध होतात. या सांस्कृतिक परंपरांचा लोकव्यवहार नियमांसारखा विवेकाने वापर होऊ लागला की त्याचेच लोक धर्मशास्त्र सिद्ध होते. या धर्मशास्त्राचे पारंपरिक संचित हा तारतम्याने स्मृतिग्रंथांचा विषय असतो. हे व्यास

मुने, श्रुति या सत्य तत्त्वांचे द्रष्टेपणाने शोधन मंडन व पुनर्जागरण करण्याचा ज्ञानविज्ञान निष्ठ सत्यसिद्धांत प्रयत्न असतो; तर पुराणांमध्ये सत्य तत्त्वांचे लोकजीवनात झालेले प्रक्षेपण लोकव्यवहार व लोकव्यवहाराच्या यशापयशाचा इतिहास ब्रह्मतत्त्वनिष्ठेने वर्णित केलेला असतो. स्मृतिग्रंथांमध्ये लोकव्यवहारामध्ये श्रुति आणि पुराणातील तत्त्वांचे प्रचलन कसे घडले, लोकधर्मातील धर्मकर्ममिमांसेचा कोणता आधार त्यासाठी उपयुक्त ठरला याविषयी उद्दिष्टे व मार्गदर्शित तत्त्वे या स्वरूपाचे मार्गदर्शन असते. त्यामुळे स्मृतिग्रंथ लोकजीवन प्रवाहातील प्रत्यक्ष व्यवहार तत्त्वांचे संचित असते. अर्थातच ते स्थलकाल परिस्थिती सापेक्ष असते व त्यांचा उपयोग सत्यनिष्ठेने वर्तमान व भविष्यासाठी उपकारक प्रयत्नशीलतेने करावयाचा असतो.” नारदांनी व्यासांना स्मृतिग्रंथांचे वास्तविक स्थान स्पष्ट करून सांगितले.

“हे नारद मुने, आपल्या म्हणण्यानुसार स्मृतिग्रंथ हे स्थल काल परिस्थिती सापेक्ष तात्कालिक स्वरूपाचे असतात. आपण आपल्या स्मृतिग्रंथात कोणत्या महत्त्वाच्या विषयांचे वर्णन केले आहे व तेवढ्याच महत्त्वाच्या विषयांचे वर्णन का केले हे मला स्पष्ट करून सांगावे.” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, कोणताही व्यवहार हा सारासार विचारावर आधारित सत्यनिष्ठायुक्त असला पाहिजे. त्याकरिता ‘विचारदर्शनम्’ या विषयात प्रथम अध्यायाच्या स्वरूपात, मी संयत मनाने व्यवहारांचा विचार करून न्याय्य वर्तन केले तर जीवनात यश प्राप्त होते आणि मरणोत्तर स्वर्गप्राप्तीही होते या विचारावर भर दिला आहे. दुसऱ्या विभागामध्ये मी व्यवहारमातृकांचे विवेचन केले आहे. या विषयांतर्गत सत्य, न्यायनिष्ठा हे व्यवहाराचे मुख असले पाहिजे हे ब्रह्मदेवांचे विचार मी स्पष्ट केले आहेत. तिसऱ्या विभागात मी समूहजीवनातील वृद्ध, ज्ञानी यांचे समूहासाठीचे महात्म्य व समूहजीवनाचे तथ्यत्व स्पष्ट केले आहे. लोकजीवनात सांस्कृतिक परंपरा या वृद्धांच्या अनुभूतीतून प्रकट झालेल्या

असतात. हे व्यास मुने, वृद्धांशिवाय सभेचे अस्तित्वच असू नये. वृद्धांनी सभेत लोकधारणा करणारी सांस्कृतिक सूत्रे अर्थात् धर्म स्पष्ट करावा आणि ती धार्मिक सूत्रे ही सत्यनिष्ठ आचार प्रतिपादन करणारी असावीत यावर भर दिला आहे. हे व्यास मुने, या तीनही विभागात सांगितलेले विचार हे त्रिकालाबाधित सत्य विचार होत. यांना ब्रह्मनीती असेही म्हणावयास हरकत नाही. या सर्व तीनही विषयांच्या अनुषंगाने चवथ्या विभागात मी मानवी लोकजीवनातील व्यवहारांच्या बारीकसारीक गोष्टींचा विचार तारतम्याने व स्थलकाल परिस्थिती सापेक्षतेने वर्तमान व भविष्याचा विचार करून मांडली आहे. त्यास परिशिष्टही जोडले आहे. त्यातील विषय मांडताना मानवी लोकजीवनातील राजा, प्रजा, न्याय, व्यापारउदिम आदि गोष्टींवर प्रकाश टाकतांना सत्प्रवृत्तींना फल व दुष्ट प्रवृत्तींना दंड यांचा विचार केला आहे. यात व्यवहारपदानि, ऋणादानम्, निक्षेपः, संभूयसमुत्थानम्, दत्ताप्रदानिकम्, अभ्युपेत्याशुश्रुषा, वेतनस्थानपकर्म, अस्वामिविक्रयः, विक्रीयासंप्रदानम्, क्रीत्वानुशयः, समयस्थानपकर्म, सीमाबन्धः, स्त्रीपुंसयोगः, दायभागः, साहसम्, पारुष्यम्, द्यूतसमाह्वयः, प्रकीर्णकम्, परिशिष्टम् ह्या विषयांचा सारासार विचार केला आहे. हे व्यास मुने, यातील नीती ही परिवर्तनशील असली तरी कालौघात निर्माण होणारी नीती ही प्रथम तीन अध्यायांमध्ये विवरण करून; सांगितलेल्या सत्यनिष्ठेला केंद्रस्थानी ठेवून निर्माण होणे क्रमप्राप्त आहे अन्यथा महाभारतातील घटनांप्रमाणे लोकजीवनाचा सर्वनाश होण्याची शक्यता अटळ असते. म्हणूनच कोणाताही स्मृतिग्रंथ हा भविष्यकालीन कल्याणमार्गासाठी मार्गदर्शकच असतो हे सतत ध्यानात ठेवावे लागते. मन आणि शरीर यांचा ब्रह्मनिष्ठ आणि लोकनिष्ठ विचारच मानवाला भगवद्प्राप्ती करून देणारा आहे.” नारदांनी स्वतःच्या स्मृतिग्रंथाचे स्वरूप स्पष्ट करून स्मृतिग्रंथामागील तत्त्व विशद केले. व्यास नारदांचे हे भाषण ऐकतांना मंत्रमुग्ध होऊन अंतर्मुखतेने विचार करित होते. नारदांना त्रिवार वंदन करून व्यास म्हणाले- “हे ब्रह्मर्षी नारदा, ब्रह्मोत्पत्तीपासून अखिल

विश्वाचे कल्याण साधण्यासाठी भक्तीभाव आणि वात्सल्ययुक्त अंतःकरणाने आपण विश्वसंचार करीत आहात. आपल्या ब्रह्मज्ञानातून घडणाऱ्या सत्यनिष्ठ मार्गदर्शनानेच असंख्य प्रलयकारी भयावह दुष्ट घटनांचा निरास होऊन लोकजीवनात न्यायाचे प्रतिपालन झाले आहे. आपल्या भक्तिमार्गाने लोकमानसात न्याय व सत्य यांचा आविष्कार झाला आहे. म्हणूनच हे ब्रह्मर्षी नारदा, आपले चिरंतन निर्वेध भ्रमण आणि मार्गदर्शन लोककल्याणकारी आहे.” ज्ञानप्रकाशित झालेल्या व्यास मुनींनी नारदांना वृढालिंगन दिले. अवकाशात सात्विक भाव दाटून आले होते.

* * *

२१

“नारायण, नारायण!” नारदमुनींच्या मुखातील नारायण जप मंत्राचा उद्गार ऐकून अंतर्मुख चिंतनमग्न महर्षी व्यास खडबडून उठले. सामोरे जाऊन त्यांनी नारदांना वंदन केले. नारदांनी व्यासांना प्रेमभराने आलिंगन दिले आणि मिशकिलपणाने विचारले, “हे व्यास मुने, कसले एवढे चिंतन सुरू होते. आपल्या मनात पुराणांचे स्मरण तर घडत नाही ना! परंतु आपण तर त्रिकालज्ञ ब्रह्मज्ञ आहात. आपल्या अंतःचक्षुंपुढे त्रैलोक्याचा इतिहासपट सहजच उभा असेल.” नारदांनी व्यासांच्या मनातील विचारतरंग ओळखले असतानाही व्यासमुखांतून प्रश्नांची अपेक्षा केली. बद्रिकाश्रमात ब्रह्ममानसपुत्र नारद आणि चिरंजीव व्यास यांना विश्वाविषयी आणि प्रामुख्याने मर्त्य लोकाविषयी संवाद करण्याचा जणू छंदच जडला होता. सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत कितीतरी वेळ हे दोघे सरस्वतीच्या उगमस्थानी संवादात मग्न होऊन जात असत. चराचराच्या स्थितिगतीचे भाष्य त्यांच्या या संवादातून त्रैलोक्यकल्याण्याच्या मिषाने जणू अक्षर होऊन जाई. भगवान व्यास, भगवान नारदांची आतुरतेने आणि उत्सुकतेने प्रतीक्षा करत असत; तर नारदही ब्रह्मलीलांचे व्याख्यान करण्यासाठी अधीर होत असत. ब्रह्मर्षी नारदांनी पृच्छा केल्याबरोबर महर्षी व्यास उत्सुकतेने म्हणाले- “हे ब्रह्मर्षी नारद मुने, मी मर्त्य लोकांच्या सनातन स्थितिगतीचा विचार करीत होतो. दिनरजनीने विशिष्ट कालावधीत

बंदिस्त केलेल्या धर्मकर्मविहित वर्तनपरंपरांची संगती लावण्याचा मी प्रयत्न करीत होतो. भगवान सूर्य, पृथ्वी, ग्रह, तारे, नक्षत्रे यांचा चक्रनेमीक्रम मर्त्य लोकाशी कसा संबंधित आहे याचा विचार मी करीत होतो.”

“हे महर्षी व्यासा, भगवान सहस्ररश्मींच्या तेजाएवढी प्रतिभा आपणाजवळ आहे. त्यामुळे आपणास या चराचराच्या स्थितीगतीचे ज्ञान आपोआपच संवेदित होत आहे. तरीदेखील जगत्कल्याणाच्या इच्छेने प्रेरित होऊन आपण प्राश्निकाची भूमिका करीत आहात म्हणूनच सूर्यनारायणांचे व त्रैलोक्याच्या स्थितीगतीचे या मर्त्य लोकाच्या संबंधाने प्रवचन करण्यास प्रवृत्त होत आहे. हे व्यास मुने, कृष्णपुत्र सांब यांना जे प्रवचन मी ऐकविले होते त्याच संदर्भाने मी आपणास विवेचन करीत आहे. हे ऋषीश्रेष्ठा ब्रह्मांडगोलकात सूर्य, ग्रह, तारे, नक्षत्र यांचा मर्त्य लोकातील चराचर सृष्टीशी विधिवत संबंध आहे. या ब्रह्मांडातील सूक्ष्मातिसूक्ष्म अस्तित्वही ब्रह्मचैतन्याने भारले आहे. ते ब्रह्मचैतन्य भगवान सूर्याच्या ऊर्जेच्या माध्यमातून सर्वांसाठी प्रकटते. माया विग्रहात परब्रह्माच्या अंतःकरणातून प्रकटलेले ब्रह्मतत्त्व हेच सूर्यरूपाने प्रकाशित होते. हा सूर्यच ब्रह्मस्वरूप असून मायाविश्वात भौतिकतः सर्व लोक ही त्याचीच विग्रहित रूपे आहेत. स्वाभाविकपणे सूर्यनारायणाच्या स्थितीगतीवर भासमान होणाऱ्या सर्व लोक तील वस्तुमात्रांचे आणि भूतमात्रांचे प्रचलन अवलंबित स्वरूपात घडते. त्यामुळे विधिलिखिताच्या कर्माकर्मांचा, व्ययअव्ययाचा, उत्पत्ती स्थिती आणि लयाचा स्वामी तोच आहे. कृष्णपुत्र सांबांना वसिष्ठ मुनींनी त्याच्या महाकुष्ठ निवारणाचे रहस्य विचारताच सांबांनी, श्रीकृष्णभगवंतांनी सांबांना सांगितलेला सूर्यमहिमा कथन केला. खरे तर ब्रह्मदेवांनीच हा महिमा वारंवार स्पष्ट केला आहे. सांबांनी सूर्यकृपेने महाकुष्ठ निवारण केले. सूर्याचा महिमा कथन करताना त्यांनी सांगितले, या अनादि सूर्यदेवांनी ही परब्रह्म्याच्या अंतःकरणात युगे तपश्चर्या केली. सृष्टीउत्पत्ती आणि सृष्टीनियमितता या दृष्टीने ब्रह्मदेवांनी आपल्या वक्षस्थलापासून या कांतिमय देवास निर्माण केले. सहस्रकिरणांचा

भगवान आदित्य आपल्या इंद्र, धाता, पर्जन्य, पूषा, त्वष्टा, अर्यमा, भग, विवस्वान, अंशु, विष्णू, वरुण, मित्र अशा बारा रूपांसह अवघ्या जगास व्यापून तळपू लागला. हे व्यास मुने, इंद्र रूपात भगवान सूर्य दानव व दैत्यांचा नाश करतो; तर धाता कूपाने सूर्यच सर्व प्रजेची निर्मिती करतो. पर्जन्यरूपात सर्व भूतमात्रांना अमृताचे सिंचन करतो; पूषा शक्तीरूपाने तो प्रजेचे पालन करतो. त्वष्टा रूपात सूर्यच वनस्पती व औषधी यात आरोग्यवर्धक म्हणून वास करतो. सूर्याची अर्यमा नावाची मूर्ती देवदेवतांच्या स्वरूपात लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठी नगरात वास करते. तिच्या कृपाप्रसादाने आर्य म्हणजे तिची लेकरे कर्तृत्वसंपन्न होतात. विवस्वान रूपात हाच सूर्यदेव जठराग्नी बनून अन्नाचे पचन करतो. अंशुरूपात सूर्य हाच चंद्रशक्ती बनून जगाचे पोषण करतो. देव शत्रूंचा अर्थात दैवीगुणांचा नाश करणाऱ्या पाशवी किंवा दानवी गुणांना नष्ट करण्यासाठी विष्णूरूपाने सूर्य वारंवार अवतार धारण करतो. वरुण रूपात सर्व जगाला जीवनदान देण्याचे कार्य भगवान सूर्य करतात म्हणून तेच जलस्थानात समुद्रात राहून नारायणस्वरूप होतात. मित्र स्वरूपात तपश्चर्यापूर्वक आपल्या भक्तांना नाना प्रकारचे वर देत विविध रूपांनी प्रत्यक्ष मदत करीत लोकदेव स्वरूपात चंद्रभागेच्या तटावर निवास करतात म्हणूनच हे व्यास मुने, सूर्य हाच या चराचर सृष्टीचा बारा मास, बारा राशी होऊन सौरमंडलातील ग्रहांच्या साहाय्याने किंवा ग्रहांना युक्तायुक्त शक्ती प्रदान करून जगताचा भाग्यविधाता होतो. हा सूर्यनारायण आदित्य स्वरूपात ऋषी, मुनी, तपस्वी, देव, सिद्ध, गंधर्व, यक्ष यांच्या ठिकाणी आपली प्रतिभा नावाची शक्ती प्रेरित करून त्यांचे ठिकाणी भूत, वर्तमान व भविष्य यांची प्रेरणा करतो. त्यामुळे त्यांना चराचराचे भाग्य ज्ञात असते. विविध प्रकारच्या सिद्धी योगाने चराचराशी सूर्यादि सर्व शक्तींचे असलेले नाते विचारात घेऊन ते जगाला भविष्याचे मार्गदर्शन करू शकतात. त्यांच्या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या ब्रह्मज्ञानाने आपल्या प्रतिभेच्या योगाने ते सूर्याचेच कार्य म्हणजे परब्रह्माचे कार्य चराचरात भाग्यविधाते

बनून ; करू शकतात. हे कार्य करण्यात सप्तर्षी, ब्रह्मर्षी नारद व ब्रह्मर्षींचे भाग्य लाभलेले अगस्त्यांसारखे ऋषी सामर्थ्यसंपन्न असतात. हे व्यास मुने, भगवान अगस्त्य हे स्वतःच सूर्यस्वरूप असल्यामुळे सूर्याची बाराही रूपे राशीचक्र, ग्रहदशा व चक्रनेमीक्रम हे त्यांच्या आधीन असून ते चराचराचे भाग्यनियमन करण्यासाठी यज्ञवश असतात.”

“हे नारद मुने, आपण स्वतः सांबांना केलेला सूर्योपासनेचा उपदेश जगद्विख्यात आहे. कृपा करून मलाही त्याचे ज्ञान करून द्यावे.” व्यासांनी विनंती केली.

“हे व्यास मुने, आपण एक प्रकारे परब्रह्मस्वरूप जगद्विधाते नारायण, भगवान सूर्यदेवांचे नामसंकीर्तन माझ्या मुखाने करवून मला धन्य करित आहात. तेव्हा हे कीर्तन मी अवश्य करतो. सांबांना सांगितलेली कथा मी पुन्हा निवेदित करतो. - हे महर्षी, पूजनीय असा श्री सूर्य हा एकच देव आहे. भ्रमंती करित एकदा मी सूर्यलोकास गेलो. गंधर्व, अप्सरा, नाग, यक्ष, राक्षस, समस्त देवगण यांची सूर्यनारायणाभोवती दाटी झाली होती. गंधर्व गायन करित होते. अप्सरा नृत्य करित होत्या. यक्ष, राक्षस सर्व रक्षण करित होते. एवढेच काय, आपण ज्या वेदांचे संकलन करित आहात ते ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद मूर्तीमंत होऊन सूर्यस्तवन करित होते. सुंदर मुखांच्या तीनही कालातील संध्याशक्ती अर्थात् योगशक्ती वज्र आणि बाण हातात घेऊन सूर्याच्या भोवती उभ्या होत्या. आदित्य, वसु, रुद्र, मरुत, अश्विनीकुमार हे आराधना करित होते. सूर्याची बाराही रूपे सूर्यमंत्रतेने त्यांच्या जयजयकार करित होती. शिवशंकरही सज्ज अशा संध्यायोगिनींचे पूजन करित होते. सूर्यबंधू अरुण सारथ्य करित होते तर सप्तअश्व गतिमान होऊन सूर्यतेज प्रसारित करित होते. सूर्याच्या दोनही बाजूंनी राज्ञी व निक्षुभा या त्यांच्या दोन स्त्रिया सूर्यसेवेत दंग होत्या. पिंगल हा सूर्याच्या आज्ञेने भाग्य लिहिणारा लेखक लेखणी सरसावून होता. सूर्य रूप राजा आणि श्रोष अर्थात् न्यायाधीश दंड धारण करून उभे होते. कल्माष अर्थात् वार्ताहर आणि पक्षी हे दोघे

द्वारपाल म्हणून उभे होते.” नारदांनी सूर्यलोकाचे वर्णन केले.

“हे नारदमुने, आपण सूर्यनारायण हेच एक प्रकारे परब्रह्म तत्त्व आहे असे निवेदन केलेत. भूलोकीच्या मानवमात्रास सूर्यदेवाविषयी हीच श्रद्धा आहे.”

“हे ऋषीश्रेष्ठा, भूलोकीच्या मानवमात्रांच्या भाग्याचे दात्रे सूर्यदेव हेच लोकबंध स्वरूपात लोकधारक आणि लोकचालक आहेत. ते साक्षात ब्रह्म आहेत.

“हे व्यास मुने, तुमच्या मनात चाललेली कुतुहलपूर्तीची धडपड आम्हास जाणवते आहे. आपणास सूर्याचा परिवार कोणता व त्याचे भूलोकाशी नाते कोणते असा प्रश्न पडला आहे. हे व्यास मुने, खरे तर हा संपूर्ण भूलोक सूर्याचीच उत्पत्ती आहे हे तर मी आपणास सांगितलेच तरी सुद्धा हे व्यास मुने, अनेक प्रश्न सर्वांचेच ठायी निर्माण करणारा नारायणांचा परिवार आहे. असे पहा, राज्ञी म्हणजेच रात्री आणि निक्षुभा या सूर्याच्या दोन पत्नी. आकाश हीच राज्ञी आणि पृथ्वी हीच निक्षुभा होय. पौष शुद्ध सप्तमीस सूर्याचा आकाशाशी म्हणजे राज्ञीशी समागम होतो. माघ कृष्ण सप्तमीस भगवानांचा पृथ्वीशी म्हणजे निक्षुभेशी संगम होतो. यानंतर ऋतुस्नान झालेली पृथ्वी सूर्यापासून गर्भ धारण करते. राज्ञीशी झालेल्या समागमातून जल निर्माण होते तर पृथ्वीशी झालेल्या समागमातून धान्य निर्माण होते. याच धान्यापासून म्हणजे अन्नापासून पृथ्वी औषधी, सुधा, अमृत यांच्या सहाय्याने पितर म्हणजे माणसे आणि देव निर्माण करते. म्हणूनच पृथ्वीस निक्षुभा असे म्हणतात. पितरांचा हा प्रवास गूढ वाटला तरी त्यातच मानव व दैत्य यांची निष्पत्ती देवांच्या संबंधाने घडली आहे. हे व्यास मुने, वर्तुळाचा आरंभ बिंदू जसा सांगता येत नाही. त्यातील प्रत्येक बिंदू जननीजनक या न्यायाने पुढे पुढे जाऊन क्रमबद्ध झालेला असतो. तसेच भाग्यविधात्या सूर्यनाडीतून किरणाच्या बाबतीत सांगता येते. हे बघा, मरिची हा ब्रह्मदेवाचा पुत्र. मरिचीपासून कश्यप. त्यापासून हिरण्यकश्यपू. त्यापासून प्रल्हाद व त्याचा

पुत्र विरोचन. अशी दैत्य परंपरा सांगता येते. विरोचनाची भगिनी संज्ञा ही विश्वकर्माची कन्या होय. तिला लोक प्रल्हादी म्हणतात. मरिची कन्या सुरुपा ही अंगीरा पत्नी झाली व तिच्यापासून देवगुरू बृहस्पती निर्माण झाले. बृहस्पतीची भगिनी ब्रह्मवादिनी तिला आठवा वसु प्रभास याचेपासून शिल्पकार विश्वकर्मा अर्थात् त्वष्टा निर्माण झाला. त्या विश्वकर्माची प्रेमळ मुलगी सुरेणू हिला राज्ञी, संज्ञा, द्यौ, त्वाष्ट्री, प्रभा अशी नावे होती. तिच्या शरीराचे प्रतिबिंब निक्षुभा झाली व ती भूमिस्वरूप बनली. हे व्यास मुने, महात्मा सूर्याची पत्नी देवी राज्ञी सौंदर्य व तारुण्य यांनी अतिशय शोभायमान तर होतीच परंतु तिचे पातिव्रत्य तेज हे सूर्यप्रभेप्रमाणे झळाळत असे. भगवान सूर्य आणि सुरेणू यांचे मीलन मात्र होत नव्हते तेव्हा पिताश्री भगवान ब्रह्मदेवांनी सूर्यनारायणांना मार्तंडस्वरूपात आदिभूत होऊन वर्तन करण्याची विनंती केली. या मार्तंड अंडज स्वरूपामुळे पृथ्वीवर अर्थात सुरेणूपासून भूतमात्र निर्माण झाले; परंतु सुरेणूचीच छाया किंवा प्रतिबिंब असलेली पृथ्वी या मुलांकडे कृपादृष्टीने पाहात नसे. मनु ऋषींना त्यात वावगे वाटत नव्हते कारण ते सूर्यपुत्र होते. सूर्यपुत्र श्रुतश्रवा आणि श्रुतकर्मा या दोन मुलांपैकी श्रुतश्रवा हेच मनु होत; तर श्रुतकर्मा हे शनि होत. सृष्टीचे नियमन करण्याचे कार्य शनिस्वरूप यमास सहन झाले नाही. म्हणूनच त्यांनी छायास्वरूप संज्ञेची निर्भत्सना केली. तेव्हा पृथ्वीमय संज्ञेने त्याला शाप दिला. तिच्या शापाने त्याचे पाय गळून पडले. त्यांनी हा वृत्तांत सूर्यनारायणांना सांगितला. त्यावर सूर्यदेवांनी शनिमहाराजांची व पृथ्वीची समजूत काढली; परंतु पृथ्वी सूर्यदेवांचे ऐकेना. म्हणून ते विश्वकर्मांकडे गेले. विश्वकर्मांनी सूर्यदेवाची समजूत काढली. ब्रह्मदेवांच्या सांगण्याप्रमाणे हे सगळे घडत आहे व त्यांच्याच आज्ञेने पुढील गोष्टीही घडतील असे सांगितले. विश्वकर्मांनी पृथ्वीला अश्वरूपा बनवून सूर्यासन्निध नेले. सूर्यदेवांनी समाधी लावून आपली अश्वरूपा पत्नी संज्ञा पाहिली. त्यांनीही अशवाचे रूप धारण करून ते संभोगासाठी तिच्याकडे गेले; परंतु ते तिच्या मुखापाशी पोचले. हा कुणी

परपुरुष आहे अशा संशयाने तिने अश्वरूप सूर्याचे वीर्य आपल्या नाकात धारण केले. त्यापासून दोन पुत्र निर्माण झाले. त्यातील एकाचे नाव नासत्य व दुसऱ्याचे दस्र होते. यांनाच आश्विनीकुमार असे म्हणतात. त्यानंतर सूर्याने तिला खरे रूप दाखविले ते पाहून संज्ञेस संतोष झाला. तिने आपल्यासारख्याच रूपाच्या रेवत नामक पुत्रास जन्म दिला. तो पित्याच्या आठव्या अशवावर बसून पळून गेला. हे व्यास मुने, अशा प्रकारे मनु, यम, यमी, सावर्णी, शनैश्चर, तपती, अश्विनीकुमार आणि रेवत ही सूर्याची अपत्ये होत आणि पृथ्वीमय दुसरी संज्ञा ही सूर्याची पत्नीच. म्हणजे खरी संज्ञा ही राज्ञी व दुसरी छायारूप संज्ञा ती निक्षुभा होय. क्षुभ म्हणजे चलन पावणे. क्षुभ न पावणारी म्हणजे स्थिर असलेली ही दुसरी पत्नी म्हणजे निक्षुभा होय. हे व्यास मुने, या सूर्यपरिवाराचे भूचरांशी विकार घडविणारे अनुबंध आहेत. त्यामुळे या सर्वांचे भूचरांशी असलेले अनुबंधच भाग्य म्हणून उलगडून दाखविले जाते. हे व्यास मुने, या सूर्याचे पूजन विशेषतः सप्तमी तिथीच्या दिवशी केले जाते; कारण पृथ्वी सप्तद्विपात्मक आहे. पृथ्वीवरील लोकचे पूर्ण ज्ञान सूर्यनारायणांना आहेच...

सूर्य प्रकाशाच्या रूपाने लोकज्ञानाच्या स्वरूपात सामवेद धारण करून राहिला. विश्वश्रकर्म्याने सूर्याचे पंधरा भाग घासून काढले. सोळावा भाग मात्र स्वतः सूर्याने धारण केला. असा एक षोडशांश सूर्य पृथ्वीपती होऊन प्रजोत्पादन करू लागला. तर पंधरा भागांचे वाटप देवांच्या शक्तींच्या स्वरूपात झाले. हे व्यास मुने, असा षोडष भागात विभागलेला सूर्य षोडशभागयुक्त परब्रह्मच होय. सूर्यमंडलाचे ठिकाणी तो मंडलाधिपती म्हणून कार्यरत होतो. या कारणाने हे व्यास मुने, पृथ्वीवरील सर्व जीवांचे भाग्य सूर्याशी निगडित आहे तसेच ते देव आणि दानव यांच्याशीही निगडित आहे. हे सूर्याचे भाग्यविधातत्व पिताश्री ब्रह्मदेवांनी स्वतः गायन केले आहे. हे मी आपणास निवेदित केले आहेच.”

* * *

नारदांशी संवाद करताना भगवान व्यास जिज्ञासापूर्तीच्या आनंदाने अधिकच प्रसन्न होत असत. हरिभक्त परायण नारदांनाही व्यासांसारखा प्राश्निक मिळाल्याने कीर्तन करण्याचा आणि अद्भुतरसाने चिंब होण्याचा आनंद लुटता येत असे. बद्रिकाश्रमात व्यासगुंफेत हरिकीर्तनाचा हा सोहळा नित्य अनेक घटका रंगून जात असे. बद्रिनारायण आपल्या भक्तपरिवारासर सूक्ष्मरूपाने या भक्तिरसात नृत्य करण्यात दंग होत असत. प्रपातासह खळाळून वाहणारा सरस्वतीचा आवेगयुक्त प्रवाह या भक्तिसमाधीत नीर व शांत होत असे. प्रत्यक्ष धाता श्री विनायक, कार्तिकेय, सिद्धगणांसह हे कीर्तन ऐकण्यास व त्याचे संस्मरण करण्यास आवर्जून उपस्थित होत असत. ब्रह्मांडगोल ब्रह्मदेवांसह आपली गती विसरून भावसमाधीत मग्न होत असे.

भगवान व्यास आर्त भक्तिभावाने उत्कंठीत होऊन ब्रह्मर्षी नारदांची वाट पाहात होते. आब्रह्मस्तंभपर्यंत नारायणभक्तीचे व्रत घेतलेले श्रीमन्नारायणांनी ब्रह्मांडातील तीनही लोकीच्या आर्त प्रजेला कृपाशीर्वादाने आश्वासित करून धीरोदात्ततेने प्रपंचातील सुख भोगीत जीवन सफल करण्याचा मूलमंत्र देत आपले कार्य पुढे नेण्यासाठी पार्शद म्हणून ब्रह्मपुत्र नारदांची प्रेरणा केली होती. या ब्रह्मर्षी नारदांच्या वीणा झणत्कारासह चिपळ्यांच्या खळाळाच्या तालावर नारायणमंत्र व्यासगुंफेच्या प्रांगणात

उमटला. व्यासमुनी अधिरतेने नारदांना आलिंगन देण्यासाठी सामोरे गेले. या आलिंगन सोहळ्यातील सद्भक्तांचा भावावेग आवरून संकीर्तन कधी सुरू होते याची प्रतीक्षा आसमंत करू लागला. सात्विक भावाने चिंब झालेले भक्तद्वय परस्परांमध्ये नारायणाचे दर्शन घेत होते. नारदमुनींना शीलाखंडावर विराजमान करवून व्यासांनी त्यांचे पादतीर्थ प्राशन केले. “हे व्यास मुने, आपण ब्रह्मांडाचे चिरंजीवी भाग्यविधाता आहात. आपल्या पादतीर्थाने अवघा ब्रह्मांडगोल ज्ञानवान होवो! हे व्यास मुने, आज मी दिसताक्षणीच आपण एवढे व्याकूळ का बरे झालात?”

“हे ब्रह्मर्षी नारदा, कलीयुगाच्या प्रथम चरणात ब्रह्मांडगोलाचा प्रवेश होतो न होतो तोच अनेक प्रकारच्या पीडांनी मानवमात्र त्रस्त झाला आहे. युगांतापर्यंतचा प्रवास कोणत्या आधाराने मानवमात्राने व्यतित करावा? या विविध पीडांनी भाग्यवश त्रस्त आणि शोषित होणाऱ्या माणसाने यातून कसे बरे पार पडावे या प्रश्नांनी मी त्रस्त झालो आहे.”

“हे व्यास मुने, प्रत्यक्ष नारायण भगवंतांची चराचराविषयीची अपार करुणा आपल्या हृदयात भरली आहे. त्या करुणेला मी त्रिवार वंदन करतो.” असे म्हणून नारदांनी ‘नारायण, नारायण’ मंत्राचा त्रिवार उद्घोष केला. या द्वयांच्या संवादाने अवघा बद्रिनारायण लोक सद्गदित झाला. ज्ञानप्रकाशात स्नान करण्यासाठी उत्सुक झाला.

“हे त्रिकालज्ञ व्यासमुने, मायावश असलेल्या जीवमात्रांना कर्मबंधन निश्चितच आहे; तथापि हे मायावश जीवन भ्रामक, क्षणभंगुर अशा ऐहिक सुखदुःखांनी भरलेले आहे. ते त्याने भोगणे हेही क्रमप्राप्तच होय. हे व्यास मुने, परब्रह्माला अहंकार प्राप्त होऊन सगुणरूपात स्वतःला पहावेसे वाटले. त्या परब्रह्माच्या निर्गुण निराकार आत्मस्वरूपाला अस्तित्वाची जाणीव झाली आणि त्या अहंकाराला महत्तत्त्वाचे माया अवकाश प्राप्त होऊन ब्रह्मशक्ती सगुण साकार झाली. असे होऊनही त्या ब्रह्मतत्त्वानेच आपण व्यापलो आहोत याची जाणीवही या आदिमायेला निर्माण झाली. तेव्हा या आदिशक्तीने स्वतःला पुन्हा ब्रह्मतत्त्वात पाहण्याचा

ध्यास घेतला. आपणच ब्रह्म आहोत हे आदिमायेला विग्रहित रूपात सतत जाणवले. हे व्यास मुने, ब्रह्मतत्त्वाचा अहंकार ज्ञानरूपाने ब्रह्मतत्त्वात अद्वैत झाला. ह्या ज्ञानरूपाचा प्रत्यक्ष अनुभव आदिमायेच्या प्रथम निर्माणात प्रकटला व त्यांनीच माया आणि ब्रह्म यांचे अद्वैत स्पष्ट केले. हे व्यास मुने, ब्रह्म, माया आणि ज्ञान या त्रिविध अस्तित्वातील ज्ञानावस्थेला अद्वैत आणि द्वैत या दोहोंचेही ज्ञान होते. त्या ज्ञानाचा प्रथमोद्गार ॐकार स्वरूपात माया आणि ब्रह्म या द्वैताचे अद्वैत पार्शद रूप म्हणून स्थिरावला. त्यावेळी मायेने ॐकार ज्ञान उपासनेने पुनर्ब्रह्मस्वरूप प्राप्त करण्याचा निग्रह केला. त्यावेळी ब्रह्मतत्त्वही ॐकारोपासना करून मायातत्त्वाचे त्यांच्या हृदयात चिंतन करीत होते. आदिमायेने ब्रह्मतत्त्वाला पृच्छा केली. हे मत्स्वरूपा, या विग्रहीत रूपाने मी विचलित झाले आहे. त्या माझ्या विचलनापासून मला मत्स्वरूप ब्रह्म अवस्थेत स्थिर होण्याची आस आहे. हे व्यास मुने, आदिमायेचे भाषण ब्रह्मतत्त्वाच्या हृदयावकाशात प्रतिध्वनित होत होते. तेव्हा ज्ञानरूपात प्रकाशित झालेल्या ब्रह्मतत्त्वस्वरूप तुमच्या व माझ्यासारख्या ऋषींनाही ब्रह्ममायेच्या अद्वैताची जाणीव झाली. बीजात्मक ब्रह्मज्ञानाला प्रतिध्वनीचे धुमारे फुटले. हे विग्रहित आदिमाये, तू ही ब्रह्मच आहेस. एवढेच नव्हे तर तुझा होणारा प्रत्येक आविष्कार ब्रह्मस्वरूपच आहे. असे असताना विचलनाचा भ्रम आनंदमय होऊन कर्मनिष्ठ करावयाचा आहे. या प्रतिध्वनीला ॐकार रूपातून पुनर्प्रतिध्वनी उमटला. आनंदाने आनंदाचा अनुभव घेण्यासाठी प्रतिबिंब स्वरूप आनंदाचा आश्रय का आणि किती काळ, कोणत्या स्वरूपात भोगावयाचा? – हे व्यास मुने ब्रह्ममायेचे ॐकार स्वरूपातून प्रकटलेले हे संवाद मायावश ब्रह्म व्यास चराचरासाठी होते. ज्ञान्यांच्या ज्ञानपटलावर ॐकारातून ते प्रक्षेपित होत होते. आदिमायेची अद्वैत स्वरूपासाठीची व्याकूळता स्पष्ट जाणवत होती. परब्रह्म मुखातून ॐकार स्फुरणातून विश्वघटावकाशात व्यास झालेल्या मायापटलावर ध्वनी ॐकार स्वरूपात प्रक्षेपित झाले” – हे आदिमाये, अहंकाराचा ब्रह्मतत्त्वात लय निश्चित आहे. हाच अद्वैत

सोहळा महत्तत्त्वाच्या महाप्रलयांती घडणार आहे. हे माये, द्वैताला लय निश्चित आहे; परंतु उद्गम आणि लय हे अहंकारचक्र विग्रहित रूपात जीवभावनेने पूर्ण होणे आवश्यक आहे. मायावकाशात अनंत ब्रह्मांडगोलक प्रकट होऊन त्यात, सत्, चित, आनंद स्वरूप अशा द्वैत स्थितीने अद्वैताभोवतीची परिक्रमा सत्य, त्रेता, द्वापार, कली अशा युगअवस्थातून पूर्ण करावयाची आहे. विग्रह होताना जे अतिक्लेशदायक विचलन झाले त्याहीपेक्षा अद्वैत होताना या मायावी जगताला तीव्रतर अंधारवश, विनाशकारी, विक्राळ, विचलनाला अपरिहार्यपणे सामोरे जावे लागणार आहे. यात द्वैतभाव दृढतेमुळे जगत्भ्रम भोगताना परस्पर व्यापारातील दुःखे तीव्रतर होतील. हे आदिमाये, त्याप्रसंगी ॐकारोपासनेत ब्रह्मतत्त्वाशी अद्वैत होण्याच्या महासोहळ्यात मायाच समाधिस्थ झालेली असेल तर जीवांना ब्रह्म आणि माया या दोहोंच्याही वियोगाचे दुःख एखादा तेजोगोल स्फोटित होऊन, छिन्नविच्छिन्न होऊन सैरपणे व्यामोहात अधांतरी फिरत रहावा एवढे दुःख सहन करावे लागेल. हे आदिमाये, त्यावेळी ब्रह्मस्वरूपाविषयी ज्ञान, भक्ती आणि वैराग्य याविषयीची धारणाच जगत्जीवांना या तीव्रतर दुःखाना सामोरे जावयाची शक्ती प्रदान करेल. हे ज्ञान ॐकारातून प्रतिगृहित करणाऱ्या ज्ञानवंतांना आपल्या विचार आणि आचारातून आपल्या मायावश बांधवांना ब्रह्मवात्सल्याने वितरित करावे लागेल. अद्वैत महासोहळ्याप्रसंगी हा अवघा भ्रम नाहीसा होईल हे सत्य असले तरी विग्रहापासून प्रलयापर्यंतच्या चतुर्युगात भ्रमित स्वरूपात विग्रह क्रीडा जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यात सादर करावीच लागेल. म्हणून हे भगवती, तुझ्याप्रमाणे, तुझ्यापासून प्रगटलेले जीव जगत् यातही ब्रह्मतत्त्वाच्या अहंकाराचे स्फुरण झाले आहे. हे ज्ञान स्वीकारून मद्रुप असलेल्या जीवांनी मायेबरोबरच महाप्रलयाचे दिशेने तीव्रतर क्लेश सहन करण्यासाठी ज्ञान, भक्ती आणि वैराग्याचाच मार्ग स्वीकारला पाहिजे.” – नारदांची अमृतवाणी अर्थात परब्रह्म्याच्या परावाणीतून प्रकटलेले परमामृत ग्रहण करताना प्रत्यक्ष परब्रह्म आणि आदिमाया देखील

ज्ञानसमाधीत अष्टसात्विक भाववश झाले.

“हे व्यास मुने, कलीयुगाचा काल व्यतीत करताना दुःख भोगणे जसे अपरिहार्य आहे तशीच ब्रह्मज्ञानप्राप्तीही मिळविता येणे मनुष्यमात्राला स्वभावतः शक्य आहे; परंतु ही शक्यता अपवादात्मकतेने सिद्ध होऊ शकते. सिद्ध, योगी, आत्मज्ञानी, मुमुक्षू, अवतारकार्य करण्यासाठी आलेले भगवान परमात्मे यांचे ठायी पूज्य भाव ठेवत असतांना कलीयुग परिणामाने बुद्धी विचलन होणेच जास्त शक्य आहे. ब्रह्मज्ञान प्रसाराला आस्तिक्य भावाला बाधित करणारे माहितीपर विज्ञान मनुष्यमात्राला ऐहिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी षड्रिपूंच्या बंदिशाळेत गुंतविण्याची शक्यताच अधिक. अशा परिस्थितीत पिशाच्चवत्, अधीर, अशांत, त्रस्त, व्यग्र, अशा अधिकाधिक दुःखदायक मानसिक आणि शारीरिक अवस्थांमध्ये गुंतून पडणाऱ्या माणसाची व्यवस्था महापुरात गटांगळ्या खाणाऱ्या जीवासारखी होईल; परंतु अशा वेळी त्या जीवास स्वतःला वाचविण्यासाठी देवांचे स्मरण होईल. हे स्मरण जीवाला वाचविण्यासाठी असले तरी अंततः आत्मतत्त्वाच्या स्मरणासारखेच असते. कलीयुगात भ्रमिष्ठ झालेल्या जीवाला बुडत्याला काडीचा आधार मिळावा तसे हे स्मरणही तारेले.” नारदांचे हे बोलणे ऐकून व्यासांनी पृच्छा केली-

“हे नारायणस्वरूपा, कलीयुगात आत्मस्वरूप जर स्मृतीआड गेले तर ज्ञानापाठोपाठ भक्ती आणि वैराग्यही अदृश्य होईल. असे झाले तर ब्रह्मसुखाची आशाच संपली. यावर उपाय तरी कोणता?”

“हे व्यास मुने, सत्ययुगापासून कल्पांतापर्यंत शिवतत्त्वाने आनंदमय कलांची निर्मिती केली. ह्या सर्व कला ब्रह्मस्वादसहोदर आनंद देणाऱ्या असतात हे आपण जाणता. त्या सर्व कलांचा विनियोग कलीयुगातील ऐहिक जीवनात गुंतलेल्या आणि भवसागरात गटांगळ्या खाणाऱ्या जीवांना क्षणभर का होईना त्रस्ततेतून मुक्ततेचा आनंद देण्यासाठी होतो. त्या कलांच्या कलात्मकतेतून ब्रह्मज्ञानाचा स्पर्श घडला तर भक्तिभाव जागृत होऊन ऐहिक जीवनाची अनित्यता क्षणभर दूर ठेवून आनंदमग्न होता

येईल. हे व्यास मुने, स्मशानवैराग्यापेक्षा कलानंदातील ही जीवनमुक्तता अधिक फलदायी होऊ शकते. यासाठी कलेला सत्संगाची जोड हेच कलीयुगातील कालपीडित माणसाला कलीयुगाच्या कर्दमातून पार होण्यासाठी सहज साधन ठरू शकते. याकरिता हे व्यास मुने, मी आपणास भक्तीसूत्रे विशद करून नानाविध भक्तीचे महात्म्य स्पष्ट करून सांगितले आहे.”

“हे नारद मुने, कलीयुगात मनाने कलुषित झालेल्या, प्रसंगी विस्थापित झालेल्या जीवाला परमसुखदायी असा ब्रह्मसुख देणारा मार्ग तरी कोणता? त्या मार्गाने तरी त्याच्या जीवनात नित्य भासणाऱ्या पीडांवर जीव मात करू शकेल का?” व्यासांनी सरळ प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, भवसागरातील आर्त जीवाविषयी आपल्या ठिकाणी असलेल्या अपार करुणेने मी पुन्हा पुन्हा थक्क होतो. हे व्यास मुने, नवविधा भक्ती हाच कलीयुगाच्या ठिकाणी आपणास हवा असलेला सुलभ मार्ग होय. किंबहुना भगवंतांनी आपणास हा मार्ग वृद्ध करण्यासाठी इतिहास-पुराणादी ग्रंथरचना करण्यास प्रेरित केले. हे व्यास मुने, देवतोपासना, नामजप, स्तोत्रगायन, करुणागायन, पश्चातापगायन, व्रते, विधिनाट्ये, कुलधर्म, कुलाचार, आत्मक्लेश, नवससायास असे देवदेवतांविषयी विसंबविणारे मार्ग कळीकाळाशी लढण्यासाठी श्रद्धापूर्ण बलप्रदान करतात आणि पुरुषार्थ स्वरूपातील ज्ञान, भक्ती, वैराग्य, यांचा स्पर्श असलेला आनंद प्रदान करतात. हे व्यास मुने, प्रत्यक्ष भगवंतांनी कथन केलेल्या वैष्णवव्रताची कथा व इतिहास यांचे मी तुम्हाला स्मरण करून देतो.”

“हे व्यास मुने, मी मृत्यूलोकात फिरत असताना नाना प्रकारचे लोक, नाना प्रकारांनी क्लेश सहन करीत आहेत हे मी पाहिले. भोग, व्याधी, दारिद्र्य, फसवणूक, पिळवणूक, भ्रष्टाचार, दंभाचार, अनाचार यांनी पीडित व परस्पराना पीडा देत क्लेश दुःख भोगताना पाहिले. गरीबांप्रमाणे श्रीमंतही याच प्रकारची पीडा भोगीत होते. एवढेच काय,

लोकनेते, न्यायाधीश, राज्यकर्ते यांसह सारेच अशा पीडांनी त्रस्त होते. वास्तविक पाहता आपण ज्या कलीयुगाचा विचार करतो आहोत त्यात तर ही परिस्थिती हजार पटींनी वाढली आहे. त्यामुळे आपणासारखे ब्रह्मस्वरूप ज्ञानवान व्यथित व व्याकूळ होणे स्वाभाविक आहे. मी तर कृत, त्रेता युगाच्या संधीकालातील ही कथा सांगतो आहे; तरीही मनुष्यमात्रातील अस्वस्थता आणि आर्तता पाहून मी व्यथित झालो. हे व्यास मुने, मी नामभक्तिमार्गी भागवत खरा; तथापि कृतयुगात मी केवळ ज्ञानमार्गी होतो. निर्गुण निराकार कैवल्यरूप भगवद्चिंतनामध्ये अद्वैतानंद भोगण्यात माझ्या दिनचर्येतील बहुतांश काळ व्यतीत होत असे. फिरत असताना हे दुःख पाहून मी, तात्काळ प्रत्यक्ष ब्रह्मस्वरूप विष्णूभगवंत जे लोकबंध आहेत त्यांनाच या विपरित लोकस्थितीचे कारण विचारण्यासाठी विष्णूलोकात साक्षात झालो.

**शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिर्भिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥**

अशा देवाधिदेव नारायणांना पाहून मनोमनी विष्णूभगवंतांशी मी संवाद करू लागलो. मी म्हणालो- आपलं स्वरूप, वाणी व मन यांना गोचर होणार नाही. आपली शक्ती अनंत आहे. आपण उत्पत्ती, स्थिती, लय यांनी रहित निराकार निर्गुण आहात. असे असूनही आपणच या चराचर सृष्टीचे कारण आहात. आपणास वारंवार नमस्कार असो. - हे व्यास मुने, विष्णूभगवंतांनी प्रसन्न दृष्टीने माझ्याकडे पहात माझे स्वागत केले. मला विचारले- हे भक्तराज, सनातन ऋषीवर्य नारदा, आपण येथे का बरे अवतीर्ण झाला आहात? त्यावर मी म्हणालो- भगवन् आपणास जीवाच्या मनासह अवघ्या चराचराचे मन संवेदना ज्ञात आहेत; कारण त्या आपल्याच ठिकाणी वास करतात. तरीदेखील आपण पृच्छा केली म्हणून मी आपणास कथन करतो. भगवन्, मी आपल्याच आज्ञेने नित्य

ज्ञानसाधना झाल्यानंतर त्रैलोक्यात भ्रमंती करतो व आपल्या जगत्चालनाचे विशेष वर्तमान आपणास संवादित करतो. तेव्हा आज मी मृत्यूलोकीचे वर्तमान वैशिष्ट्य पूर्णतेने आपणास सांगत आहे. हे भगवन्, मृत्यूलोकीचे लोक मनाने चैतन्यतत्त्वापासून दूर झाले असून त्यांना आत्मतत्त्वाचा विसर पडला आहे. एवढेच नव्हे तर ते मनाने अस्वस्थ झाले आहेत व जीवन जगताना आर्त अवस्थेत जगत आहेत. मृत्यूलोकीच्या त्यांच्या पीडा पाहून माझ्या मनाला लोकमग्रतेतून पीडा उत्पन्न झाल्या आहेत. आपण स्वतःच जगच्चालक असतांना आपल्या पौत्रांना अशा पीडा का बरे सहन कराव्या लागत आहेत? त्या पीडा दूर करण्यासाठी त्यांनी काय करावे?”

“हे नारद मुने, मी जगत्चालनाचे कर्म करीत असलो तरी उत्पत्तीपासून महाप्रलयापर्यंत युग चक्रातील गतीविधींना, कार्यकारण परिणामांना, भाग्यभोगांना प्रतिबंधित करू शकत नाही. मात्र युगायुगातील जीवांना आपल्या मूल कारणाचे स्मरण करून ज्ञानमार्गाने अथवा भक्तिमार्गाने या सर्व चलनाला कल्याणकारी वळण लावता येते; कारण या दोन्हीही मार्गांचे कारण आणि उद्दिष्ट परब्रह्म हेच असून त्याचे पार्श्वरूप म्हणून मीच कार्य करीत आहे. भोगमग्र आर्त प्रजेला ज्ञानमार्ग अतिकठीण व अशक्यप्राय आहे हे आपण जाणता. भक्तीमार्गाने जातांनाही प्राप्त व स्वीकृत कर्मे आणि विधिलिखित आणि परिणामतः वाट्याला येणारे भोग भोगत असताना सर्वकाळ अनन्यभक्तिसाधना करता येत नाही.”

“हे नारद मुने, भगवंतांनी सुलभ असा कोणता मार्ग सांगितला ते ऐकण्यास मी अतिशय उत्सुक झालो आहे. खरोखरीच असे काही मार्ग विष्णूभगवंतांनी सांगितले का?” व्यासांनी काहीसे उताविळ होऊन विचारले.

“होय, व्यास मुने, विष्णूभगवंतांनी उत्सवी आणि सहज सुलभ अशा कर्म व व्रतबद्ध मार्गांचे निवेदन केले. हे सर्व मार्ग नवविधा

भक्तीच्या रूपाने मी कथन केले आहेतच. त्यात हेतुपूर्वक व्रतसाधना हा सगुणोपासकांना अतिशय सुलभ, तात्काळ फळ देणारा असा मार्ग आहे. त्यातील एक व्रत मी आपणास कथन करतो. प्रत्यक्ष विष्णूभगवंतांनी ते मला सांगितले आहे- विष्णूभगवंत म्हणाले- “हे नारदा, विष्णूंचं म्हणजे माझं सत्यनारायण प्रभू हे रूप पूजेनंतर प्रत्यक्ष फल देणारे आहे. असं पहा, धर्म चतुष्पाद आहे. त्याचं सत्य हे साधन आहे. सत्याच्या योगानं लोकांचं धारण होतं. सत्यातच ब्रह्मा प्रतिष्ठित आहे. म्हणूनच सत्यनारायणाचं पूजा व्रत श्रेष्ठ मानलं जातं. या व्रतात निर्धन मनुष्य धनवान होतो. अपुत्रास पुत्र होतो. राज्यभ्रष्टास राज्याची प्राप्ती होते. अंधास चांगले नेत्र प्राप्त होतात. बद्ध मुक्त होतात. भयातूर निर्भय होतात. पूजकाची जी जी इच्छा असते ती ती तृप्त होते. अतिभक्तीनं आणि विधानपूर्वक पूजन करावं म्हणजे मनोरथ सफल होतील”- भगवान विष्णूंचे हे सत्यनारायण पूजा व्रतविषयक उद्गार ऐकून मला खूप आनंद झाला. हे व्यास मुने, मी या व्रताची सर्व विधिविधानं प्रत्यक्ष भगवंतांकडून समजावून घेतली. एवढेच नव्हे तर हे व्रत प्रचलित करणाऱ्या काही धार्मिकांच्या कथा त्यांनी मला सांगितल्या. ते ऐकून मी अत्यंत आनंदित झालो आणि प्रार्थनापूर्वक भगवंतांना म्हणालो, “हे भगवन् आपण सांगितलेले हे सत्यनारायण पूजा व्रत मर्त्य लोकीच्या मनुष्यमात्रांसाठी अतिशय सुलभ व योग्य आहे. आपल्या नामसंकीर्तनाबरोबर हे व्रतही मृत्यूलोकी प्रसारित करावे असे मला वाटते. त्यासाठी आपण मला अनुमती द्यावी. भगवंतांनी अतिशय प्रेमपूर्वक मला अनुमती दिली आणि पूजाविधीसह व्रतसाधना करणाऱ्या पाच भक्तांच्या व्रत अनुभूती कथा स्मरणपूर्वक व लौकिकपूर्वक सांगायच्या. मानवी समुदायांना अवगत होण्यासाठी त्या कथांचे पूजन विधीअंतर्गत कथन व्हावे; असा मनोदय व्यक्त केला. हे व्यास मुने, भगवंतांनी सांगितलेले हे व्रत व विधी मृत्यूलोकीच्या सप्तखंडात जाऊन मी, ऋषी, मुनी, शासनकर्ते राजे, पुरोहित, धनिक, दीन दुबळे, अरण्यवासी आदि सर्व थरातील श्रमजीवी

आणि बुद्धिजीवी लोकांना कथन करून हे व्रत पुरोहितांच्या हाती सोपवून त्यांच्याकडून करवून घेतले. हे व्यास मुने, पूजा विधीसह पंच अध्यायांमध्ये पंच सुफल कथांचे कथन करित सामुहिक उत्सवांमध्ये हे व्रत करण्याची परंपरा मी सुरू केली आहे. श्रीसत्यनारायण कृपा प्रसादाच्या अनेक कथा सर्वत्र प्रचलित आहेत. त्यात ब्राह्मणावरील कृपा, राजावरील कृपा, भिल्लावरील कृपा, साधुवाण्यावरील कृपा या कथा विशेष प्रचलित आहेत. हे व्यास मुने, आपल्या परंपरेतील सूत परंपरेने या कथांचा प्रचारही सुरू आहे. स्वतः आपण या व्रतकथेला आशीर्वचन दिले आहे हे आपणास स्मरत असेलच.” नारदांनी सत्यनारायण व्रतकथेचे महात्म्य व्यासांना विदित केले. व्यासांच्या वदनावर कृतार्थतेचे भाव प्रकट झाले होते. प्रत्यक्ष नारदमुनींनी विष्णूमुखातून प्रकट झालेल्या सत्यनारायण व्रत कथा महात्म्य आपल्या मुखाने जणू पौरोहित्यपूर्वक व्यास महर्षींना सांगितले. साक्षात् भगवान सत्यनारायण महालक्ष्मीसह बद्रिकाश्रमात भक्तिकथाव्रताचे श्रवण करित होते. मृत्यूलोकास सुखाचा सुलभ मार्ग सहज सापडला होता.

* * *

नारदमुनी आणि महर्षी व्यास यांच्या सानंद संवादातून अध्यात्ममार्गावरील ज्ञान आणि भक्ती या दोन्ही मार्गांचे यथोचित उद्घाटन घडत होते. कीर्तनरंगात अवघा आसमंत दंग होत होता. ब्रह्मर्षी नारदांच्या मुखातून स्रवलेली अमृतधारा सरस्वतीमातेच्या विमल प्रवाहातून भूलोकीच्या लोकगंगेला अध्यात्माने ओसंडून वहावत होती. अवघा भूलोक ज्ञानग्रहणाच्या पुण्यशील उर्मिनी कानात प्राण आणून आतुरतेने ब्रह्मसन्मुख झाला होता.

“हे नारद मुने, नवविधा भक्तीमध्ये तीर्थस्थानांचं एवढं महात्म्य आपण का बरे वर्णन करून सांगता?” व्यासांनी नारदांना एक प्रकारे त्यांच्या भ्रमंतीविषयीच प्रश्न विचारला होता. आता नारद काय उत्तर देतात याविषयी उत्कंठा निर्माण झाली होती. नारदमुनींनी क्षणभर महर्षी व्यासांकडे पाहिले आणि ते उत्तरले- “हे चराचर साक्षी व्यास मुने. ज्ञानसंपादनाची सर्व साधने, मार्ग, विधिनिषेध आपण जाणता. विग्रहित मायारूपाचे ब्रह्मस्वरूपात अद्वैत होईपर्यंत ज्ञानसाधना संपत नाही. युगायुगांच्या प्रपंच व्यवहारात ज्ञानक्षुधा भागविण्याचे व सहज वैराग्यपूर्ण ज्ञानसाधनेचे साधन म्हणजे तीर्थाटन होय. ब्रह्मास उद्भवलेल्या अहंकारातून पुनर्महाप्रलयांच्या अंतापर्यंत देव, दानव आणि मानव यांच्या माया आणि अहंकारवशात अविद्येच्या योगाने अनेक ज्ञानकण ठायी ठायी

अवगुंठीत झालेले असतात. तीर्थांच्या ठिकाणी प्रकटनाच्या ज्ञानाभिलाषेने कारंज्यांसारखे उसळून वर येतात. त्या विलोभनीय ज्ञानकणांचे अभिस्नान तीर्थयात्रा प्रसंगी घडते.” ब्रह्मर्षी नारद तीर्थाटनातून ज्ञानसाधनेची महती वर्णन करतानाच व्यासांनी विचारले, “यासाठीच आपले देशाटन चालू आहे का? परंतु प्रत्यक्ष कृष्णहृदयात राहणाऱ्या श्रीराधेलाही आपला हेवा वाटावा एवढे आपण ब्रह्मज्ञ आहात. मग हा खटाटोप कशासाठी?” व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, भक्तीतून ज्ञान आणि ज्ञानोत्तर भक्ती हाच तर परब्रह्माचा स्वभाव आहे. ब्रह्मज्ञ असलेल्या संत, ऋषी, मुनी, तपस्वी, प्रतिभावंत यांना मायेने व्यक्त केलेल्या पंचभौतिक जीवांना ब्रह्मस्वरूपापर्यंत न्यावयाचे असेल तर जीवस्वरूप होऊन त्यांच्याशी कांतासंमित उपदेश मार्गाने आपणास ठाऊक असलेले ज्ञान देऊन शहाणे करण्यासाठी हा प्रवास करावाच लागतो. हे व्यास मुने, आपणास व्यासपीठावरून ज्ञानव्यास प्रसारित करण्याची प्रेरणा त्यासाठीच आहे.”

“हे ब्रह्मर्षे, आपण खरोखरीच सद्गुरू आहात. मला हा मार्ग उलगडून दाखवावा.” व्यासांनी विनविले.

हे व्यास मुने, आपणास ज्ञात असूनही मी, आपल्याच कुरूकुलातील कुंतीपुत्राची कथा कथन करतो. हे व्यास मुने, नरस्वरूप अर्जुन तीर्थयात्रा करीत मणीपूर नगरीहून दक्षिण समुद्राच्या तटावरील पाच तीर्थात स्नान करण्यासाठी निघाले. या तीर्थांना पंचाप्सरसतीर्थ असे म्हणतात. योगायोगाने मीही अर्जुनाबरोबर होतो. त्या पंचतीर्थातील कुमारेषा तीर्थ मुनींना प्रिय आहे. स्तंभेष तीर्थ अर्जुनाला आवडते. इंद्रांना आवडणारे तीर्थ म्हणून वर्केश्वर तीर्थ प्रसिद्ध आहे. दक्षिणेतील राजा कंधम यास चौथे महाकालेश्वर तीर्थ प्रिय आहे. तर महर्षी भरद्वाजांना सिद्धेश तीर्थ प्रिय आहे. खरे तर अर्जुनाने या तीर्थांचे अनेकदा स्नान केले होते. आम्ही या तीर्थांचे दर्शन घेतले. माझ्यासमवेत अनेक तपस्वी या यात्रेत हेतुपूर्वकच निघाले होते. अचानक अर्जुनाने प्रश्न केला- “हे भगवान ब्रह्मर्षी नारदमुने, ही सर्व

तीर्थे अत्यंत सुंदर व अद्भुत प्रभावाची आहेत. असे असतानाही ब्रह्मवादी मुनींनी या तीर्थांचा त्याग का केला आणि आता आपणासमवेत असलेले हे तपस्वी या तीर्थांचे दर्शन घ्यावयास का निघाले आहेत?” अर्जुनाने प्रश्न केला तेव्हा नारदांनी हेतुपूर्वक हास्य करीत तपस्वी मुनीवरांकडे पाहिले. तेव्हा नारदांबरोबरचे तपस्वी म्हणाले-

“कुरुनंदना, या तीर्थात पाच ग्राह निवास करतात. ते तपस्वी मुनींना जलात ओढून घेतात. म्हणून त्यांनी या तीर्थांचा त्याग केला आहे. या अजस्र ग्राहांनी अनेक राजांना व मुनींना मारले आहे. तू तर बारा वर्षात अनेक तीर्थांचं सेवन केलंस. तेव्हा याच तीर्थात स्नान करण्याचा हट्ट कशाला? तू अनेकदा येऊनही सुरक्षित राहिलास; परंतु हे तुझे वागणे, पतंगाने दिव्यावर झेपावे तसे आहे.” मुनीवरांचे बोलणे ऐकून अर्जुनाने क्षणभर माझ्याकडे पाहिले. मला अपेक्षित तेच सारे घडत होते. माझी, दृष्टीतून, अनुभूती ग्रहण करून अर्जुन माहणाले- “मुनीवर, आपले म्हणणे बरोबर आहे; परंतु मला वाटते हे जीवन क्षणभंगूरच आहे. ते धर्मपालनासाठी निर्भयतेने खर्च केले तर काय दोष? अस पहा-

जीवितं च धन दारा पुत्राः क्षेत्रं गृहाणि च ।

याति येषां धर्मकृते स एव भुवि मानवाः ॥

(स्कंदपुराण-कुमारिका खंड-)

ज्या माणसाचं जीवन धन, स्त्री, पुत्र, शेत, घर, धर्माच्या कामी खर्च होतं, तोच या पृथ्वीवर मनुष्य म्हणण्याच्या योग्यतेचा होतो.

अर्जुनाच्या उत्तराने तपस्वी मुनीवर काहीसे रागावले. ते म्हणाले- “पार्थ, तीर्थात स्नान करून तू आपलं मनोरथ जरूर पूर्ण कर.” तीच आज्ञा मानून अर्जुनाने सर्वांना दंडवत केला आणि त्या उत्तम तीर्थात जाऊन अर्जुन सानंद स्नान करू लागला. बोलाफुलाला गाठ पडावी तसे खरोखरीच जलात राहणाऱ्या एका हिंस्र ग्राहाने नरश्रेष्ठ अर्जुनास पकडले. हे व्यास मुने, माझ्याबरोबरीचे ते तपस्वी मुनी भयचकित होऊन उत्कंठेने, आता अर्जुनाचे काय होणार ते पाहू लागले. तोच बलवान अर्जुन

आपली सुटका करून घेऊन काठावर आला. त्याच्या पाठोपाठ तो ग्राह, एका सुंदर नारीत परिणत होऊन, पार्थाच्या पुढे आला. प्रसन्न आणि विनम्रतेने हात जोडून उभा राहिला. अर्जुनाने त्या सुंदर नारीस विचारले, - तू कोण आहेस? हिंस्र ग्राहा, मकरी होऊन तुला जलात का रहावे लागते? आणि आता तुला हे रूप तरी कसे मिळाले?” - त्यावर त्या सुंदरीने सांगितले, - हे कुंतीनंदना, मी देवांच्या नंदनवनातील अप्सरा आहे. माझे नाव वर्चा. माझ्या चार सख्यांसह मी येथे राहते. त्या सर्वच अति लावण्यवती व इच्छागमनी आहेत. एकदा मी त्यांना घेऊन इंद्रभवनातून वनात गेले. तेथे एक ब्राह्मण एकाग्रतेने स्वाध्याय करीत होता. त्या तेजस्वी आणि सुडौल बांध्याच्या योगी ब्राह्मणाच्या तपश्चर्येने ते वन अधिकच प्रफुल्लित दिसत होते. त्याच्या तपश्चर्येत विघ्न आणण्यासाठी मी तेथे गेले. माझ्यासमवेत सौरमेयी, सारमेयी, बुदबुदा व लता याही तेथे आल्या. आमच्या क्रीडेने, आम्ही त्या एकाग्रचित्त ब्राह्मणाचे मन विचलित करू लागलो. त्याची एकाग्रता भग्न होताच, त्याने आम्हास शाप दिला - तुम्ही सर्वजणी अनंत वर्षे जलात ग्राह बनून राहाल - त्याक्षणी आम्ही रूपांतरीत झालो. त्या ब्राह्मणास शरण जाऊन आम्ही म्हणालो - हे ब्रह्मज्ञा, आम्हास आमची चूक कळली असून पश्चात्तापदधतेने आम्ही आपणास शरण आलो आहोत. आमचे रक्षण करावे - आमच्या विनम्र भावाने तो तपस्वी ब्राह्मण श्रेष्ठ दयार्द्र झाला. त्याने आम्हास शुद्ध नारी धर्माचे सत्व व आचार धर्म यांचे मार्गदर्शन करून उःशाप दिला. - हे अप्सरांनो, तुम्ही ग्राह रूपात, या जलात अनेक वर्षांपर्यंत पुरुषांना त्रस्त करीत, प्रसंगी त्यांचे भक्षण करीत राहाल. त्यानंतर एकदा नरश्रेष्ठ पुरुष हेतुपूर्वक जलात स्नान करील आणि तुम्हास पराभूत करून, तुमचा उद्धार करील. - या शापाने व उःशापाने आम्ही या जलात रहात होतो. आपल्या यशाने आमचा उद्धार केला आहे. आम्हास आशीर्वाद द्यावा. तिने सख्यांना हाक मारली. त्या पाचही अप्सरांना आशीर्वाद देऊन, तो आमच्यापर्यंत आला. हे व्यास मुने, माझ्याबरोबरचे तपस्वी मुनी हे

पाहून आश्चर्यचकित झाले. त्यांनी अर्जुनास उदंड आशीर्वाद दिले. याच तीर्थाच्या ठिकाणी, तीर्थाचे महात्म्य वाढविणाऱ्या नारायणस्वरूप नरास मी आशीर्वाद दिला. त्यावर अर्जुनाने तीर्थाचं वर्णन ऐकण्याची इच्छा व्यक्त केली.”

“हे नारदमुने, खरोखरीच अर्जुनाच्या या कथेने; धर्मकर्मात भ्रष्ट झालेल्या लोकांना पुनर्धर्ममार्गावर आणण्यासाठी तीर्थाची व्यवस्था केली आहे हे समजेल. परंतु अर्जुनाच्या स्पर्शाने शापमुक्त झालेल्या अप्सरांची कथा ऐकून माझ्या मनात एक प्रश्न निर्माण झाला आहे. अर्जुनासारख्या, और्व मुनींच्या सूचनेने तीर्थाटनास निघालेल्या अर्जुनाला तीर्थाचा महिमा माहीत नव्हता काय?”

“हे व्यास मुने, विधिलिखितानुसार मृत्यूलोकामध्ये सर्व गती विधींनी योजित आणि नियंत्रित असतात. त्यांचे सद्धर्मनि पालन करून त्यांना विधिलिखिताप्रमाणे न्याय देतांनाही ब्रह्मतत्त्वाने पावन करून महावाक्यात्मक ज्ञानापर्यंत नेण्याचे कार्य करण्यासाठी तीर्थे, तीर्थाटने आणि ब्रह्मज्ञांची भ्रमंतीदेखील आदिमायेच्या क्रीडाशक्तीने नियंत्रित असते हे आपणास विदित आहे. म्हणूनच अर्जुनाने तीर्थाटन करतांना सर्वांसाठी माझ्या मुखाने तीर्थमहिमाही जागवला. हे आदिकुरुश्रेष्ठा, आपणही कुंतीपुत्राचे आदिपुरुष म्हणून असेच जागरण माझ्या मुखाने करवित आहे. आपण धन्य आहात.”

“हे नारद मुने, आपण अर्जुनास कथन केल्याप्रमाणे त्या तीर्थांचे महात्म्य, आम्हासही वर्णन करून सांगावे.”

“हे व्यास मुने, फार पूर्वी एकदा कपिल मुनींच्या समवेत आम्ही ब्रह्मलोकात गेलो. तेथे ब्रह्मदेवांचे दर्शन घेऊन त्यांच्याबरोबर बसलो असतांना, पितामह त्यांना म्हणाले – हे कपिल मुने, आपणासह या सर्व ब्रह्मज्ञांना मी प्रणाम करतो. आपल्या यात्रेप्रसंगी आपण कोणी अद्भुत गोष्ट पाहिली असेल तर आम्हास अवश्य सांगा – त्यावर कपिल मुनी म्हणाले, – हे ब्रह्मदेवा, आपणासाठी अद्भुत आणि अपरिचित गोष्ट

कोणती असेल बरे? – तेव्हा पितामह त्यांना म्हणाले – आम्ही जरी सृष्टी रचयिते असलो तरी हे कार्य मत्स्वरूप असलेल्या आपल्यासारख्या प्रजापतींकडूनच घडत असते. तेव्हा यातील प्रत्येक गोष्ट आमच्यासाठी अद्भुतच असते. शिवाय नित्य अनुभूती चर्चेतून सर्वांचेच ज्ञान वृद्धीगत होते. पितामहांचे हे उद्गार ऐकून सुश्रवा नावाच्या एका ब्राह्मणाची मुद्रा प्रफुल्लित झाली. तो ब्रह्मदेवांना प्रणाम करून म्हणाला, – हे भगवन्, कात्यायन नावाचे एक मुनी होते. त्यांनी अनेक धर्मांचं श्रवण केलं होतं. त्यांचं सारं तत्त्व जाणण्यासाठी कात्यायनांनी शंभर वर्षे एका अंगठ्यावर उभे राहून तप केले. तेव्हा त्यांना दिव्य आकाशवाणी झाली – कात्यायना, तुम्ही परमपवित्र सरस्वती नदीच्या तीरावर जाऊन सारस्वत मुनींना भेटावं. ते तुम्हास धर्माचे सारभूत सांगतील – ही आकाशवाणी ऐकून कात्यायन बद्रिकाश्रमी सरस्वती नदीच्या उगमस्थानापासून जवळच नदीच्या तीरावर सारस्वत मुनींच्या आश्रमात आले. त्यांना शरण जाऊन, त्यांनी आकाशवाणीचा वृत्तांत सांगितला. तो ऐकून सारस्वत प्रसन्न झाले. ते कात्यायन मुनींना म्हणाले – आपण धन्य आहात व धर्माचे सार ग्रहण करण्याचा आपणास अधिकार आहे. आकाशवाणीच्या आज्ञेनुसार मला ज्ञात असलेले धर्मज्ञान मी आपणास देतो. महर्षे, सत्य, तप, शौच, ज्ञान, योग आणि क्षमेची महती निरनिराळे लोक गातात. कोणी इंद्रिय संयम, कुणी सरलता, कुणी मौन श्रेष्ठ मानतात. स्वाध्याय, वैराग्य, यज्ञकर्म यांना कोणी कोणी श्रेष्ठ मानतात तर कोणी आत्मज्ञान श्रेष्ठ मानतात. तेव्हा सर्वात श्रेष्ठ काय आहे, याचे चिंतन करणे महत्त्वाचे – हे व्यास मुने, एवढे सांगून सारस्वत मुनी म्हणाले – हे कात्यायना, ब्रह्मन् आणि माता सरस्वतीने मला जे सांगितलं आहे, त्यानुसार मी सारतत्त्वाचं वर्णन करतो. हे संपूर्ण जगत् छायेप्रमाणं उत्पत्ती व विनाश या धर्मांनी युक्त आहे. धन, यौवन, भोग हे जलात प्रतिबिंबित झालेल्या चंद्राप्रमाणे चंचल आहेत हे जाणून शंकरांना शरण जावे आणि दान करावे. कुणीही पाप करू नये; ही वेदांची आज्ञा आहे. महादेवांचा भक्त जन्म व मृत्यू

यांच्या बंधनात सापडत नाही.

दानं वृत्तं व्रतं वाचः कीर्तिर्मर्मस्तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारात् सारमुद्धरेत् ॥

धर्मे रागः श्रुतौ चिन्ता दाने व्यसनमुत्तमम् ।

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं सम्प्राप्तं जन्मनः फलम् ॥

(स्कंदपुराण - कुमारिकाखंड)

हे कात्यायना, विषयांबद्दल वैराग्य असावं, हे जन्माचं फल आहे. मनुष्याचं शरीर सदा टिकणारं नाही. ते प्राप्त करून जो आपलं कल्याण साधून घेत नाही, तो स्वतःस धोका देतो. देव, असुर यांना देखील मनुष्यजन्म दुर्लभ आहे; कारण मानवी शरीर हेच सर्व साधनांचं मूळ आहे. या आधारे पुरुषार्थसिद्धी प्राप्त करून घेता येते. - सारस्वतांचे हे बोलणे ऐकून कात्यायनाने प्रश्न केला - दान हे अधिक फलदायी आहे, ते कसे? - त्यावर सारस्वत म्हणाले, - हे कात्यायना, गाय, ब्राह्मण, वेद, सती स्त्री, सत्यवादी पुरुष, लोभहीन आणि दानशूर मनुष्य या सात शक्तींवर ही पृथ्वी आधारलेली आहे. त्यातही दानांमुळे सर्व वासनांचे दमन होते आणि ते कल्याणप्रद असते. दानामुळे सर्वथा उद्धार झालेल्यांची सतत आठवण करावी. राजा शिबीने ब्राह्मणास आपल्या शरीराचे दान केल्याने त्यास स्वर्गप्राप्ती झाली. निमीराजाने आपलं सर्व राज्य दान केलं. परशुरामाने सात पृथ्वींचे दान केले; तर राजा गयाने नगरांसह सर्व पृथ्वी दान केली. एकदा अनेक दिवस वृष्टी झाली नाही. तेव्हा वसिष्ठांनी आपली सर्व शक्ती दान करून सर्व प्राण्यांचं रक्षण केलं. पांचाल नरेश ब्रह्मदत्ताने श्रेष्ठ ब्राह्मणांना शंखनिधी प्रदान करून स्वर्गलोक प्राप्त केला. असे अनेक राजे शांतचित्त, जितेंद्रिय, दानी व शिवभक्त असल्यामुळे रूद्रलोकी गेले. तेव्हा धर्माचा अभिलाष धरून शंकराच्या प्रसन्नतेसाठी दान करावं. हेच धर्माचे सारभूत तत्त्व आहे. हे व्यास मुने, सुश्रव्याने अर्जुनाला ही कथा सांगून धर्मज्ञान दिले. ते ऐकून अर्जुनाला, पितामह भीष्म यांची आठवण झाली. तेव्हा त्याचे सांत्वन करतांना मी, माझ्यात

व धर्मावर्गामध्ये झालेल्या चर्चेचे सार सांगितले. हे सांगताना अर्जुनाला अधिकाधिक तीर्थाटन करण्याची ऊर्मी निर्माण झाली व तो अधिक तीर्थाटनास गेला.”

“हे नारद मुने, आपल्या या दिव्य धर्मदर्शनाने माझ्यात दिव्य तीर्थांचा महिमा ऐकण्याची ऊर्मी निर्माण झाली आहे. तेव्हा मला आपण तीर्थमहिमा सांगणाऱ्या कथा सांगाव्या.” व्यासांच्या या विनंतीमुळे संवादसत्संग करण्यासाठी जमलेल्या सर्व महात्म्यांना आनंद झाला. सच्चिदानंदाच्या नामगजराने बद्रिकाश्रम निनादला. नारद प्रसन्नचित्त झाले. त्यांच्या मुखातून सहज कथा स्त्रवू लागली.

“एकदा पवित्र तीर्थस्थानांचे दर्शन घेत, भ्रमण करीत, मी भृगू ऋषींच्या आश्रमात आलो. पापनाशिनी, पुण्यदायिनी नर्मदा नदीच्या तीरावर शुक्ल तीर्थाजवळच भृगू मुनींचा आश्रम होता. तीन वेगांच्या उच्चाराने पावन झालेल्या या आश्रमात मी प्रविष्ट झाल्याचे लक्षात येताच, भृगू आदि सर्वांनी माझे यथोचित स्वागत केले व माझे मन्तव्य विचारले. तेव्हा मी म्हणालो- हे भृगू महर्षे, मी सर्व पृथ्वीचं भ्रमण केलं आहे. ऋषी मुनींना, ब्रह्मवेत्त्यांना, त्यांच्या कार्यासाठी उत्तम भूमी शोधणं हे माझं काम आहे; परंतु हे भृगो, निर्दोष, पवित्र तीर्थांनी युक्त रमणीय व मनोहर अशी भूमी मला मिळाली नाही. - माझे बोलणे ऐकून भृगू ऋषी स्मरणपूर्वक मला सांगू लागले- हे देवर्षे, मीही पूर्वी याच कार्यासाठी समुद्रापर्यंत भ्रमण केलं. तेव्हा मला, पृथ्वीवरील सर्व तीर्थे ज्या नदीत एकत्रित झाली आहेत व जेथे ही नदी समुद्रास मिळाली आहे असे अति रम्य स्थान दिसले. ते स्थान आपल्या कार्यास अतिशय योग्य आहे. - ते ऐकताच मी, त्या स्थानाचे दर्शन घेण्याची इच्छा व्यक्त केली. भृगू ऋषींनीही तात्काळ विचार करून, आपल्या सामर्थ्याने मही नदीचे दर्शन मला घडविले. ते पाहून मी प्रसन्न झालो व त्यांना नियोजित कार्यासाठी, त्या स्थानाचा योग्य विनियोग करण्याचे आश्वासन देऊन, मी भृगू आश्रमातून निघालो- हे व्यास मुने, भृगूंनी सुचविलेली भूमी, धर्मवर्मा राजाची

असल्यामुळे, या राजांकडे भूमीची याचना करावी असे मी ठरविले व भूमी अधिग्रहीत करण्याचा प्रस्ताव मी धर्मवर्मा राजाच्या समोर ठेवला. त्यावर धर्मवर्म्याने खूप विचार केला व मला भूमी देण्याचे मनोमनी ठरविले. मी मात्र संभ्रमात पडलो. हे व्यास मुने, मला भूमी तर हवी होती; परंतु ती कोणत्या स्वरूपात घ्यावी याचा मला प्रश्न पडला. तेव्हा मी पुन्हा भृगू मुनींचे चिंतन केले. भृगू मुनी तात्काळ माझ्यापुढे उपस्थित झाले. मी त्यांना म्हणालो- मी धर्मवर्मांकडे भूमी अधिग्रहणाचा प्रस्तावही मांडला व त्यांनी तो मान्यही केला; परंतु त्यांच्याकडून दान कोणते घ्यावे, अशा संभ्रमात मी आहे. त्यावर भृगू मला म्हणाले- हे ब्रह्मर्षे, मी आपणास काही सांगावे असे नाही; परंतु मला जे द्रव्यज्ञान आहे, त्याचे स्मरण मी आपणास करून देतो.- तेव्हा त्यांनी मला शुक्लमार्गाने अर्थात् सत्कर्मयुक्त मार्गाने मिळविलेले द्रव्य हे उत्तम द्रव्य, हतबल होऊन, नाईलाजाने किंवा व्याजाने मिळविलेले द्रव्य हे शबल व मध्यम श्रेणीचे होय; तर फसवणूक, चोरी, कपट यांनी मिळविलेले धन हे कृष्ण धन होय. आता आपणास द्रव्य देऊन भूमी घ्यावयाची असेल तर आणि दान म्हणून भूमी घ्यावयाची असेल तर भूमीद्रव्य व्यवहार कोणत्या द्रव्यमार्गाने होतो, याची चिकित्सा आपणच केलेली बरी; कारण आपण स्वतः धर्मकर्म जाणणारे व स्मृतिकार आहात. मी आपणास काय सांगावे?-

“हे नारद मुने, मग आपण कोणता निर्णय घेतला? व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास मुने, मी व्यवहारापासून परावृत्त असल्यामुळे माझा निर्णय होईना. मी, धनाची दानाची याचना केली तर राजस मार्ग संभ्वेल; ब्राह्मण भावाने मागितले तर ते कष्टदायक वाटेल. तेव्हा कोणते दान घ्यावे, या संभ्रमात मी पडलो.” नारदांनी प्रांजळपणे सांगितले.

“पण, हे ब्रह्मर्षे, आपण तर दान देण्यासाठीच भूमी संपादन करू इच्छित होता तेव्हा आपणास हा प्रश्न का पडावा?” व्यासांनी प्रश्न

विचारला.

“हे व्यास मुने, आपण मृत्यूलोकीच्या सत्त्ववहारासाठी मार्गदर्शक प्रश्न विचारला आहे.” नारदांनी व्यासांची प्राश्निक म्हणून प्रशंसा केली. हे व्यास मुने, व्यवहारातील भाषा आणि व्यय हे दोन्ही समान धर्मकारणाचे असतील व उभयपक्षी कर्तेही समानधर्मी असतील तरच व्यवहार सुफलीत होतो. त्यामुळेच मी एवढा संभ्रमात पडलो होतो. याच विचारात असतांना त्या मही नदीच्या संगमात स्नान करण्यासाठी अनेक ऋषी मुनी आले. मला पाहताच, त्यांनी माझे आशीर्वाद घेतले व ते स्नानासाठी निघून गेले. मी मात्र तेथेच शिलाखंडावर याच संभ्रमित अवस्थेत बसलो होतो. स्नान करून आलेल्या मुनींनी पुन्हा माझे दर्शन घेतले तेव्हा मी त्यांना विचारले- आपण सर्व कोठून आलात? -तेव्हा त्यांनी आपण सौराष्ट्रातून आल्याचे सांगितले व त्यातील सुवर्णा नावाच्या मुनींनी मला थेट प्रश्न विचारला- ते म्हणाले- हे भगवान, ब्रह्ममानसपुत्र धर्मज्ञ, नारद मुने, आपण संभ्रमित अवस्थेत का बरे आहात? आपणास तर प्रत्यक्ष ब्रह्माइतकेच ब्रह्मज्ञान आहे- त्यांचा प्रश्न ऐकून मी त्यांना म्हणालो- आपले म्हणणे तात्त्विक दृष्ट्या खरे असले तरी मी मृत्यूलोकीच्या व्यवहारदृष्टीने विचार करताना संभ्रमित झालो आहे. हे मुने, मला ब्राह्मणाला दान देण्यासाठी उत्तम भूमी अधिग्रहीत करायची आहे. ती निर्दोष व पवित्र असावी. ह्या संगमतीर्थाची भूमी मला योग्य वाटते; परंतु ती अधिग्रहीत करण्यासाठी कोणत्या प्रकारे आयव्यय करावा; दान कसे घ्यावे व द्यावे, या संभ्रमात मी पडलो आहे.” मी सांगितले.

“हे महामुने, आम्ही काही परामर्श केला तर आपणास आवडेल का?” एवढे विचारून माझ्या उत्तराची वाट न पाहता, सुवर्मा मुनी म्हणाले- हे नारद मुने, सौराष्ट्र राज धर्मवर्मा याने दानाचे तत्त्व जगण्यासाठी अनेक वर्षे तपश्चर्या केली. तेव्हा आकाशवाणीने दान तत्त्व रहस्य सूत्र श्लोक रूपाने सांगितले; परंतु श्लोकाचा अर्थ स्पष्ट केला नाही. त्या दुर्बोध श्लोकाचा अर्थ जाणून घेण्यासाठी तो व्याकूळ आहे व त्यासाठी

त्याने मोठे बक्षीसही ठेवले आहे. आपण जर हे तत्त्व उलगडून दाखविले तर आपल्या मनातील संभ्रम आपसूक दूर होऊन कार्यही फलित होईल- हे व्यास मुने, सुवर्मा मुनींचे हे भाषण ऐकून मला विलक्षण आनंद झाला. सर्व मुनींना उदंड आशीर्वाद देऊन मी धर्मवर्मा राजाकडे निघालो; मात्र मी प्रस्ताव पूर्ण करण्यासाठी हे करीत आहे; असे त्यांना वाटू नये म्हणून मी वृद्ध ब्राह्मणाचे रूप धारण केले आणि मी धर्मवर्मांच्या पुढ्यात उपस्थित झालो. मी म्हणालो - हे नरेंद्रा, आपणास आकाशवाणीने श्रुत केलेला दानधर्मसूत्र श्लोक सांगावा. मी त्या श्लोकाचा अर्थ सांगण्यास उत्सुक आहे. त्यावर धर्मवर्मा म्हणाले- हे ब्रह्मन् आपण वृद्ध ज्ञानवान आहात असे दिसते; परंतु श्लोकाचा अर्थ सांगण्याचा प्रयत्न अनेक श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञांनी केला होता; परंतु यथार्थ कोणालाच सांगता आला नाही. असे असले तरी मी आपली परीक्षा न पाहता माझ्या जिज्ञासेस अनुसरून माझ्या प्रतिज्ञेप्रमाणे माझे समाधान झाले तर, मी सात लाख गायी, तितक्याच सुवर्णमुद्रा व सात गावांचे राज्य आपणास देईन. देव माझे मनोरथ पूर्ण करो. हे तपी, वृद्ध ब्राह्मणा, तो श्लोक असा-

**द्विहेतु षडाधिष्ठानं षडङ्गं च द्विपाकयुक् ।
चतुष्प्रकारं त्रिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते ॥**

(स्कंदपुराण)

दानाचे दोन हेतू; सहा अधिष्ठाने, सहा अंग, दोन प्रकारचे परिणाम, चार प्रकार, तीन भेद, तीन विनाशसाधनं आहेत.

“हे व्यास मुने तो श्लोक ऐकून मी विस्मित झालो; कारण पितामह ब्रह्मा यांनीच स्वमुखाने हा श्लोक ब्रह्मज्ञ ऋषीमुनींना लोककल्याणार्थ सांगितला होता. दान या धर्माचे त्यांनी केलेले विवेचन मी सांगावयाचे ठरविले.”

“हे ब्रह्मर्षे दानधर्माचे हे शास्त्र ऐकण्यास मी अतिशय उत्सुक झालो आहे. तेव्हा आपण मला सविस्तर विवेचन करून धर्मवर्मांना सांगितलेले ज्ञान विदित करावे.” व्यासांनी अधिरतेने सांगितले.

“होय, व्यासमुने, आपण जसे अधीर आहात तसा मीही संभ्रमित झालो होतो; तथापि श्लोक श्रवणाने माझ्या ठायी दानधर्माचे स्मरण झाले- हे व्यासमुने, श्रद्धा आणि शक्ती, दानाचा क्षय करण्यासाठी कारण असतात. सात्विक, राजस तामस असे दानाचे तीन प्रकार श्रद्धेनुसार होतात. श्रद्धावंताने सत्पात्री दान केले तर त्यानेच भगवान शिव प्रसन्न होतात. कुटुंब भरण पोषणापेक्षा जे अधिक धन आहे, त्याचेच दान करावे; अन्यथा केलेले दान विषाप्रमाणे हानीकारक होऊ शकते. आपलीच माणसे, प्रियजन दुःखात असताना दान दिल्यास धर्मास अनुकूल होत नाही. हे पहा, तुच्छ अशी सामान्य वस्तू, मागून आणलेली याचित वस्तू, ठेवणीतली न्यास प्रकारची वस्तू अथवा बंधनात असलेली आधी प्रकारची वस्तू अशा वस्तूंचे दान देऊ नये. दिलेली वस्तू दान असते; तर दान म्हणून मिळालेली वस्तू दानधन असते, तर एकीकडील वस्तू दुसरीकडे ठेवली तर पडित किंवा अन्वाहित असते. विश्वासावर ठेवलेली रक्कम निक्षिप्त होते. वंशज असतानाही दुसऱ्यांना दिलेली रक्कम सान्वय दान होते. तेव्हा ह्या गोष्टींचे दान हे धर्मानुकूल नव्हे. तेव्हा दानाचा हेतू काय व कोणत्या धनाचा वापर दानात केला जातो यावर धर्मानुकूलता अवलंबून असते.”

“हे व्यास मुने, धर्म, अर्थ, काम, लज्जा, हर्ष व भय ही दानाची सहा अधिष्ठाने आहेत. निर्हेतुकपणे केलेले दान, धर्मदान असते; तर सहेतुक दान किंवा सप्रयोजन दान हे अर्थदान होय. स्त्री समागम, सुरापान, शिकार, जुगार, याप्रसंगी दिलेले दान कामदान होय. संकोचपूर्वक दिलेले दान हे लज्जादान होय. सुवार्तेने आनंदित होऊन केलेले दान, हर्षदान होय आणि विवशतापूर्वक भयग्रस्ततेने केलेले दान हे भयदान होय. हे व्यास मुने, या षड्अधिष्ठानाबरोबरच दाता, प्रतिग्रहिता, शुद्धी, धर्मयुक्त देय वस्तू, देश आणि काल ही दानाची सहा अंगे होत. निरोगी, धर्मात्मा, दानशूर, निर्व्यसनी, पवित्र, सदाचारी व सत्कर्मी असा दाता असला पाहिजे. याचबरोबर दानाची फलेही द्विविध प्रकारची आहेत. त्यांचा

उपयोग परलोक व इहलोक यात समाधान सुख व शांती प्राप्त करण्यासाठी होतो. हे व्यास मुने, ध्रुव, त्रिक, काम्य आणि नैमित्तिक हे दानाचे चार प्रकार आहेत. सर्वांस उपयुक्त होणाऱ्या गोष्टी निर्मितीसाठी केलेले दान - उदा. तलाव खोदणे हे ध्रुव दान होय. रोज दिलेले दान हे त्रिक दान; तर कौटुंबिक फलाशेने दिलेले दान हे काम्य दान होय. नैमित्तिक दान तीन प्रकारचे असते व ते होमरहित असते. पर्वकाळात केलेले दान कालापेक्ष, श्राद्धादि क्रियापेक्षेने केलेले दान क्रियापेक्ष दान व संस्कार, अध्ययन आदि गुणांच्या अपेक्षेने दिलेले दान हे गुणापेक्ष दान होय. व्यास मुने, दानधर्म हा इहजीवनातील व्यापक धर्म आहे. त्यामुळे दानाचे भेदही सांगितले आहेत. आठ वस्तूंचे दान उत्तम असते; तसेच यात विधीस अनुसरून केलेली चार दाने मध्यम व इतर कनिष्ठ मानली गेली आहेत. गृह, मंदिर, भवन, विद्या, भूमी, गाय, कूप, प्राण आणि सुवर्ण या आठ वस्तूंचे दान उत्तम होय. अन्न, बगिचा, वस्त्र, अश्व अशी दाने मध्यम प्रकारची होत. पदवेश, छत्री, भांडी, दही, मध, आसन, दीपक, काष्ठ, दगड ही कनिष्ठ प्रकारची दाने होत. दानांचे महात्म्य, दानाच्या हेतूवर अवलंबून असते. दान दिल्याने पश्चात्ताप होणे अटळ असेल तर दान नष्ट होते. असे दान असुर दान होय. अश्रद्धेने दिलेले दान राक्षसदान होय; तर कटू बोलून दिलेले दान हे पैशाच दान होय. हे व्यास मुने, असा दान महिमा मी धर्मवर्माला सांगितल्यावर तो संतुष्ट झाला व त्याने माझ्या चरणावर वारंवार मस्तक ठेवून, जन्म सफल झाल्याबद्दल कृतार्थता व्यक्त केली. त्याचे नम्र भाषण ऐकून, मी प्रसन्न झालो आणि त्यास माझे मन्तव्य कथन केले. मी म्हणालो - हे नृपश्रेष्ठा, मी स्थानप्राप्तीसाठी येथे आलो आहे. तू तुझ्या प्रतिज्ञेस अनुसरून, मला भूमी अर्पण कर. हे राजा, भूमी व धन हे देवाचे असले तरी ते राजासच मागावे लागते; कारण राजा पृथ्वीचा पालक असतो; दाता असतो. म्हणूनच मी, तुला थोडी भूमी मागत आहे. हे व्यास मुने, धर्मवर्माने सर्व राज्यच माझ्या स्वाधीन केले; परंतु त्या सत्यव्रतीस मी, राज्याचे पालकत्व त्यानेच करावे अशी आज्ञा

देऊन, माझ्या हेतुपुरते धन स्वीकारण्याचे आश्वासन दिले. हे व्यास मुने, धर्मवर्मासारखे लोक धर्माचे वर्म जाणण्यास आणि धर्माचे पालन करण्यास उत्सुक असतात.” नारदांनी व्यासांना दानमहात्म्य सांगितले.

“हे ब्रह्मर्षे, आपण प्राप्त भूमीचा विनियोग करण्यासाठी ऋषी, मुनी, ब्राह्मण यांची निवड कशी केलीत, हे ऐकण्यास मी उत्सुक आहे. आपणास खरोखरीच अपेक्षित असे ब्राह्मण मिळाले का?” व्यासांनी उत्सुकतेने प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, खरोखरीच तुमचा प्रश्न अतिशय मार्मिक आहे. माझ्या मनातही त्यावेळी हा प्रश्न निर्माण झाला होता. असे पहा, मी राजा धर्मवर्माचा निरोप घेऊन रैवतक पर्वतावर गेलो. मंद सुगंधी वायुलहरींनी माझे मन प्रसन्न झाले. माझ्या मनात विचार आला; भूमी तर मिळाली परंतु ती योग्य त्या ज्ञानी लोकांना वितरीत झाली पाहिजे. म्हणून दानधर्माच्या दृष्टीने योग्य अशा सत्वशील, जिज्ञासू, ज्ञानपिपासू व्यक्ती निवडून परीक्षापूर्वक ब्रह्मवेत्ते दानास पात्र ठरविण्याचे ठरविले.”

“हे ब्रह्मर्षी नारदा, दानधर्मानुसार आपण कोणत्या कसोटीने अशी निवड करणार? त्या कसोटीस कोणीच पात्र झाले नाही तर काय करणार; हे समजून घेण्यास मी उत्सुक आहे.” व्यासांनी शंका उपस्थित केली. त्यावर नारद म्हणाले,

“हे त्रिकालज्ञा, त्यासाठी मी एक प्रश्नमंजुषा गीत माझ्या भ्रमंतीत, भजन कीर्तनाच्या ओघात, युक्त जाणकारांसमोर सादर करायचे ठरविले.”

“हे नारद मुने, आपण तर मोठ्या नाट्यमयतेने ही निवड करावयाचे ठरविले. असे प्रश्नमंजुषा गीत तरी कोणते?” व्यासांनी उत्सुकतेने विचारले.

“हे व्यास मुने, अनाहूतपणे घेतलेली कसोटीच योग्य परीक्षण करू शकते. मी प्रश्नमंजुषा गीत गात भ्रमंती करत होतो. ते गीत असे -

**श्रीमन् नारायण नारायण नारायण नारायण हो
श्रीमन् नारायण नारायण नारायण नारायण हो**

विशेषरूपे कोण जाणतो मातृकांस त्या सांगा हो
 कोण अक्षरे, किती प्रकारे कशी जाहली सांगा हो ॥१॥
 कोण ब्रह्म जाणतो गृहासी बनले पंचवीस वस्तूनी?
 अनेकरूपे नारी होई एकरूपा ती कला कशी? ॥२॥
 कोण पुरुषकरी कथा विचित्रा वाक्येरचने करूनी हो ?
 सागरक्षेत्री ग्राह जाणतो कोण अभ्यासू ब्राह्मण तो? ॥३॥
 अष्ट प्रकारे ब्राह्मण असती कोण श्रेष्ठ ब्राह्मण जाणे?
 चतुरयुगांच्या मूळ दिनांना कोण जाणतो सांगा कसे? ॥४॥
 चतुर्दश मनू कोणकोणत्या दिशी जाहले सांगा हो
 प्रथम कोणत्या दिनी बैसले रवी रथावर सांगा हो ॥५॥
 कृष्णसर्पवत घाली उद्रेगी प्राणी कसा तो कोण असे?
 मनुजापरता दक्ष कोण तो सांगा मिरवी या जगते? ॥६॥
 द्विमार्ग जाणे असा तपस्वी ब्राह्मण कोण असे जगती?
 द्यावी उत्तरे करूनी विचारा सादर हो ही विज्ञप्ती ॥७॥

असे गीत गात मी पृथ्वीवर फिरत होतो. फिरता फिरता मी कपालग्रामात आलो. तेथे चौऱ्यांशी हजार अभ्यासक सतत अध्ययनात मग्न होते. हे व्यास मुने, अखंड अग्निहोत्र असलेल्या या द्विजांच्या आश्रमात मी प्रवेश केला आणि त्या सर्व अभ्यासकांना म्हणालो - माझ्या प्रश्नमंजुषा गीतातील प्रश्नांची उत्तरे आपण दिलीत तर जो देईल त्याचा, मी, चिरकाल दास होईन. प्रथम तर उत्तरे देण्यासाठी त्यांच्यात स्पर्धा सुरू झाली; परंतु प्रश्न ऐकताच त्या विद्वत्जनांनी माझी थट्टा सुरू केली. ते मला म्हणाले - विप्रवर, आपले प्रश्न अत्यंत बालीश आहेत. ज्ञानहीन माणूसही त्यांची उत्तरे देईल. त्यामुळे आम्ही या प्रश्नांची उत्तरे देणार नाही - हे व्यास मुने, मला हसू आले कारण खरे म्हणजे त्यांना त्या प्रश्नांची नीट उत्तरे माहीत नव्हती. मात्र तेथील एक बालक पुढे आले व मला म्हणाले - मुनीवर, आपल्या प्रश्नांची मी उत्तरे देईन. - मी त्या बालकाला संधी द्यायचे ठरविले. त्या बालकाने कथेच्या ओघात मला प्रश्नांची उत्तरे दिली. मी

प्रसन्न झालो. त्या बालकाचे नाव सुतनू होते.”

“हे ब्रह्मर्षी नारदा, त्या बालकाने दिलेली सविस्तर उत्तरे मला सांगा.”

त्यावर नारद हसून म्हणाले, “हे व्यास मुने, तुम्हीही, त्या बालकासारखेच हट्टी आहात. एका; सांगतो. - सुतनू म्हणाला - मातृकांची बावन्न अक्षरे असतात. त्यातले पहिले अक्षर ॐ कार होय. त्याशिवाय चौदा स्वर, तेहतीस व्यंजने, अनुस्वार, विसर्ग, जिह्वामुलीय, उपद्भानीय असे सर्व मिळून बावन्न मातृका वर्ण होतात. - एवढे सांगून त्या बालकाने त्यांच्या अर्थाच्या संदर्भात एक कथा सांगितली. तो म्हणाला - मिथिला नगरीत कौथुम नावाचा एक ब्राह्मण रहात होता. एकतीस हजार वर्षांपर्यंत तो अध्ययन करीत होता. त्याला सर्व विद्या आत्मसात होत्या. नंतर तो गृहस्थ झाला. त्याला एक पुत्र झाला. त्याने फक्त मातृकांचाच अभ्यास केला आणि तो खेळण्यातच दंग होऊ लागला. तेव्हा त्याचा पिता त्याला दरडावून म्हणाला -

शिक, शिक. शिकलास तर मिठाई देईन पण नाही शिकलास तर कान उपटीन. त्यावर त्या मुलाने विचारले, - पिताजी, ज्या अध्ययनामुळे मनुष्य परलोकात जातो ते अध्ययन, मिठाईसाठी किंवा लोभाने करतात का? - त्यावर पिता विचारपूर्वक म्हणाला - वत्सा, तुझी बुद्धी तर चांगली आहे. मग तू पुढे का शिकत नाहीस? - त्यावर तो मुलगा म्हणाला - पिताश्री, जाणण्यासारख्या सर्व गोष्टी या मातृकातच आहेत. मग उगाच कंठ का सुकवावा? त्यावर पिताश्री म्हणाले - पुत्रा, तू असे विचित्र का बोलतो आहेस? मातृकातून तुला कोणतं ज्ञान अनुभवास आलं? बालक म्हणाले - पिताजी, आपण एकतीस हजार वर्षे अध्ययन केलं पण आपल्या मनात हा भ्रम का राहिला? याचा अर्थ आपण शब्दज्ञानाचे चिंतन करत नाही. चिंतनाने ज्ञान होते. ज्ञान करून न घेता, केवळ पाठांतर करणारा माणूस दोन पायांचा पशूच होय. मी आपणास मातृकांचे ज्ञान सांगतो -

अकारः कथितो ब्रह्मा उकारो विष्णुरच्यते ।
मकारश्च स्मृतो रुद्रोस्त्रयश्चैते गुणाः स्मृताः ॥
अर्धमात्रा च या मूर्ध्वि परमः स सदाशिवः ॥

(स्कंदपुराण)

हे व्यास मुने, नंतर त्या पुत्राने मातृकांचे सारसर्वस्वही सांगितले. चौदा स्वर, म्हणजे अनुक्रमे स्वायंभुव, स्वारोचिप, औत्तम, रैवत, तामस, चाक्षुष आणि वैवस्वत हे प्राचीन व सावर्णी, ब्रह्मसावर्णी, रुद्रसावर्णी, दक्षसावर्णी, धर्मसावर्णी, रौच्य आणि भौत्य असे अलीकडील सात मनू होत. श्वेत, पांडु, लोहित, ताम्र, पीत, कपिल, कृष्ण, श्याम, धुम्र, अधिक पिंगल, थोडा पिंगल, तिरंगी, बहुरंगी, चित्रविचित्र हे क्रमशः चौदा मनूंचे रंग आहेत. वैवस्वत मनू ऋकार स्वरूप आहे. त्याचा रंग काळा आहे. क पासून ह पर्यंत तेहतीस देव आहेत; तर क पासून ठ पर्यंत बारा आदित्य आहेत. ड पासून ब पर्यंतची अक्षरे म्हणजे अकरा रुद्र आहेत. भ पासून ष पर्यंत आठ वसू आहेत. स पासून ह पर्यंत दोन आश्विनीकुमार आहेत. अनुस्वार, विसर्ग, जिह्वामूलीय आणि उपधानिय ही चार अक्षरे म्हणजे जरायूज, अंडज, स्वेदज आणि उद्भिज असे चार प्रकारचे जीव आहेत. हे व्यास मुने, या भावार्थाबरोबरच त्या पुत्राने मातृकांचा तत्त्वार्थही सांगितला. पुत्राचे भाषण ऐकून पिता अचंबित झाला. त्यानंतर पंचवीस वस्तूंच्या घराविषयी तो पुत्र म्हणाला - पृथ्वी, जल, तेज, वायू, आकाश ही पंचमहाभूते; वाक्, हात, पाय, गुद आणि लिंग ही पाच कर्मेद्रिये; कान, नेत्र, रसना, नासिका व त्वचा ही पाच ज्ञानेद्रिये; शब्द, रूप, रस, गंध व स्पर्श हे पाच विषय; मन, बुद्धी, अहंकार, प्रकृती व पुरुष ही तत्त्वे; अशा पंचवीस वस्तूंनी देह हे घर बनले आहे. पुढे ते बालक म्हणाले - वेदांतवादी विद्वान मनुष्य बुद्धीसच आपली अनेक रूपांची पत्नी मानतो - हे व्यास मुने, सुतनूने, त्या बालकाची कथा सांगत, एकापाठोपाठ उत्तरे देण्याचा सपाटा सुरू केला. ते पाहून अज्ञान झाकण्यासाठी, टवाळीचा आश्रय घेणारे विद्वत्जन अचंबित

झाले. सुतनू, बालकाची कथा पुढे सांगत होता. बालक म्हणाले - मुनिश्रेष्ठांचे नाकारलेले वचन देवांनाही स्वीकारता येत नाही. विचित्र कथेसाठी केलेल्या वाक्यविन्यासास मुक्तबंध म्हटले आहे. कामयुक्त वचन या श्रेणीचे असते. प्रपंच सागरातील ग्राह म्हणजेच लोभ होय. या लोभापासूनच पाप, क्रोध, कामना, मोह, अभिमान, जडता, स्पृहा, अविद्या, मूर्खता यांची निर्मिती होते. तसेच दंभ, द्रोह, निंदा, चहाडी, द्वेष हे दुर्गुण लोभापासूनच होतात. राजा जनक, युवनाश्व, वृषादर्भी, प्रसेनजीत असे राजे लोभाचा नाश करून स्वर्गवास मिळवितात. हे व्यास मुने, त्या बालकाचे दिव्य ज्ञान सूत्ररूपाने पित्यास शास्त्रज्ञान देत होते. त्याने श्रुतीतील ब्राह्मणांचे आठ प्रकार सांगितले. जो केवळ जन्माने ब्राह्मण आहे तो मात्र ब्राह्मण. जो सरळ, एकांतप्रिय, सत्यवादी, दयाळू असतो, तो ब्राह्मण. जो कल्प व वेदांची षडांगे यांच्या आधारे कर्मात दृढ राहतो तो श्रोत्रीय. जो वेदविद्या पारंगत, पुण्यवान, शुद्धचित्त व विद्यादानात रत असतो तो अनुचान ब्राह्मण. जो यज्ञ व स्वाध्यायात रमताना इंद्रियांना वश करतो तो भ्रूण ब्राह्मण. मन इंद्रिय जेता, आश्रमनिवासी हा ऋषीकल्प ब्राह्मण. जो ऊर्ध्वरेता, नियमनकर्ता, सत्यप्रतिज्ञ आणि शाप व अनुग्रह करण्यास समर्थ तो ऋषीब्राह्मण. जो निवृत्त, तत्त्वज्ञ, जितेंद्रिय, स्थितप्रज्ञ, ध्याननिष्ठ, विकाररहित व समदृष्टीचा तो मुनी होय. आणि वंश, विद्या व सदाचार यात सर्वश्रेष्ठ असतो तो त्रिशुल्कब्राह्मण होय. हे व्यास मुने, सुतनूने सांगितलेले हे ज्ञान, भोवतालच्या धर्ममार्तडांना आत्मपरीक्षण करावयास लावणारे होते.

हे व्यास मुने, सुतनूने सांगितलेल्या कथेमध्ये बालकाने युगादींच्या तिथीही सांगितल्या. कार्तिक मासाच्या शुक्ल पक्षातील नवमी तिथी ही सत्ययुगाची आदि तिथी आहे. वैशाखाची शुक्ल तृतीया ही त्रैतायुगाची आदि तिथी आहे. माघ कृष्ण पंचमी द्वापाराची आदि तिथी आहे; तर भाद्रपद कृष्ण त्रयोदशी कलीयुगाची प्रारंभ तिथी आहे. आश्विन शुक्ल नवमी, कार्तिकी द्वादशी, चैत्र व भाद्रपदाची तृतीया, फाल्गुनी अमावस्या,

पौषाची एकादशी, आषाढाची दशमी, माघाची सप्तमी, श्रावण कृष्ण अष्टमी, आषाढी पौर्णिमा, कार्तिकी पौर्णिमा, फाल्गुन, चैत्र, जेष्ठ यांच्या पौर्णिमा या मन्वंतराच्या आदि तिथी आहेत. भगवान सूर्य ज्या तिथीस प्रथम रथावर आरूढ होतो तीस रथसप्तमी म्हणतात. ही माघातील सप्तमी होय. जो प्रतिदिन याचना करतो, तो स्वर्गात जात नाही. जो अपेक्षेने भावी क्लेश निवारण करण्याचा उपाय करतो, तो अतिदक्ष पुरुष म्हणावा. पुरुषाने सतत उन्नतीच्या पथावर असावे. वेदांतवादी विद्वानांनी उन्नतीचे मोक्षदायक असा अर्चीमार्ग व स्वर्गदायक असा धूममार्ग सांगितला आहे. या दोन्ही मार्गाहून भिन्न असा पाखंड म्हणून ओळखला जातो. हे व्यास मुने, बालकाचे हे नीती भविष्य आणि तत्त्वज्ञान याविषयीचे बावन्न मातृकात साठविलेले ज्ञान सुतनूने मोठ्या मार्मिकपणे मला सांगितले. ते ऐकून मी तर सुतनूवर प्रसन्न झालोच; परंतु तेथील सर्व ब्राह्मण अहंकार त्यागून मला शरण आले.

“हे ब्रह्मर्षे, आपण विचारलेल्या प्रश्नांच्या अनुरोधाने सुतनूनी सांगितलेले ज्ञान ऐकून मीही आश्चर्यचकित झालो. हे नारद मुने, हे ज्ञानधन असे कूट मार्गाने सांगण्याचा उद्देश काय? खरे तर सत्य हे सर्वांसाठी सुलभ व उघड असले पाहिजे. आपणही कूट प्रश्नांद्वारे ब्राह्मणांची परीक्षा पाहिलीत व सुतनूनेही त्याच मार्गाने ज्ञान सांगितले. असे का?” व्यासांनी प्रश्न केला.

व्यासगुंफेत आणि सभोवार जमलेले ज्ञानमग्न लोकही क्षणभर विचलित झाले.

“नारायण, नारायण! व्यास मुने, आपण खरोखरीच मिशिकल प्रश्न विचारला आहे. खरेतर, या प्रश्नाचे उत्तर आपणही जाणता. हे व्यास मुने, ज्ञान किंवा तप हे सर्वश्रेष्ठ धन होय. त्याचा कोणत्याही स्थितीत अपव्यय होता कामा नये. म्हणून काम आणि क्रोध, लोभ आणि दंभ असे चोर, या धनाची चोरी करण्यास धजावू नयेत याकरीता तेवढ्याच

विद्वान अशा ब्राह्मणांना हे ज्ञान प्राप्त व्हावे यासाठीची ही योजना आहे.” नारदांनी हे सांगताच व्यासांनी मान डोलावली. नारदांनीही आनंदाने व्यासांना आलिंगन दिले. व्यासांनी पुन्हा प्रश्न विचारला.

“हे नारद मुने, हे कलापग्राम नेमके आहे तरी कुठे? तेथे तुम्ही का गेलात? सुतनूने सांगितलेली कथा ही कल्पित आहे की अनुभूती आहे?” व्यासांचे हे प्रश्न ऐकून नारद म्हणाले,

“हे व्यास मुने, सुतनूनी सांगितलेली कथा ही अनुभूती कथा आहे. कलाप ग्रामात विद्वत् चर्चेत ही कथा ज्ञानसूत्र म्हणून सांगितली जाते. हे व्यास मुने, आपण ज्या बद्रिकाश्रमात आहोत त्यापासून कलापग्राम, आपल्या दृष्टीने फारसे लांब नाही. हे पहा, शंभर योजनांचा हिममार्ग ओलांडला की आपण केदार क्षेत्रात येतो. केदार क्षेत्राच्या पुढे शंभर योजने हिमसंयुक्त प्रदेश आहे. त्याच्या शेवटी पुढे शंभर योजनांच्या विस्ताराचे कलापग्राम आहे. येथे ब्रह्मज्ञान सोहळा सतत सुरू असतो.”

“हे नारद मुने, या कलापग्रामालाच तर ऋषीलोक म्हणत नाहीत ना? तेथील तपस्व्यांच्या मार्गाचे आपल्या मुखाने वर्णन करून सांगावे व स्वर्गात जाण्याचा मार्ग तेथून कसा आहे, हेही स्पष्ट करावे.”

“हे व्यास मुने, खरे तर कलापग्राम आणि स्वर्गभूमी हे भिन्न प्रदेश नाहीत. केदारक्षेत्र, बद्रिनाथक्षेत्र आणि कैलासक्षेत्र यांना एकत्रितपणे जोडणारे विस्तीर्ण असे हिमक्षेत्र हेच ब्रह्मक्षेत्र, विष्णुक्षेत्र, शिवक्षेत्र आणि इंद्रस्वर्ग क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. सच्चिदानंदस्वरूप कृष्णनारायणांना आत्मसात करण्यासाठी व त्यांच्या ठिकाणी अधिष्ठित होण्यासाठी सर्व प्रकारचे भक्त, साधक, मुनी, सिद्ध या क्षेत्रात जाऊन परतत्वलीन होऊ इच्छितात. हाच मोक्षमार्ग होय. अनंत ब्रह्मांडांच्या पलीकडील सच्चिदानंदधनस्वरूपाचा अनुभव देणारी जी काही स्थले या भूतलाशी निगडित आहेत, त्यातील हे स्पर्शस्थल होय. म्हणूनच आदिअंती या स्थली जिवात्म्यास परमात्मस्वरूप होता येते. हे व्यास मुने, या गूढ व

गुह्य प्रदेशाची महती प्रत्यक्ष परब्रह्म्याने शिवांना, शिवांनी विष्णूंना आणि विष्णूमुखाने ब्रह्मांना या ठिकाणी सांगितली. म्हणून या क्षेत्राला वेदपुरुषक्षेत्र असेही म्हणतात. या कलापग्रामाच्या अंतर्गत शेवटी शंभर योजनांचा वाळूचा समुद्र आहे. त्याच्याही पुढे शंभर योजनांचा प्रदेश भूमीस्वर्ग नावाचा आहे. तेथे या तपस्थलावरून भुयारातून जाता येते. असे जातांना अन्न व जलाचा त्याग करून उपवासपूर्वक भगवान कार्तिकेयांची आराधना करावी. कार्तिकेय दक्षिणावर्ती आहेत; परंतु त्यांच्या स्थानाच्या पश्चिमेस सातशे योजनांची अंतर्गत गुंफा आहे. या गुहेत, कार्तिकेयांची आज्ञा घेऊन प्रवेश करावा. त्यानंतर एक मरकतमण्यांचे शिवलिंग लागेल. त्याचा प्रकाश सूर्यासारखा आहे. त्यानंतर अत्यंत स्वच्छ, सुवर्णाच्या रंगाची माती लागते. ती पिवळी माती हातात धरून स्तंभतीर्थास यावे. तेथे कुमार व वराह देव यांची आराधना करून अर्ध्या रात्री कुंभातून जल काढावे. ते जल आणि हातातील पिवळी माती एकत्र करून त्याचे दोन्ही डोळ्यांत अंजन घालावे. सर्व शरीर, त्या माती व जलाने माखावे. अंजनाच्या प्रभावाने साठ पावले चालल्यावर एक सुंदर भुयार दिसते. यातून यात्रा करावी. तेथे कारीष नावाचे मोठे भयंकर किडे असतात. मात्र अंगावर लेप असल्याने ते चावत नाहीत. याच भुयारात सूर्यासारख्या तेजस्वी सिद्ध पुरुषांचे दर्शन होते. येथून मग साधक कलापग्रामास पोहोचतात. हे व्यास मुने, आपण हा प्रवास केला आहे. याचे स्मरण आता आपणास झाले असेल. येथील ब्रह्मवेत्यांचे वय चार हजार ब्रह्मवर्षांचे असते. या कलापग्रामापासून थेट महिसागर संगमपर्यंत पोचता येते. येथे साक्षात सिद्धीविनायक, कपिलमुनी यांचे वास्तव्य आहे. ब्रह्म व माझ्यासह ब्रह्ममानसपुत्र व आपल्यासह सर्व ऋषीगणांचे, प्रजापतींचे सूक्ष्म अस्तित्व या कलापग्रामात असते. हे कलापग्राम आणि महिसागर संगम ही ब्रह्मप्रजापती यांचे लोककल्याणव्रती नियमनस्थाने होत. महाप्रलयापर्यंत सच्चिदानंदस्वरूपाने विदेही स्वरूपात येथूनच लोककल्याणाचे कार्य सुरू असते. हे व्यास मुने, आपण

माझ्यामुखाने हे सर्वज्ञात करित आहात. ही देखील नारायणलीलाच होय. अस्तु!”

नारायण मंत्राचा जप करित नारद व्यास मुनींचा निरोप घेऊन निघाले तेव्हा व्यासमुनींसह बद्रिकाश्रमाचा आसमंत परमात्म्याच्या औदायनि भारावून गेला होता.

* * *

व्यास मुनींच्या समोरच्या शिलाखंडावर नारदमुनी प्रसन्न मुद्रेने बसले होते. व्यासांची आतुरता, उत्कंठा यामुळे नारद मुनींना विशेष आनंद वाटत होता.

“हे ब्रह्मपुत्र नारद मुने, महिसागर संगम तीर्थावर कपिलमुनींच्या सान्निध्यात आपण वारंवार निवासी का राहता? असे कोणते गुह्य कारण यात दडले आहे? मलाही त्या कारणाचे दर्शन कसे होईल याची उत्कंठा आहे.” नारदमुनी, व्यासांनी विचारण्याची वाटच पहात होते. व्यासांनी विचारताच त्यांनी उच्चारवाने नारायणाच्या नावाचा जयघोष केला.

“नारायण, नारायण! हे व्यास मुने, महिसागर संगमतीर्थावर मी ईशांची स्थापना केली; परंतु मला चैन पडेना. ज्या भगवान नारायणांची माझ्या हृदयाच्या ठिकाणी स्थापना आहे, त्या हृदयस्थ विष्णूंना महिसागर संगमतीर्थावर स्थापित करावे असे मला वाटत होते. मी, नारायणांचा विचार करित असतानाच स्वतः ईशांनी माझेच मन्तव्य प्रकट केले. ते म्हणाले – या स्थानी भगवान वासुदेव असल्याखेरीज शोभा नाही; कारण ज्या तीर्थात ज्या घरी, ज्या हृदयात, ज्या शास्त्रात भगवान विष्णू नाहीत ते सर्व असतू आहे.”

“हे नारद मुने आपले मन्तव्य ईशांना कळणार नाही असे कसे होईल? आपण विष्णू भगवंताना बोलावण्यासाठी कोणता उपाय केलात,

हे ऐकण्यास मी उत्सुक आहे.”

“हे व्यास मुने, विष्णू भगवंत साक्षात सर्व कलांसहित आणण्याचा मी निश्चय केला; कारण ब्रह्मदेवांनी सोपविलेल्या त्रैलोक्य लोककल्याण कार्यासाठी लोकबंधाचे अधिष्ठान महत्त्वाचे असते. मी भगवान वासुदेवांच्या अष्टाक्षर मंत्राचा जप करून त्यांना आवाहन केले. हे व्यास मुने, माझ्या हृदयाकाशात केवलानंद लहरी निर्माण झाल्या. आसमंत आनंदविभोर झाला आणि गरुडावर बसलेल्या श्रीहरींनी आपल्या सर्व कलांसहित, कोटी कोटी गणांसह मला दर्शन दिले. अष्टसात्विकभावयुक्त अवस्थेत मी हरिमय झालो होतो. मला हृदयाशी आलिंगन देऊन नारायण म्हणाले – मद्स्वरूप नारदा, तुझी सर्व आकांक्षा पूर्ण होईल. मी या तीर्थात नित्य वास करीन – मी भगवंताना विधिपूर्वक अर्घ्य देऊन त्रिवार वंदन केले. कार्तिक शुक्ल पक्षातील एकादशीचा दिवस. त्यामुळे वैष्णवांच्या जीवनात अलौकिक मुहूर्त बनून राहिला. भगवंत म्हणाले – हे नारदा, तुझ्या लोककल्याण आकांक्षांची आठवण म्हणून, त्या एकादशीस जो प्राणायामपूर्वक ब्रह्मचर्य राखून माझे स्मरण करील तो तात्काळ विष्णूरूप होईल व त्यास महिसागर संगम तीर्थात माझ्या कलांचे स्थान मिळेल.”

“हे नारद मुने, भगवंताच्या आशीर्वादाप्रमाणे, भगवंतस्वरूप होऊन कृतार्थ होण्याचे भाग्य कोणास मिळाले याचे आपण कीर्तन केले आहे. अवघा बद्रिकाश्रम पावन होईल. हे नारद मुने, बद्रिकाश्रमात नारायणस्वरूपात वास करणारे नारायण, महिसागर संगमातही व्यापून असल्याचे दर्शन कोणा भाग्यवंतास मिळाले?” व्यासांनी अभिलाषापूर्वक प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, खूप वर्षांपूर्वी या तीर्थक्षेत्री हारितमुनी राहत होते. त्यांच्या वंशात एक श्रेष्ठ ब्राह्मण उत्पन्न झाला. त्याचे नाव मांडुकी असे होते. तो वेदविद्या पारंगत होता. इतरा नावाची त्याची पत्नी त्याच्यासारखीच तपस्वी व अभ्यासू होती. या वैदिक दांपत्याच्या पोटी एक दिव्य पुत्र जन्मास आला. इतरेचा पुत्र म्हणून त्यास ऐतरेय असे नाव मिळाले.

त्याला, त्याच्या पूर्व जन्मी 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' त्या द्वादशाक्षर मंत्राची दीक्षा मिळाली होती. बालपणापासूनच तो निरंतर हा द्वादशाक्षर मंत्र जपत असे. कोणाशी बोलत नसे. कोणाचे ऐकत नसे. अध्ययन करीत नसे. तो मुकाच आहे असे सर्वांना वाटे. पित्याने बोध केला तरी देखील ऐतरेयाचे मन, मंत्रजपापासून ढळले नाही. ऐतरेपासून झालेला पुत्र मंदबुद्धी आहे असा सर्वांचा समज झाला. मांडुकीला, त्या पुत्राची व स्त्रीची लाज वाटू लागली. त्याने पिंगा नावाच्या दुसऱ्या स्त्रीशी विवाह केला. तिला चार पुत्र झाले. ते चौघेही मातापित्यांप्रमाणे वेदविद्यपारंगत झाले. उलट, ऐतरेयात कोणताही बदल झाला नाही. तो भगवान वासुदेवांच्या मंदिरात जाऊन मंत्रजप करीत असे. इतरा, सवतीच्या पुत्रांचे कौतुक पाहून खंतावत असे. एकदा ती ऐतरेयास म्हणाली- तू तर मला क्लेश देण्यासाठीच जन्मास आला आहेस. त्यामुळे मी पतीकडूनही तिरस्कृत झाले. निष्काम पुत्र असलेल्या, तिरस्कृत स्त्रीचा जन्म व्यर्थच होय. मी, या महिसागर संगमात बुडी घेऊन मरून जाते. माझ्या मृत्यूनंतर निदान, ज्याचा तू जप करतो आहेस, त्याचा थोर भक्त होऊन दीर्घकाळ आनंद उपभोगशील- पूर्वजन्मीपासूनच धर्मज्ञ असलेल्या ऐतरेयास हसू आले. त्याने भगवंतांचे ध्यान करून मातेचे चरण धरले. मातेस उद्देशून तो म्हणाला- हे माते, तू खोट्या मोहात पडली आहेस. तू, अज्ञानासच ज्ञान मानते आहेस. नको त्या गोष्टींचा शोक करणे आणि शरीर व जगत मिथ्या असूनही त्याची चिंता करणे, तुझ्यासारख्या वेद जाणणाऱ्या स्त्रीस शोभत नाही. हे हाडामांसाचे, रक्तनाड्यांचे, विष्टा व मूत्राने भरलेले, रोम आणि केसांने झाकलेले शरीर नाशवंत आहे. त्यात असलेला जीव हा त्रिगुणात्मक विकारी असून, क्रोध, अहंकार, काम, ईर्ष्या आणि रोग या गुणसंतानांच्या मोहात अडकून सतत अतृप्तीमुळे दुःखी राहतो. या शरीरामुळे तो मृत्यूभयाने ग्रासतो आणि विवेक विसरतो. अशा या देहाची अशुद्धी दूर करण्याचे कार्य तो विसरतो. हे माते, चित्तशुद्धी, निर्मल ज्ञान आणि वैराग्य यांनी जीवाची शुद्धी केली पाहिजे व त्यास नित्य सच्चिदानंद घन

परमेश्वराचे वेड लावले पाहिजे. हे माते, मी तर व्रतपूर्वक ब्रह्मचर्याचं आचरण करतो आणि ब्रह्मयज्ञ साधतो. यात समिधा, अग्नी कुशास्तरण, जल आणि गुरू ह्या सर्व गोष्टीही ब्रह्मच असतात. यासच सूक्ष्म ब्रह्मचर्य म्हणतात. मला माझ्या अंतर्यामीच्या एकमेव ब्रह्मस्वरूप गुरूंनी हीच विद्या दिली आहे. हे गुरू म्हणजेच परमानंद होय. या भगवान मुकुंदांची अवहेलना करणाऱ्या दानवांचा नित्य पराभवच होत असतो. हे माते, मी त्या मार्गाने जात असतांना तुला खेद करण्याचे कारण नाही. हे माते, हे गुरूच माझे माता, पिता, बंधू परमेश्वर सारे काही आहेत. त्यांच्या कृपेने मी ब्रह्मात्मक यज्ञ करीत नित्य ब्रह्मस्वरूप असतो. त्यामुळे जगतातील अनित्य भोग माझ्यावर प्रभाव पाडू शकत नाहीत. - ऐतरेयाचे हे बोलणे ऐकून इतरेस मोठे आश्चर्य वाटले. आपला पुत्र खरोखरीच मोठा विद्वान असून त्याची जगात ख्याती पसरेल व त्यामुळे माझे मातृत्वही यशस्वी होईल; असे विचार तिच्या मनात आले. ती असा विचार करीत असताना ऐतरेय सूक्ष्म ब्रह्मचर्यात लीन झाला होता. हा सवत्स माता ब्रह्मज्ञान सोहळा ऐकून, साक्षात शंखचक्र गदाधारी भगवान विष्णू प्रकट झाले. कोटी सूर्य प्रकाशमान त्यांची कांती, ऐतरेयास आणि इतरेस दिपवून टाकत होती. हृदयस्थ सद्गुरू सगुणरूपात प्रकट झालेले पाहून, ऐतरेयाने त्यांना साष्टांग नमस्कार केला. इतरेला, या परब्रह्म दर्शन सोहळ्याचे दिव्य स्वरूप प्राप्त झाले. पुत्र आणि माता दोघांच्याही नेत्रांतून प्रेमाश्रू ओघळू लागले. वाणी गदगद झाली आणि 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' या मंत्रोच्चारसह ऐतरेयाच्या मुखातून भगवंतांच्या सहस्रावधी यशगाथांचे स्मरणस्तोत्र प्रकट होत राहिले. ऐतरेयांनी केलेली स्तुती ऐकून भगवान वासुदेव आनंदमग्न झाले. ऐतरेयावर प्रसन्न होऊन त्यांनी इच्छित वर मागण्यास सांगितले. त्यावर ऐतरेय म्हणाले- भगवन्, या संसारसागरातून तरून जाण्यासाठी आपण कर्णधार व्हावं, असाच एखादा वर आपण मला द्यावा. - भगवंत प्रसन्न झाले. ते म्हणाले - वत्सा, तू तर संसारसागरातून मुक्त झाला आहेस. तरी देखील, तुझ्या इच्छेप्रमाणे मी, प्रापंचिकांना

वरप्रसाद देतो. हे ऐतरेया, तू गायिलेल्या या स्तोत्राने या पावन गुप्त क्षेत्रात जो माझे स्तवन करील, त्याच्या सर्व पापांचा नाश होईल. पुत्रा, तू श्रद्धापूर्वक वैदिक धर्माचं आचरण कर. निष्काम भावनेने कर्म करून, मला समर्पित कर. पत्नीचं पाणिग्रहण करून यज्ञांच्या द्वारे आराधना कर. मातेला प्रसन्न कर. माझं ध्यान केल्याने तू निःसंदेह मलाच येऊन मिळशील. बुद्धी, मन, अहंकार, पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेंद्रिये हे तेरा ग्रह आहेत. बोधव्य, मंतव्य, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, वचन, आदानकर्म, गमन, मनोत्सर्ग, रातिजनित आनंद हे तेरा महाग्रह आहेत. तू माझा प्रसाद म्हणून यांचा स्वीकार कर. यामुळे तू नैष्कर्मभावास प्राप्त करून घेशील. तू आपल्या सर्व पिढ्यांचा उद्धार करशील व नंतर माझ्यात येऊन मिळशील. तुझ्या बुद्धीत वेद स्वतःस प्रकाशित होतील. हे वत्सा, तू हरीमेधाचा यज्ञ सुरू असलेल्या कोटितीर्थात जा. तिथं तुझ्या मातेचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. - वरदान देऊन भगवंत अंतर्धान पावले. आनंदविभोर झालेली त्याची माता, ईतरा त्यास म्हणाली- बाळा, मी जन्मदात्री असूनही मला तुझे रहस्य कळत नाही. ते रहस्य तू मला सांग. - त्यावर ऐतरेय म्हणाला- हा सर्व गुरुकृपेचा महिमा आहे. त्यांच्याच कृपेने, मी तुझ्या पोटी जन्म घेतला व त्यांच्याच कृपेने कोटितीर्थात, माझ्यासह तुलाही परब्रह्मस्वरूप प्राप्त होईल. तेव्हा सद्गुरुकृपेचे आणि जन्मोजन्मीचे रहस्य तुला आपसूकच उलगडेल. - हे व्यास मुने, तीर्थातील तपश्चर्येच्या प्रभावाने खरोखरी ऐतरेय आणि त्याची माता ईतरा खरोखरी ब्रह्मस्वरूप झाले. ही ऐतरेयाची कथा महिसागर संगमतीर्थावर केवळ श्रवणभक्तीनेही भगवद्प्राप्ती करून देणारी आहे.” नारदांनी सांगितलेली कथा ऐकून व्यासमुनी नारदांसह महिसागर संगमस्थानी जाण्यास प्रवृत्त झाले. ते म्हणाले-

“हे ब्रह्मेश्वर्या नारदा, मला, माझ्या नेत्रांनी व आपल्या सहवासात महिसागर तीर्थाचे दर्शन घ्यावयाचे आहे. आपण कृपापूर्वक मला या तीर्थस्थली घेऊन जावे.” व्यासांनी विनविले.

व्यासांचे मन्तव्य ऐकून नारद प्रसन्न झाले. ते म्हणाले- “तथास्तु! नारायणकृपेने आपले मन्तव्य पूर्ण होईल.” नारदांनी व्यासांसह नारायणमंत्राच्या जपास सुरुवात केली. क्षणार्धात नारदांसह व्यासमुनी महिसागर संगमतीर्थावर प्रकट झाले. व्यासमुनी महिसागर संगमाचे मनमोहक दृश्य न्याहाळीत होते. अनेक नद्या, राधेने कृष्णास भेटावे अशा आवेगाने, सागरास भेटत होत्या. हर्षोन्मादाने सागराच्या लाटा नद्यांना कवेत घेत होत्या. महिवर टक्कर घेऊन परत फिरणाऱ्या लाटा, अद्वैताचा आनंद वाऱ्याबरोबर पिंगा घालून व्यक्त करीत होत्या. त्यांची ही अवर्णनीय क्रीडा मही तृप्ततेने अनुभवित होती. आकाशाच्या मंडपाखाली अथांग सागराला स्वतःवर धारण करून त्याच्या विवर्तातून प्रकट झालेल्या सरितांना आवर्तनासाठी त्यांचे खट्याळपण झेलीत सागरापर्यंत पोहोचवित होती. सूर्याच्या तेजाने लकाकणाऱ्या लाटा पृथ्वीपर्यंत सूर्यतेज पोहोचवित होत्या. वायुलहरी, लाटा आणि सूर्यकिरणांचे शितोष्ण झोत आकाशमंडलातून पृथ्वीकडे घेऊन येत होता. समुद्रनद्यांच्या लडिवाळ मिठीत पावन पृथ्वी, प्रकृतीमाता, ऋषीवरांचे वेदघोष पुरुषापर्यंत पोहोचवित होती. ब्रह्म आणि माया आपल्या या लेकरांची क्रीडा आनंदविभोरतेने अनुभवित, झेलीत अधिक तेजस्वी करत होते. भगवान विष्णूंच्या या पावनतीर्थस्थली व्यास ब्रह्मानंद क्रीडेत मग्न होते. त्यांच्या तोंडून सहज उद्गार निघाले - “महर्षी नारदमुने, आपण धन्य आहात. ऐतरेयासारख्या ऋषीवरांकडून आपण सच्चिदानंद घन भगवान विष्णूंनाही मर्त्य लोकी अमर्त्यलोक निर्माण करण्यास भाग पाडले. निर्गुण निराकाराचे असे साक्षात रूप महिसागर संगमतीर्थाच्या रूपाने प्रकटलेले पाहून आम्ही धन्य झालो.” व्यास बोलत होते परंतु नारदांचे त्याकडे लक्ष नव्हते. व्यासांनी कुतुहलाने पाहिले. नारद विचारमग्न होते. व्यासांनी विचारले, “ब्रह्मर्षे आपण कोणता विचार करीत आहात?”

“हे व्यास मुने, भगवान कपिलमुनींसह अनेक ऋषीमुनींचे तपःसामर्थ्य महिसंगमात एकवटले आहे. मित्रावरुणी वसिष्ठ आणि अगस्त्य

यांचेही वास्तव्य या तीर्थावर असते; तथापि भगवान वासुदेवांच्या येथील वास्तव्याबरोबर भूमातेच्या चराचरावर प्रकाशदृष्टीने प्रेम करणाऱ्या भगवान सूर्यनारायणांचेही वास्तव्य येथे असावे असा विचार माझ्या मनात अनेक तपे स्थिरावला आहे.” नारदांनी सांगितले.

“हे नारद मुने, आपण प्रत्यक्ष परब्रह्माच्या हृदयस्थ असणारे राधेसम प्रिय भक्त आहात. आपल्या प्रार्थनेने सूर्यनारायणही नक्कीच येथे प्रकट होतील.” व्यास म्हणाले.

“हे व्यास मुने, सूर्यदेव प्रत्यक्ष नारायण आहे. त्यांचे जो नित्य स्मरण करतो, तो कधीच दुःखी होत नाही. मीही आपल्या साक्षीने भगवान सूर्याचे महात्म्य स्मरून आराधनापूर्वक त्यांना आवाहन करतो.” नारदांनी एकशे आठ नामांनी सूक्त स्वरूपात भगवान सूर्याची तपश्चर्या केली. व्यासही नारदांबरोबर तपमग्न झाले. भगवान सूर्य आपल्या तपोबलाने दुसरी मूर्ती धारण करून तेथे प्रकट झाले.

“हे देवर्षे, आपण माझी उत्तम स्तुती करून मला प्रसन्न केले आहे. तेव्हा आता एखादा वर मागून मला अधिक प्रसन्न करावं.” सूर्यनारायण मोठ्या आत्मीयतेने म्हणाले.

“भगवन्, आपण खरोखरीच माझ्यावर प्रसन्न असाल तर, फार पूर्वी राजवर्धनाने कामरूपिणी या कलेची आराधना केली होती; त्या कलेच्या सहाय्याने आपण आमचे रक्षण करावे.” नारदांनी विनंती केली.

“तथास्तु!, नारदा आपण जगत् कल्याणाच्या इच्छेने कपिलमुनींची ही भूमी सिद्ध करित आहात. त्यात मलाही समाविष्ट करून आपण मलाच उपकारित केले आहे.” सूर्यनारायण प्रसन्नपणे म्हणाले. मग नारदांनी भगवान सूर्यांच्या या दुसऱ्या मूर्तीची भट्टादित्य या नावाने स्थापना केली. विधिवत् पूजा केल्यानंतर सूर्यनारायण भट्टादित्य स्वरूपात त्या मूर्तीत प्रविष्ट होऊन स्थित झाले. नारदांचे सर्वांग भक्तिरसाने पुलकित झाले. त्यांनी पुन्हा एकवार वेदोक्त सूर्यसूक्तांच्या मंत्रोच्चारसह सूर्यनारायणाची

एकशे आठ नावे प्रसिद्ध केली -

सप्तसप्ती, अचिन्त्यात्मा, महाकारुणिकोत्तम, संजीवन, जय, जीव, जीवनाथ, जगत्पती, कालाश्रय, कालकर्ता, महायोगी, महामती, भूतान्तःकरण, देव, कमलानंदनंदन सहस्रपाद, वरद, दिव्यमंडलमंडित, धर्मप्रिय, अचिंतात्मा, सविता, वायुवाहन, आदित्य, अक्रोधन, सूर्य, रश्मिमाला, विभावसू, दिनकृत, दिनहृत, मौनी, सुरथ, रथिनांवर, राज्ञापती, स्वर्णरिता, पूषा, त्वष्टा, दिवाकर, आकाशतिलक, धाता, संविभागी, मनोहर, प्राज्ञ, प्रज्ञापती, धन्य, विष्णू, श्रीश, भिषग्वर, आलोककृत, लोकनाथ, लोकपालनमस्कृत, विदिताशय, सुनय, महात्मा, भक्तवत्सल, कीर्ती, कीर्तिकर, नित्य, रोचिष्णू, कल्मषापह, जितानंद, महावीर्य, हंस, संहारकारक, कृतकृत्य, असंग, बहुज्ञ, वचसांपती, विश्वपूज्य, मृत्यूहारी, घृणी, धर्मकारण, प्रणतार्तिहर, अरोग, आयुष्मान्, सुखद, सुखी, मंगल, पुंडरीकाक्ष, व्रती, व्रतफलप्रद, शुची, पूर्ण, मोक्षमार्ग, दाता, भोक्ता, धन्वंतरी, प्रियाभास, धनुर्वेदवित्, एकराट्, जगत्पिता, धूमकेतू, विद्युत्, ध्वान्तहा, गुरु, गोपती, कृतातिथ्य, शुभाचार, शुचिप्रिय, सामप्रिय, लोकबंधू, नैकरूप, युगादिकृत, धर्मसेतू, लोकसाक्षी, खेट, अर्क, सर्वद, प्रभू -”

स्तुती ऐकून सूर्यनारायण म्हणाले, “हे देवर्षे, तुमचे कल्याण करण्यासाठी मी एका कलेने येथे नित्य निवास करीन. जो मनुष्य भट्टादित्यांची पूजा करील, त्याला माझ्या सहस्रांशुंच्या पूजनाचं फल प्राप्त होईल. एवढेच नव्हे तर, जो येथे काही उद्देशाने दान करील, त्याचं पुण्य अक्षय होईल. जो, रविवारी किंवा षष्ठी, सप्तमीस लाल कमल, कल्हार, केशर, कण्हेर, शंभर पानांचं महाकमळ या पुष्पांनी माझी पूजा करील, त्याच्या सर्व कामना पूर्ण होतील. या नावांनी माझी स्तुती करणाऱ्याला मोक्षप्राप्ती होईल.”

सूर्यनारायणांचे हे प्रसन्नचित्त करणारे आश्वासन ऐकून महर्षी व्यासांना खूप आनंद झाला. त्यांनी सूर्यनारायणास त्रिवार वंदन केले. तेवढ्यात

त्यांची दृष्टी आणखी एका दिव्य स्थली गेली. तेथे एका सुंदर लिंगावर अनेक लोक, सुस्नात होऊन कावडींनी पाणी आणून अभिषेक करीत होते. ते पाणी पुन्हा स्नानस्थलीच जात होते. असे असूनही तेथे त्या दिव्य स्नानासाठी गर्दी होत होती. व्यासांनी नारदांना विचारले, “हे नारदमुने, हे आणखी कोणते दिव्य तीर्थ येथे प्रकट झाले आहे व हे सुंदर लिंग येथे कसे उदित झाले?”

त्यावर नारद म्हणाले, “हे व्यास मुने, हे कपिलेश्वर नावाचे लिंग असून या बहुदक तीर्थस्थळी कपिलमुनींनी या लिंगाची स्थापना केली आहे. याविषयी एक अद्भुत कथा मी आपणास सांगतो.

नंदभद्र नावाचा एक वाणी होता. तो त्रिकाल कपिलेश्वर लिंगाची पूजा करायचा. तो धर्मविशेषज्ञ, परोपकारी व सर्वहितैषी होता. तो वाणिज्य कर्म श्रेष्ठ मानत असे. अगदी थोडा फायदा घेऊन तो व्यापार करी. असत्य, कपट यांचे तर त्याला नावही माहीत नव्हते. तो कर्माची निंदा किंवा प्रशंसा करीत नसे. समदृष्टीने सर्वांकडे पाही. अतिशय नम्रपणाने तो सर्वांची सेवा करीत असे. सर्व लोकांनी सर्वांशी समदृष्टीने वागावे असे त्यास वाटे. त्याच्या शेजारी सत्यव्रत नावाचा एक शुद्र राहात होता. तो नास्तिक आणि दुराचारी होता. तो नंदभद्राचा द्वेष करीत असे. नंदभद्राला, त्याच्या वृद्धावस्थेत मोठ्या कष्टाने एक पुत्र झाला; परंतु जन्मानंतर नंदभद्राची पत्नी, साध्वी कणका मरण पावली. तेव्हा तो शोक करू लागला. सत्यव्रताला ही संधीच मिळाली. तो नंदभद्राजवळ येऊन मोठ्या प्रेमाने म्हणू लागला, - तुझ्यासारख्या धर्मात्म्यास असे वाईट फळ मिळणे व्यर्थ होय. अशा प्रकारचा धर्म, देव, पितरे आदि सर्व खोटेच होय. तेव्हा हे नंदभद्रा, तू या मिथ्या धर्माचा त्याग कर. मजेनं खा, पी, खेळ, मजेनं भोग भोग. अरे, पृथ्वीवर हेच एक सत्य आहे - सत्यव्रताचे हे पाखंडी बोल ऐकून नंदभद्राला हसू आले; तो म्हणाला - हे सत्यव्रता, भोग तर कोणासच चुकले नाहीत; परंतु मन प्रसन्न झाले की सर्व दुःखे नाहीशी होतात. सुख, दुःख, भोग हा केवळ शिवपार्वतीचा खेळ आहे.

खरे तर, आपण सारेच या मायावी खेळातले खोटे खोटे खेळगडी आहोत. त्यामुळे, शोक, दुःख आणि काही मिळण्यातला आनंद हे सारेच खोटे; परंतु परमेश्वराच्या भक्तीने हा खेळ लक्षात येतो आणि खेळाचा आनंदही चिरंतन भोगता येतो. हे बघ, मी शोक करतो म्हणजे या खेळातील खेळगड्याच्या भूमिकेचे कर्म करतो. हा खरा शोक नाही. म्हणून सदैव परमेश्वराची भक्ती करण्यात दंग झाले पाहिजे. माझी समजूत काढण्यासाठी तू आलास खरा; परंतु तूच हे सारे लक्षात ठेव. - असे त्यास सांगून नंदभद्र आपल्या बालकास घेऊन बहुदक कुंडावर पोचून, कपिलेश्वर लिंगाची पूजा करून, त्याने त्या बालकास कपिलेश्वरांना सोपविले. त्याच्या ह्या ब्रह्मज्ञानात्मक ब्रह्मभक्तीयोगाने प्रसन्न होऊन, कपिलेश्वर प्रकट झाले. हे कपिलेश्वर विष्णुरूपात प्रकट झालेले पाहून नंदभद्र त्यांना म्हणाला, - भगवन्, आपण माझी परीक्षा पाहत आहात; परंतु हे भगवन्, शिव, विष्णू, ब्रह्म आणि मायाशक्तीरूपे ही सर्व त्या परब्रह्माचीच रूपे होत. हे भगवन्, आपल्या क्रीडेतील या नवजात बालकाचा सांभाळ आपणच करावा; कारण माझा कर्तव्यभाग संपला आहे. - विष्णूभगवंत त्याच्या या धर्मवर्मात्मक बोलण्यावर प्रसन्न झाले. तेवढ्यात त्या नवजात अर्भकाच्या मुखातून मधुर वाणी प्रकटली. - हे पिताश्री, आपणच सच्चिदानंदघन परमात्मस्वरूप आहात. आपल्या अंतःकरणातील ज्ञानाने मी गर्भातच ब्रह्मस्वरूप झालो असून, कपिलेश्वराच्या सान्निध्यात ब्रह्मकर्म करण्यासाठीच आपण मला प्रकट केले आहेत. तेव्हा आपण आनंदाने आपल्या प्राप्त कर्मात प्रवृत्त राहावे - हे व्यास मुने, हा नंदभद्र पुत्र येथे प्रत्यक्ष धर्मकर्म करीत असून, येथील यात्रेकरूंना प्रत्यक्ष तत्त्वाचे दर्शन घडवितो. येथील दिव्य स्नानात व लिंगपूजेसमयी हा ब्रह्मभद्र उपस्थित राहून चराचराच्या गतीचे वृत्त परमेश्वरांशी संवाद करून सांगत असतो. त्याला मिळालेल्या वरदानामुळे कपिलमुनींच्या या तीर्थक्षेत्री प्रत्येकाला क्षणकाल प्रत्यक्ष ब्रह्मस्वरूप होऊन चिरकालासाठीचा आनंद मिळतो.

महिसागर संगमतीर्थावर अनेक तीर्थे एकत्र आलेली पाहून व्यासांच्या

मुखातून सर्वतीर्थ तीर्थराजक्षेत्र असे उद्गार बाहेर पडले. ते ऐकून प्रसन्नचित्ताने नारदमुनी म्हणाले, “हे व्यास मुने, आपण म्हणता ते खरे आहे. हे क्षेत्र अनेक तीर्थांच्या एकत्रीकरणाने परमपवित्र व श्रेष्ठ असे झाले आहे. येथे सहस्रअश्वमेध यज्ञ केल्याने प्रत्यक्ष विष्णू भगवंत साक्षात होऊन यज्ञपूर्ती करतात.”

नारदांचे हे बोलणे चालू असतानाच व्यासांनी विचारले, “अशी हजार अश्वमेध यज्ञांची पूर्ती खरोखरीच वैभवपूर्ण होय. असे अनुष्ठान कोणी व कसे केले याची कथा आपण मला सांगा. हे नारदमुने, आपल्या मुखाने ही कथा ऐकल्यास या तीर्थराजाचा महिमा अधिक वाढेल.”

नारद म्हणाले, “हे व्यास मुने, इंद्रद्युम्नांची कथा आपणास माहीत आहेच. एकदा इंद्रद्युम्न अश्वमेध यज्ञाची सांगता करीत होते. त्यावेळी मीही त्यांच्यासमवेत वैष्णव यांचे पूजन केले व ते म्हणाले- देवेश्वरा, मी अश्वमेध यज्ञानं भगवान विष्णूंचं पूजन करतो. देवर्षी नारदांच्या मार्गदर्शनाखाली हे सहस्र यज्ञ पूर्ण होईपर्यंत आपण देवांसह इथेच सभास्थानात असावे - इंद्रदेवांनी त्यांना परवानगी दिली आणि इंद्रद्युम्न आणि मी हजाराव्या अश्वमेध यज्ञातील विष्णूपूजनासाठी निघालो. त्यावेळी इंद्रद्युम्नास दिव्यावस्था प्राप्त झाली. त्याला एक अलौकिक दृश्य दिसले. स्फटिकाणीमय एक श्वेत द्वीप आहे. चारही बाजूंनी क्षीरसमुद्र उसळत आहे. द्वीपात दिव्य मण्यांचा एक मंडप सजला आहे. त्यात रत्नमय सिंहासन आहे. त्या सिंहासनावर शंख, चक्र, गदाधारी भगवान विष्णू विराजमान झाले आहेत. मेघश्याम भगवंतांना वनमाला सुशोभित करीत आहेत. हे पाहताच इंद्रद्युम्नांनी भगवंतांस अनेकानेक वंदन करण्यात सुरुवात केली. कैवल्याचे पिसे जडावे, तशी त्यांची अवस्था झाली. त्या अवस्थेत काही वेळाने ते ध्यानमग्न झाले. मी त्यांच्या मस्तकावर हात ठेवून म्हणालो- हे राजन् आता तुझी सर्व दुःखे नाहीशी झाली आहेत. यज्ञाच्या अंती तुला भगवान स्वतः दर्शन देतील. तुझा यज्ञ सफल होत असून, तुझा भाग्योदय जवळ आला आहे. हे राजन्, तुझ्यासह तुझ्या

प्रजेला, त्यांची दुःखे निवारण करण्यासाठी व आनंद प्रदान करण्यासाठी वृक्षरूपात प्रकटलेल्या यज्ञेश्वर अवतार भगवान विष्णूंना, तू महावेदीवर स्थापन कर. मात्र या सर्व गोष्टी तू इतरांसमोर प्रकट करू नकोस. माझे तुला सदैव साहाय्य आहे. हे इंद्रद्युम्ना, तू जगाच्या कल्याणासाठी एक हजार अश्वमेध यज्ञ केले आहेस. म्हणून विष्णूभगवंतांच्या या यज्ञपूर्ती अवतारास जगन्नाथ म्हणून ओळखले जाईल. हे व्यास मुने, नारायणांच्या आज्ञेने इंद्रद्युम्नास, माझ्या हस्ते शक्तिपात घडला. इंद्रद्युम्न भानावर आले. मी त्यांना भगवंत वृक्षापाशी नेले. विधिवत् वृक्षाची पूजा करून त्या वृक्षास वेदीवर स्थापन केले. त्यावर इंद्रद्युम्न मला म्हणाले- हे सद्गुरो ब्रह्मर्षे, या वृक्षातून भगवान कसे प्रकट होतील? - त्यांचा तो प्रश्न ऐकून मला हसू आले. मी उच्चरवाने नारायण मंत्राचा जप केला. नारायण! नारायण! माझ्या मंत्रोच्चारपाठोपाठ आकाशवाणी झाली आणि इंद्रद्युम्नास रहस्य उलगडले. हे व्यास मुने, आकाशवाणीस अनुसरून पंधरा दिवस पूर्ण झाल्यावर, भगवान चार मूर्तींच्या रूपाने प्रकट झाले. बलभद्र, सुभद्रा, सुदर्शन चक्र व स्वतः भगवान. या चार मूर्तींच्या रूपाने अवतरलेले भगवान, दिव्य सिंहासनावर आरूढ झाले. भगवंतांनी नीलवर्ण धारण केला होता. बलभद्र गौरवर्णाने शोभित झाले तर सुदर्शन चक्र रक्तवर्णाने प्रकटले; तर सुभद्रादेवी अरुणकांतीने शोभायमान झाल्या. आकाशवाणीनुसार या चारही मूर्तींना वस्त्रालंकारासहित रत्नजडित सिंहासनावर विधिवत् आवाहन करून स्थानापन्न करविले. ‘ॐ नमो भगवते वासुदेवाय’ या मंत्रोच्चाराने बलभद्रांची पूजा केली. पुरुषसुक्ताने नारायणांची, देवी सूक्ताने सुभद्रेची आणि सुदर्शनाची वेदऋचांनी पूजा करून इंद्रद्युम्नांसह सर्वांनी स्तवन केले. साक्षात ब्रह्मदेवांनी तीर्थमहात्म्य व उत्थान, शयन व उत्सव यांची माहिती सांगितली. हे व्यास मुने, आपणही अवश्य या अश्वमेध पूर्ती करणाऱ्या काष्ठस्थापित वासुदेवांचे दर्शन घ्यावे.” नारदांनी कानात प्राण आणून ऐकणाऱ्या व्यासांना सांगितले. व्यास आणि नारद जगन्नाथांच्या दर्शनाला निघाले.

“हे नारद मुने, वस्तुतः आत्म्याने परमात्म्याशी एकरूप व्हावे; जिवाने शिवाशी एकरूप व्हावे असे अद्वैत भोगण्यासाठी खरोखरीच भक्त, भज्य आणि भक्ती या तीन अवस्थांची आवश्यकता आहे का? आपण तर सच्चिदानंद स्वरूप असूनही त्रिभुवनात नारायणमंत्राचा जप करीत सतत तीर्थाटने करीत असता; याचे रहस्य कोणते?” व्यासांनी पुन्हा एकदा लहान बालकासारखे प्रश्नचिन्ह नारदांपुढे उभे केले.

“हे व्यास मुने, हे संपूर्ण विश्व मायेच्या आवरण स्वरूपात आंतरब्रह्म परब्रह्मस्वरूपच आहे, हे आपण जाणता. असे असले तरी आत्मस्वरूपाच्या या अनंतविश्वव्यापक विवर्ताचे ज्ञान या अवस्थेतच करून घेऊन परब्रह्मलीला अवगत करावयाची असते; तरच स्वस्वरूपाचे अहंकारवश अस्तित्व माणसाला होते. मानवी देहाच्या या जगदांतर्गत अवस्थेत प्राणीश्रेष्ठ मनुष्यमात्रांच्या रूपाने ते परब्रह्म भक्त, भज्य आणि भक्ती या रूपात वावरते. अद्वैत होणे म्हणजे भक्ताने भक्तीभावनेसह भज्य असलेल्या आत्मरूपात लीन होणे; ह्या अद्वैत योगाचे साधन म्हणजे नवविधाभक्ती. त्यात तीर्थाटनास अधिक महत्त्व आहे. कारण अवघा मनुष्यमात्र या भावनेने आर्त होऊन तेथे प्रकटतो व जलस्वरूप आत्मरूपाने दृश्यरूपातील भगवंतस्वरूपाचे ध्यान करतो. या कालातील क्षणकालचे ऐक्य म्हणजे त्याच्या आत्मस्वरूपाचा पर्वकाळ असतो. हे अद्वैत भोगण्यासाठी, हे व्यास मुने, स्वतः त्रिदेव, ब्रह्ममानसपुत्र, सर्व पार्शद गण आतुर व उत्सुक असतात. आपण ब्रह्मज्ञ आहात. केवळ स्मरणानेही आपण सर्व तीर्थयात्रातील अनुभव घेऊ शकता. हे व्यास मुने, बद्रिकाश्रम हा तर तीर्थराज आहे. आपण नित्य तेथे राहता; त्यामुळेच कदाचित आपणास तीर्थावळींचे विस्मरण झाले असावे.” नारदांचे हे निवेदन संपवून नारदांनी व्यासांकडे पाहिले तो व्यासांची भावसमाधी केव्हाच लागली होती. या समाधी अवस्थेत नारदमुनींनी व्यासांच्या मस्तकावर हस्तस्पर्श करून त्यांना जगन्नाथाचे दर्शन घडविले आणि त्याच विदेही अवस्थेत बद्रिकाश्रमी पोचत असताना नारदांनी विश्वातील समग्र

तीर्थस्थानांचे दर्शन आणि महात्म्यही व्यासस्मृतीत प्रेरित केले.

व्यासगुंफेत व्यास आणि नारद दोघेही समाधीस्थित अवस्थेत अद्वैत अनुभूती घेत होते. काल आणि अवकाश हा कैवल्याचा सोहळा स्तब्ध होऊन पाहात होता. बद्रिनारायणांनी स्वतः उपस्थित होऊन आपल्या वरदहस्ताने परमात्मस्वरूप नारदांना आणि साधनास्वरूप व्यासांना जागृत केले. दोघांनाही आपल्या विशाल हृदयाशी आलिंगनवश करून त्यांनी, त्यांना कृतार्थ केले. अष्टसात्विकभावाने बद्रिनारायणस्वरूप झालेल्या नारद आणि व्यासांच्या नेत्रांतून ओघळणाऱ्या आनंदाश्रूंचा पावनस्रोत थेट सरस्वतीच्या प्रवाहात एकरूप होत होता. देव, ऋषी, मानव, दानव, प्राणीमात्र आदि सर्व चराचर हा सोहळा पाहण्यात दंग होऊन गेले होते. काही वेळाने व्यासमुनींनी परमेश्वराला वारंवार वंदन करून कृतार्थ अश्रूंनी अभिसिंचित केले. भगवन् म्हणाले- हे व्यास मुने, आपण ज्ञानस्वरूप परब्रह्मच आहात. परब्रह्माचे स्वरूप अवगत होण्यासाठी विग्रहाचा हा सोहळा मलाही वारंवार अनुभवावासा वाटतो. आपण धन्य आहात. आपणाकडून महत्कार्य करून घेण्यासाठीच नारद स्वरूपाने मी, आपल्या सहवासात असतो- भगवंताचे उद्गार ऐकून नारदांनी, नारायणमंत्राचा उच्चरवाने घोष सुरू केला. बद्रिकाश्रम सच्चिदानंदाने भरून गेला. अवघी सृष्टी आतुर होऊन भक्तिसागरात एकरूप होण्यासाठी आवेगाने सरसावत होती. कोटिमुखातून श्रीमन्नारायणांचा जप दुमदुमत होता. श्री- बद्रिनारायण या आनंदसमाधीत सस्मित वदनाने स्थित झाले होते.

* * *

बद्रिकाश्रमात व्यास मुनींना विश्वोत्पत्तीपासून कलीयुगाच्या प्रथम चरणापर्यंत घडलेल्या घटनांचे चिंतन ग्रंथरूपाने करण्यास नारदांनी सुचविले. आर्ष महाकाव्याच्या रचनेनंतरही त्रिकालज्ञ व्यास धर्मकर्ममिमांसेच्या चक्रव्यूहातून बाहेर पडत नव्हते. ऋषी, मुनी, तपस्वी, ब्रह्मवेत्ते आणि चिरंजीव या उपाधींचा त्यांना एक प्रकारे वीट आला होता. ब्रह्मस्वरूप साधण्याचा समाधीयोग अनेकदा अनुभवूनसुद्धा ते पुन्हा पुन्हा मर्त्यलोकातील देहभानावर येत. खरेतर प्रत्यक्ष त्रिदेवांशी व त्यांच्या अनेक अवतारांशी योगमार्गाने संबंध साधण्याचे ज्ञान आणि कौशल्य त्यांच्या ठायी होते. ब्रह्ममानपुत्र प्रजापतींपासून अनंत विश्वात स्थापित झालेल्या ऋषीकुल परंपरांचा त्रिकालज्ञ व्यासांना परिचय तर होताच; परंतु विविध ऋषीकुलातील सर्व शास्त्रे, कला यांचे ज्ञान आणि विश्वोत्पत्तीचे आणि विश्वव्यवस्थापनाचे ज्ञान व्यासांना अवगत झाले होते. अनेक ऋषीकुलांच्या परंपरा व्यासकुलाने अवगत करून या ज्ञानपरंपरांना सुस्थापित करण्याचे कार्य व्यास कुलाने केले होते. महर्षी ही उपाधी त्यामुळेच व्यास भूषवित होते. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाने चहुदशांचे दान, ऋषीकुलांच्या मौखिक परंपरांमधून व्यासकुलाकडे कलीयुगधारणा आणि व्यवस्थापन यासाठी सुपूर्द केले होते. त्यातूनच देवभूमी हिमालयात प्रवाहित होणाऱ्या गंगा, यमुना, सरस्वती, सिंधू, ब्रह्मपुत्रा, गंडकी, काली अशा सहस्रावधी पवित्र स्रोतांच्या काठाकाठावर व्यासपीठाच्या माध्यमातून अनंत कालाच्या

मौखिक परंपरागत ज्ञानगंगेचे स्रोत वेदांच्या पुनरुद्घोषांच्या स्वरूपात प्रवाहित होत सप्तसिंधूपर्यंत जाऊन पोहोचत होते. व्यासपीठामुळे ब्रह्मज्ञानाला व्यास हेच नाव प्राप्त झाले होते. व्यासांनी ग्रथित केलेल्या व्यासपीठावरील ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद या ब्रह्मचतुर्मुखातून प्रकटणाऱ्या ज्ञानाचे पूर्वपक्ष आणि उत्तरपक्ष अशा चर्चात्मकतेने विविध साधक, सिद्ध, अभ्यासक, ब्रह्मज्ञ, ऋषी, मुनी, तपस्वी आदि ब्रह्मविद् उपनिषद् आणि दर्शनांच्या रूपाने अधिकाधिक विस्तारपूर्वक आणि चिकित्सक वृत्तीने भेद स्फोटक स्वरूपात प्रकट करत होते. त्यातून निष्पन्न झालेले वेदांग, उपवेद, वेदांत आदि ब्रह्मज्ञान स्पष्ट करणारे महाकाय वृक्ष दिमाखदारपणाने त्रैलोक्यात लौकिक जीवनाला मार्गदर्शन करीत होते. मनु, भृगू, याज्ञवल्क्य, नारद यासारख्या अनेकांनी ब्रह्मज्ञानाच्या लोकाचारातील उपयोजनांचे सूत्रबद्ध व विधिनिषेधात्मक विवेचन स्मृतीग्रंथातून केले होते. हे सर्व व्यासांच्या दृष्टीसमोर प्रत्यक्ष दिसत असूनही कलीयुगाच्या चाहुलीने ब्रह्मज्ञानाचे विनियोगित रूप कसे असेल, याविषयी त्यांच्या मनात अनेक शंका सदैव दाटून असत. कलीयुग हा महाप्रलयाकडे जाण्याचा अंतिम टप्पा आहे, हे त्यांना जाणवत होते. कारण, कार्य आणि परिणाम यांचा विपर्यास या धारणातत्त्वाने कलीयुगाचे चलन होणार; यातूनच प्रलयंकर घटनांचा विनाशकारी तांडवी आगडोंब उसळणार, हेही त्यांना कळत होते. त्यांच्यासमोर डोळ्यांदेखत त्यांच्या सहभागासह धर्मकर्ममिमांसेची कृत, त्रेता, द्वापार यातून घटित विघटित, संघटित होत आलेली परंपरा विचित्र घटनाप्रसंगातून महाभारत युद्धात त्यांनी अनुभवली होती. सुदर्शन चक्रापेक्षाही विनाशकारी सूडचक्राला मिळालेली कलीकालिक गती त्यांनी कुरुकुलाच्या विनाशात अनुभवली होती. यामुळे ब्रह्मज्ञानी त्रिकालज्ञ व्यासांना सर्वज्ञात असूनही आपणच अज्ञानी असल्यासारखे वाटत होते. या त्यांच्या प्रश्नमनस्क अवस्थेतून त्यांना सावरण्याचे काम केवळ नारदच करू शकत होते. चिरंजीव पदामुळे ब्रह्मस्वरूप होऊन अजन्मानुभूती त्यांच्यापासून दुरावली होती.

केवळ परब्रह्माचे पार्श्वद म्हणून त्यांना सृष्टीचक्रातील जीवदशेचे अमरपद भोगणे भाग होते. बिभिषण, हनुमंत, कृपाचार्य, अश्वत्थामा, बली आणि परशुराम हे ही या चिरंजीव पदाचे भोग भोगीत महाप्रलयापर्यंत मर्त्यलोकीच्या जीवांसह प्रवास करणार होते. त्यांचा सहवासी म्हणून संग व्यासांशी वारंवार घडणार असला तरी व्यासांकडे त्यांच्यापेक्षा भिन्न ज्ञानविज्ञान प्रसाराचे कार्य ब्रह्मदेवांनी सोपविले होते. यासाठीची पार्श्वभूमी त्यांना तयार करायची होती. म्हणूनच ते आतूरतेने नारदांची वाट पाहत, त्यांचा परामर्श घेत आणि स्वतःची प्रश्रमनस्कता दूर करण्याचा प्रयत्न करीत. वेदोव्यासांच्या आत्ममग्नतेत असा युगांचा प्रवास घडत असतांना, नारायणमंत्राचा जप कानी आला आणि व्यास शीघ्रगतीने गुंफेबाहेर नारदांना सामोरे जाण्यासाठी प्रगटले.

नारदांचे, वंदन, आलिंगनपूर्वक स्वागत करून व्यासांनी आदरपूर्वक नारदांना गुंफेतील उच्च शीलासनावर बसविले.

“हे व्यास मुने, आपण मोठ्या आतुर मनाने आज माझे स्वागत करीत आहात. मी तर नित्यच आपणास भेटतो. मग आज आपण एवढे आतुर कसे?”

“हे नारद मुने, आपण प्रत्यक्ष भगवंतस्वरूप आहात. आपल्यापासून काहीही लपून रहात नाही. वेदांची रचना आणि महाभारताची रचना आपणच माझ्याकडून करवून घेतली. अनेकानेक उपनिषद कर्त्यांनाही तसेच दार्शनिकांना आणि स्मृतिकारांना आपणच मार्गदर्शन करीत असता. परब्रह्मापासून निष्पन्न झालेल्या सर्व तत्त्वांचे आपण साक्षी आहात. परतत्त्वाच्या चलनातील सूक्ष्मातिसूक्ष्म विग्रहतंरंग आपणास ज्ञात आहेत. असे असूनही आपण सदैव परब्रह्माच्या महत्स्थानी परब्रह्मरूप स्थित असता. असे असतानाही पुराणलेखनाचा आपण मला आग्रह का करीत आहात? विश्वव्यापक अवस्थांतरातील आरंभ बिंदूपासून ते भविष्यातील प्रलयकालापर्यंत कथात्मक उल्लेख, आपण माझ्याकडून अपेक्षित आहात. परब्रह्माच्या या विराट आविष्काराचे त्रैलोक्यातील आणि विशेषतः

मर्त्यलोकातील जीव जगताचे चलन वर्णन करणे, ही गोष्ट प्रत्यक्ष विराट स्वरूपाने सूक्ष्म रूप धारण करण्यासारखी आहे. परब्रह्माच्या ‘बहुस्यां प्रजायेय’ या लीलातत्त्वाच्या चिंतनातच मी गढून गेलो आहे. परब्रह्म्याच्या विष्णुतत्त्वाचा मायावकाशातील क्रीडनाचा चक्रनेमीक्रम आपणच मला स्पष्ट करून सांगावा; कारण या पुराणकथांना मी कोठून सुरुवात करावी, हेच मला कळत नाही.

“हे व्यास मुने, आपण सर्व जाणत असूनही अजाणतेपण स्वीकारून मला कैवल्यलीला वर्णन करण्याचे भाग्य प्रदान करीत आहात. हे व्यास मुने, परब्रह्माला स्वतःस विविध रूपात पाहण्याची स्वभावतः असलेली वासना हीच या संबंध विश्वोत्पत्तीचे परब्रह्मस्वरूप महाकारण आहे. शून्य तत्त्वला अभाव तर नाहीच; कारण तेच खरे पूर्ण अस्तित्व असते. एखाद्या रेणूचा अब्जावधीवा भाग हा अभावात्मक भासला तरी त्याचे अस्तित्व पूर्णांशाने सिद्ध असते. ह्या वर्णनाने देखील ज्या पूर्णत्वाचे, महाशून्याचे किंवा अतिशून्याचे रूप स्पष्ट करता येत नाही. असा परमपूर्ण परमात्मा स्वतःसच ‘कोऽहम्’ अशी पृच्छा करून स्वतःचे रूप करून स्वतःचे रूप, स्वतःसह पाहण्याच्या लीलेला आरंभ करतो, तेव्हा त्याच्यातूनच त्याच्या रूपाच्या त्या पूर्ण तत्त्वासह आभास अस्तित्वलहरी मायारूपाने प्रकट होतात. किंबहुना ते परब्रह्मच मायारूप होऊन प्रकटते. ते मायारूप किंवा मायाअस्तित्व स्वतः परब्रह्म पाहते व परब्रह्म स्वतःच मायारूप पाहते. हे करत असताना तेच परब्रह्म, ब्रह्म आणि मायेची क्रीडा स्वतः अनुभवित असते. हे त्याचे सत्त्व म्हणजेच ज्ञान होय. ब्रह्म, माया आणि ज्ञान या त्रिविधतेने ब्रह्मच अस्तित्वात असते. यातील ज्ञानतत्त्व, मायातत्त्वात निष्पन्न झालेल्या त्रिदेवांना व त्यांच्या पार्शदांना विष्णूतत्त्वामुळे अवगत होत असते. म्हणूनच परब्रह्मरूपाची मायातत्त्वात्मक क्रीडा, चलनात्मकतेने प्रस्तुत करण्याचे काम परब्रह्म वासनेनुसार अर्थात् ब्रह्मतत्त्वाने ब्रह्मदेवाकडून सृष्टीरूपात घडू लागते; तर त्या सृष्टीचे चक्रनेमीक्रमात्मक आणि मायावर्णातील उत्पत्ती, स्थिती आणि

लय यांचे प्रत्यक्ष कार्य रुद्रस्वरूप पुरुष करीत असतो. हे करण्यासाठी ब्रह्मदेव आणि पुरुष यांच्यातील ब्रह्मबीजशक्ती मायास्वरूपिणी मायेतून विग्रहित होऊन कार्यरत होतात. प्रत्यक्ष ब्रह्मतत्त्वस्वरूप ज्ञानमय विष्णुतत्त्व हेही ब्रह्मबीजशक्तीने या क्रीडा अबाधित स्वरूपात अनुभवण्याचे कार्य करतात. हे व्यास मुने, ब्रह्मतत्त्वातून विग्रहीत रूपात आविष्कृत झालेले मायास्वरूप ब्रह्म हेही स्वभावतःच परब्रह्मस्वरूप होण्यासाठी झटत असते. हे मायाशक्तीचे झटणे, त्रैलोक्यातील उत्पत्ती, स्थिती, लय यातील अस्तित्वासाठीच्या संघर्षक्रीडेच्या स्वरूपात त्रैलोक्यातील वस्तुजात आणि प्राणिजात, देव, दानव, यक्ष, किन्नर आदि सर्व अस्तित्वांच्या जीवनकथांच्या स्वरूपात अनुभवास येत असते. यातील मानव आणि दानव यांसारख्या अस्तित्वांना या संघर्षस्वरूप साधनामार्गाने ज्ञान अवगत होऊ शकते. हा ज्ञानाचा मार्ग मायेतून निष्पन्न झालेल्या पंचभौतिक अविद्यारूप विज्ञानातील साधनेचा असतो. शरीरविज्ञान, मनोविज्ञान आणि भौतिक विज्ञान यांच्या कारणांचा अंतिम शोध हा ज्ञानापर्यंत घेऊन जातो. हे चक्र आरंभबिंदूपासून महाप्रलयापर्यंत सतत सुरू असते. हे आत्मज्ञानपदी ब्रह्मस्वरूप अजन्मा झालेल्या, ब्रह्म, विष्णू, महेश, सनक, सनंदन, सनत्कुमार, सनातन, भृगू, भारद्वाज, अगस्त्य, वसिष्ठ, गौतम, ऋतू, पुलस्त्य, पुलह, मरिची, अत्री, अंगिरा, कपिल, पराशर, यम, कुबेर, इंद्र, कार्तिकस्वामी, गणेश, वृषभ, शेषनाग, गरुड अशा ज्ञानमय अवस्थेस पोहोचलेल्या अजन्मांना अवगत असते. महाप्रलयापर्यंत या सर्व ज्ञानशक्ती सहस्रावधी रूपांनी आपल्या शक्तिस्वरूप मायारूपांच्या आधाराने मार्गदर्शन करीत असतात. हे व्यास मुने, ब्रह्मतत्त्वातील या स्वाभाविक ब्रह्मस्फुरण आणि लय या तत्त्वाचे ज्ञान आपणास झाले आहे; मात्र आपण चिरंजीवपणाने या ब्रह्मप्रचलनाचा भूत, वर्तमान, भविष्य यातील इतिहास कथातत्त्वांच्या आधारे पुराणात मांडावा, अशी अभिलाषा आहे. अर्थातच या पुराणांमध्ये जीवस्वरूपातील व दिव्य स्वरूपातील अनेक जन्मांचा परस्परावलंबी ईहवादी आणि परवादी जिजीविषात्मक संघर्षाचा इतिहासच

मांडला जाणार आहे. एखादा तारा जसा प्रकाशस्फुरण करतो व प्रकाशाचा लयही स्वतःतच करतो व पुनर्प्रकाशित होतो; तसे या महाशून्य परब्रह्माचे अस्तित्व असते. प्रकाशित झालेल्या सर्व अस्तित्वांचे ध्येय ब्रह्मस्वरूप होणे हेच असते; कारण तेच त्यांचे सत्य अस्तित्व असते. म्हणूनच त्या सच्चिदानंद स्वरूपासाठी ते ब्रह्मतत्त्व, भज्य, अर्थात देव मानून, जीव अर्थात भक्त साधना करीत असतो. (भक्ती करत असतो.) किंबहुना त्याने तसे करावे, हेच अपेक्षित असते; तथापि मायेच्या अविद्यारूपातून निर्माण झालेल्या वासनात्मक ईहवादाच्या भोवऱ्यात तो सापडतो. त्यातून त्यास बाहेर काढण्यासाठी आपणासारखे ऋषी, मुनी, तपस्वी, वेद, उपनिषदे, दर्शने, पुराणे, स्मृतिग्रंथ यातून मार्गदर्शन करीत असतात. हे व्यास मुने, याकरिताच पुराणांचे उत्तरदायित्व बद्रिनारायणांनी आपणावर सुपूर्द केले आहे.”

“हे नारद मुने, पुराणातील विश्वोपत्तीपासून भविष्यापर्यंतच्या मानवी इतिहासाचे कोणते दर्शन पुराणांमध्ये अपेक्षित आहे, हे आपण मला कारणासह सांगा.”

“हे व्यास मुने, उत्पत्ती आणि प्रलय यात भूतमात्रांना स्वाभाविक गतानुगतिकता आहे. या भूतमात्रांना जीवन व्यतित करण्यासाठी धर्मधारणात्मक शास्त्र ग्रंथ निर्माण केलेले आहेत. हे शास्त्र ग्रंथ प्रजापतींनी लोकव्यवहार करण्यासाठी मार्गदर्शक स्वरूपात निवेदित केले होते. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांनी आपल्या चार मुखांनी हे शास्त्र मनुऋषींना अवगत करून जीवनाच्या रहस्यासह आचार धर्माचे विवरण केले. मनु ऋषींनी देव, गंधर्व आणि पितृलोक व मनुष्यलोक यासाठी स्मृतिग्रंथाच्या स्वरूपात धर्मविवरण केले. हे व्यास मुने, षडैश्वर्यशाली भगवान मनुंनी सर्व प्राणिमात्रांच्या हितासाठी ब्रह्मदेव, भगवान विष्णू, भगवान शिव, शक्तीमाता, कार्तिकेय, गणेश आणि प्रजापती स्वरूपातील सर्व ऋषीगण यांनी मांडलेले लोकधारणा आणि लोकाचार यासाठीच्या विचारांवर आधारित सूत्रबद्ध असे धर्मशास्त्र मांडले. यात सृष्टी, प्राणिमात्र व त्यांच्या प्रजाती, तत्त्वज्ञान,

न्याय, लोकवस्तींसाठीचे देशप्रमाण, लोकानुशासनासाठी परिषदेचे संघटन, परमात्मतत्त्व, त्रिदेव, नवग्रह, सूर्य, इंद्र, वायू, भूमी, जल, पर्जन्य यासंबंधातील शक्तिसिद्धांत सूत्रे, ब्रह्मज्ञानशास्त्र, युद्धशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, भविष्य, व्युत्पत्ती याविषयी वेद आणि वेदांगे त्यानुसारची यज्ञकर्ममिमांसा, विधिविधाने, विधिनिषेध, आचारधर्म, व्यवहारधर्म, कंटकशोधन, राजधर्म, वर्णाश्रमधर्म, त्यातील विवाह न्याय आणि स्त्रीपुरुषांचा वैकल्पिक धर्म, श्राद्धविधान, दान, दया, संरक्षण, शौचाचार, भक्ष्याभक्ष्यलक्षण, क्रयविक्रयमिमांसा, पातकभेद, स्वर्गनरक वर्णन, प्रायश्चित्त आणि उपनिषदांचे मर्मस्थान याविषयी विस्तृत चर्चा करून, हे व्यास मुने, हे शास्त्र माझ्यासह सर्व प्रजापतींना, शिक्षण परंपरांना अर्थात् गुरुकुलांना प्रदान केले. हे व्यास मुने, मनु ऋषींना हे ज्ञान पूर्वमहाकल्पातील प्रचलनाच्या आधारे ब्रह्मदेवांनी प्रदान केले होते. त्यामुळे अकस्मात संपूर्ण त्रैलोक्यव्यवहाराचे शास्त्र मनुंनी कसे मांडले, याविषयी मनात शंका घेऊ नये. असे पहा, हे विश्व अंधःकारमय होते म्हणजे प्रचलित कृत, त्रेता, द्वापार, कली या कल्पापूर्वीचा कल्प संपून पुन्हा विश्वसंचाराचे कार्य अनंत ब्रह्मांडामध्ये सुरू होणार होते. अशा या महाप्रलय कालातील अंधःकारमय अवस्थेविषयी खरे तर कोणासच माहिती नाही. अशा अवस्थेत चार मुखांच्या भगवान ब्रह्मदेवांची उत्पत्ती झाली. हे व्यास मुने, प्रत्येक कल्पानंतर ब्रह्मांडकोशात मायापटलांतर्गत शक्तींसह त्रिदेव प्रकटतात हे आपणास माहीत आहे. भगवान ब्रह्मदेवांचे कार्य सुरू होताच त्यांनी महाप्रलयांतरीही ब्रह्मस्वरूप ज्ञान अवस्थेत विकारविहीन ब्रह्मावस्था भोगणाऱ्या ज्ञानवंतांना, सृष्टीव्यवस्थापन व मानवजाती व्यवस्थापनाचे कार्य सोपवून मनुंना धर्मज्ञान दिले. ज्ञानवान ऋषींनी आपापल्या ठिकाणी द्रष्टेपणाने वेदवेदांगे निर्माण केली आणि लोकधर्माचरण सुरू केले. हाच परब्रह्म निरूपित अनंत कल्पातील परब्रह्माप्रमाणेच सतत स्फुरण पावणारा सनातन धर्म होय. हे व्यास मुने, मनु ऋषींनी एक हजार आठ अध्यायात, एक लाख श्लोकांच्या स्वरूपात मांडलेले हे शास्त्र

मनुस्मृती म्हणून ओळखले जाते. भगवान मनुंनी त्रैलोक्यासाठी निवेदित केलेले हे शास्त्र त्यांनी माझ्याकडे सोपविले. मी, मानवजातीसाठी त्यातील केवळ बारा हजार श्लोकांमध्ये नारद स्मृति स्वरूपात मार्कंडेय ऋषींकडे सोपविले. त्यांनी माणसाचे आयुर्मान आणि शक्ती पाहून केवळ आठ हजार श्लोकांत हे शास्त्र बुद्धीशाली अशा भार्गव ऋषींकडे सोपविले. नंतर या शास्त्राची याज्ञवल्क्यादि अनेक ऋषींनी आपापल्या लोकसमुदायास उपयुक्त व स्वाभाविक धारणा होऊ शकेल अशा तऱ्हेने स्मृतिग्रंथ अर्थात धर्मशास्त्रे वितरित केली. मार्कंडेय ऋषींनी भार्गवांकडे सोपविलेली स्मृति त्यांनी चार हजार श्लोकांत निवेदित केली. हे व्यास मुने, धर्मशास्त्रानुसार देश, काल, आणि प्राकृतिक परिस्थिती या दृष्टीने सर्वांना हितकारक असा स्मृतिग्रंथांचा प्रवास सुरू आहे. या सनातन धर्मांमध्ये सत्यनिष्ठा चराचराचे ठायी असलेले ब्रह्मस्फुरण, परस्परकल्याण, न्याय आणि भरणपोषण या दृष्टीने लोकहिताचा विचार करून ब्रह्मनिष्ठेने भक्ती, प्रेम, वात्सल्य व सदसद्विवेक यांनी संपन्न असा पुण्यमय लोकाचार अपेक्षित आहे; परंतु या जगतात जीवांना अविद्यास्वरूप अहंकार प्राप्त होतो व त्यामुळे स्वार्थपरतेने मोहाच्या जाळ्यात जीव अडकतो आणि पापवश होऊन दुःख भोगू लागतो. ब्रह्मनिष्ठेशी या अहंकारवशतेचा सतत संघर्ष, असे या भवाचे (जगताचे) रूप निर्माण होते. महाप्रलयापर्यंत या भवातून ब्रह्मनिष्ठेने सनातन धर्मानुसार जीवांचे वर्तन घडावे; या ध्येय आणि उद्दिष्टाने पुराणांच्या स्वरूपात कथात्मकतेने इतिहासातील संघर्षावर मात करून सत्यनिष्ठेने जीवनसूत्रे प्रसारित व्हावीत हे कार्य आपणास करावयाचे आहे.”

“हे नारदमुने, या जीव जगतामध्ये हा संघर्ष कोणत्या स्वरूपाचा असतो? तो कोणात व का निर्माण होतो?” व्यासांनी विचारमग्न अवस्थेत प्रश्न केला.

“हे ज्ञानमहर्षे, वास्तविक चतुर्युगातील हा संघर्ष आपल्या डोळ्यासमोर आहे; परंतु या संघर्षाच्या पाच अवस्था विचारात घ्याव्या

लागतात. त्यातील पहिल्या अवस्थेतील संघर्ष हा ब्रह्म आणि माया यांच्यातील एकेरी स्वरूपाचा असतो. वास्तविक पाहता ब्रह्मास स्फुरलेल्या अहंकारातूनच राधातत्वीय माया विग्रहित झाली. ब्रह्मास अहंकार होऊनही माया मात्र विग्रहित होऊ इच्छित नाही. या कारणाने, मायेचा ब्रह्मीभूत होण्यासाठीचा संघर्ष सुरू असतो. निर्गुण निराकार स्वरूपात तद्रूपतेने राहिलेली ब्रह्मचैतन्यशक्ती माया निर्गुण निराकारातच तद्रूप असते. हे अद्वैत कधीही विग्रहित होऊ नये, हा मायेचा स्वभाव असतो; परंतु मायारूपाने प्रगट होण्याचा ब्रह्माचा स्वभाव असतो. अद्वैतातून द्वैत, आणि द्वैतातून अद्वैत यासाठीचा हा संघर्ष, हा केवळ क्रीडारूप असतो. त्यामुळे या अभावात्मक संघर्षातून निसटून पुन्हा ब्रह्मरूप होण्यासाठी माया अहंकारस्वरूपाचा महत्तत्त्व स्वरूपात स्वीकार करते आणि पंचतत्त्व भौतिक स्वरूपात प्रकट होत असताना ती स्वतःपासूनच महत्तत्त्वाला पुरुषतत्त्वात जन्मास घालते आणि स्वतः निसटून राधारूपाने सच्चिदानंदस्वरूप कृष्ण भगवंतांच्या हृदयात अद्वैत पावते. या मायापटलात उरते फक्त मायाभासतत्त्व. त्यामुळे हे व्यासमुने, मायापटलाच्या ह्या छायास्वरूप अस्तित्त्वरूपात अनंत ब्रह्मांडांमध्ये प्रकृति आणि पुरुष यांची उत्पत्ती, स्थिती आणि लय यांची क्रीडा सुरू होते.”

“हे नारद मुने, जर माया पुन्हा अद्वैत झाली तर ही विश्वोत्पत्तीची क्रीडा तरी कशी सुरू राहिल? आणि ही सुरू असलेली क्रीडा सत्य कशी मानता येईल?” व्यासांनी मर्मभेदक प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, ब्रह्म आणि माया यांचे अद्वैत हे सनातन सत्य आहे कारण तो त्या परमात्मतत्त्वाचा स्वभाव आहे; परंतु अहंकाराचे स्फुरण आणि महत्तत्त्वाची धारणा हा ही या परमात्म तत्त्वाचा स्वभाव आहे. या स्वाभाविक वासनेची मायाजनित दोन्ही रूपे ही जड आणि चेतन, तसेच जीव आणि चेतन या स्वरूपात अस्तित्त्वात असतात. प्रकृती, माया किंवा अविद्या हे परमात्मतत्त्वाचे शक्तीरूप आत्मतत्त्वासह केवळ वासनात्मकतेने क्रीडा करू लागते. येथे आदिमाया हीच ब्रह्मा,

विष्णू, महेश या पुरुषतत्त्वांना निर्माण करते; धारण करते आणि त्यांचा विलयही घडविते. हीच शक्ती पुरुष आणि स्त्री किंवा पुरुष आणि प्रकृती या स्वरूपात क्रीडा करते. अहंकार आणि महत्तत्त्व हेच बीजात्मक आत्मतत्त्व मायेच्या पासून निष्पन्न झालेल्या प्रकृती आणि पुरुषाच्या क्रीडेतील कृष्णस्वरूप सच्चिदानंद परमात्मतत्त्व होय. म्हणूनच परमात्मतत्त्वाचा हा आत्माविष्कार हे या मायाविश्वातील सत्य असते. हे सत्य केवळ ज्ञानीच जाणतात. अन्यथा प्रकृती आणि पुरुष यांच्यातून निष्पन्न झालेले हे विश्व केवळ कैवल्याची आभासात्मक क्रीडा आहे. परंतु, हे व्यास मुने, ते आत्मतत्त्व या मायाविश्वातील प्रत्येक संघटित झालेले अस्तित्त्वरूप, विघटित होईपर्यंत धारण करीत असते. त्यामुळेच ते प्रत्येक रूप हे सत्यातून निष्पन्न, सत्यात लय पावणारे असे असूनही प्राकृतिक जडत्वाने प्रकृतीतील सर्वांना सत्याच्या कसोटीवर अनुभवता येते. या दुसऱ्या अवस्थेत प्रकृतीचे पंचतत्त्वात्मक आविष्करण अर्थात पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश याचबरोबर मायाशक्ती ही या सर्वांना एकत्रित ठेवण्यासाठी ब्रह्मांडपटलाचे कार्य करते व त्यात बहुप्रसवा प्रकृती बनून ब्रह्मा, विष्णू, महेश या त्रिविध पुरुष बीजांच्या सहाय्याने असंख्य भिन्न भिन्न जड आणि जीव स्वरूपातील मर्त्य अस्तित्त्वरूपे निर्माण करते आणि ह्या निर्मितीनंतर ज्या प्रकारची रूपे निर्माण झाली त्या रूपांनाच अहंकार वासना, गुण आणि विकार प्रदान करून सृष्टीचक्र स्थापित करते. असे असूनही ब्रह्मांडातील ही सर्व तत्त्वे पुनःपरमात्म स्वरूप होण्यासाठी महाप्रलयापर्यंत झटत असतात. त्यांचा हा संघर्ष एकेरी पद्धतीचा असतो.”

“हे नारद मुने, आपण सांगितलेल्या या तत्त्वांचे प्रलयापर्यंतचे कार्य तरी कोणते?” व्यासांनी पुन्हा मार्मिक प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, चतुर्युगाच्या समाप्तीप्रसंगी संधीकालात ही सर्व तत्त्वे मायातत्त्वाकडून ब्रह्मीभूत स्वरूपात पुढील कल्पासाठी बीजात्मकतेने स्थापित करण्याचे कार्य या तत्त्वांकडून घडत असते. मायावकाशातील

देव, दानव, मानव, यक्ष, गंधर्व, ऋषी, मुनी, विद्याधर, नाग आदि जीवस्वरूप तत्त्वे आणि अन्य सर्व प्राणीमात्र तसेच वस्तुमात्र या सर्वांचे स्वाभाविक प्रचलन घडत राहते. या प्रचलनाचे बीजात्मक आणि तपशीलात्मक ज्ञान पुढील कल्पात सुस्मरीत होण्यासाठीची तयारी मन्वंतराच्या कलीयुगातच ऋषी, मुनी, तपस्वी आदि ब्रह्मस्वरूप प्रज्ञावंतांकडून केली जाते. हे व्यास मुने, सनक, सनंदन, सनत्कुमार, सनातन, मनु आणि ब्रह्ममानसपुत्र या सर्वांना विद्यमान कल्पाच्या आरंभी, मागील कल्पातील विद्या कशा स्मरीत झाल्या हे मी आपणास सांगितले आहेच. त्रिदेव, महाशक्ती, प्रजापती यांसह सर्व ऋषीवर हे ब्रह्मस्वभावानेच हे कार्य करित असतात. हे व्यास मुने, आपलीही योजना त्यासाठीच झाली आहे. हे व्यास मुने, वेदसंपादनाचे महत्कार्य आपणाकडून यासाठीच घडविले होते. संपूर्ण कल्पाचा ज्ञानात्मक, वर्तनात्मक, संघर्षात्मक आणि न्याय्य उपासनात्मक प्रवास हे त्या कल्पातील परब्रह्म्याचे आत्मचलन असते. त्याचे अक्षररूप सर्वापर्यंत पोचावे यासाठी प्रसारमाध्यमे आणि ग्रंथ यांचेही कार्य सतत आवश्यक असते. यातील ग्रंथकर्त्याचे कार्य सर्व ऋषीमुनी, प्रज्ञावंत, प्रतिभावंत करित असतात. तर या सर्व ज्ञानाचा प्रसार माझ्यासारखे सर्वसाक्षी भगवत्भक्त, गंधर्व, चारण, यक्ष, किन्नर, विद्याधर, नाग, विविध देवता व दिव्यत्वप्राप्त अप्सरा यांच्याकडून घडत असते.”

“हे महर्षी नारदा, आपल्या ह्या सर्वसाक्षीपणामुळे विश्वात कुचेष्टित व्हावे लागले आहे. आपल्या सर्वसाक्षीपणामुळे चराचराच्या प्रचलनामध्ये संघर्षाच्या आणि वणव्याच्या ठिणग्या पडल्या आहेत असे आपणाविषयी बोलले जाते. तरीही आपले हे कार्य सुरू आहे. ते का?” व्यासांनी मध्येच विचारले.

“हे व्यास मुने, आमची संभावना कळीचे नारद म्हणून झाली आहे हे मला ज्ञात आहे. परंतु अंतर्ज्ञानाने व ब्रह्मज्ञानाने समजलेली गुह्ये प्रस्फोटित करून संघर्ष टाळण्याचा प्रयत्न करावा. तसे घडले नाही तर

संघर्षाला सामोरे जाण्याची तयारी व्हावी व त्याही पलीकडे म्हणजे भौतिक जीवनातील संघर्षाचा व्यर्थपणा लक्षात येऊन सर्वजण परब्रह्मस्वरूप निष्काम कर्मयोगी व्हावेत यासाठीच लोकबंध विष्णूतत्त्वाने या प्रसारमाध्यमाची स्वतःचे प्रतिनिधी म्हणून व्यवस्था केली आहे. त्यामुळे ज्ञानग्रहण, संपादन आणि संवर्धन आणि त्याचा अक्षरविनियोग व त्यातून सतत संशोधन हा मार्ग जेवढा महत्त्वाचा तेवढाच ज्ञान, कर्म, व्यवस्थापन आणि मनोकामना यांचा सार्वत्रिक प्रसार हाही महत्त्वाचा ठरतो. परब्रह्म्याची प्रभूसत्ता यातूनच सनातनपणे कल्पकल्पांतरी प्रकट होत असते. हे व्यास मुने, म्हणूनच ज्ञानसाधना आणि प्रसार, प्रचार साधना या परब्रह्म्याच्या चराचरातील अस्तित्वस्वरूपाच्या खुणा आहेत. तशाच त्या ब्रह्मस्वरूपाच्या चित्तशक्तीही आहेत. याकरिताच आम्ही संघर्ष पेटवितो हे माहीत असूनही किंवा कुचेष्टेने आम्ही कळीचे नारद ठरत असूनही आमचे प्रश्न आणि आमची उत्तरे ऐकण्यास सारेच उत्सुक असतात आणि देव, दानव, मानव यांच्या सुप्रतिष्ठित स्थलीही आमच्या या सामर्थ्याचा स्वागत, सन्मान होतो.” नारदांनी व्यासांचे विस्तृत उत्तर देऊन समाधान केले.

“हे नारद मुने, आपण माझ्यावर भगवंतांच्या आज्ञेप्रमाणे पुराणलेखनाचे काम सोपविले आहे परंतु ही पुराणे कोणत्या शक्तीविषयी असावीत याविषयी मी संभ्रमित आहे. कुरुकुलाचा इतिहास लिहिताना मी त्या इतिहासाचा एक भाग आणि साक्षी होतो. तसेच हा तर कुरुकुलाच्या सत्तासंघर्षाचा इतिहास होता. मग पुराणांमध्ये कोणत्या संघर्षाचा इतिहास मी लिहावयाचा आहे?” व्यासांनी प्रश्न विचारला.

“हे व्यास मुने, केवळ पृथ्वीवरील अथवा जंबूद्विपातील राजघराण्यांच्या संघर्ष पुराणांमध्ये अपेक्षित नाही. त्यांच्या संघर्षाच्या मागे प्रेरक असलेल्या चित्तत्त्वाचा गौरव पुराणात अपेक्षित आहे. म्हणूनच विष्णूभगवंतांच्या शिवांच्या आणि ब्रह्माच्या अवतारकथा, परब्रह्मस्वरूपाचे प्रकटन, शक्तींच्या विजयगाथा, पंचतत्त्वांचे चराचरातील चैतन्यशाली अस्तित्व व त्यांची विजयगाथा पुराणात अभिप्रेत आहे. ज्ञान, विज्ञान,

व्यवस्थापन, नीतितत्त्वज्ञान, भूत, वर्तमान आणि भविष्य यांच्या अस्तित्त्वकथांची मांडणी पुराणात अभिप्रेत आहे. म्हणून हे व्यास मुने, यांशी निगडित असलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण शक्ती हाच पुराणांचा विषय असावा.”

“हे ब्रह्मर्षे, आपल्या मार्गदर्शनाने मी धन्य झालो. माझ्या कार्याचे अक्षर महत्त्वही माझ्या ध्यानी आले. हे महामुने, तुमच्या मार्गदर्शनाने सहाय्याने मी पुराणलेखनाला प्रारंभ करित आहे. हे महामुने, ब्रह्मवैवर्त विषयापासून मी या लेखनाची सुरुवात करावी असे मला वाटते. अर्थात् या प्रसंगी आपणच मला सर्वतोपरी स्मरण, चिंतन, अभ्यास या कामी मार्गदर्शन करावे; कारण आपण स्वतः ब्रह्मस्वरूप आहात तसेच ब्रह्मउत्पत्तीपासून आपण या चराचराचे साक्षी आहात.” व्यासांनी नारदांना विनंती केली.

महर्षी व्यासांनी एका पाठोपाठ एकेक पुराण मोठ्या उत्साहाने नारदांना सादर केले. नारदांकडून परामर्श घेत घेत व्यास लिहित होते. प्रत्यक्ष भगवान श्री गणेश त्यांचे मन्तव्य अक्षर करित होते. महर्षी व्यासांची त्रिकालज्ञता श्रीगणेशांच्या लेखणीतून पुराणांमध्ये कथारूप होऊन ब्रह्मांडोत्पत्तीपासून भविष्यापर्यंतचे शक्तींचे विजयघोष जडचेतनांचे वृत्तांत शक्तीरूपे आणि तत्त्वरूपे यांचे विजयनिनाद, देवदानवांचे भीषण संघर्ष, दानवांच्या अहंकाराबरोबरच अविद्यायुक्त गर्वोद्धत, आक्रमक विनाशकारी कृत्ये वज्रलिपित होत होती. त्याचवेळी लोकबंधांची नवनव्या मनूतील अवतारकार्ये दानवांच्या अहंकारांना भस्मीभूत करून प्रेम आणि भक्तीमय सामान्य जनजीवनांना सुस्थिर करित होती. पुराणांचे प्रसारण नारदीय परंपरेने विश्वभर होऊ लागले होते. एकप्रकारे पुराणांच्या माध्यमातून ब्रह्मर्षी नारदांनी मनूपासून मनूपर्यंतचा इतिहास पुराणांच्या रूपाने जगभर प्रसारित केला. नारदांच्या प्रसारण कार्याने जगभरात वेद, पुराणे आणि महाकाव्ये यांचे ज्ञान लोकमानसात दृढतर होत गेले. कृत, त्रेता, द्वापार या महाकाय युगायुगातील इतिहासाचे दर्शन व्यास आणि गणेशांच्या

माध्यमातून जगभर प्रसृत झाले. ‘व्यासोच्छिष्टम् जगत् सर्वम्’ अशा अवस्थेपर्यंत या इतिहास पुराणांचे लोकवाङ्मयात रूपांतर झाले. पुराणांच्या माध्यमातून आणि कीर्तन संप्रदायाच्या प्रसारातून गुरुकुलामध्ये चाललेले प्रयत्न लोकगत होत राहिले. उपनिषदे, दर्शने स्मृतिग्रंथ आणि ज्योतिर्शास्त्रे लोकवाङ्मयात परंपरागत झाली. या परंपरांना काही वेळा कर्मठ रुढींचे दुष्ट धुमारे फुटले; तर कधी माणुसकीच्या गहींवराचे स्रोत त्यातून निष्पन्न झाले. नारदीय परंपरांचे विविध आविष्कार कीर्तनकार, जागरणकार, आराधी, कलावंत यांच्या माध्यमातून या ज्ञानकथांच्या संदर्भाबरोबर जगभरात नव्या इतिहासात घडणाऱ्या घटनांचे व्यावहारिक, राजकीय, प्रापंचिक स्वरूपातील घटनाप्रसंग सर्वगत होत राहिले. नारद या सर्व गोष्टींचे निरीक्षण करितच होते. श्रीव्यास बद्रिकाश्रमामध्ये अक्षरवाङ्मयाच्या निर्मितीनंतरचे अलौकिक भक्तीयोग सुख अनुभविण्यात ध्यानमग्न झाले होते.

* * *

कलीयुगाच्या चार सहस्र वर्षांनंतर वेद, उपनिषद, दर्शन, वेदांगे, उपवेद, पुराणे, स्मृतीग्रंथ, ब्राह्मणग्रंथ, पंचतंत्र, स्तोत्रे, व्रतवैकल्ये, उपासनामार्ग, विविध प्रकारची नीतिशास्त्रे, पंथोपपंथ, धर्म म्हणविणारे मार्ग, मते या व अशा गोष्टींची वैश्विक, मानवजीवनप्रवाहात मोठीच गर्दी झाली. मानव्याचे शोषण करणाऱ्या दांभिक रूढी, अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार, यांचे सर्वत्र प्राबल्य माजले. वर्ण, आश्रम, जात, मार्ग, पंथ, वंश प्रदेश अशा कितीतरी गोष्टींचे बंध मानवी समुदायांना घट्ट आवळून बंदिस्त करित होते. अहंकार, महत्त्वाकांक्षा, पिपासू वृत्ती, सत्तांधपणा आणि धनदांडगेपणा, मस्तवालपणाने सर्वसामान्यांचे शोषण करून अतिरेकी घटना मानवी जीवनात घडवित होता. पारंपरिक राजवंश धर्म, कर्म, मिमांसा, न्याय संस्था झपाट्याने मोडून पडत होत्या. एका बाजूला

कलीयुगाची काळी निशाणी दुष्ट प्रवृत्तीसह कलीआक्रमणाची आणि कलीविजयोन्मादाची ग्वाही फिरवीत होते; तर दुसऱ्या बाजूला विविध उपासना पंथ, त्यातही शैव, वैष्णव, शाक्त, ज्ञानयोगी आणि उपासनायोगी मार्गांनी प्रापंचिकापर्यंत नारदीय परंपराच्या माध्यमातून या उन्मादक कलीआक्रमणाला थोपविण्याचा कसोशीने प्रयत्न करत असतानाही प्रसंगी हतबल होते. या सर्व ठिकाणी नारदांची वीणा झणत्कार करताना कधीकधी विचलित होत होती. व्यास वाल्मिकींना, ब्रह्मानसपुत्रांना विद्रोहपूर्वक नाकारण्याचे औधत्य अनुभवित होती.

कलीयुगाच्या या प्रवासाचे अपरिहार्य साक्षीदारपण व्यासांप्रमाणे भोगणाऱ्या अश्वत्थामा, बली, बिभिषण, हनुमंत, कृपाचार्य आणि परशुराम पूर्णतः विचलित झाले होते. न्याय आणि धर्मकर्ममीमांसा यांचा निष्ठेने व्यवहार करताना चिरंजीवपदी पोचलेली ही अस्तित्वे बद्रिकाश्रमात प्रकटली. ब्रह्मर्षी नारदांना हे वर्तमानही अवगत झाले होते. तेही या सप्तचिरंजीवांच्या पाठोपाठ बद्रिकाश्रमात उपस्थित झाले. मायाकाशात समाधिस्थ झालेली सप्तर्षी कुले जागृत होऊन बद्रिकाश्रमाकडे झेपावली होती.

ध्यानमग्न व्यास ऋषी अचानक घडलेल्या विचलनाने ध्यानयोगाचा त्याग करून भानावर आले. युगानुयुगांचे समस्त साक्षीदार आपल्या गुंफेकडे येत आहेत हे पाहून त्यांना विलक्षण आनंद झाला. मनोमनी बद्रिनाथांना वंदन करून व्यास स्वतःशीच पुटपुटले - “हे भगवन्, कलीयुगाचे प्रथम चरणही संपले. युगाची चार हजार वर्षे उलटून गेली. ध्यानमग्न अवस्थेत आत्मस्वरूपात सच्चिदानंद भोगत असतांना अचानक हे युगांचे साक्षीदार ब्रह्मानसपुत्र माझ्या गुंफेकडे का बरे येत आहेत?” ते गुंफेबाहेर आले. परमभक्त हनुमानांच्या बरोबर चिरंजीवत्व भोगणारे महान तत्त्व व्यासांच्या पुढ्यात उपस्थित झाले होते. परंतु त्यांच्या मुद्रा म्लान आणि चिंतामग्न झालेल्या होत्या. व्यासांनी पुढे होऊन त्यांना प्रेमपूर्वक आलिंगन दिले. तेवढ्यात ब्रह्मानसपुत्र व सर्व वैदिक अवैदिक

ऋषीकुले व्यासांच्या पुढ्यात उभी राहिली. व्यासांनी त्यांचे स्वागत केले. अवघा बद्रिकाश्रम हे अतर्क्य घटीत विस्मयकारकतेने पहात होता. व्यासांनी सर्वांना विनम्रभावाने अभिवादन करून सरस्वती तीरावरील यज्ञालयाकडे येण्यास सांगितले. यज्ञालयात सर्वांना यथायोग्य स्थान ग्रहण करण्यास सांगून व्यासांनी विनम्र भावाने प्रार्थना केली. “हे ब्रह्मस्वरूप महत् तत्त्वांनो, आपणा सर्वांनी कैवल्यस्वरूप समाधीअवस्था सोडून बद्रिकाश्रमात महर्षी व्यासांकडे येण्याचे कारण कोणते?” सर्वजण एकमेकांकडे प्रश्नांकित नजरेने पाहू लागले. क्षणभराने सर्वांच्या मुखांतून, आकाशवाणी व्हावी तसे शब्द स्फुरले. “हे त्रिकालज्ञ व्यास मुने, आजवरच्या ज्ञानसंचिताचा विनियोग कलीयुगात भ्रष्ट व विफल होण्याची चिन्हे दिसत आहेत. ज्ञानयोगाशी विद्रोह करून अविद्या, माया आश्रयाने विज्ञानयोगाचा विनियम ब्रह्मांड आणि विश्वशोधनाच्या अहंकारग्रस्त महत्त्वाकांक्षेने घडत आहे. भक्ती, वैराग्य आणि प्रपंचव्यवहारातील निष्काम कर्मवृत्ती आपण सादर केलेल्या ज्ञानसंचिताच्या प्रसारणानेही थोपवली जात नाही. अद्याप कलीयुगाचे प्रथम चरणच संपले आहे. कलीयुगाच्या अंतसमयी जे घडावयाचे ते एवढ्या शीघ्रगतीने घडते आहे यामुळे आम्ही आपली स्थाने सोडून प्रत्यक्ष वैकुण्ठभूमीमध्ये आलो आहोत. आपला परामर्श घेऊन भगवान नारायणांना शरण जावे असा निश्चय करूनच आम्ही सर्व उपस्थित झालो आहोत.”

“हे महत् तत्त्वांनो, आपण म्हणता तशी कोणतीही चाहूल आमच्या मनाला स्पर्श होत नाही; तथापि परमेश्वराचे प्रचलन असे अचानक नियमन सोडून घडणार नाही असे आम्हास वाटते. तथापि याविषयी आपणास ब्रह्मर्षी नारद हेच मार्गदर्शन करतील. आपणा सर्वांचे ज्ञानसंचित माझ्याकडे सुपूर्द करून त्या ज्ञानसंचिताच्या प्रसारणाचे काम प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूप भगवद्भक्त नारदांनीच केले आहे. आपण सर्वांनी नारदांना आवाहन करावे असे मला वाटते.” व्यासांचा हा परामर्श सर्वांनी मान्य केला. सरस्वती मातेला वंदन करून, सरस्वतीच्या लयबद्ध ओजस्वी

प्रवाहाच्या लयीत श्रीमन् नारायणाचे भजन सर्वांनी सुरू केले - “श्रीमन् नारायण नारायण नारायण । श्रीमन् नारायण नारायण नारायण ।”

ब्रह्मानसपुत्र ऋषीमुनी तपस्वी भ्राते यांच्या आवाहनाची वाट नारद आतुरतेने पहात होते. नारायण मंत्राच्या उद्घोषाने नारदमुनी तात्काळ ऋषीसभेकडे आकर्षित झाले. त्या नारायण मंत्राच्या उद्घोषामध्ये नकळत भगवत भक्त नारद तद्रूप झाले. नारायण मंत्राच्या लयीत ऋषीसभेत त्यांचे नृत्य सुरू झाले.

श्रीमन् नारायण नारायण नारायण ।

श्रीमन् नारायण नारायण नारायण ।

नारदांच्या कीर्तनरंगात ऋषीसभा दंग झाली आणि सर्व शरीर नारदीय वीणेप्रमाणे टणत्कार करीत पदन्यासासह तालिका गजरात नारायणाचा मंत्रघोष करू लागले.

श्रीमन् नारायण नारायण नारायण ।

श्रीमन् नारायण नारायण नारायण ।

ऋषीमुनी तपस्व्यांच्या सभेतील हा कीर्तनरंग बद्रीकाश्रमाचा आसमंत भारावून टाकू लागला. कीर्तनसमाधी अवस्था प्राप्त होता होता अवघे ब्रह्मांड एकाग्र होऊन ब्रह्मस्वरूप होऊ लागले. समस्त देवदेवता, शक्तीमाता, कैलासपती केदारनाथ, भगवान ब्रह्म हेही या कीर्तनरंगात रंगून गेले. श्रीमन् नारायण या भावसमाधीत परमात्म कैवल्याचा अनुभव घेत होते. त्यांच्या चेहऱ्यावर सकल विश्वाचे मोहक स्मित विलसत होते. वैकुंठाचे हे वैभव अनुभवताना माता लक्ष्मी स्वरूपिणी राधारूप होऊन प्रकटली आणि बद्रीनारायणांच्या ध्यानमग्न योगस्थितीत विग्रहाची मनमोहक हालचाल झाली.

“भगवन्, आपली सर्व रूपे भक्तीस्वरूप होऊन आपणास आवाहन करीत आहेत. मायाविश्वातील अस्तित्वाविषयी परामर्श घेण्यासाठी ते उत्सुक आहेत. गणेश आणि सरस्वती उत्कटतेने आपली वाट पहात आहेत. आपणच त्यांना आश्वासित करू शकाल.” भगवंतांनी करुणापूर्ण

दृष्टीने राधास्वरूप लक्ष्मीमातेकडे पाहिले आणि त्यांनी उभयता सभेत संचार करण्याचा संकेत केला. चतुर्भुज भगवान विष्णू लक्ष्मीमातांसह शिवब्रह्मांच्या समवेत गणेश सरस्वतीच्या पुढ्यात नारद व्यास आणि ऋषीसभेच्या सन्मुख प्रकट झाले आणि क्षणभर तेही कीर्तन रंगात रंगून गेले.

श्रीमन् नारायण नारायण नारायण ।

श्रीमन् नारायण नारायण नारायण ।

ब्रह्मर्षी नारदांनी नारायणमंत्राने विजयघोष करीत गर्जना केली. “हे परमप्रिय आत्मस्वरूपा, सच्चिदानंद भगवन्, मातेसह आपले या ऋषीसभेमध्ये स्वागत असो. महाकाली महालक्ष्मी, महासरस्वती आदीमायासह अनंत कोटी ब्रह्मांडचालक शिव, ब्रह्मा, विष्णू यांना आम्ही सर्व बालके वंदन करीत आहोत. भगवन्, आपल्या आज्ञेने सर्वतोपरी ज्ञानसाधना करणाऱ्या आणि ज्ञानमय कर्माचे मार्गदर्शन करणाऱ्या या महत्तत्त्व आत्मरूप ऋषीसभेत कलीयुगाच्या पहिल्याच चरणात ज्ञानसंचिताविषयी चिंता निर्माण झाली आहे. दैवी गुणांचा विनाश होतो की काय असा संभ्रम निर्माण झाला आहे. आपणच आमचे समाधान करू शकाल. आपली कृपा संपन्न करण्यासाठी आम्ही आतुर आहोत. आपणच आम्हास मार्गदर्शन करावे.” नारदांनी विनविले.

“हे परमज्ञानी ब्रह्मस्वरूप सच्चिदानंदवेत्त्यांनो, आपण सर्व परब्रह्माचा पुन्हा पुन्हा प्रकटण्याचा स्वभाव जाणता. कलीयुगाच्या प्रारंभी अविद्येच्या कृष्णपटलात हरवून जाण्याची ही स्थिती आपणासही ज्ञात होती. हे प्रिय जनहो, आपल्या मनात निर्माण झालेली चिंता ही अविद्येइतकीच भ्रामक आहे; परंतु कलीयुगाच्या अंतसमयापर्यंत आणि महाप्रलयाच्या संधिकालात अशा कृष्णपटलांची भ्रामक आवरणे वारंवार प्रकट होणारच आहेत. त्यातून कलीयुगात ज्ञान, भक्ती, वैराग्य या मार्गाने जाण्याचा सुलभ मार्ग मत्स्वरूप असलेले त्रिदेवांचे पार्श्वद श्रीमन् नारद आपणास निवेदित करतीलच. सत्संगाच्या मार्गाने ही कलीयुगाचा प्रवास

सुलभ करता येतो. वैदिक अवैदिक ऋषी सिद्ध, तपस्वी, मुनी चिरंजीवपदी पोचलेले महद्भक्त हनुमान यासारखे आपण सर्व, आवाहनाला प्रतिसाद देऊन पुन्हा पुन्हा प्रकट झाले पाहिजेत. आम्हीही विविध पंथ, धर्म, मते प्रेषित करून हा उपासना मार्ग संपन्न करित आहोत. कलीरूपाने आम्ही पुनश्च अवतारित होऊन कलीयुगाच्या अंतसमयी सर्वांना महाप्रलयाकडे घेऊन जाणार आहोत. या कलीयुगाच्या प्रवासाला आपण परब्रह्मस्वरूप तत्त्वांनी स्वतः सिद्धतेने सामोरे जाऊन भूतमात्रांना भयमुक्त करण्याचे कार्य केले पाहिजे. आपल्या विचलनाने परब्रह्मस्वरूपाच्या यमनियमान्वित चक्रनेमीक्रमात विक्षेप येऊ नये यासाठीच तर आपणामध्ये सच्चिदानंदशक्ती प्रेरित केल्या आहेत. आपण आमचे कार्य सुलभतेने कराल हा ब्रह्मस्वरूपाचा नियमच आहे. सर्वांचे कल्याण असो!”

भगवंतांचे हे बोल ऐकून नारदांनी पुन्हा एकदा नारायण मंत्राचा घोष केला. पाहता पाहता कीर्तनरंगात अवघे वैकुंठ रंगून गेले. ब्रह्मर्षी नारदांची सच्चिदानंद स्वरूप अवस्था वात्सल्यपूर्ण नजरेने श्रीमन् नारायण, ब्रह्म आणि शिव पहात होते.

‘नारद’ ही कादंबरी आगळ्यावेगळ्या स्वरूपाची आहे. भगवद्गीतेत अर्जुनाच्या शंकांचे, प्रश्नांचे निरसन भगवान श्रीकृष्णाने उपदेश करून केले आहे. ‘नारद’ कादंबरीत व्यास, सर्वसामान्यांच्या मनात येणारे प्रश्न नारदांना विचारत आहेत. व्यास हे उत्तम प्राश्निक आहेत! अध्यात्मशास्त्र, विश्वोत्पत्ती, पापपुण्य, देवाचे अस्तित्व, वेद, पुराणे, महाकाव्ये आणि धार्मिक ग्रंथ यांच्यामधील पारमार्थिक विषयांबद्दल अनेक शंका आपल्या मनात येतात. व्यासांच्या मनात अशा शंकांचे काहूर निर्माण झाले आहे. या शंकांचे निरसन करण्यासाठी ते देवर्षी नारदांना प्रश्न विचारतात. त्यामुळे ब्रह्ममानसपुत्र विश्वलोक वार्तासंज्ञापक, कीर्तनकार, भक्तियोगी महर्षी नारद मुनी; असे हे नारदमुनींचे, देव, ऋषी, मुनी या परंपरेतील वेगळे आणि व्यापक व्यक्तिमत्त्व, या कादंबरीत तुमच्या आमच्यात वावरताना भासत